

Кубань- Україна

VI

Краснодар - Київ. 2012

Міжнародна асоціація українців
Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Рильського Національної академії наук України
Межрегиональная общественная организация
«Научное общество украинистов им. Т. Г. Шевченко»
Кубанський осередок Наукового Товариства імені Шевченка
Краснодарська крайова громадська організація «Співдружність Кубань –
Україна»

КУБАНЬ – УКРАЇНА:

питання історико-культурної взаємодії

КУБАНЬ – УКРАИНА:

**вопросы историко-культурного
взаимодействия**

ВИПУСК VI ВЫПУСК

*Присвячується
170-річчю
з дня народження
Василя Мови*

*Посвящается
170-летию
со дня рождения
Василя Мовы*

**Краснодар – Киев:
Издательство ЭДВИ
2012**

УДК 947.1/9(471.62)
ББК 63.3(235.71)
К 88

К 88 Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Выпуск 6. Посвящается 170-летию со дня рождения Василя Мовы (Лиманского) / Сост. А. М. Авраменко, В. К. Чумаченко. – Краснодар – Киев: ЭДВИ, 2012. – 380 с.

Сборник содержит материалы конференции «Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия», проведённой 5–6 мая 2012 г. в Краснодаре. Предназначен для историков, филологов, географов, краеведов, студентов, учителей и всех, кто интересуется историей и культурой Украины и её взаимосвязями с Кубанью.

Збірник містить матеріали конференцій «Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії», що відбулася 5–6 травня 2012 р. у Краснодарі. Призначено для істориків, філологів, географів, краєзнавців, студентів, вчителів та усіх, хто зацікавлений у вивченні історії та культури України, її стосунків з Кубанським краєм.

Редакционная коллегия:

кандидат исторических наук А. М. Авраменко (ответственный редактор), кандидат исторических наук Г. Б. Бондаренко (*Киев*), кандидат исторических наук В. В. Грибовский (*Днепропетровск*), кандидат исторических наук С. В. Самовтор, академик НАН Украины доктор исторических наук А. А. Скрыпник (*Киев*), кандидат исторических наук И. М. Скибицкая (ответственный секретарь), кандидат филологических наук В. К. Чумаченко.

Составители и научные редакторы сборника – А. М. Авраменко, В. К. Чумаченко.

Рецензенты:

доктор исторических наук С. П. Сегеда (*Киев*)
доктор филологических наук В. И. Теркулов (*Горловка*)

Печатается по решению Правления общества «Содружество "Кубань–Украина"», и Краснодарского осередку Наукового товариства імені Шевченка

ISBN 978-5-901957-769

© Коллектив авторов, 2012.
© Краснодарская краевая общественная организация «Содружество "Кубань–Украина"», 2012.

Чумаченко В. К. (Краснодар). Слово о Василе Мове. 6–16

**К 170-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ВАСИЛЯ МОВЫ
ДО 170-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ МОВИ**

- Грушевский Д. В., Орел Л. Г., Чумаченко В. К. (Краснодар)*.
Личность и творчество В. С. Мовы в переписке кубанского
краеведа В. Н. Орла. 17–33
- Мова В. С.* Старое гнездо и молодые птенцы. Драматические образы
(избранные сцены). *Перевод с укр. яз. В. С. Пукіша*..... 33–66
- Грушевский Д. В., Чумаченко В. К. (Краснодар)*. Материалы
к библиографии сочинений В. С. Мовы (за 1861–2012 гг.). 67–79
- Оліфіренко В. В. (Донецьк)*. Чи буде вивчатись у школі творчість
українських письменників східної діаспори? 79–91

**КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА**

- Дудко В. І. (Київ)*. До біографії Тараса Шевченка 1857–1860 років:
критичні уваги. 92–107
- Шаповал Л. І. (Полтава)*. Українська писанка у звичаєво-обрядовій
культурі народу. 108–119
- Бондаренко Г. Б. (Київ)*. Українські етнографічні реалії побуту
чорноморців (за спогадами Ф. Щербини). 120–126
- Гангур Н.А. (Краснодар)*. Традиции и новации в практике строительства
войсковых зданий кубанских казаков середины XIX века
(по архивным источникам). 127–138
- Брылова Л. Ю. (ст. Ленинградская)*. Сюжетные рушники Кубани
и Дона конца XIX – начала XX века: формально-содержательный
анализ (на материале музейных коллекций). 138–146
- Ващенко И. И. (Краснодар)*. Екатеринодарская городская картинная
галерея имени Ф. А. Коваленко: кубано-украинские взаимосвязи. ... 146–151
- Кирчанів М. В. (Воронеж)*. Голоси кубанських селян
кінця XIX сторіччя: проблеми мікроісторичного вимірювання. 151–160
- Слуцкий А. И., Грушевский Д. В. (Краснодар)*. Ещё раз к вопросу
об украинско-кубанских книжных связях. 161–169
- Скиба К. В. (Краснодар)*. «Черноморская мова» в среде
старолинейного казачества Кубани. 170–173
- Пукіш В. С. (Анапа)*. Українські мовні впливи на іноетнічне
населення Кубані. 174–180

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

<i>Брехуненко В. А. (Київ). «Вітчизна» в уявленнях християнських козацтв XVI – першої половини XVII ст.</i>	181–199
<i>Вирський Д. С. (Київ). Козацьке Запоріжжя за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642).</i>	200–214
<i>Грибовский В. В. (Днепропетровск). Соловецкое заключение Петра Калнышевского в микроисторической прорисовке.</i>	215–229
<i>Фролов Б. Е. (Краснодар). Знамена Черноморского казачьего войска периода правления Екатерины Великой.</i>	229–239
<i>Черниенко Д. А. (Ижевск - Уфа). Страницы кубанской истории: Дело о высланных в Оренбург казаках.</i>	239–243
<i>Фролов Б. Е. (Краснодар). Полковые охотничьи команды Кубанского казачьего войска.</i>	244–249
<i>Задунайський В. В. (Донецьк). Шашка і кинджал у бойовому навчанні кубанських козаків (кінець XIX – початок XX ст.).</i>	249–258

УКРАЙНЦЫ И УКРАИНА: НАРОД И ГОСУДАРСТВО УКРАЇНЦІ ТА УКРАЇНА: НАРОД І ДЕРЖАВА

<i>Кучеренко М. О. (Київ). Між Україною і Кавказом: духовний заповіт Сергія Федоровича Грушевського.</i>	259–286
<i>Мартианова И. Ю. (Краснодар). «Дык вон побежал студент!»: жизненный мир киевского студента начала XX в.</i>	287–302
<i>Федина Т. Ю. (Краснодар). О деятельности «Просвиты» в Кубанской и Донской областях.</i>	302–308
<i>Пукіш В. С. (Анапа). Українці у ворожих таборах Першої світової війни.</i>	308–313
<i>Ісакова І. А. (Кам'янець-Подільський). Допомога державних та громадських структур УСРР, щодо покращення культурно-освітньої роботи серед українців Кубані 20-х – поч. 30-х рр. XX ст.</i>	314–318
<i>Бабич А. В. (Краснодар). К вопросу об изъятии церковных ценностей на Кубани в 1922 году.</i>	319–331
<i>Ляхач Т. О. (Полтава). Поширення антирелігійного світогляду в радянській Україні 1920-х років, як спосіб нівелювання культурного життя етносу.</i>	331–337
<i>Бабенко Л. Л. (Полтава). Чинники кризи антирелігійної політики більшовиків в українському селі (1920-ті роки).</i>	337–345
<i>Роговий В. М., Сергійчук В. І. (Київ). Студенти-кубанці в Українській Господарській Академії в Подєбрадах.</i>	345–350

Юсов С. Л. (Київ). «Боротьба за вуз» і здобуття вищої освіти Володимиром Голобуцьким.	350–363
Авраменко А. М. (Краснодар). Современные школьные исторические атласы в практике преподавания кубанских учителей.	363–369
Арсенюк О. С. (м. Ростов-на-Дону). Тарас Шевченко і Південь Росії: крізь призму минулого.	269–372
Н. В. Грушкевич (Каменец-Подольск). На пути к плодотворному взаимодействию	372–376
СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ	377
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	378–379

СЛОВО О ВАСИЛЕ МОВЕ

Поздоров же, Боже, неньку Україну!
Прожени від неї лихую годину!
Та поздоров, Боже, наш народ забутий,
Вбожеством прибитий, тьмою обгорнутий!
Та поздоров, Боже, всіх на дух не нищих,
Всіх, хто любить щиро вбоге родовище...

В. Мова

Среди казачьих литераторов Кубани, творивших на черноморском диалекте украинского языка, имя В. Мовы окружено особым ореолом. Лишь одному ему из всех наследников песенной славы запорожцев довелось заслужить почетное звание классика, значение творчества которого год от года только возрастает.

Родился Василий Семенович Мова 1 (12) января 1842 г. на хуторе Сладкий Лиман, ныне – Каневского района Краснодарского края, в устье степной речки Мигуты. Казачью службу его отец проходил в Черноморском эскадроне лейб-гвардейского полка, в Санкт-Петербурге. Во время одного из возвращений эскадрона на льготу в Черноморию приглядел он себе казачку «Меланью Михайлову». В 1836 г. отправили казака в отставку в чине хорунжего, а вскоре земляки выбрали его атаманом родного Стародеревянковского куреня. Наконец, один за другим стали рождаться дети. Вслед за первенцем Василием – двое сыновей: Николай и Онисим, потом Бог подарил и дочь – Пелагею. Умер отец, когда дети еще не успели вырасти, и заботу о них взяло на себя войско.

Перед смертью глава семейства успел позаботиться об учебе только своего первенца. Краеведу В.Н. Орлу удалось обнаружить его письмо от 25 декабря 1852 года, адресованное Я.Г. Кухаренко, с выражением согласия отдать Василия в только что открытый пансион при Уманском окружном училище [1]. Позднее другому краеведу В.В. Тёру из станицы Ленинградской (Уманской) посчастливилось разыскать архивное дело о первых годах деятельности этого училища, в котором имелся, помимо прочего, перечень первых его воспитанников. В «Списке наличным малолетним дворянам, поступившим в Уманский благородный пансион при Уманском окружном училище учрежденном» 18-м значится имя Василя Мовы. Так что теперь можно считать окончательно установленным, что будущий поэт начинал свой путь к наукам именно в этом учебном заведении [2].

В екатеринодарской войсковой гимназии В. Мова учился с 1853-го по 1860 год. В это время здесь работали замечательные педагоги. Директором училищ Земли войска Черноморского числился писатель, известный педагог и

книголюб Николай Семенович Рындовский, почетным попечителем гимназии был выпускник Харьковского университета, знакомый с самим Т.Г. Шевченко полковник Петр Иванович Литевский, учителем русского языка и географии – известный русский публицист, корреспондент герценовского «Колокола» Николай Ильич Воронов, французский язык преподавал Евгений Дементьевич Аморетти, о котором упоминает в своих воспоминаниях историк Н.И. Костомаров, а младшим учителем числился хорунжий Степан Демченко, привлекавшийся весной 1860 года к следствию по делу о харьковских заговорщиках. Программа обучения в Екатеринодарской гимназии не во всем соответствовала гимназической. Например, здесь преподавали: французский и черкесский языки, но отсутствовали древние классические языки, незнание которых становилось большой проблемой для поступающих затем в университеты казаков.

Документы донесли до нас точную дату поступления поэта в университет. В списке студентов и допущенных к слушанию лекций Императорского Харьковского университета значится: «по историко-филологическому факультету Василий Мова православного вероисповедания, поступил в университет 16 августа 1860 г., из дворян, на содержании Кубанского войска» [3].

Выявленные нами лишь в последнее время архивные материалы позволяют разбить пребывание В. Мовы в Харькове на два периода: до конца 1864 г. и после него. Первый период связан с учебой на историко-филологическом факультете Харьковского университета. Документы раскрывают, каково было быть тогда студентом: «Четырнадцать рублей в месяц едва достаточно для того, чтобы иметь плохую квартиру со столом в отдаленной части города и отложить рубля два на чай и сахар, – жаловались кубанцы своему наказному атаману. – На платье же, белье этих денег не достаточно, и единственное наше средство, чтобы быть хоть как-нибудь одетым, это – тесниться по несколько человек в комнате и заниматься кондициями, которых и отыскать то трудно, так как людей, занимающихся ими, необыкновенно много. Таким образом, Ваше Превосходительство, единственно только, чтобы иметь физическую возможность жить в Харькове, мы должны жертвовать временем, теряемым на частные уроки и отказываться от незначительных удобств, необходимых для успешного занятия наукой» [4].

А между тем студентом Василь Мова был не очень прилежным. С 1860 по 1864 г. он одолел лишь два курса историко-филологического факультета, пока не был исключен за неуплату. Очевидно, войску надоело платить за студента, систематически не являвшегося на экзамены. Далее, теперь уже на юридическом факультете, он учился на правах «постороннего лица». Его имя появляется в официальных документах лишь по поводу окончания университета в 1868 г. А свою диссертацию для получения звания кандидата прав на тему «Народное представительство и политическая свобода в Западной Европе» поэт защитит лишь в 1869-м. [5]

Дело в том, что не одной только учебной работой были заняты мысли В. Мовы в это неполное харьковское десятилетие. Девятнадцатилетний кубанский казак появился в Харькове в момент, когда общественная жизнь в нем теплилась лишь в студенческом литературном обществе. Особую роль играл Петр Алексеевич Лобко, поддерживавший отношения с Т.Г. Шевченко и даже выполнявший отдельные его поручения. В 1860 г. именно Лобко организовал распространение в Харькове украинских книжек, издаваемых в Петербурге П. Кулишом, а также первого украинского регулярного журнала «Основа», привлек к этой работе членов харьковского литературного кружка (в том числе, В. Мову, дебютировавшего как поэт в четвертом номере «Основы» за 1861 г.). Следует подчеркнуть, что это была вполне легальная деятельность, возникшая в России на волне проводимых тогда реформ.

Сходные проблемы обсуждались и в Харьковской Громаде, организатором которой был банкир и меценат Олекса Алчевский, а душой ее – его жена Христя Даниловна. В их доме, кроме студентов университета, бывали учащиеся и других учебных заведений Харькова, семинаристы. Если литературный кружок при университете насчитывал полтора десятка членов, то в Громаде их было около 80. «Здесь, – вспоминает Алчевская, – я услышала чудные украинские песни, услышала родную украинскую речь, познакомилась с пылкими устремлениями этой идейной молодежи, стремящейся сблизиться со своим народом, сделать его грамотным и приобщить к цивилизованному миру. Молодежь эта не только пела чудные песни, стараясь закрепить их в сознании народа, не только собиралась для обсуждения того, какой именно путь избрать для достижения этих целей, но и составляла брошюры литературного и научного содержания, которые назывались у нас «метелики», эти маленькие разноцветные книжечки разлетались действительно, как мотыльки, во все отдаленные уголки Украины и читались нарасхват и людьми интеллигентными, которые сочувствовали этому движению, и теми народными грамотеями, которых – увы! – редко можно было тогда встретить в народе» [6].

Новый импульс деятельности молодых харьковчан придало полученное 27 февраля 1861 г. известие о смерти Кобзаря. Отныне борьба за духовное наследие Шевченко, пропаганда его творчества станут ключевыми моментами их просветительской работы. Уже 1 марта, вечером, кружковцы собрались, чтобы потолковать о том, что можно сделать в пользу семейства и вообще родных покойного Тараса. Для сбора необходимых средств решили устроить благотворительный музыкально-литературный вечер. Чтобы придать задуманной акции как можно более широкий характер, предполагалось установить контакты с единомышленниками в Полтаве, Одессе, Киеве, Нежине, Москве, Петербурге, Херсоне, Екатеринославе, Екатеринодаре, Чернигове. Вечер состоялся в зале дворянского собрания. На собранные средства решили закупить шесть тысяч экземпляров букваря Т. Шевченко и передать их киевскому митрополиту Арсению для распространения в сельских школах. Уже 31 марта студенты направили соответствующее письмо Арсению, но тот вместо

благословения написал на них донос обер-прокурору синода графу А. Толстому. Инициативную молодежь взяли на заметку. Уже 5 мая товарищ В. Мовы Василь Гнилосыров запишет в дневнике: «Ходят слухи, что в Харькове следят за малороссами...» [7].

Но это было только началом сражения за Шевченко, за понимание истинного значения и масштабов его поэтического гения, за распространение его пророческого слова в народе. А вскоре В. Мове предстояло принять свой первый единоличный бой. Поскольку открыть собственную газету кружковцам, конечно же, не разрешили, арендой дискуссии послужили страницы либеральной газеты «Харьков» (Прибавления к «Харьковским губернским ведомостям»).

Трудно преувеличить значение дискуссии о Т. Шевченко, затеянной В. Мовой в 1861 г. на страницах газеты «Харьков», ведь она была едва ли не первой в нарождавшемся шевченковедении.

Началось все с того, что местный публицист А. Барымов опубликовал в номере за 12 апреля «Два слова о литературных вечерах в Харькове и одно - о Т.Г. Шевченко», полемически направленных против недавно проведенного вечера в память Т.Г. Шевченко. Иронизируя над увлеченностью части публики поэзией Кобзаря, фельетонист объяснил ее не действительными достоинствами произведений, а «известными обстоятельствами его жизни, обстоятельствами, которые всегда обращали на себя особенное внимание человечества и заставляли смешивать человека с художником».

Вступившему в полемику В. Мове удалось верно расставить главные акценты в проблеме о «великости» Шевченко. Опираясь он, в общем-то, на хорошо известные современникам оценки, высказанные крупнейшими российскими критиками Н. Добролюбовым, А. Герценом, Н. Чернышевским по вопросу о народности поэзии А.С. Пушкина. Вслед за своими учителями Мова высказывается в том смысле, что Шевченко как «поэту предстояло выразить душу народа со всеми ее своеобразными характеристическими особенностями». И это ему удалось: «характер малорусской народности, характер южно-русса, – вот то, что он выразил в своих произведениях, и выразил в высокой степени полно, художественно и многосторонне» [8]. Находит он у поэта и мысли, составляющее общечеловеческое содержание, тем самым роднящие его с такими титанами, как Шекспир, Гете, Пушкин.

Дебют на страницах газеты «Харьков» был настолько успешным, что на целых три года Василий Семенович становится одним из самых деятельных ее авторов. Он постоянно публикует свои статьи, очерки, рассказы, смело вступает в новые дискуссии, не гнушается и небольших заметок на темы культурной жизни университетского города. В Харькове и его окрестностях написаны поэмы «Троїсте кохання» («Любовь троих») и «Ткачиха», выполнены переводы из «Слова о полку Игореве», родились такие поэтические шедевры, как «На прощання з Україною», «Під стріхою убогою...», «З альбому Х. Д. Алчевскої» и др.

О втором харьковском периоде жизни В. Мовы известно очень мало. «Похолодание» в общественной жизни России, усиление реакции, пришедшей на 1863 год, привело к изменению характера издания и уходу из него В. Мовы. Вскоре закрылись воскресные школы, часть друзей, окончив университет, подалась из Харькова. Будущий поэт, будучи исключенным за неуплату, был вынужден искать работу. Какое-то время он жил и работал в селе Люботине, но необходимость окончания занятий в университете побудили вернуться в город, где, по свидетельству современников, культурная жизнь почти замерла. Дневники Гнилосырова за 1865 г. наводят на мысль о тягучем, лишенном общественного смысла существовании. Некий энтузиазм теплился лишь в группе студентов, работавших над созданием словаря украинского языка. В Мова взялся за покарточную роспись литературных слов. Для него это была не просто работой над словарем, но еще и самообразованием, продолжившимся и после возвращения на Кубань.

Думаю, возвращение в 1869 году к родным пенатам не сулило больших радостей. Работы для молодого юриста в Екатеринодаре не было. Судебная реформа 1864 г., на которую возлагались большие надежды при переходе на юридический факультет, этих забытых Богом мест еще не затронула. А главное – полностью отсутствовало литературное окружение. Даже войсковую гимназию, преподаватели которой по большей части и составляли местную духовную элиту, перевели в Ейск. Большинство бывших «харьковчан», независимо от полученной в университете специальности, работало в Мариинском женском училище. Туда же преподавателем русского языка и словесности был зачислен В. Мова.

«Положение мое далеко не удовлетворяет меня, – жаловался он неожиданно напомнившему о себе письмом другу студенческих лет В. Гнилосырову. – С материальной стороны еще сяк и так: получаю 800 рублей жалованья, да изредка адвокатурой заработаешь сотню-другую. Мог бы получать и хорошее жалованье, перейдя в судебное ведомство, но жаль расставаться с тем досугом, который остается у меня при должности учителя... Почитываю-таки – достаточно, но самостоятельные работы подвигаются вяло... И все потому, что на душе как-то дрянно – отсутствие людей, нравственно солидарных с тобою, полнейший недостаток нравственной поддержки... – все это действует в высшей степени угнетающим образом. Просто даже руки опускаются» [9].

В 1873 г. В. Мова все же принимает предложение Екатеринодарского окружного суда о переходе на должность судебного следователя на самой границе Черномории с Линией, в бывшей усть-лабинской крепости. О жизни в Усть-Лабинске (1873–1875) мы имеем живописнейший рассказ самого В. Мовы: «Только три года работал я на той следственной работе, а надоела она мне чрезвычайно. Не имеешь, бывало, отдыха даже на часок, работаешь не покладая рук... Но нельзя отрицать, что, с другой стороны, работа следователя оказывает на человека и благое действие: она знакомит его с изнанкой народной жизни, помогает познать хмурую, постыдную и неприятную его сторону.

Нельзя и представить себе, сколько людей с оригинальными характерами, сколько моральных образов пройдет и промелькнет перед глазами судебного следователя. Для способного художника то был бы материал огромный и высокой ценности, но, к сожалению, в наших краях судебному следователю, даже и небесталанному, не до художественного творчества... Лишь изредка, вместо отдыха, заносил я в блокнот некоторые наблюдения из той жизни, что обнажалась передо мною, и облекал в форму бледненьких очерков некоторые образы» [10].

Цикл очерков «Из записок судебного следователя», создававшийся в Усть-Лабинске, остался в черновиках и до сих пор не разыскан. До нас дошел лишь фрагмент «Три страницы», рисующий яркий, запоминающийся образ красавцы – казачки Насти Халабурдихи, женщины неудавшейся судьбы, отстаивающей свою волю и попорченное женское достоинство. Даже в неоконченном виде рассказ поражает силой своего художественного воздействия, личностным началом в характере героини.

Вдоволь намаявшись в роли судебного следователя, Мова с радостью принимает предложение о переводе на менее хлопотную должность мирового судьи в Ейск. Этот небольшой городок был вторым по значению культурным центром края, бывшие «харьковчане» занимали в городе и вокруг него должности врачей, юристов, учителей. Здесь был даже местный украинский поэт Иван Подушка, в отличие от В. Мовы сумевший выпустить объемистый том своих стихов. В общем, появилось некоторое интеллектуальное окружение, отсутствие которого так угнетало в Усть-Лабе.

Приказ об утверждении в должности мирового судьи был подписан 17 декабря 1875 года, а опубликован в печати только 12 марта следующего, 1876 года [11]. Еще месяца три занял переезд к новому месту службы. Летом 1876 г., уже в Ейске, В. Мову настигает письмо А. Конисского с просьбой о присылке для задуманных им альманахов и антологии (читанки) украинской поэзии своей коротенькой автобиографии и подборки лучших, на его взгляд, стихов. В конце июля – начале августа поэт выслал в адрес Конисского «невеличкий зшиток» тщательно отобранных стихов. Однако из затеи ничего не вышло. Пока разосланные А. Конисским письма искали своих адресатов, вышел печально известный Эмский указ. Первый том, включавший произведения от И. Котляревского до начала 60-х годов был запрещен. Не менее печальная судьба постигла и первый из задуманной серии альманахов «Батьковщина», поданный в цензуру 23 сентября. Хотя он и был сложен в соответствии с новым законом и рекомендованными правилами орфографии (передавать украинскую фонетику русскими буквами), цензурных рогаток альманах все равно не прошел [12].

В. Мова отнюдь не заблуждался в отношении цензуры и степени проходимости своих стихов, поэтому заранее просил Конисского все, что будет отвергнуто российской цензурой, предложить галицким изданиям, в частности «Правде». Тот выполнил эту просьбу. Уже в двадцатом номере «Правды» за

1876 г. была опубликована баллада «Казачий скелет», которую составитель изначально посчитал невозможным включить в альманах. Позднее увидели свет отвергнутые цензурой «Три деревенники» («Світ», 1881, № 15) и «Під стріхою убогою» (альманах «Луна», 1881, № 1).

Ейское десятилетие (1876–1886) в жизни В. Мовы отмечено творческим подъемом и художественной зрелостью. Он выписывает из Львова украинские издания (книги, журналы, газеты), посылает туда свои новые произведения, все чаще задумывается об издании отдельного сборника стихов, ищет заочного общения с видными деятелями культуры того времени (М. Старицким, О. Пчилкою и др.). Одновременно перерабатываются юношеские произведения, идет работа над воспоминаниями о студенческих годах, пополняются записи историко-этнографического характера. Молодой портовый город вошел в биографию поэта тем, что именно в нем была написана его лучшая поэма «На степи!» и цикл пока не обнаруженных нами очерков «Из записок мирового судьи», а также начата работа над главным произведением жизни – драмой «Старое гнездо и молодые птенцы». Здесь он обзавелся семьей, радовался пополнению семейства, достиг пика служебной карьеры и пережил горечь падения, пусть и спровоцированного собственной принципиальностью, но ведь незаслуженного!

Гроза разразилась в один день, а период похолодания затянулся на пять лет и окончился не пользу писателя. 26 октября 1880 года Ейская городская дума устроила «злополучный обед», на который ассигновала тысячу рублей. На этот обед она явилась в полном своем составе (60 чел.), пригласив помимо того около 60 человек гостей из городских граждан и чиновников. Как председатель попечительства новооткрытого реального училища, В. Мова шел на обед с единственной целью устроить подписку для образования фонда, необходимого для вспомоществования оканчивающим курс реалистам, которые пожелали бы продолжать образование в высших учебных заведениях.

И вот, когда представился случай, он сказал буквально следующее: «Открытие у нас новых учебных заведений – бесспорно, дело большой важности и нечего жалеть, что городу пришлось порядочно потратиться и что в будущем. Может быть, потребуются еще большие жертвы. Нет более производительных, более благотворных затрат, как затраты на народное образование. Я не считаю нужным распространяться о тех выгодах, которые принесет образование – они общеизвестны. Достаточно упомянуть о будущем улучшении городского самоуправления чрез прилив образованных людей к общественным должностям. Повторяю, что дело сделано важное, а потому и настоящее наше празднество имеет разумный смысл. Конечно, оно имело бы еще более разумное значение, ежели было бы устроено не на городские средства, которых не хватает на многие полезные предприятия, а на частные средства образованных граждан. Тогда бы для всякого было ясно, что мы, в избытке радостных чувств, жертвуем материальными своими избытками для удовлетворения этих чувств путем обмена их в дружеской беседе. Но дело устроилось иначе и

ничто не мешает нам повеселиться от души и на городской счет. Полагаю, однако же, что в настоящем случае вполне будет уместным пожелание, чтобы городские средства, не взирая ни на какие испытания, продолжили развиваться и приумножаться до размеров, способных выносить даже гораздо большие затраты на народное образование, и чтобы та тысяча, которую мы сегодня проедим, нисколько не помешала дальнейшему их росту...» [13].

Речь писателя произвела необыкновенный эффект. На него, как на Чацкого в пьесе А.С. Грибоедова, обрушилось все местное общество. Полицмейстер даже предложил установить у дома судьи вооруженный караул, так как часть публики призывала разгромить дом писателя и устроить над ним самосуд. В том же 1880-м году Начальник Кубанской области Кармалин при очередных выборах Председателя Ейского съезда мировых судей высказал мнение не в пользу В. Мовы и нашел даже неудобным его дальнейшее оставление в должности мирового судьи в городе, «где он не сумел удержаться с достоинством на высоте своего призвания и утратил всякое уважение со стороны благомыслящих граждан». Соответствующая записка была подана на усмотрение Начальника Главного Управления Кавказского Наместника. Но тогда кляузю оставили без последствий. О ней вспомнили в начале 1885 г., при новых пере-выборах, и присовокупили к ней новые вопиющие факты непочтительного отношения В. Мовы к «благомыслящим гражданам» [14]. Карьера была разрушена.

В конце 1885 г. стало окончательно ясно, что кандидатуру писателя для выборов в мировые судьи на очередной срок начальство не одобрило [15]. В марте 1886-го пришлось возвращаться в Екатеринодар на скромную должность присяжного поверенного окружного суда. Материальное положение семьи резко ухудшилось. Женат был Василий Семенович на сестре известного кубанского генерала Надежде Ивановне Кокунько. «Хоть она и украинка, и читает по-украински все, что и я читаю, но в поэзии не много разбирается и смотрит на нее без уважения», – писал о ней сам Василий Семенович и признавался, что даже от нее прячется, когда пишет стихи, что б и она не подумала: «над каким ты пустым делом трудишься» [16]. Однако ж посвятил ей одно из своих стихотворений, и какое! «Колыбельная песня!» Значит, была неплохой матерью, что немаловажно. Ведь детей у них было шестеро: двое сыновей (Григорий и Павел) и четыре дочери – Мария, Анна, Наталья и Екатерина.

В надежде увидеть хоть какие-то свои произведения опубликованными он откликается на все призывы галичан помочь украинским изданиям новыми произведениями, однако «каждый раз они шли в корзину». Не увидело света и последнее крупное произведение В. Мовы, созданное в «период последних песен» – интермедия «Куліш, Байда і козаки», в котором он скрестил шпагу с кумиром своей молодости П. Кулишом, отстаивая честь и достоинство рыцарей Донских порогов. В 1888 году поэт пишет своему давнему покровителю А. Конисскому: «Имею я произведения и в прозе и в поэзии, и если б знать, что они пригодятся, то нашел бы возможность вывести их из черной одежды и

нарядить по-праздничному» [17]. Но и последний проект В. Мовы по изданию сборника «Пролески», подготовленного в 1888 г., не увенчался успехом.

Предчувствуя скорую смерть, он пишет свой программный «Гук до товариства молодечого віку», обращаясь со словами прощания и поддержки к тем, кто

...віри ще не стратив
В визвол наш с тюремних ґратів;
Хто надії наші гарні
Ще не йме за химри марні.

В Метрической книге Александро-Невского собора г. Екатеринодара сохранилась запись о том, что коллежский советник Василий Семенович Мова скончался от воспаления легких 1 июня 1891 г. и погребен на следующий день на общем кладбище. Погребение совершил «священник Иоанн Куш с диаконом М. Погореловым и псаломщиком П. Хмарою» [18]. На смерть поэта откликнулся прочувствованным некрологом львовский журнал «Зоря» [19] и ставропольская газета «Северный Кавказ» [20], раскрывшая землякам тайну псевдонима «В. Лиманский».

В 1910 году поэт Михайло Обидный попытался отыскать могилу поэта на Всевыском кладбище Екатеринодара. Но время оказалось беспощадным к памяти о поэте. На семейном участке жаждающий неопит не обнаружил даже обломков надгробья, и ничто уже не указывало на точное местонахождение погребения [21].

После того, как сначала в Мюнхене (1968), а затем в Киеве (1990), Нью-Йорке (1995) и Краснодаре (1999) вышли отдельные сборники произведений В. Мовы (Лиманского), его имя заняло свое почетное место в истории украинской литературы и литературы родной Кубани.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. *Орел В.* Слово про Василя Мову (До 125-річчя з дня народження) // Архіви України. – 1967. – № 1. – С. 43.

2. *Тёр В. В.* Уманский пансион: история в документах // На перекатах времени / По материалам первой научно-практ. краеведч. конф. на тему: «Архивы Краснодарского края и Ленинградского района – важнейший источник изучения кубанского исторического наследия». – Ленинградская (Уманская), 2007–2008. – С. 22–28.

3. Список студентов и допущенных к слушанию лекций Императорского Харьковского университета на 1864–1865 академический год. Харьков, 1865. С. 2.

4. *Мова (Лиманский) В.* Из литературного наследия / Под ред. В.К. Чумаченко. Краснодар, 1999. С. 196.

5. *Загурский Л. Н.* Опыт истории юридического факультета Императорского Харьковского университета. Выпуск второй. Указатель сочинений, представленных окончившими курс юридического факультета в период от 1822 по 1891 г. для получения степени кандидата. Харьков, 1907. – С. 48.

6. Письмо Х. Д. Алчевской // Украинская жизнь. 1912. № 4. С. 86.

7. *Жур П.* У колі революційно-демократичної молоді України // Збірник праць вісімнадцятої наукової шевченківської конференції. К., 1971. С. 102.

8. *Мова В. С.* По поводу «Слова» г. Рымова о Т.Г. Шевченко // Мова (Лиманский) В. Из литературного наследия... С. 51.

9. *Мова В. С.* Лист В. С. Гнилосырову. 3 мая 1872 г. Там же. С. 199–200.

10. Мова (Лиманский) В. Твори / Ред. і вступна стаття Ю. Шевельов. Мюнхен, 1968. С. 241.

11. Кубанские областные ведомости. 1876. 12 марта. С. 1.

12. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. Ф. 777. Оп. 3 (за 1876 г.). Д. 61. Л. 74–76.

13. *Мова В.* Замечательный обед на общественные деньги // Донская пчела. 1880. 13 ноября. № 86.

14. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК). Ф. 454. Оп. 2. Д. 75. Л. 8.

15. [Сообщение об увольнении судьи Ейского округа Мовы-второго] // Северный Кавказ (Ставрополь). 1886. – 10 янв.

16. *Мова (Лиманский) В.* Лист А.Я. Конисскому. 20 липня 1888 р. // Мова (Лиманский) В. Из литературного наследия... С. 204.

17. Там же. С. 203

18. ГАКК. Ф. 801. Оп. 1. Д. 35. Л. 339 об.–340.

19. *Уманець М.* [Комаров М.]. Василь Мова. Посмертна згадка // Зоря. – 1891. – № 14. – С. 274 – 275.

20. [Скидан В. В.] Екатеринодар: Корреспонденции «Северного Кавказа» // Северный Кавказ (Ставрополь). – 1891. – 15 августа.

21. *Обідний М.* Про могили Я. Г. Кухаренко та В. С. Мови // Кубанский край. – 1910. – 24 апр. – С. 2 – 3.

Мова В. С.

К 170-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ВАСИЛЯ МОВЫ ДО 170-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВАСИЛЯ МОВИ

© 2012 г., Д. В. Грушевский, Л. Г. Орел, В. К. Чумаченко
(г. Краснодар, Россия)

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА В. С. МОВЫ В ПЕРЕПИСКЕ КРАЕВЕДА В. Н. ОРЛА

Зачинатель кубанского литературного краеведения Василий Николаевич Орел (1928–1987), как и все энтузиасты, имел свои пристрастия. Его любимыми героями были Я. Кухаренко, В. Мова, В. Потапенко, П. Капельгородский, К. Хетагуров. Певцу родного черноморского казачества Василю Мове он посвятил более десяти статей, рассказывая в них о его жизни и творчестве, переводческой деятельности, работе на педагогической и юридической ниве. Назовем некоторые, самые примечательные из них: «Українською мовою» («За наукові кадри». 1964. 14 жовт.), «Поет з Кубані» («Друг читача». 1967. 1 січ.), «Поетичне, самобутнє» («Літературна Україна». 1967. 13 січ.), «Слово про Василя Мову» («Архіви України». 1967. № 1), «Василь Мова та історія заселення чорноморцями Кубані» («Український історичний журнал». 1967. № 1) и др.

Самая первая статья, опубликованная 28 декабря 1961 года в отраденской газете «Советское казачество», была посвящена столетию со дня дебюта поэта в петербургском журнале «Основа», в котором не без помощи Панька Кулиша был опубликован лирический отрывок «І бачу я тоді широке сине море...» (1861, № 4). Небольшая заметка вышла под фамилией одного из соратников В. Н. Орла – П.М. Горбача, поэтому краевед никогда не включал ее в список своих публикаций, но в частной переписке отчет началу своих публикаций о В. Мове ведет именно от нее. Но больше всего шума наделала вторая его публикация в каневской районной газете «Зоря коммунизма» (1964, 14 мая). Слово о земляке под названием «Певец казачьего края» стало предметом ожесточенных идеологических споров, сотрясавших высшие эшелоны партийной бюрократии Кубани в середине 1960-х годов. На дворе уже стояли времена, породившие В. Лихоносова и В. Захарченко, требовались грандиозные преобразования в культуре, в том числе возрождение утраченных традиций и уже на их основе созидание нового в искусстве. Статья краеведа пришла как нельзя кстати, послужив для сторонников реакционного лагеря во главе с И. П. Кикило жупелом возрождающего кубанского казачьего патриотизма, которым они пугали кубанскую районную прессу и непросвещенные в вопросах родной истории партийные низы, пытаясь сдерживать поступательный ход исторического процесса. Публикуемая ниже переписка дает представле-

ние о том, как это было, о героях и антигероях кубанской культурной ойкумены.

Сенсацией для кубанских краеведов 1960-х годов стал выход в украинской «Библиотеке поэта» небольшой книжечки стихов В. Мовы из цикла «Проліски». Все жаждали заполучить заветный томик, но мало кому посчастливилось. Книга была раскуплена в Киеве в течение одного дня. Кстати, среди немногих счастливицев оказался тогда кубанский поэт И. Ф. Варавва. Правда, поддавшись уговорам, он вскоре передал ее своему земляку и школьному товарищу литературоведу Н. Ф. Веленгурину, также работавшего над разработкой этой темы. Переписка доносит до нас неосуществившееся желание Василия Николаевича поучаствовать в подготовке к полету «первой ласточки» возрождавшегося «мововедения». А его переписка с Олексой Ставицким, составителем следующего украинского издания В. Мовы, рассказывает об их плодотворном творческом сотрудничестве в этом направлении (книга вышла в издательстве «Дніпро» под названием «Старе гніздо й молоді птахи» лишь в 1990 году после политической реабилитации ее составителя).

Часть публикуемых нами писем наглядно раскрывает методику краеведческого поиска В. Н. Орла. Как право, он начинал с поиска родных и близких заинтересовавшего его литератора, изучения домашних и государственных архивов, затем кропотливо занимался собиранием опубликованных и неопубликованных произведений, писем, воспоминаний. В те времена в своей работе на всех этапах он, как и другие краеведы, сталкивался с множеством проблем. Потомки дореволюционных казачьих писателей, родственники репрессированных литераторов и эмигрантов не очень-то шли на контакт с исследователями. Сказывались годы, проведенные с клеймом члена семьи врага народа, изменника или перебежчика. Люди боялись провокаций, возвращения неприятностей, которые, казалось, наконец-то канули в Лету. Множество фондов государственных архивов также было недоступно рядовым читателям. Об их существовании знал лишь узкий круг посвященных. Поэтому подлинные удачи краеведов случались довольно редко. Такой счастливой случайностью было заочное знакомство и общение Василия Николаевича с внуком поэта Сергеем Павловичем Мовой. Их обмен письмами также учтен в нашей подборке.

Эпистолярный В. Н. Орла еще таит множество загадок, и теперь, когда замечательного краеведа с нами нет, его рабочий архив сам является неиссякаемым источником информации о более чем двухвековом пути кубанской культуры.

Все публикуемые здесь письма даются нами в сокращении. Явные опечатки в них исправлены публикаторами и в примечаниях не комментируются.

1. Я. И. Снегур [1] – В. Н. Орлу

Дорогой, Василь! Здравствуй!

Я только что вернулся с семинара редакторов, который проходил в г. Славянске. Ну, брат, была нам баня из-за тебя! Особенно досталось Скрыбину [2] за Мову Василя. И подобрал же ты стихи его! Сам, небось, переводил с украинского?

Короче говоря, решено было, что ты под видом продолжателя дела Шевченко подбросил Скрыбину махрового националиста. Вспомни, там он еще говорит, что ученые люди могут больше сделать того же казака. Противопоставление одиночек-героев – массам! Народу!

Мне тоже за тебя досталось. Выступали Кикило, Дмитрюк, Красюк [3]. После взбучки за Васюринского [4] и В. Орла мне пока нельзя тебя печатать. Иначе будет плохо. После обвинения и следуя ему, никто, по-видимому, не осмелится теперь помещать В. Орла.

Ну, будь здоров! Заглядывай, расскажу обо все подробнее, в письме о том не напишешь.

Твой Яков.

1/IV. 1964 г.

2. В. Н. Орел – В. Т. Горбачуку

6.4. 66 р.

Дорогой Василий Тихонович!

13 января 1967 года исполнится 125 лет со дня рождения В. Мовы. В 1965 г. издали сборник его стихов в Киеве. Я мечтаю о конференции, посвященной изучению творчества Мовы. Есть ли в Виннице сборники стихов Мовы, не интересует ли Вас его творчество? А то может быть Вы или кто из института занялись бы каким-то вопросом. А ведь возможностей много: «Патриотизм в поэзии В. Мовы», «Природа в стихах и поэзии Мовы» и т.д. Вы поговорите у себя. Напишите мне свое мнение об этом. Времени не много, надо уже сейчас все это готовить.

Пишите, рад вашим письмам. Василь.

3. М. И. Кутынский [5] – В. Н. Орлу

Добрый день, Василю Миколайовичу!

Використав Ваше нагадування про могили Кухаренка й Мови, знайшов нотатку [6], посилаю Вам передрук. Сумна історія!

Побіжно натрапив на деякі матеріали про Кубань. Може придасться: в «Зорі» за 1892 рік, на стор. 1 41 вміщено портрет Якова Кухаренка на увесь

зріст. Там же, на стор. 199 є нотатка «Літературна спадщина після В. Мови» [7].

У тій же «Зорі» за 1892 р. наткнувся на вірші. На стр. 56 В. Лиманський: а) До М. Старицького; б) Домашній співакці. Не знаю, чи що придасться.

З повагою (подпись)

Москва, 24. 5. 64 року.

4. Я. И. Снегур – В. Н. Орлу

Бувай здоров, Василь!

Спасибо за присланные материалы. Фитюльку насчет тротуаров дадим с добавлением.

Недавно меня критикнула «Сов. Кубань». Обвинили редакцию в незнании, что такое будяк. (Дескать, такого сорняка не знает ни один ботаник). А он, оказывается, есть в «Сельскохозяйственной энциклопедии». Наплевать, оплевать человека ничего не стоит для некоторых сопляков. Да вот опровержение не последует. И это очень досадно.

Вот так и над тобой потешались на совещании за Василия Мову. А чтобы заглянуть действительно в «Советскую украинскую энциклопедию»? Как говорится, не заглянув в святцы – ну лупить в колокола! Досадно, черт возьми!

Я бы тебе посоветовал послать Скрябину и Кикило выписку из энциклопедии. Скрябину это очень нужно, т. к. он совсем пал духом. Ну, а Кикило будет знать, каков Мова.

Вот так-то, будь здоров. Обнимаю, твой Яков.

З/УШ – 1964 г.

Р. С. Василь! Получил от тебя письмо и заметочку «Первые газеты в станции Динской». Напечатаю, но под другим псевдонимом, т. к. там, в Крайкоме, уже разгадали, кто стоит за подписью В. Васюринский. Так-то, брат!

5. С. А. Крижановский[8] – В. Н. Орлу

20. 12. 1965 г.

Шановний товаришу Орел!

Поздоровляю Вас з наступаючим 1966 роком! Бажаю вам здоров'я, щастя і добра! Одержав Вашого листа. Повідомляю, що книга віршів В. Мови-Лиманського в «Бібліотеці поета» уже вийшла. Більше того – уже розійшлася – за один день! 3500 примірників книги розійшлися. Можливо, Ви ще знайдете їх у книгарнях Донбасу, якщо туди в загли потрапила хоч одна книга. Я хотів би зробити Вам ласку, але у мене вчора забрали останній примірник. Книга вийшла з моєю передмовою, упорядкована Н.О. Вишневською. Нам допомогло те, що в архівах Лукича-Левицького, який зберігається в нашому

Інституті є повний текст «Пролісок», переписаний рукою самого автора. Вся перелічені Вами вірші в книзі вміщені, крім кількох, які не вміщені з різних міркувань; вони перелічені у примітках. Спробуйте замовити книгу накладною платнею по «Книга-почною» (Київ, 100, вул. Попудренка, 26).

Я чув, що видавництво «Дніпро» готує вибрані твори В. Мови (Лиманського) – і поетичні, і драматичні, і прозові. Безперечно, пошуки матеріалів треба продовжити.

Ваші побажання я перекажу зав. Відділом дожовтневої літератури О. Засенку. Я вже, мабуть, вивченням творчості Мови займатися не буду – що можна було, я зробив. Чекаю Ваших зауважень до моєї передмови. Там, до речі, я вказував на зв'язок В. Мови і творчості Я. Кухаренка, яку я також колись вивчав.

Я через три дні їду в санаторій. Все ж через приятелів продовжуватиму шукати книгу В. Мови-Лиманського, і якщо мені пощастить, надішлю Вам. Тим часом шукайте самі!

З привітом – Степан Крижанівський.

P.S. На всі Ваші листи я відповідав.

6. А. Ф. Ставицкий [9] – В. Н. Орлу

Уважаемый товарищ Орёл!

К Вам обращается научный сотрудник Института литературы им. Т.Г. Шевченко АН УССР А. Ф. Ставицкий. Мне подробно рассказал о Ваших литературоведческих изысканиях и полезных сведениях, которые вы ему сообщили, проф. Крыжановский. Мне было очень приятно услышать об этом. Приятно, во-первых, потому, что творчеством Василя Мовы так горячо интересуется человек, по-видимому, обстоятельствами жизни лишенный возможности целиком отдаться литературной работе и постоянно следить за украинской литературоведческой наукой. Приятно еще и потому, что по поручению издательства «Дніпро» я сейчас готовлю к печати все известные на сегодня произведения В. Мовы. Подготовленную к печати книгу я должен сдать в изд-во в середине 1967 года. Как нам обоим известно, до нас дошло прискорбно мало произведений Мовы. Кроме стихотворений и поэм, опубликованных в недавно изданной книжечке «Поэзій» (почти все они есть в вашей библиотеке, это, очевидно, копии, потому что автографы самого писателя хранятся в Ин-те лит-ры и Одесской публичной библиотеке. А впрочем, может Мова сделал несколько списков). В свое время печаталась его большая драма «Старе гніздо й молоді птахи» и рассказ «Три мандрюхи» (часть этого рассказа не была напечатана и его судьба неизвестна). Это и все, что дошло до нас, если не считать нескольких писем к разным адресатам.

Тем временем известно, что Мова оставил после себя еще несколько драматических и прозаических произведений, большой материал к созданным

му им, но так и незавершенному словарю укр. языка, а также статьи. Сейчас не буду перечислять названий его произведений, могу это сделать позже, если они вам неизвестны. Где они? Боюсь, что потеряны навсегда – слишком уж много бурь прокатилось над нашей страной за 70 лет. Но все-таки искать надо. Если удастся найти хоть одно произведение, то и это уже будет большим достижением. Я уже кое-что предпринял в этом направлении в архивах Киева, а также сделал запросы в архивы Львова и Одессы. Писал в краеведческий музей Краснодара, но ответа не получил и по-видимому уже не получу. Собираюсь приехать на Кубань, но для этого желательно бы иметь хоть какие-нибудь ориентиры, ибо я на собственном опыте убедился, что поездки «на авось» редко дают положительные результаты. И здесь Вы, дорогой товарищ, можете мне очень помочь. Буду вас просить, чтобы сообщили мне все, что может облегчить мне поиски. Для большей ясности позволю себе разбить вопросы по пунктам:

В каких архивах Краснодара и возможно других городов Вы встречали относящиеся к Мове материалы? В чьих именно фондах?

Какой адрес, если помните, родственников Скидана? Не просматривали ли вы, а если просматривали, то где архив «Кубанских областных ведомостей»?

Известны ли вам адреса хоть каких-либо родственников Мовы?

Вообще, на что бы Вы посоветовали обратить внимание в первую очередь по прибытии на Кубань?

Есть у меня, конечно, еще вопросы, но на первый раз ограничусь этим. Если вы не против, хочу поддерживать с Вами постоянный контакт. Не знаю, правильно ли я понял Крыжановского, но Вы вроде собираетесь писать о творчестве Мовы. Если так, то ни я, ни кто-нибудь другой из сотрудников Института не станет Вам на дороге. У нас не скоро появится возможность написать серьезную, обстоятельную работу об этом писателе. Я, в частности, имею сейчас другую плановую тему, рассчитанную на несколько лет и изданием произведений Мовы занялся просто из любви к незаслуженно забытому писателю, Небольшое предисловие Крыжановского к «Поезіям» далеко не исчерпывает темы. Вам уже известно, что «Поезіі» вышли смехотворно малым тиражом. К сожалению, тиражи определяем не мы. Единственное, что мы можем – это возмущаться вместе с Вами. Хотелось прислать Вам для начала знакомства книгу, но, увы! Самому едва удалось добыть один экземпляр. Книга разошлась буквально в один день.

Кончая, еще раз буду просить вас, дорогой товарищ, помочь мне в нашем общем деле. С нетерпением жду письма.

С уважением: А. Ставицкий.

16.I. 1966.

7. В. Н. Орел – В. Т. Горбачуку

19 апреля 1966 г.

...13 января 1967 года исполняется 125 лет со дня рождения Васыля Мовы, по хорошей жизни надобно бы это отметить. Хорошо бы собрать юбилейный комитет. Но Крыжановский написал мне, что «в Киеве об этом никто ничего не думает». Мол, хорошо бы, если инициатива исходила от Краснодарского пединститута. Но ведь это смешно. В Краснодаре нет украинской кафедры, да и вряд ли кто в Краснодаре толком это имя слышал.

Искренне Ваш – Василь.

8. В. Н. Орел – В. Т. Горбачуку

25 июня 1966 г.

Уважаемый Василий Тихонович!

Получил Ваше письмо, большое спасибо. У меня сейчас тоже есть горячая вода.

Я последнее время много работал, написал несколько статей, посвященных предстоящему юбилею Василия Мовы: «Василь Мова и история переселения черноморцев за Кубань», «Слово про Васыля Мову» и «Харьковский период в творчестве Васыля Мовы».

В Краснодаре собираются выдавать «Календарь памятных дат на 1967 год», подготовил для них небольшие статьи о В. Мове, Я. Кухаренко и В. Потапенко. Подготовил два библиографических обзора: «Библиография литературы о Запорожье и Кубанском войске» и «Библиография материалов о гастролях украинских театральных трупп на Кубани».

Хочу еще написать статью «Василь Мова и Иван Подушка» – это о двух наших кубанских поэтах. Но, что из этого выйдет – посмотрим, однако к юбилею обязательно надо этот труд проделать.

Не думаете ли на лето заглянуть в наши края?

Щиро Ваш, Василь Орел. Кубань.

10. Г. Т. Чучмай [10] – В. Н. Орлу

Дорогой Василий Николаевич!

Как видите из посылаемой Вам газеты «Комсомолец Кубани», газета все же дала мою статью о Василе Мове. Но... Тут возникает это злополучное «но». Вчера позвонил мне сам Ведута [11] и потребовал доказать, что Мова не реакционный писатель. Как видно, последовала какая-то клевета (из каких сторон дунуло ветром – мне неизвестно). Словом, Ведута заявил, что ему подсказали, будто Мова реакционный писатель. Я спросил его:

– Из каких это данных видно?

– Он был судьей, – ответил Ведута.

– Кухаренко был атаманом, а все же мы его не считаем реакционным писателем и не один раз отмечали его в газете, – ответил я.

Затем я пояснил Ведуте, что на Украине не считают Мову реакционным писателем. «То ж на Украине, а не на Кубани», – таков примерно был ответ Ведуты. Закончили с ним разговор на том, что я ему должен доказать, что Мова не реакционный писатель. Да, Мова теперь, как ни странно, нуждается в реабилитации. Через две недели у меня должна состояться встреча с Ведутой. Я думаю, что Мову нужно реабилитировать с фактами в руках, каких у меня пока нет. А заодно отсеять и от нас клевету, иначе Ведута и моих статей не станет печатать. Это нежелательно, так как я сейчас для его газеты подготовил отдельные главы из моей книги о гражданской на Кубани, рукопись которой лежит в книгоиздательстве и запланирована для издания на 1968 год.

Я прошу Вас срочно выслать бандеролью мне во временное пользование (я все это Вам верну после нашей встречи Ведутой):

1. Журналы и газеты Украины, в которых опубликованы статьи о В. Мове. Конечно, за советский период и особенно за последнее время, потому что дореволюционные издания Ведуту, безусловно, не удовлетворят. Шлите, конечно, и свою опубликованную в газете «Литературная Украина» статью, о которой Вы сообщили мне в письме. Хоть Ведута Вас не признает, но он должен считаться с украинской газетой. Если есть статьи и других авторов, очень прошу Вас послать.

2. Если есть что-либо изданное В. Мовой или просто напечатанное в периодической печати, прошу и это прислать, а может что есть из дореволюционных изданий. Ведь только произведения писателя лучше всего скажут о нем – реакционен он или нет. Что такое реакционность – мы ведь тоже не хуже чем Ведута разбираемся. У меня, кстати, сохранилось письмо работника Института литературы АН УССР А. Н. Ставицкого, который просит меня прислать ему все, что мне известно о Мове и даже пишет: «Хотя бы так узнать, где похоронен писатель и побывать на его могиле». Интересно, зачем это работнику Института литературы Академии наук УССР нужно посещать могилу реакционного писателя? Это, возможно, я тоже покажу Ведуте.

3. Вы, кажется, говорили, что о В. Мове есть краткая информация или упоминание в Украинской литературной энциклопедии. У вас есть эти данные, прошу сделать выписку (копию) из энциклопедии на украинском языке с русским переводом, указать год издания энциклопедии. В крайнем случае, хотя бы ссылку на эту энциклопедию о Мове.

4. Вы говорили, что кто-то собирается издать труды Мовы (не Ставицкий ли?). Все, что знаете об этом, сообщите, где и когда собирается издать? Какое учреждение? Думаю, что реакционного писателя не будут издавать и даже помышлять об этом.

5. Я когда-то сообщал Вам, кажется, о Мове ссылку из газеты «Кубанские областные ведомости». Кажется, его статья напечатана или о нем. Встречали ли Вы еще что-нибудь о нем у нас?

6. Из какого источника Вы взяли библиографические данные о Мове, которые когда-то прислали мне наряду с данными о Жарко, Вороном, Кирие?

7. В одном из писем Вы дали мне выдержку из Ивана Франко. Смотрите, она в моей статье приведена. Сослались Вы тогда на «Літературно-науковий вістник», Львов, 1899 г., стр. 247. .

Я надеюсь получить от Вас все это в самое ближайшее время, потому что Ведута, по-видимому, позвонит мне еще раньше условленного времени для встречи. Если не реабилитируем Мову, то редактор еще вздумает дать в своей газете опровержение, «уточнение», и тогда о Мове невозможно будет сохранить в нашей книге «Краснодар», переиздание которой, кстати сказать, перенесено на IV квартал текущего года. Посылаемая газета «Комсомолец Кубани» сохранилась у меня, к сожалению, в единственном экземпляре. Я проследил появление статьи, ожидал, что дадут за 13 января, а дали за 14. Желательно было бы возвратить мне, на всякий случай, этот экземпляр с просимыми материалами. Для Вас я постараюсь достать газету с моей статьей, если она нужна Вам.

С Башмаком я переписываюсь регулярно. Недавно достал ему первый том Ф. Щербины, на днях ему посылаем через архивный отдел.

Статью о Мове с подписью Стародубцевой не успел предложить радиокomiteту, потому что в конце прошлого года и в начале января текущего года ездил по районам, простудился и болел. А предлагать эту статью «Советской Кубани» бесполезно, как видите сами. Возможно, что и сам Красюк капнул на мозги Ведуты.

Итак, еще раз прошу прислать мне необходимые материалы без задержки.

Привет Вашей супруге и дочурке.
2 февраля 1967 г.

11. В. Н. Орел – В. С. Горбачуку

18 марта 1969 г.
Шире вітання!

Получил Ваше письмо, спасибо, что откликнулись. Конечно, я немного не прав, и время не то, и нравы не те. Но ведь меня не столько собственная доля волнует, сколько дело. Я несколько раз собирался все бросить к дьяволу. Даже бросал. В 1968 году почти ничего не писал. Заметил кто это, обеспокоило кого? Даремно. Каждый живет лишь своим благополучием.

Задумал Крыжановский издать книгу стихов Василя Мовы. Естественно, что лишь у одного меня были кубанские материалы об этом писателе. Я ему

написал сам об этом, предложил дать их для книги. Думаете, он согласился. Ничего подобного, сделал вид, что не получил этого моего письма, и издал книгу пользуясь лишь тем, что давно уже было написано и опубликовано. А потом лицемерно написал, только так это можно понимать: «Больше я Василем Мовою заниматься не буду». Ясно, что не только Крыжановский, но вообще вряд ли кто теперь еще раз будет заниматься этим поэтом. А ведь это надо было понимать. Поэтому надо было использовать все, самое новейшее. Крыжановский этого не захотел делать. Ведь тогда бы ему, маститому, пришлось бы делиться с каким-то Орлом, зачем? Я свое урвал, а как это вышло, пусть потом разбираются. Де ведь Василь Мова – это и не его так сказать амплуа, просто готовенькое попало в руки.

Помните юбилей Васыля Мовы – хоть кто-нибудь из маститых что-нибудь написал? Ни строки. а я все же в трех журналах написал. Дьявол с ним, что не совсем этично, но ведь больше 125-летия не будет. Есть ради чего спешить.

Ваш Василь.

12. С. П. Мова [12] – В. С. Орлу

[1981 г.]

Уважаемый Василий Николаевич!

У нас в Краснодаре в последнее время стали интересоваться литературным наследием Василя Мовы (Лиманского). И я вспомнил, что где-то в 60-х годах Вы тоже проявили интерес к его творчеству. Об этом я узнал из Вашего письма, адресованного Скидан В., которое мне показали его родственники, т. к. там упоминали о Мове В. С.

Краснодарское издательство выпустило книгу Веленгурина с биографией и положительной оценкой литературной деятельности В. С. Мовы.

Очень много из библиографии В. С. Мовы остается неясным и неизвестно, где находится его архив. У меня есть только рукопись его книги «Старое гнездо ...» и фотография писателя.

Мне сказали, что в ваших работах, посвященных Василию Мова, есть упоминание фамилии Кокунько [13]. Это меня интересует, так как моя тетьа (по маме) говорила, что у моего отца (сына писателя) Павла Васильевича Мовы был дядя с фамилией Кокунько. Это все, что я знаю об этом. Если Вы знаете, что-либо о Кокунько я хотел бы просить Вас поделиться со мной этими сведениями.

В свою очередь я с удовольствием отвечу на Ваши вопросы, если эта тема Вас еще интересует.

С уважением Мова С. П.

Мой адрес: гор. Краснодар 350000, ул. Седина 17 кв. 2

Мова Сергей Павлович.

13. В. Н. Орел – С. П. Мове

26 сентября 1981 года,
Дорогой Сергей Павлович!

Сегодня я получил Ваше письмо и был приятно обрадован, действительно, столько лет я искал родственников и Василия Семеновича Мовы, и В. В. Скидана [14], но как-то загадочно мне это не удавалось, или я плохо искал, или мне просто не везло.

Творчеством вашего деда я занимаюсь добрых 20 лет, начал еще 1960 году, тогда вышла небольшая заметка в отрядненской районной газете «Советское Казачество». Потом шло время, мои знания и мой архив о Мове пополнялся новыми и новыми материалами, так было написано несколько статей и работ которые появились в Киеве, Варшаве, Канаде, имя как бы рождалось заново, это было трудным делом.

Что касается книги Веленгурена, он несколько поспешил, преувеличил революционные заслуги Василя Мовы, этого не стоило бы делать, потому что Василь Мова никогда революционером, как это ни обидно, не был, но вот, что в его поэзии звучала тема революции – это точно, с этого и надо начинать. Но очень важно, что вышла книга и в ней есть очерк и о Мове-Лиманском.

Что касается Кокунько. Это сын полковника, а позже генерал Кокунько, который был в свое время адъютантом известного кубанского писателя Якова Герасимовича Кухаренко. Ваш дед собирал материалы о Кухаренко, и их у него набралось очень много. Одновременно по просьбе украинского писателя Конисского он систематизировал лучшее из того, что им было написано, чтобы отправить в Киев. Часть своих произведений, в том числе и прозаических, он отправил во Львов к Ивану Франко, однако преждевременная смерть не позволила довести начатое до конца. Тогда – то, по сообщению тогдашней печати, архив вашего деда был почему то разделен, и часть попала к В. Скидану, а часть к Кокунько. О том, что часть произведений Мовы попала к Кокунько, он рассказал в своем очерке о Кухаренко, который был опубликован в Праге в 1930 году [15]. Сам Кокунько в чине уже генерала в годы Гражданской войны на Кубани бежал в Югославию... В письмах Дикарева за 1896 год [16] рассказывается о том, что Кокунько принимал активное участие в Шевченковских вечерах в Екатеринодаре и там выступал с собственными рассказами, так что и литературной деятельностью занимался.

Мне кажется, что в очерке о Кухаренко Кокунько широко использовал материалы вашего деда, с которыми он был знаком отлично. Там много всевозможных подробностей.

Не знаю уж по какой линии Кокунько ваш дядя. Ваш прадед Семен Мова был сотником, ушел в отставку, он дружил с Яковом Герасимовичем Кухаренко, по личной просьбе Кухаренко направил своего сына, а вашего деда

Василя на учебу в Уманское училище. Я не буду пересказывать все то, что написано в моем очерке «Слово про Василя Мову», который опубликован в 1967 году в журнале «Архиви України», именно этот очерк и «переписывал» с комментариями Веленгурич, выдав, конечно все за свой труд [17].

Но если Кокуныч мог что-то вывезти за границу, хотя впопыхах, вряд ли что можно было брать из бумаг. Обо все этом трудно судить, но все это маловероятно. Что касается семьи Скидан, то здесь более вероятно, произведения Мовы-Лиманского могли у них сохраниться, надо только хорошо поискать, неужели уничтожили? Ведь они эти рукописи никуда так и не передали. В общем, вам надо очень деликатно все эти вопросы выяснить обязательно.

Важно одно: Ваш дед, несомненно, гениальный поэт, которому равных нет в промежутке от Шевченко до Ивана Франко.

Все становится на круги своя, только надо запастись терпением, доводить начатое дело до конца, это наш долг и перед памятью Василя Мовы-Лиманского, и перед украинской литературой. Кроме нас этого никто не делает.

Что касается «Старого гнезда и молодых птах», эта пьеса была напечатана во Львове уже после смерти Василия Семеновича, у меня эта книга есть, мне ее прислали из Праги. «Старое гнездо» ставилось труппой Глазуненко [18] неоднократно в Екатеринодаре, правда, с некоторыми сокращениями, да собственно, так, как пьеса написана самим автором, ее очень трудно поставить в театре.

Какие вопросы у меня к Вам? Прежде всего:

1. Если можно, проследите свою родословную. Ведь у Вас были еще родные: дядя Николай, тетя Пелагея и другие, потомство ведь осталось и от них, где они, возможно, что-то сохранились у них. В общем, всю родословную.

2. Фотографии. Какие это фотографии, сколько их? Есть ли фотографии с вашим дедом у ваших родственников (такие, каких у вас нет).

3. Сохранились ли какие рукописи произведений Василя Мовы.

4. Сохранились ли личные вещи вашего деда? Дело в том, что в доме Я. Г. Кухаренко – дом сохранился по улице Октябрьской – собираются открывать литературный музей, и, конечно, же там должно быть место и рассказу о вашем деде, личные вещи тут как раз очень кстати.

5. Любая подробность, любая мелочь о вашем деде очень важны и нужны.

Я знаю, что В. В. Скидан не придерживался строго говоря большевистских взглядов, но это ведь не криминал. В те годы не все веровали в эту веру, но заслуги В. В. перед Кубанью и литературой несомненны, и забывать его ни в коем случае нельзя, это преступно и перед памятью и перед историей. Передайте его потомкам, что их святой долг восстановить из забвения это уважаемое имя.

Пусть потомки попробуют написать его биографию, перечислят все известные им его труды, возможно, что-то из этих трудов сохранилось. Будет хорошо, если напишут мне письмо.

Встречался ли с Вами Веленгурин? Для меня это тоже важно, мы с ним по некоторым вопросам разошлись в толковании творчества Мовы.

Пишите мне, я буду рад вашим письмам. Если можно, несколько о себе, сколько вам лет, что вы закончили, где работаете, в общем, самое общее.

Мне 54 года, я в 1950 году окончил Краснодарский педагогический институт, потомственный кубанец, с одного куреня с Кухаренко – Васюринского. На Украине живу уже добрых лет пятнадцать. В 1981 году в Орджоникидзе вышла моя книга «Коста Хетагуро и Украина».

Желаю вам здоровья и благополучия всем вашим близким.

С уважением – Василь Орел

Р. С. Как вы отыскали мой николаевский адрес?

14. В. С. Орел – С. П. Мове

Уважаемый Сергей Павлович!

Не по моей вине у нас вами не состоялась переписка, о чем я сожалею. Но что вспоминать прошлое. Вы в своем единственном письме в 1981 году писали, что «где-то в 60-х годах Вы тоже проявляли интерес к его (В. Мовы-Лиманского) творчеству. Об этом я узнал из вашего письма к В. Скидан, которое мне показали его родственники, т. к. вы упоминаете и о Мове В. С.

Вопросами кубанской литературы я продолжаю заниматься, хотя теперь появился еще один исследователь Веленгурин. Он, конечно, в Краснодаре, и ему ближе к архиву. Правда, дальше моих исследований, опубликованных еще в 1967 году в журнале «Архивы Украины» он не пошел.

Был я июле в Краснодаре, и снова работал в архиве и совершенно случайно в одном из дел наткнулся на прошение Николая Николаевича Мовы [19], проживающего в Одессе, с просьбой предоставить свидетельство о благонадежности для получения дворянства.

Н. Н. Мова в подтверждение своих прав прилагал список формуляра Мовы Семена Ивановича № 845. Копия с копией метрического свидетельства о смерти деда за № 8810. Копия о рождении отца Николая Семеновича Мовы № 2360.

Место жительства Н. Н. Мовы указал только город Одесса, поэтому все эти документы потом были отосланы в Одесское городское полицейское управление.

Все это меня серьезно заинтересовало. Не живут ли ваши родственники в Одессе сейчас? Возможно, какие-то документы, рукописи Василия Мовы находится и у них? Тем более что Комаров жил тоже в Одессе, а часть архива В. С. Мовы собирались ему послать.

Я мог бы что поискать в Одессе, конечно, если вы не утратили желания как то помочь в восстановлении на должном уровне поэта Мовы. Ведь много сил потрачено, чтобы вытащить этот талантливое имя из небытия, но сделано пока очень мало. А главное – делается медленно.

Жаль, что никто из Скидан мне не ответил на письмо. Давайте общими усилиями заниматься этими делами. Ведь до 1967 года о В. С. Мове вообще ничего не писалось и не говорилось, а потом вышел в Киеве, после моей статьи, сборник стихов, готовились его прозаические произведения, вот и Веленгурен опубликовал в «Дороге к Лукоморью», в общем, лед потихоньку тронулся, но очень медленно, надо форсировать это дело.

Не откладываете на «завтра», кроме нас этого никто не сделает. Впрягайтесь в дело.

Жду от вас письма.

С уважением – Василь Орел

10 сентября 1984 года, Николаев

15. С. П. Мова – В. С. Орлу

Уважаемый Василий Николаевич!

Рад Вашему письму, которое свидетельствует о Вашем интересе к творчеству моего деда (В. С. Мова). Вы, безусловно, знаете больше меня не только о его литературной работе, но и о семье и родственниках В. Мовы. Мой отец Павел Васильевич Мова был архитектором и умер в 1937 году от инфаркта. Мне было тогда 13 лет. Естественно, своей родословной я в то время не интересовался. Мне не совсем понятно, почему моя мама, которая умерла в 70-х годах, не рассказывала мне подробно о родственниках отца. Я знаю только, что у него были брат Юрий Васильевич и сестра Анна Васильевна. Как оказалась, была еще одна дочь у Василия Мовы, Маруся, но она умерла младенцем. На нашем кладбище есть надгробье с именем и указанием на то, что она дочь Василия Семеновича Мовы. Что касается братьев и других родных самого деда (В. Мова), то я о них ничего не знаю. В своем письме Вы упомянули имя Николая Николаевича Мовы, проживающего в Одессе. Я не знаю кто это. Очень было бы интересно узнать подробностей о братьях В. Мовы. Я слышал о двух, но, кажется, был и третий [20]. Были ли братья женаты и были ли у них дети, их имена и судьбы.

Очень жаль, что Вы, будучи летом в Краснодаре, не смогли встретиться со мной. В письме всего не напишешь.

Вы упоминаете о В. В. Скидан, я его знаю, но он уже давно умер. Еще жива его жена Строганова Ольга Владимировна. От неё я и узнал о Вашем интересе к творчеству моего деда т.к. Вы написали В. Скидану письмо, но его уже не было в живых, и его жена отдала это письмо мне. Еще меня интересуют все данные о жене В. С. Мовы [21]. Мне неизвестно её имя (кажется,

Надежда), девичья фамилия, когда женился В. Мова, когда и где умерла его жена. Т. е. мне совсем не понятно, кто воспитывал детей В. Мова, а ведь мой отец окончил художественное училище в Одессе и Академию художеств в Петербурге. Его брат Юрий так же, кажется, получил высшее образование.

Я думаю, что ясность в судьбах родных и "спутников" В. Мовы могла бы способствовать выяснению возможных направлений поисков архивов.

Моего отца Павла Мова и его брата Юрия и сестру Анну в двадцатые годы судьба забросила в станицу Уманскую (ныне Ленинградская) и Кушевскую: Краснодарского края. Там мой отец женился и там же в 1924 году родился я.

В 1927 году мои родители переехали в Краснодар, а брат отца Юрий остался в ст. Кушевской, где преподавал в школе и там же умер в 30-х годах.

Сестра Анна последние годы жила с нами в Краснодаре. Об этом я пишу потому, что Юрий Васильевич Мова преподавал, кажется, литературу, и может быть, это родство интересов к литературе может указать направление поиске архива в ст. Кушевской? Мне в тех местах побывать не пришлось, да едва ли остались в живых люди, которые могли знать Юрия Васильевича Мову.

В заключение хочу Вам сообщить, что меня уговорили передать рукопись «Старе гнезда и молоди птахи» Мовы-Лиманского в фонды Киевского института им. Шевченко. Она находится теперь там [22].

Всегда к Вашим услугам.

С уважением – Сергей Мова.

30 января 1985 года. Краснодар

ПРИМЕЧАНИЯ

1. *Снегур Яков Иванович* – гл. редактор динской районной газеты «Трибуна». Позднее в течение 30 лет работал в газете «Тамань». Ныне пенсионер.

2. *Скрябин Юрий Андреевич* – редактор каневской районной газеты «Заря коммунизма».

3. *Кикило Иван Павлович* – партийный журналист, с 1971 г. – секретарь Краснодарского крайкома КПСС; *Дмитрюк Анатолий Микитович* – редактор сочинской газеты «Черноморская здравница», впоследствии секретарь Краснодарского крайкома КПСС, дослужился до должности зам. зав. отделом в ЦК КПСС; *Красюк Дементий Яковлевич* – уроженец Черниговщины, редактор газеты «Радянська Донеччина», затем «Социалистический Донбасс», с 1953 г. – на Кубани, где более 20 лет возглавлял газету «Советская Кубань».

4. *Васюринский В.* – один из псевдонимов В.Н. Орла, образован от названия родной станицы.

5. *Горбачук Василий Тихонович* – украинский языковед, диссидент, в годы переписки – доцент Винницкого государственного педагогического инсти-

туда, затем профессор Славянского государственного педагогического университета.

6. *Кутынский Михайло Иванович* (1890–1974) – уроженец Черкащины, выпускник Киевского института народного образования. В 1936–1946 и 1949–1954 годах – узник ГУЛАГа, реабилитирован в 1956 г. С 1959 года жил в Москве, работая над справочником «Некрополи Украины». Оказал большую помощь в сборе экспонатов для Малотегинского школьного музея Т. Г. Шевченко, созданного В. Н. Орлом.

7. Речь идет о статье поэта М. Обидного «Про могилы Я. Г. Кухаренко та В. С. Мови» (Кубанский край. – 1910. – 24 апр. – С. 2–3), перепечатанной в киевской газете «Рада».

8. *М. К[олмаров]*. Літературна спадщина після Василя Мови // Зоря.– 1892. – № 10. – С. 199–200.

9. Крыжановский (Крижанівський) Степан Андреевич [1911–2002] — украинский поэт. С 1939 выступал также как литературовед, автор работ, посвященных творчеству В. Стефаника, Л. Мартовича, А. Тесленко, М. Рыльского, М. Бажана, А. Малышко, В. Чумака, И. Кулика, а также проблемам теории и истории украинской литературы.

10. Ставицкий Алексей Федосеевич (1929–2001) – украинский литературовед, составитель, автор предисловия и комментариев к книге В. Мовы «Старе гніздо й молоді птахи» (издательство «Дніпро», 1990 г.). Книга вышла с опозданием на 23 года, так как ее составитель подвергся необоснованным политическим репрессиям.

11. Чучмай Григорий Титович [1910–2000] – кандидат исторических наук, известный кубанский архивист, краевед.

12. Ведута Виктор Николаевич – редактор газеты «Комсомолец Кубани», автор-составитель книги «История журналистики Кубани» (Краснодар, 2002).

13. Мова Сергей Павлович – внук поэта В. С. Мовы.

14. Кокунько Петр Иванович [1851–1939] – генерал-лейтенант, атаман Ейского отдела Кубанского казачьего войска, брат жены поэта. Умер в эмиграции в Сербии.

15. Скидан Владимир Васильевич [1858–1930] – редактор «Кубанских областных ведомостей», покончил жизнь самоубийством.

16. *Кокунько П. И.* Я. Г. Кухаренко и переселение Черноморцев за Кубань // Вольное казачество (Прага). 1929. № 40, 41–42, 43–44, 45, 47, 48; 1930. № 51–52.

17. Дикарев Митрофан Алексеевич [1854–1899] – ученый-самоучка, зачинатель кубанской научной этнографии.

18. Веленгурин Николай Федорович [1924–1998] – кубанский литературовед, автор краеведческих книг о пребывании на Кубани русских и украинских писателей.

19. Глазуненко Степан Александрович [1869–1934] – украинский и кубанский театральный актер и режиссер, похоронен в Краснодаре.

20. Мова Николай Николаевич – сын Н. С. Мовы, племянник поэта.

21. Очевидно, имеется в виду Онисим Семенович Мова. После окончания юридического факультета Одесского университета работал на Кубани.

22. Мова (в девичестве Кокунько) Надежда Ивановна – жена В. С. Мовы, родная сестра генерала П. И. Кокунько. Поэт посвятил ей стихотворение «Кольбельная» («Надколисна пісня»).

23. Рукопись была передана в Институт литературы им. Т. Г. Шевченко НАНУ Украины в 1983 году за весьма скромную сумму – 150 руб.

Василь Мова (Лиманский)

СТАРОЕ ГНЕЗДО И МОЛОДЫЕ ПТЕНЦЫ **ДРАМАТИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ**

От научного редактора

Творчество В. С. Мовы (Лиманского) мало известно русскоязычному читателю, не привыкшему читать даже родственных ему восточнославянских авторов в подлиннике. Единственный дореволюционный перевод лирического стихотворения («И я вас полюбил, голубка...») принадлежит замечательной украинской поэтессе Х. А. Алчевской (Харьковский листок. 1905. 14 марта). Взялась она за него только потому, что автор был дружен с её матерью, знаменитым педагогом Х. Д. Алчевской, которой и посвятил эти вдохновенные юношеские строки.

В советское время переводчики вспоминали о кубанском украиноязычном поэте дважды в связи с весьма примечательными событиями. В 1958 году на затухающей волне празднования трехсотлетия воссоединения Украины и России была издана двухтомная «Антология украинской поэзии». Составитель первого тома поэт М. Ф. Рыльский отобрал для него четыре лирических шедевра В. Мовы: «В холодной хате» (пер. *А. Бондаревского*); «Три деревини» (пер. *П. Железнова*), «Завет ссыльного» (пер. *Л. Вышеславского*) и «Казачьи кости» (пер. *Н. Брауна*).

То же издательство (ГИХЛ) в 1977 году выпустило сборник стихов украинских поэтов «Аккорды» (так называлась знаменитая поэтическая антология, составленная в начале XX в. Иваном Франко). Будучи право-обладателем поэтических переводов из предыдущего издания, оно повторило в новой книге три из них (кроме «Казачьих костей»), добавив три новых: «К Х. Д. А. («И я ведь Вас люблю, голубка...»)» (пер. *В. Цвелева*), «О, не плач, мой друг беспечный...» и «Думы ссыльного» (пер. *Т. Гнедич*).

1977-й – это год, когда на Кубани впервые широко праздновался юбилей казачьего классика (135 лет со дня рождения). Кубанские поэты, участвовавшие в торжествах на родине поэта в станице Стародеревянковской, перевели для районной газеты «Заря коммунизма» два его стихотворения: «Буря веет, ветер свищет...» (Пер. С. Хохлова) и Нечую-Левицкому (пер. К. Обойщикова).

В 1994 году появился выдержавший четыре переиздания перевод рассказа «Рисунки с натуры. Три бродяги» (пер. В. Чумаченко). В 2004 г. Свой перевод стихотворения «В холодной хате» опубликовал А. Решетов. Наконец, в год 170-летия со дня рождения В. Мовы два его стихотворения («Ой, не плачь, не плачь, дивчина...» и «В альбом Христины Даниловны Алчевской») перевёл и опубликовал в районной газете «Степные зори» замечательный краевед из станицы Ленинградской В. В. Тёр.

На сегодняшний день это всё, что мы имеем, если не считать пока не опубликованный перевод самого раннего стихотворения В. Мовы «И вижу я тогда бушующее море...», сделанный А. Слуцким.

Прекрасная школа русского перевода и обогатила, и развратила отечественного читателя, отучив его от процветающего во всем мире билингвизма. Но сегодня она канула в лету, и теперь, с одной стороны, приходится её возрождать малыми силами, а с другой – учиться дружить с иными языками и наречиями. Для тех, кто еще не овладел языком наших предков, В. С. Пукиш предлагает свою версию перевода на русский язык нескольких сцен из пьесы «Старое гнездо и молодые птенцы» – драматургического эпоса о жизни черноморских казаков в переломную эпоху 1860-х годов.

Позволю себе коротко представить автора перевода нашему читателю. Владимир Степанович Пукиш – специалист по PR, выпускник факультета романо-германской филологии Ужгородского университета, соискатель Адыгейского университета (школа проф. Р.Ю. Намитоковой), этнолингвист, ономаст, член Союза журналистов Украины и Союза переводчиков России (переводит с английского, украинского, венгерского, словацкого, чешского языков). Составил и издал сборники кубанских пословиц «Рушничок на колышке» и кубанских сказок, преданий и анекдотов «Век человеческий», в которых образцы нашего фольклора представлены как в оригинале, на «козачій мові», так и в авторском переводе на русский и английский языки. Публикуется в журналах и газетах Кубани, Москвы, Киева, Праги, Будапешта. Профессионально занимается историей поселения на Черноморском побережье Кавказа чехов и словаков. Автор объемной научной монографии «Чехи Северного Кавказа: годы и судьбы. 1868–2010». Сейчас исследует бытование чешских имён, фамилий и топонимов в Краснодарском крае, а также венгерско-черкесские контакты на Северном Кавказе в средневековый период.

Проф. В. К. Чумаченко

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА:

Филипп Демидович Загреба – полковник войска Черноморского, вдовец, лет свыше 50. Мужчина высокий и тучный, с белесыми усами и изрядной лысиной. Одет по-домашнему: в кургузый черный шелковый бешмет и черные демикотоновые штаны с красными кантами по бокам и с кожаными штрибками.

Уля (она же и Юлия) – старшая дочь Загребы, 18 лет, институтка.

Киля – вторая дочь Загребы, 17 лет, хуторянка.

Гарась, или Гарасим Филиппович Загреба – старший сын полковника, 21 год, недоученный корпусной воспитанник, хорунжий войска Черноморского. Одевается в обыденных обстоятельствах по-домашнему: в красный шелковый бешмет и такие же штаны, как у отца; в исключительных случаях напяливает офицерский мундир конного полка с эполетами.

Юрась, или Юрий Филиппович Загреба – второй сын полковника, 20 лет, недоученный ученик войсковой гимназии, урядник войска Черноморского. Дома ходит в такой же одеже, что и Гарась, только неопрятной; в исключительных же случаях надевает сверху урядницкую суконную черкеску, обшитую по краям серебряным галуном и подпоясанную ремнем с серебряными пуговицами и с привешенным к нему кинжалом в серебряной отделке.

Татьяна Демидовна Дыркалиха – сестра и близкая соседка Загребы, сотничка, вдова, богатая и бойкая хуторянская пани, лет под 50. Одевается в простенькое платье немецкого кроя и беленький кисейный чепец, на плечи набрасывает шаль.

Семен Прокопович Гайдабура – есаул войска Черноморского, неприкаянный бродяга, лет 45. Одет в старый засаленный вицмундир и суконные штаны с красными кантами и штрибками, обшитые между ног юфтью, как бывает у табунщиков. В руках всегда носит толстый калмыцкий кнут.

Овдей Гордеевич Щербосерба (уличное прозвище Хавралий) – подполковник войска Черноморского и член войскового правления, лет свыше 50. Одет в вицмундир с двумя рядами серебряных пуговиц и такие же штаны, как у Загребы.

Горпина Сидоровна Щербосербиха – его жена, лет под 50. Одета щеголевато, по-модному.

Аполлон Федорович Прогульбицкий – поручик армейского пехотного полка, лет под 30.

Кондрат Ефремович Шульпика – хорунжий войска Черноморского, ровесник Загребы, одет в старенький вицмундир.

Андрей Кондратович Шульпика – его сын, 24 лет, урядник войска Черноморского, одет, как и товарищ его Загребенко¹, по-урядницки.

Марфа Григорьевна Теленьзеленьчиха – генеральская вдова, лет 55. Одета тоже щеголевато, с причудой.

¹ Сын полковника Загребы.

Трифил Трифилович Жмырь (уличное прозвище **Грязнорожа**) – войсковой старшина войска Черноморского, богатый вдовец, лет свыше 40. Одет как и Щербосерба.

Тарас Лудяный – иногородний (захожий украинец), хозяин у Загребы (управляющий).

Дементик – молодой козак, домашний писарь Загребы.

Микита – крепостной, лакей Загребы.

Палажка – крепостная, горничная Загребы и экономка.

Оришка – казацкая дочка, горничная Загребиных дочек.

Дробот – урядник Загребиного полка.

Невкипелый – старый козак, слободской (куренной) атаман.

Скоробрешко – слободской писарь.

Невтупа, Помагайба, Товстодум – козаки, депутаты слободской общины.

Манджик, Очкун, Кеткур, Кудлай – Загребины калмыки-табунщики.

Козаки, девчата, паны, папи, панычи, панночки².

Действие происходит на хуторе Загребы в 50-е годы (последние годы самостоятельного правления в Черноморши).

II

Сад Загребы. Под деревьями застелен стол, на столе стоит самовар со всеми причинадами. Справа от публики сидит Киля и готовит к чаю, напротив публики сидит Загреба и посасывает длинный чубук, слева, задом к Загребе, сидит Гарась и, опершись об стол, насвистывает арию из «Троваторе».

Загреба. Гарасько!

Гарась, будто недослышав, насвистывает себе дальше.

Гарасько!

Гарась молча насвистывает дальше.

Да слышишь ты, Гарасько, или тебе заложило?

Гарась. Да чего вам, батенько? Я же слышу, так и говорите, что там у вас!

Загреба. Дурень ты ученый да недоученный! К тебе батько как к сыну речь заводит, а ты морду повернул да и свистишь, как дурень в пустыне!

Гарась (*повернув к отцу щеку*). С какой стати вы, батенько, ругаетесь? Что я такого сделал?

² Практически все фамилии и прозвища в драме В. Мовы – «говорящие», имеющие аналоги в нарицательной лексике. Вот некоторые из них: *загреба* – загребала, алчный человек; *дыркало* (Дыркалиха – вдова Дыркала) – вид трещотки; *гайдабура* – буян, озорник, безобразник; *щерб* – похлебка, *сьорбати* – хлебать; *хавралий* – хапуга, взяточник; *шульпика* – коршун; *телен-дзелень* – трень-брень; *Жмир*, возможно, ассоциируется с *чмир* – неряха, и/или *жмикрут* – скупердяй; *кудлай* – космач.

Загреба. Да поверни-ка уж и лохань свою, басурман ты этакий! Повернись-таки всем туловищем да тогда и огрызайся, если у тебя собачий дар!

Гарась. И вот так всегда! Прицепятся не знать за что и сразу же ругаться! (К Загребе). Ну что вам за унижение такое, если я не повернулся? Так, может быть, я не в добром духе?

Загреба. А чтоб из тебя и вовсе дух выперло! Глянь-ка! К нему батько речь заводит, а он и туловище не повернет, потому как не в добром духе! Сказано – дурень!

Гарась. Ругайтесь, как хотите, а я вашей брани на себя не принимаю, потому что ко мне она не пристаёт! Хотя бы подумали, что оно такое «дурень». Дурень тот, кто ничему не учился, ничего не знает, а я все ж таки учился больше вашего, да и света больше повидал. Я все ж таки хоть в Петербурге был...

Загреба. Да дурень останется дурнем, хотя бы все науки прошел и все миры объездил. Ворона за море летает, да глупой возвращается, так и ты! Как же ты таки не дурень, если не соображаешь, как вести себя с батьком?

Гарась. Вот видите, батенько, какая у вас правда. Я только не повернулся к вам, как вы меня Гараськом окликнули, так вы уже за неуважение приняли, а о том и не подумаете, что, может быть, эта самая кличка меня и обижает. Разве нельзя называть полным именем – Герасим? А то «Гарасько»! Вроде как к батраку или крепостному обзывается!

Загреба. Тю-у-у! Ну и глупый же ты, сын мой, как я погляжу! Плетешь такое, как будто не в себе. Смотри на него: ропщет на отца, что зовет его Гараськом, а не Герасимом! Смех и горе с такими мыслителями! (погода). А где Ульяна? Пойди, Килина, позови ее к нам, пусть идет чай пить – нечего там артачиться!

Киля. Да она еще, наверное, не унялась... Пусть уж, батенько, сердце ее остынет, и тогда уж...

Загреба. Говорю тебе, позови, то и зови! Всякая дрянь будет на батька губы надувать!

Киля выходит.

Гарась. Что ж вы, батенько, хотели мне сказать?

Загреба. А чтоб тебе! Пропала охота с тобой и разговаривать!

Гарась. Вот видите, батенько, какие вы неправдивые. Обижаетесь на всякие мелочи, а как же мне не обижаться, что вы не обращаете внимания ни на какие мои просьбы. Ведь с какого времени прошу я вас, чтобы добились вы для меня службы в гвардии, так разве ж вы склонились к моей просьбе? И ладно бы там было какое-то стеснение или трудная большая, а то ведь ничегошеньки! Вся сила в том, что вы не хотите дать мне на проживание в Петербурге хотя бы тысячи две рублей в год... И если бы там не из чего было давать, а то ж, слава Богу, денег у вас хватает...

Загреба. А ты разве лазил в отцовский карман, что знаешь, сколько у него денег? Пусть есть деньги, да разве ж я дурень, чтобы так и дать тебе переводить их? Разве ж я не знаю, что ты за птица? Денег промотаешь чертову поги-

бель, а пользы черт поймеем тако же. Гляди-ка! Ежегодно давай ему две тысячи рублей! А зачем? Чтобы бездельник по балам и маскарадам потаскался, да бездельником назад и вернулсЯ!

Гарась. Батенько! Так я же через гвардию себе карьеру сделаю, раньше в чины выйду...

Загреба. Так ты это хочешь, гуляя да деньги транжирия, к чинам доходить? А в поход за Кубань не хочешь? А черкесского пороху понюхать и пулевого визга послушать не хочешь? А чтоб тебя! Меня дважды пулей стреляли и дважды саблей рубали, пока до хорунжего дослужился, а тебя еще и комары черкесские не трогали, уже в паны вышел, так еще тебе и мало?

Гарась. Ой, батенько, мне аж чудно вас слушать! Разве ж таки можно мне равняться с вами по службе? Вы были простым необразованным козаком, а я ж таки полковничий сын, и не для того же я учился, чтобы казацкую лямку тащить. Да еще и то возьмите себе в голову, что то было одно время, а сейчас другое, тогда были одни обычаи и моды, а теперь совсем другие...

Загреба. Ну-ка, замолчи! Замолчи, басурман, и не дразни меня понапрасну!

Уля и Киля заходят и садятся вместе за стол. Уля плачет.

Загреба (к Уле). Чего ты плачешь, глупышка?

Уля (плача). Как же мне не плакать, когда обижаюте... Выругали... оскорбили, велели на колени стать...

Загреба. А перед кем тебе велено было на колени становиться? Разве ж она не родная тебе тетка? И разве ж ты ее не обругала?

Уля (сильнее плачет). Кулаки подняли... ногами топали... во весь голос горланили... чуть не убили... напугали навеки...

Загреба (понижив голос). Ну, хватит уже! Вот когда уж, даст Бог, поумнеешь и не будешь теток ругать, то и я уж не буду тебя ругать.

Уля (еще сильнее плачет). Аж обмерла от страха... Себя не помнила... До сих пор все тело дрожит...

Загреба. Ну, полно уж, хватит! Давай уж куплю я тебе за это ту картофляну или хвартопляну³, или как там она к черту называется...

Уля (подняв на него глаза). Ага, купите... Сколько уж прошу и молю, все даром...

Загреба. Глупая! Говорю теперь, что куплю, чего тебе еще надо?

Уля. Батенько!.. Так когда же вы купите?

Загреба. Да вот недельки через две, полковник Мымря поедет в Ростов, то и дам ему денег – пусть он и купит.

Уля (бросается целовать отца). Батенько, миленький, родненький! Да я теперь же совсем счастливая!

Загреба. Ну, полно уж, полно, отцепись!

³ Так Загреба называет фортепиано.

Гарась. Вот счастье Уле! Вот добро!.. Кому трафит, так уж трафит, а мне... (*К Загребе*). Батенько! Сделайте уж и меня счастливым... Осчастливьте, батенько!.. Устройте меня в гвардию!..

Загреба. А тебе таки твоя картофляна на уме? Жаль, сыну! Если бы ты не такой бездельник!

Гарась. Батенько! У вас много доброты для всех... Осчастливьте же и меня, батенько! Я уж буду уважать и почитать вас от всего сердца... И никогда уже больше не будет вам от меня упрямства, ни дерзости, буду послушным и преданным... Осчастливьте, батенько!

Загреба. Да чтоб тебе! Попрошу уж атамана, чтобы пристроил тебя в эту анафемскую гвардию...

Гарась. Вот за это спасибо вам, батенько! Вот спасибо, так спасибо!

Загреба (*вздыхая*). Э, сыну, сыну! Как я погляжу, хоть тебя и учили, так не доучили, потому как мне приходилось и среди ученых видеть людей смышленных. Ты бы таки поразмыслил, что в Петербурге ты своим умом никого не порaziшь, потому что там ученых людей много, и среди них ты будешь, возможно, самым глупым. А тут, в Черномории, если бы ты не задавался и не брезговал людьми, то, может быть, и на самом деле за умного посчитали... Слава Богу, у меня и протекция имеется: вывел ведь на хорунжего, то повел бы в чины и дальше. Так еще о том подумай, что богатство у меня какое ни есть большое, а большая половина в скотине, а скотины той когда тысяч на двести наберешь, то и вроде как много, а вас-то у меня аж четверо! А тут старость моя приближается, скоро, может быть, умру, а на хозяйстве заступить меня некому! Уже бы мне пора не то помощи от вас ожидать, а то и вовсе отдыхать себе в покое да посматривать, как вы хозяйничаете, а тут приходится на старости лет еще больше хлопотать, потому что нужно здоровым дурням деньги поставлять! В гвардию еще – тьфу!

Киля. Батенько! И я о чем-то хочу вас попросить.

Загреба. И ты, дочка? Говори, дитя мое! Тебе я уж ни в чем не откажу, потому что ты мне никогда ничего, ты таки действительно меня за батька считаешь. Чего ж тебе такого, доченька?

Киля. Пустите меня, батенько, к тетушке Дыркалихе жить...

Загреба (*удивленно*). Чего ж это так, доченька? Разве ж тебе у меня жизнь не по душе?.. Разве ж я тебя не жалею?..

Киля. Нет, батенько, оно ничего... Но все же там как-то лучше... Как-то проще... А тут у нас очень уж на московский, господский манер все повелось. Где уж мне, необразованной...

Загреба. Э, доченька, это пустяки! Пусть себе они живут хоть и на московский манер, а себе будем жить по-простецки, как нам больше нравится.

Киля (*сквозь плач*). Как ей, так и картофляна, и все, а как мне, так ничего...

Загреба. А ты же, доченька, чего желаешь? Говори, дитя мое, я и тебе куплю. А уж как буду замуж тебя выдавать, то вспомню и то, что ты у меня картофляну не просила и в гвардии не служила. Тебя я, доченька, не обижу.

Уля. Батенько! Что же тут такого? Пусть идет себе к тетушке, если так хочет.

Загреба. А тебе дудки! Э, ну и треклятый нрав у тебя, Ульяна! И в кого ты такая коварная уродилась!

Кия. Так я уже давно вижу, что она рада бы от меня избавиться. Потому что она перед людьми стыдится меня...

Уля. Да и как же не стыдиться, если ты совсем необразованная. Сколько месяцев я бьюсь над тобой, а ты как была невеждой, такой и осталась.

Кия. Ты не плачь, не будешь больше биться надо мной. Осточертела мне твоя муштра – пора кончать.

Уля. То есть как? Так ты больше учиться не хочешь?

Кия. Говорю тебе, что не хочу! Ищи себе образованных, где хочешь, а меня оставь в покое!

Загреба. Вот это да! Вот это дело! Вот с этим и я согласен! Когда муштра осточертела, то и плюнь на нее, а все ж таки к тетке не пушу. Мне только и радости, что ты. Как наскандалюсь с Ульяной и Гараськом и разгорится у меня сердце, то только поговорю с тобой, сразу же и душа утихомирится.

Уля (*в сторону*). Гляди-ка, какая любовь!

Оришка (*вбегает*). Паң, паныч приехали из Ростова! Наш паныч Юрко!

Загреба. Ага, наконец. Зови-ка его скорей сюда!

Оришка исчезает.

Поглядим, как наторговался. Тридцать жеребцов гнал в Ростов на продажу... Если хорошо продал, то будут деньги на каждый день.

* * *

III

Комната в доме Загребы. Загреба и Гайдабура сидят за столом, на столе фляжка с горилкой, чарки и причиндалы к закуске.

Загреба. Так вот такая у меня морока с детьми, Семен! Прямо тебе беда!

Гайдабура. Да какая там беда, Филипп? Вот бывает беда, как нарядится порою такое, что ни людям показать, ни самому посмотреть.

Загреба. Брось, Семен, свои шутки, потому что мне, честное слово, не до смеха. Уже так навредили мне мои дети, что, ей-ей, не знаю, что и делать.

Гайдабура. А что же делать, как не пить горилку. Выпей так, чтоб аж чуб загорелся, то куда беда и денется – весь мир тебе будет как банька, а люди как мухи.

Загреба. Так давай же на самом деле выпьем! (*Наливает чарку*). Будем здоровы, Семен!

Гайдабура. На здоровье, Филипп!

Загреба. Скажи же мне, Семен, чего это ты так долго ко мне не возвращался, что уж я ждал тебя, ждал – аж надоело мне тебя дожидаться.

Гайдабура. Да все, вишь, некогда было – свободного времени не было.

Загреба. То есть как?

Гайдабура. Так вот отъехал я от тебя посреди поста, то вначале наведалься к войсковому старшине Мигалю, а у него как раз заварушка началась – что-то там сильно набедокурили чабаны. Так мы их малахаями били и скотину считали, а потом с горя аж пять дней пили горилку.

Загреба. Так, как погляжу, не так тебе некогда и было.

Гайдабура. А от Мигалья поехал я к генеральше Телендзеленьчихе, а там дел погибель: лошадей выкладывали и клеймили, отары на Бейсужские степи перегоняли, а потом позабавился я у Марфы Григорьевны с недельку, горилку с ней попивая и байками ее веселя, да и поехал к сотнику Помагайбе. А с этим гнали на екатеринодарскую ярмарку лошадей продавать, а, распродав, мало не неделю по трактирам гуляли.

Загреба. Много ж у тебя мороки было, как погляжу!

Гайдабура. А с ярмарки поехал я к сотнику Мымре, а он как раз взялся поминки справлять по сыну, которого в прошлом году в походе убили. Так мы с ним как начали поминать, так поминали аж двенадцать дней, пока он не умаялся и не захворал. Так я тогда сел на коня и поехал к хорунжему Кандыбе, а Кандыба как раз продал какому-то лемонтёру⁴ двадцать лошадей, так мы как начали с ним магарыч пить, так пили аж десять дней, пока и этот не заболел, – аж глаза ему на лоб повывлазили и на живот начал фукать.

Загреба. Да тебя уж, басурмана, не перепьешь, ведь ты здоровый и крепкий, как дикий хряк. А почему здоровый? Потому, что нет у тебя никаких забот.

Гайдабура. То есть как это?

Загреба. А так, что не о чем тебе печалиться. Ведь чего тебе? Тень-тень абы день, абы вечер ближе. А нам, хозяевам, хлопоты да труды, аж печаль берет, вот и неудивительно, что за этими хлопотами и трудами хиреешь и с тобой в гульбе не сравнишься.

Гайдабура. Как бы не так! Ты думаешь – что как мне, так и хлопот нет? Да ты послушай, что я тебе дальше расскажу! Вот, вишь, от Кандыбы да понесла меня нечистая сила опять в Екатеринодар. Не знал я, вишь, что какой-то аспид налег на всех заседателей, что обо мне следствия производят, чтобы поскорей кончали эти следствия и передавали в суд, и что заседателям только та и была задержка, что не знали, где я пребываю. А тут, на беду, как только сунулся я в Екатеринодар, сейчас же столкнулся с заседателем сотником Котусем, а этот Котусь возьми да бегом и подай на меня известие всем заседателям во всех трех округах Черномории. Как же сыпанули они ко мне своими *отношениями*⁵, – по пятеро их ежедневно из почты забирал. А каждый на десяти листах тебе «вопросных пунктов» наставит, каждый настаивает, чтобы бегом ему свой *отзыв* отослал. А тут морока, не знаю, как им к чертовой матери отписаться, ведь ты сам знаешь, какой из меня писатель. Вот я морочился-морочился, а потом сел на коня и поехал к полковнику Перетятку за советом.

Загреба. Так когда же ты, Семен, этих следствий наплодил?

⁴ Правильно – ремонтёр; офицер, уполномоченный на покупку лошадей для полка.

⁵ *Курсивом* в тексте выделены слова или, далее, целые диалоги, в оригинале написанные по-русски.

Гайдабура. Эх! Так за мной еще издавна развелось этих следствий как на дереве листьев, но, слава Богу, ни одного из них пока до конца не довели.

Загреба. Так за какие ж то деяния, за какие пакости тебя судят?

Гайдабура. Стыдно сказать – за забавы да за шутки.

Загреба. Эге, коли так, то и не удивляюсь, потому как знаю я твои забавы. Забавы у тебя басурманские, а шутки безобразные. Ну-ка, расскажи, будь добр, какие там о тебе следствия? Хотел бы я знать, не потащат ли тебя на самом деле на виселицу или не зашлют хотя бы в Сибирь.

Гайдабура. Да тьфу на тебя! Разве ж за пустяки людей на виселице вешают? Вот они, все следствия, у меня на бумаге исписаны, и сколько я их не перечитываю, то только смех берет, и точка.

Загреба. А ну-ка, прочитай! А перед чтением давай-ка выпьем, потому как у тебя, наверно, горло забилось, так пусть прочистится.

Гайдабура. Давай выпью, чтобы зрение прояснилось. На здоровье, Филипп!

Загреба. На здоровье, Семен!

Гайдабура (*вынимает из кармана лист бумаги*). Вот тебе первое следствие: «Об отрубании есаулом Гайдабурой мирному черкесскому князю Шалтай-Болтаеву головы».

Загреба. Ага! Слышал и я как-то про это безобразие! Расскажи-ка, каким образом ты ему голову отрубил?

Гайдабура. Так разве ж я так-таки взял и от нечего делать вдруг отрубил голову? Ведь мы вначале повздорили с ним, а потом за сабли схватились, шермицерию⁶ завели. Так я во время поединка ему голову отрубил – вот как! Итак, завели следствие: об отрубании головы! И хотя бы голова была христианская, а то ж неверного!

Загреба. А ну-ка, читай дальше!

Гайдабура (*читает*). «О вкинуги есаулом Гайдабурой сотника Чубрия с обрыва Кубани живым в воду и о вынуги оного Чубрия из омута едва живым».

Загреба. Гляди-ка, какие у него, басурмана, забавы!

Гайдабура (*читает дальше*). «О гонении есаулом Гайдабурой войскового старшины Сухопаренка по улице с саблей в руке, о загнании его в реку Карасун и о швырянии в него комьями и грязью, от чего, прячась, оный Сухопаренко нырял и едва не утону».

Загреба. Вот так безобразник! Вот басурман! Так такие это у тебя шутки?

Гайдабура (*читает*). «О поймании есаулом Гайдабурой на шляху дьяка с хургоном, о посадении оного дьяка силой на своего коня, и гонении его перед хургоном с древком в руках в город Екатеринодар, от чего произошел трезвон во всех церквях по сумлению приезда архиерея, а также о приезде оного Гайдабуры к войсковому собору и облаянии присутствующих православных христиан».

Загреба. Вот этого уже и я не возьму никак в толк!

⁶ Шермицери́я (уст.) – фехтовальный турнир.

Гайдабура. Так это ж, вишь, ждали у нас в Екатеринодаре архиерея из Ставрополя и поставили на всех вышках и звонницах часовых, чтобы как увидеть архиерейскую брочку, то чтобы давали сигнал к трезвону, а я вот встретил за городом дьяка, напугал его пистолем и посадил на своего коня. И пустился вот дьяк в город с древком в руке, а я за ним в хургоне. Как же увидели часовые тот хургон и спереди дьяка с древком и как начали звонари во всех церквях в колокола звонить, так я катерил под тот трезвон аж до самого собора. А народу хлынуло – тьма-тьмушая. Вот я тогда вылез важно из дьяковского хургона и говорю: «Тьфу на вас! Какого вы чертового батька толпитеесь? Это, – говорю, – я, Гайдабура, по своей нужде приехал!» Так меня тогда сразу же арестовали и аж на два месяца на обахту⁷ посадили. Кажется, этого было бы достаточно, так нет же ж, завели следствие: о поимании, да о посажении, да о гонении!

Загреба. Так то еще не такая и беда, что следствие завели, а что ты скажешь, если тебя или в Сибирь зашлют, или посадят к сумасшедшим и помешанным?

Гайдабура (*читает*). «О припечатании есаулом Гайдабурой пашковскому попу к столу бороды».

Загреба. А это как?

Гайдабура. А это было так. Заехали мы с сотником Котильвой к пашковскому попу Венедику и начали горилку пить. А как хорошо выпили, то начал наш поп хвастать: «Я и сильнее всех вас, я и храбрее, я и перепью вас где бы то ни было». Вот и заспорили мы и об заклад побились – на полведра горилки. Попили мы вечер, когда вот Котильва занемог и завалился, а за ним занемог и поп и заснул на табуретке, простлав бороду по столу. Вот я и думаю себе: ведь это ж он проиграл дело, а завтра скажет, что перепил меня, и некому будет за свидетеля стать; дай-ка лишь я припечатаю ему бороду к столу, то уже не отбредется. Бегом раздобыл у армена⁸ бочкового сургуча, натопил попу на бороду, да и припечатал каганцом⁹.

Загреба. А чтоб же кондрашка хватил твоего батька! Так этот поп и на самом деле хвабрый молодец! Как ходил он со мной по походам, то нацепит, бывало, крест на грудь, а в руки схватит саблю да в первых рядах с черкесами бьется. Разве ж мало у него и шрамов на теле?

Гайдабура. Так уже и смеху было, когда он проснулся – чуть кишки не порвали от хохота! А тогда ж таки, как отрубали ему бороду топором, то, осатанев, стал он за нами с ножом гоняться – меня в бок кольнул, а Котильве распорол руку от локтя аж до плеча; так же не удовольствовался на этом треклятый поп, а подал на меня прошение.

Загреба. А ну-ка, дочитывай уже, какие там еще за тобой пакости, потому как пора уже по чарке выпить.

⁷ Обахта – исковерканное гауптвахта.

⁸ Армен – армянин.

⁹ Каганец – плошка.

Гайдабура (*читает*). «О заснутии есаула Гайдабуры пьяным способом на Пасху в церкви и о перекинутии дрыганием ноги светильника со свечами».

Загреба. Да побей же тебя сила Божья, изувер ты неприкаянный!

Гайдабура (*читает*). «О закурении есаулом Гайдабурой на кладбище возле куличей от святой свечи трубки».

Загреба. Тю-у-у!

Гайдабура (*читает*). «О пении есаулом Гайдабурой в церкви похабных песней».

Загреба. Свят-свят-свят!

Гайдабура (*читает*). «Об истязании есаулом Гайдабурой протопоповой кобылы и о натывании оной кобыле под хвост палок».

Загреба. Тьфу! Будь ты неладен с твоими следствиями! Не хочу и слушать дальше! Я только удивляюсь, чего они мешкают с этими следствиями, ведь уже давно пора тебя на виселицу потащить.

Гайдабура. Ты про виселицу не болтай, а что много мне мороки будет, так это правда. (*Наливает и пьет*). На здоровье, Филипп!

Загреба. На здоровье, Семен! Расскажи-ка мне теперь, что тебе Перетятышко посоветовал?

Гайдабура. А Перетятышко, спасибо ему, насоветовал мне хорошо. «Ежели хочешь, – говорит, – этим заседателям глаза опутать и дело затянуть, то не отвечай им, – говорит, – ничего по делу, а поворачивай как только можно в сторону. Нагороди им, – говорит, – всякой околесицы, наплети всякой чепухи и вздора. Вот они, – говорит, – все это прочитав и ничего не поняв, снова будут тебе отношения слать и про ту околесицу спрашивать, а ты им опять, – говорит, – всякой галиматши наплети, пускай и морочатся. А когда увидишь, – говорит, – что, несмотря на все твои выкрутасы, уже вот-вот закончат следствия, то, не допуская до суда, опять какую пакость сотвори, наделай чего здра, чтобы новос следствие зашло, а они, – говорит, – не будут тебя судить по *совокупности*. И будешь ты, – говорит, – тянуть дело, пока живота твоего, и от суда и кары утечешь благополучно»

Загреба. Ну и хитрец же проклятый Перетятышко! Сказано, судебный крючкотвор! Недаром же он лет десять по судам слушал, а потом в войсковом правлении работался да в судебных пакостях намудрялся. Но сделал ли ты так-таки, как он тебе посоветовал?

Гайдабура. Да куда уж мне! Хоть и хорошо он мне насоветовал, так сам же знаешь, какой из меня писака! Мне писать хуже, чем цепом махать: то ли что-то нацарапал, то ли нет, а чуб уже взмок от напряжения. Вот я морочился, морочился, а потом и говорю себе: погодите-ка, я отпишу вам так, что и кратко будет, но красиво. И начал отписываться всякими стихами и стыдными песнями. Они меня спрашивают, с какой стати и каким образом я человеку голову отрубил, а я им на том отношении надпись:

«Ой, сів медвідь на сідало

Та й крикнув він «ку-ку-рі-ку»!

Не покидай мене, моя мила,
Віднині й довіку!»¹⁰

Да еще и номер поставлю. Они меня спрашивают о святотатстве и бранных вещах, а я им:

«Очеретом качки гнала,
Та спіткнулась і упала...»¹¹

Они мне твердят о разбойном нападении на дьяка и насмешках над архиереем, а я им:

«Тринди-тринди, тринди-бала,
З вечорниць шкандибала...»¹²

Вот так за один вечер на все отношения отписался и вот жду, что с этого будет. Загреба. Ой, горе тебе будет, басурман ты этакий! Шутишь и смеешься почем здря, а когда-нибудь таки засмеешься на колу! Когда-нибудь тебя доконают.

Гайдабура. Чертового батька! Уж когда на самом деле придется мне туго, так я и к черкесам убегу!

Загреба. Так или иначе, а все же спасибо тебе, что ты ко мне приехал. С тобой и горилка мне пьется за милую душу.

Гайдабура. Пей, Филипп, коли пьется! Только то и наше, что съел да выпил, а все, что есть другое на свете, – галиматья!

Загреба. И то правда, Семен!

* * *

IV

Гайдабура. Э, когда сердце разбивается, то нужно горилку наворожить, потому как иначе не поможет. Вот погоди-ка, я над ней поколдую! (*Берет бутылку и начинает ею крутить и вертеть, а Загреба смотрит искоса*). Горилочка, покрутись, горилочка, повернись, да в целебную и живую воду превратись! Да изгони нашему полковнику из сердца скорбь, из зубов скрежет, из горла, рыканье, из глаз звериный блеск, из кулаков трепыханье, из ног дрожанье и всякое другое чертово помыканье! Да отгони их болота, да на трясины, в земли агарянские¹³, в царства басурманские (*Сплювывает в сторону*). Тьфу-тьфу-тьфу! А что слова мои к делу, лежит свинья под дубом бела и тридцать белых поросят. Свят, свят, свят! Вот теперь угощайся! Всякую скорбь и смущенье как рукой смет!

¹⁰ Ой, сел медведь на насест
И крикнул: кукареку!
Не покидай меня, моя милая,
Отныне и вовеки!

¹¹ По камышам уток гнала,
Да споткнулась и упала...

¹² Трынды-трынды, трынды-бала,
С вечерниц я ковыляла...

¹³ Мусульманские.

Загреба (хохоча). А чтоб тебе, басурману, добра не было! От твоих непотребных шуток и мертвый в гробу расхохочется. (*Садится к столу*).

Гайдабура. Нет, ты попробуй, какой она теперь стала!

Загреба. Ну давай уже хоть выпью с горя, или что!

Гайдабура (*наливает две чарки*). Будем здоровы, Филипп!

Загреба. На здоровье, Семен! Спасибо тебе, братик мой, что ты мне хоть немного сердце утешил.

* * *

V

Площадка перед домом Загребы. С обеих сторон деревья и кусты сирени, а дальше в глубине виднеется лицевая сторона Загребиного дома с рундуком и закрытыми ставнями. На площадку выступает Прогульбицкий и оглядывается кругом. С другой стороны высовывается Палажка.

Прогульбицкий. Здорова была, Палажка!

Палажка. Здравствуйте, паныч!

Прогульбицкий. А что, все ли ваши дома?

Палажка. Да оно-то все дома, но только пан теперички спят.

Прогульбицкий. А панночки?

Палажка. А панночки спят в девичьей.

Прогульбицкий. Ну, так ты старика пока и не беспокой, а потихоньку позови мне панночку Улю.

Палажка. Ну да, позови! А как пан узнает, то не кому другому намылят шею, как мне. Разве ж вы не знаете, что старый пан на вас пеклом дышат?

Прогульбицкий. Ну, давай же, голубушка, позови! Я тебе когда-нибудь за это пригожусь.

Палажка. Да ладно уж, позову. (*Выходит*).

Прогульбицкий. Это хорошо, что старик спит, – не помешает. Ох, что ж это тут у них за две недели произошло? Не подбилась ли моя Уля своему батьку под ласку, одобрила ли его хоть чуток? И много ль мне будет мороки с этим черноморским дикарем?

Уля (*вбегает и бросается к Прогульбицкому*). Аполлон! Мой милый! Аполлон!

Прогульбицкий. Юлинька! Прелесть моя. (*Целует ее*).

Уля. Ах, голубчик! Если бы ты знал, что я испытала! Безбожник ты: забыть обо мне, оставить меня на целых две недели в ожиданиях, в неизвестности... Как тебе не грех?

Прогульбицкий. Что ж делать, милочка! Ведь ты знаешь – служба... Да к тому же я вижу, как принимает меня отец твой... Боюсь, чтобы не надоест ему... Ну что же, как тут у вас? Все ли хорошо? Идет ли наше дело вперед?

Уля. Ах, Аполлон! Ежели бы спросил меня об том вчера, я бы похвалилась тебе одним приятными новостями, но сегодня... Боже мой, ежели бы ты знал, что у нас сегодня случилось!

Прогульбицкий. Как? Что? Расскажи мне, милочка, расскажи подробно... Что же тут случилось у вас хорошего и что дурного?

Уля. *Хорошего?.. Видишь ли... Вчера он меня обидел... сильно обидел, но зато потом разжалобился и сам, без всяких моих настояний, дал слово вытисать мне фортепяно.*

Прогульбицкий. *Что же тут, Юлинька, особенно хорошего?*

Уля. *Да как же, голубчик? Ведь мне нужно фортепяно, я без фортепяно жить не могу.*

Прогульбицкий. *Да, но ведь главное в том, чтобы он согласился на наш брак, и ежели согласится, то зачем же нам это фортепяно? Тогда мы себе получших вытисем – это пустяки.*

Уля. *Да... но видишь ли... все же и это хорошо.*

Прогульбицкий. *Не спорю. Ну, а что же собственно насчет брака? Подготовила ли ты сколько-нибудь отца? Помирила ли его с мыслью об этом?*

Уля. *Ах, господи! Да как же я его подготовлю? Ведь он имени твоего не может слышать равнодушно!*

Прогульбицкий. *Гм... это нехорошо... Это скверно! А ведь в этом вся суть! И таким образом, значит, ты, милочка, ничего радостного мне не сообщила. Ну, что же случилось у вас не особенно дурного?*

Уля. *Ах, Аполлон! Ежели бы ты мог себе вообразить, какая дурная сцена вышла у нас сегодня! Представь себе – нас выдали перед отцом! И еще кто же выдал? Эта противная Куля да этот мерзкий Юрась!*

Прогульбицкий. *То есть как это выдали?*

Уля. *Да как же? Все рассказали отцу!*

Прогульбицкий. *То есть что же, собственно, рассказали? Что мы любим друг друга, что ли?*

Уля. *Да... Но этого мало – ему рассказали все... рассказали, что я и обнималась, и целовалась с тобой!*

Прогульбицкий. *Неужели?*

Уля. *Уверяю тебя, голубчик! Все как есть рассказали, во всех подробностях!*

Прогульбицкий (ухмыляясь). *Ну что же, Юлинька, я в этом еще не вижу никакой беды. Ты должна была сама рассказать об этом отцу... Хотя, конечно, не во всех подробностях: а ежели за тебя сделали это другие, то за это им спасибо. А вот ты скажи мне, милочка, как отнесся отец к нашей любви?*

Уля. *Как отнесся! Да разве ты не знаешь, каков он? Тут такую бурю подняли, что страх! Сейчас крикнул на меня: «А иди-ка сюда, Ульяна! А слышишь ли ты, что о тебе тут говорят? Так это ты забыла свой девичий стыд?..» Да кулаками стучит, да ногами топает...*

Прогульбицкий. *И представь себе, Юлинька, что, на мой взгляд, все это не беда, все это пустяки... Я даже рад, что он наконец несомненно узнал о нашей любви... Но вот что, милочка, не падал ли он, собственно, на меня, на мою личность? Не возмущался ли, собственно, тем, что это случилось именно со мною?.. Не ругал ли меня острым словом?*

Уля. *Как же, голубчик, не ругал? Ругал самым скверным образом! «Так ты, – говорит, – забыла, что ты полковничья дочка, да с оборванцем, с голдранцем целуешься? Так ты ж себя и меня в срам ввела!»*

Прогульбицкий. Вот как! Ну, это действительно скверно... Как же он смеет?... И откуда же это он взял, что я голодранец? В карман, что ли, лазил ко мне? Вот это действительно подло. Ну, а что же ты ему на это сказала?

Уля. Да что же ему сказать? Я одно говорила, что я люблю тебя.

Прогульбицкий. Неужели? И прямо так-таки сказала, что ты меня любишь?

Уля. Так прямо и сказала, и повторила ему раз пять!

Прогульбицкий (целует ее). Bravo, Юлинька! Вот за это благодарю тебя! Молодцом! Ну, и, конечно, ты разъяснила ему, что я сделал тебе предложение, что приняла это предложение, что ты хочешь быть моею женою?..

Уля. Нет, голубчик, я этого не сказала, но ведь это само собою разумеется...

Прогульбицкий. Ах, нет, Юлинька! Следовало бы прямо сказать всю суть: что я буду просить у него твоей руки, что ты уже дала мне слово, что ты будешь несчастною, ежели отец не согласится на брак.

Уля. Ах, Аноллон! Разве я не сказала бы всего этого, ежели бы это было возможно? Да ты только вообрази себе мое положение! Чуть только сказала я: «Батенько, я люблю его!» – как он сейчас же рявкнул: «Ну-ка, цыц, треклятое дитя! Цыц, гадкая, не обесславь себя и меня!» Я повторила ему, что я люблю тебя, а он вдруг как поднимет кулаки да как закричит: «Цыц, безотцовщина! Цыц, говорю тебе, а то я тебя в землю вдавлю!» Что же тут поделаешь?

Прогульбицкий (вздыхая). Да, это действительно нехорошо... Нехорошо, Юлинька, совсем нехорошо... Да-с, и таким образом выходит, что ты, милочка, ровно ничем меня не порадовала. А вот я скажу тебе новость более приятную. Надо тебе знать, что в Екатеринодаре я прекрасно познакомился с твоим дядею подполковником Щербосербою, ну и с теткою, разумеется, в особенности. Они, конечно, нельзя с казать, чтоб были образованы, но все же, по крайней мере, уважают образованность и живут как следует образованным людям. И в особенности мне понравилась тетка – очень и очень любезная дама. Так вот, сблизившись с ними хорошенько, я решился рассказать им откровенно о нашем затруднительном положении и хорошо сделал, потому что они горячо приняли к сердцу наше дело и решили употребить все свое влияние, чтобы устроить наш брак.

Уля. Да неужели же?

Прогульбицкий. Честное слово. И скажу тебе, что дядя и тетка вполне уверены, что им удастся уладить дело прекрасно. Завтра они выезжают в Ростов и, собственно, ради нашего дела заедут к вам в хутор, так что послезавтра вы уже будете иметь их своими гостями.

Уля (бросается Прогульбицкому на шею). Милый мой! Дорогой мой! Как же умно ты придумал!

Прогульбицкий. Любовь, Юлинька, умудряет. Из любви поневоле пустился на всякие хитрости.

Уля. Прелесть моя! Как же я люблю тебя! (Целуется).

Юрась (высовывается украдкой из-за сирени, а потом внезапно бросается к Прогульбицкому и Уле). А что это вы делаете, а?

Уля и Прогульбицкий срываются с места.

Так это так ты, Ульяна, слушаешься батенька? Так это так ты уважаешь его наказ?

Юля (*подольщается к Юрку*). Юрашек! Голубчик... Сердце мое!

Юрась. Да нет, ты не подольщайся ко мне, а говори напрямую, имеешь ли ты намерение послушаться батенька, или нет?

Уля. Юрашек! Сердце... Да разве мы что?.. Да разве ты не знаешь?.. А ты послушай-ка, что я скажу, да что-то такое хорошее-хорошее...

Юрась. Да нет, нет, ты не верти передо мной, голубка, хвостом, потому что это чепуха, а мне чтобы этих пакостей не было! Гляньте-ка! Посреди бела дня, на глазах у людей сбежались да и целуются!

Уля (*тихим голосом*). Да хоть не кричи!.. И чего-таки поднял бучу?.. Разве не знаешь, что я люблю его, что он будет меня сватать?..

Юрась. Пусть сватает, мне что за дело до этого, но пока ты не засватана, то и не якшайся с ним, потому что из-за тебя и на меня от батенька будет напасть: «А ты, – скажет, – чего ротозейничаешь да попускаешь?» Разве не слыхала, как бранили меня батенько с Гараськом сегодня утром?

Уля. Ну, хорошо, хорошо! Будь по-твоему, Юрась, ну, хоть не кричи, чтоб не услышали... Ведь ты, Юрась, никому не скажешь? Правда, да?

Юрась. Ну, да, стану это я тебя прикрывать перед батеньком. Как там хочешь, а чтобы батенька обманывать, так я на это не пойду.

Уля (*подольщаясь к Юрасю*). Юрасик... миленький... Хорошенький... Ты ж хотя бы отцу не говори... Разве ж тебе меня не жалко?..

Юрась. Ей же Богу, скажу!

Уля. Да нет же, Юрась, не скажешь... Разве только... неужели... Вот кара мне господня!.. (*Закрывает лицо и плачет*).

Юрась. Ну, Хорошо, хорошо! Пусть уж на этот раз это так останется, но только чтобы мне больше этого якшанья да этих поцелуев и в помине не было!

Уля (*бросается к Юрку*). Так ты не скажешь, Юрась?

Юрась. Говорю же тебе, что не скажу!

Уля. Вот молодец! Вот козак, так козак! Вот за это тебе спасибо!

Прогульбицкий (*подступая к Юрку*). Здравствуйте, Юрий Филиппович!

Юрась. Да здравствуйте, здравствуйте, а только некрасиво вы делаете, *господин поручик*, что, не засватав, девке голову морочите!

Прогульбицкий. Даст Бог, засватаем, если будет на то воля вашего батенька. А уж ежели поможет мне Бог зятем вашим стать, то имею надежду, что вы, Юрий Филиппович, меня полюбите. Я человек сговорчивый, я сумею вам хорошим товарищем стать. Вы только нам не мешайте, а как дело сделаем, то уже раз погуляем, да погуляем не как-нибудь, а по-нашему, *по-армейскому* – с бучей и громом! Да и какая такая польза вам, Юрий Филиппович, становится нам на пути?

Юрась. Да мне что?.. Да я бы и душой рад, чтобы ваше дело пошло на лад, но вот ведь батенько... Уже так грозно приказали, чтобы присматривал и

приглядывал. Ну, гуляйте же себе, да хотя бы осторожненько ведите себя! (*Уходит*).

Уля (*протягивает вслед за ним кулачки и стучит одним о другой*). У-у-у, бесстыдный, безобразный, жалкий поганец!

Прогульбицкий. Вот уж хам, так хам!

Уля. Взяла бы треклятого табунщика, да вот так, вот так, вот так (*трет кулачки*) в порошок бы растерла и по ветру развеяла!

Прогульбицкий. Однако, как вижу, с ним и поладить можно, потому что он, кажется, падкий на гульбища и пированья. Вот погоди, мы с ним как столкнемся в слободе, то и побратаемся покамест. Нам абы дело до конца довести, а тогда хоть и нахаркать на него.

Уля. Ну, пойдем отсюда хоть в сад или куда, потому что тут постоянно кто-то шмыгает.

Прогульбицкий. Ну и пойдем! (*Берет ее под руку*). А глянь-ка, однако, как хорошо мы с тобою по-мужицки режем¹⁴!..

Уля. Ну да! С волками жить, и по-волчьи выть не научиться!

Уходят.

Выходят Андрей Шульпика и Палажка.

Палажка. Вот тут подождите, паныч, а я сбегаю позову панночку!

Шульпика. Так ты ж, Палажка, скоренько! (*Сам себе*). Что ж это за знак, что Килина так внезапно послала ко мне гонца и наказала, чтобы непременно прибыл как можно скорее, да еще и прибыл не тайком, а открыто, чтобы только в такое время, когда батенько спит? Не уговорила ли она отца и не скажет ли, чтоб поскорей сватал?.. Вот хорошо бы было! Потому как одно, что девка как ягода, да еще и не надменная, а второе – скотина и деньги... А она ведь у полковника любимица, он ни денег, ни скотины не пожалеет для нее... Ого-го, если бы Господь сподобил меня стать полковнику зятем, вот тогда бы и горы совратил! Сразу бы с помощью тестя на хорунжего высочил, в опалеты¹⁵ нарядился! А добра того сколько бы захватил, хозяйство бы какое занимел! Ого-го! Где теперь только какая-никакая скотинка маячит, там бы ревели стада, заиграли бы табуны, заволновались отары... А кто ехал бы, или там шел, то спрашивал бы с удивлением: «А чья это скотина, что столько ее?» А ему в ответ: «Андрея Шульпики!» Эх, эх! И, Боже мой, Боже, как бы хорошо было!... (*Оглядывается по сторонам и погода говорит дальше*). А в городе, в Катеринодаре? Ого, уже бы Шульпика не слонялся по канцеляриях, а служил бы адъютантом у какого полковника или *гинирала*, или же в войсковом *правлении* секретарем, а всячески был бы большим человеком! Да уж бы не скитался где-то там в убогой козацкой хате на квартире, а имел бы свой дом! А слава, а почет бы был какой! В воскресенье или там в праздник какой, когда все наше панство в мундирах и опалетах с наряженными женщинами протис-

¹⁴ Прогульбицкий имеет в виду, что после разговора с Юрасем они с Улей не перешли на русский язык, а продолжали разговаривать по-украински.

¹⁵ Опалеты – эполеты.

кивается в войсковой собор, то подкатерил бы и Шульпика к соборному рундуку в карете или колясе, повел бы под руку жинку свою в церковь, а сам в серебре и золоте сияет, а жинка в шелках да бархате! А тут квартальные мечутся, да народ распихивают, да путь ослобоняют, а тут люди шепчутся и удивленно спрашивают: кто же это такой красивый и гордый пан, и кто это такая пышная и наряженная краля? А им в ответ: «Ого, да это ж Андрей Шульпика, на всю Черноморию богатей, а то его жинка, полковничья дочка!» Вот бы добро было! Вот бы счастье – и раю не нужно! Помогите же мне, Господи! Помогите, Пресвятая Богородице!

Прогульбицкий (*кланяясь*). Доброго здоровья, господин полковник!

Загреба (*пренебрежительно*). Вона... Да это никак вы, господин поручик? Чего это вы туточки?..

Прогульбицкий. Мое почтение вам, господин полковник!

Загреба. Э, уж мне ваше почтение... Чего это вы к нам забрались, разве, может, дело какое есть?

Прогульбицкий. Да нет, видите, так... мимоездом... Ехал в вашу слободу да и взял за повинность... засвидетельствовать свое почтение... *счел долгом*...

Загреба. А если дела нет, то лучше бы вам к нам и не показываться.

Прогульбицкий. То есть как это, господин полковник?

Загреба. Да так это, как сейчас говорю: не следует вам к нам и ездить, потому что не для чего и нечего.

Прогульбицкий. Господин полковник!.. Вижу я, что вы на меня чего-то злитесь... Вы руки мне не подали.... Вы... вы прямо чуть не ругаетесь... Так хоть скажите мне, какая причина?

Загреба. Какая причина? А причина та, что вы мне не по душе.

Гарась. Батенько! Да это ж не резон!

Загреба (*к Гараську*). Цыц, басурман, не встревай!

Прогульбицкий. Но ведь, господин полковник, я не чувствую никакой вины за собой... И если иногда приезжаю к вам, то имел за честь... Я думал... я полагал... Одно слово, как водится у людей благородных...

Гайдабура (*толкнув Загребу*). Да ну же, хоть раз выругайся!

Загреба. Нечего, господин поручик, о благородстве разглагольствовать, потому что благородные люди не поступают так, как вы.

Прогульбицкий. То есть как, господин полковник?

Загреба. А вам неведомо, господин поручик, о чем это он? Ну, ежели намеками не понимаете, то извиняйте, что скажу вам прямо. Вы ездите ко мне ради моей дочери Ульяны и крутите ей голову. Понравилась ли она вам так, или, может быть, берет вас охота на ее приданое, этого уж я не знаю, но довольно мне и того, что вы совсем ей не пара, а, несмотря на это, допускаетесь к такому мызганью, на которое имели бы право, только обручившись...

Прогульбицкий. То есть как, господин полковник?.. Я совсем уж не возьму вас в толк...

Загеба. Не притворяйтесь, господин поручик, вы хорошо знаете, о чем речь! А я вам скажу только, что о ваших обниманиях и целованиях с Ульяной мне уже доложено... Не ожидал я от вас, господин поручик, таких пакостей, а теперь скажу вам открыто: бросьте свои наезды, да чтобы я более и не слышал о вас, иначе поругаемся еще и не так! Бывайте здоровы, господин поручик! (*К Гайдабуре*). Пойдем, Семен, пройдемся, так лучше и чарка горилки выпьется.

Гайдабура (*уходя*). Черт тебя знает, что за манера у тебя ругаться: и не разберешь – ругаешься ты, или просишь.

Прогульбицкий (*сниживает плечами, как человек, который чего-то недопонял*). *Не по-ни-ма-ю!*..

Гарась (*схватившись за голову*). *Зарезал! Осрамил, обесчестил весь дом!*

Уля (*вбегает*). *Ну что, Аполлон, как тебя принял папа?*

Прогульбицкий. *Юлинька! Меня оскорбили, меня осрамили, меня со двора гонят!*..

Гарась. *Ах, Юлинька! Если бы ты знала, каких вещей тут наговорил отец!*

Уля. *Как? Что такое случилось?*

Прогульбицкий. *Он мне руки не подал... Он мне грубейший реприманд сделал... Он мне прямо сказал, чтобы я больше не ездил к вам!*

Гарась. *И так грубо, так дерзко, так неблагоприятно!*

Уля. *Да что же это? Да как же он смеет?.. Я пойду к нему... Я скажу ему...*

Гарась. *Ах нет, Юлинька, ты не ходи... Он тебя обругает. Лучше я сама пойду... Я уговорю его, чтобы он извинился.* (*Уходит*).

Уля (*к Прогульбицкому, ласково*). *Аполлон! Мой милый, мой дорогой Аполлон!*

Прогульбицкий. *Ах, Юлинька! Что нам теперь делать, как нам теперь быть?*

Уля. *Я люблю тебя, Аполлон! Я люблю тебя и хочу быть твоею!*

Прогульбицкий. *Дорогая моя! Я верю, что ты меня любишь, но ведь отец твой не отдаст тебя за меня замуж... Теперь я вижу, что не отдаст!*

Уля. *Как же не отдаст? Как же он может не отдать? Ведь я люблю тебя, Аполлон!*

Прогульбицкий. *Не отдаст, Юлинька, ни в коем случае не отдаст!*

Уля. *Да ты любишь меня, Аполлон?*

Прогульбицкий. *Как же не люблю, Юлинька! Еще ли ты мне не веришь?.. Я люблю тебя, как никто никого на свете не любил... Я на все готов для тебя, я застрелиться готов, ежели ты не будешь моею!*

Уля. *Как же ты говоришь, что не отдаст?..*

Прогульбицкий. *Не отдаст, Юлинька!*

Уля. *Но мы упросим его, мы умолим его, и он отдаст... Он не может не отдать!*

Прогульбицкий. *Увы, Юлинька, не отдаст!.. Это ясно теперь как Божий день!*

Уля. *Так я уеду с тобою!*

Прогульбицкий. *Да, Юлинька, это можно сделать... но ведь он тогда ничего не даст нам...*

Уля. *А не даст, то и не надо! Разве мы без него не обойдемся?*

Прогоульбицкий. *Да как же, Юлинька?.. Надо же будет чем-нибудь жить...*

Уля. *Да. Жить... Жить действительно надо будет... Разве у тебя, Аполлон, нет состояния?*

Прогоульбицкий (смущенно). *То есть, собственно, как? То есть, положим, у меня есть, но все же этого будет мало... Ведь надо же прилично жить, хорошо жить... Надо же будет обставить себя как следует, чтобы войти в круг высшего общества...*

Палажка (вбегает). *Панночка! Вас пан зовут! Да сказали, чтобы бегом!*

Уля. *Как же! Так вот и побегу сейчас! Подождет!*

Прогоульбицкий. *А знаешь, Юлинька, что?.. Иди к нему... Не раздражай его... Почему знать, может быть, еще не все потеряно... Может быть, еще как-нибудь... путем убеждений, просьб... Притом же еще остается надежда на дядю и тетку... Иди, милочка, а я схожусь здесь да соберусь с мыслями!*

Уля. *Так ты же подожди меня – я сейчас. (Выбегает).*

Прогоульбицкий (сам себе). *Ах, проклятый дикарь! Не допустил даже до предложения – сам предупредил с отказом! А мне надо, надо жениться... на богатой. А Юлинька к тому же и образование прекрасное получила, и собою хороша – лучшего случая и не надо! И неужели не суждено мне достигнуть этого счастья? Ведь другим же удается... Вот наш же капитан Свистунов женился на черноморке, правда, необразованной, но зато взял за нею пятнадцать тысяч приданого и теперь гремит направо! А был гол, как и я в настоящее время... А у этого старого чёрта, говорят, более двухсот тысяч одними деньгами есть!.. Ах, если бы так хватить тысяч пятьдесят или сорок! Да хотя бы тридцать, пусть даже двадцать – и то бы хорошо! Но не отдаст, проклятый дикарь, Юлиньки, не отдаст, не отдаст! (Ходит в пылу по сцене). Разве в самом деле увезти? Да, не увезти ли?.. Конечно, сначала он сильно возмутится, проклянет дочь, не будет пускать ее на глаза, но потом смягчится и простит... А как не смягчится, как не простит? Ведь и так бывает. Вон у полковника Тертуга наши армейцы трех дочерей увезли и вот уже семь лет прошло, а до сих пор, проклятый хам, не смягчился и ни одной дочери не дал ни гроша! Да, проклял всех дочерей и до сих пор не хочет о них и слышать! Один зять, штабс-капитан Моргалов, ждал-ждал милости, да вышел из терпения и бросил жену на произвол судьбы... Теперь больная, погибает в нужде, а отец все-таки и на глаза не пускает! Ведь, позжалуй, и этот таким же образом поступит! (Погодя). Но нет, этот не таков, этот кушка мягче и добрее... Этот наверняка смягчится, когда увидит, что дела поправить нельзя. (Ходит, задумавшись, по сцене, потом снова останавливается). Да, надо увезти!.. Единственное средство – увезти! Но вопрос – как увезти? Ведь этот разбойный народ и живет разбойничьим образом. У него во дворе одних собак штук пятьдесят, да таких, которые нападают на проезжающих за версту от хутора и потом две версты преследуют, бросаясь даже в экипаж! Затем у него всегда под руками человек двадцать калмыков, которыми он тоже располагает, как собаками, да, кроме того, сколько у него во дворе*

служащих козаков, сколько дворни, сколько наемного люда! Да попадись им в руки на таком деле, то, пожалуй, убьют... Да, убьют и труп твой в камыши затащат на съедение зверям! (Увидев Улю). Ну, что, милочка? Что там такое?

Уля. Да к нему не пошла – он там брата ругает.

VI

Зал в доме Загребы. Утро.

Дыркалиха (входит в хату с большим свертком в руках). Здравствуйте! С воскресеньем будьте здоровы!

Все поднимаются и поворачиваются к ней.

Загреба. Здорова, сестра! Вот это тебя Господь занес ко мне как раз в нужное время!

Дыркалиха (кладет сверток на канате и подходит к Щербосербе). Овдей Гордеевич! Таки-то Господь сподобил встретиться! (Целуется с ним). Живехоньки ли, здоровехоньки?

Щербосерба. Да еще до которого времени Господь милует.

Дыркалиха (к Щербосербихе). Горпина Сидоровна! Господи, как давно виделись! (Целуется с ней). Да как же вы, сестра, помолодели да похорошили с того времени, как я вас видела... Когда же это было?.. Кажется, уж двенадцатый год пошел...

Щербосербиха. Ох, где уж нам, сестрица, молодеть... Это я не помолодела, а разве что, может быть, понежнела, потому что, знаете, в благородном обществе прожив десять лет...

Дыркалиха. Господи, Господи! Какая же это на свете правда! Живем мы вот туточки, на хуторах, и думаем, что и мы таки благородные, потому что как никак панамы зовемся, а оно, вижу, городские нас уже и за благородных не считают!

Загреба (к Дыркалихе). Не насмехайся-ка ты над ней, сестра, а то выведешь из себя! (К Щербосербе). Просю садиться за стол. Садись, брат, туточки, а ты, сестра, туточки, а ты, сестра (к Дыркалихе), вот тута!

Дыркалиха. Сейчас, брат, сейчас! Дай только поздороваться со всеми. (К Киле). Здравствуй, моя голубушка! Что же это ты такая, как в воду опущена! (Дает поцеловать руку, а потом целуется с ней). Аж осунулась, похудела, мой цветочек! (К Уле). Здорова и ты, капризная джоха.

Уля целует ей руку.

Руку поцеловать дам, а целоваться с тобой не буду, пока не искупишь передо мной свою провинность! (К Юрку и Гараську). Здоровы, хлопцы! (Дает целовать руку). Какие они у тебя, брат, сегодня красивые, а особенно Юрко: козак – как орел!

Щербосерба. Ах, нет, сестрица. Гарась лучше... Прямо ж таки красавец охвицер!

Дыркалиха. Чем же это он лучше? Разве тем, что на плечах серебряные шампиньоны носит? Так это, может, только городские за красоту принимают,

а по-нашему, тот хорош, кто здоровьем пашет и силой играет! (*Садится*).
А теперь, брат, хоть и чарку горилки дашь, так выпью с удовольствием!

Загреба (*к Дыркалихе тихо*). Да не дразни ты ее, сестра, иначе беды не оберешься! (*К Щербосербе*). Брат! Просю покорно – чарку горилки!

Щербосерба. *Что ж, это можно. Так выпей же, братец, прежде сам!*

Загреба (*берет чарку*). Спасибо же тебе, брат, да и вам, дорогие сестры, что вот посетили вы меня, сироту вдового! Пошли вам, Господи, доброго здоровья!

Щербосерба (*берет чарку*). Желаю ж тебе, братец, доброго здоровья, да и всему твоему семейству!

Загреба (*к Щербосербихе*). Сестра! Просю покорно – чарочку горилочки!

Щербосербиха. *Ах, нет, братец, я горилки не пью... я пью одно только вино, да и то только шампанское.*

Загреба. Эге, сестра, у нас вина и на расплод нет! А, может, таки хоть терновки чуть-чуть... такая хорошая! Или вишневки старенькой, или сливянки сладенькой...

Щербосербиха. *Да разве уж сливянки чуточку... (Берет чарку).*

Дыркалиха. А давно ли вы, сестра, перестали горилочку потреблять? Кажется же, что когда-то хорошенько ее сосали!

Щербосербиха. Нет, сестрица, я никогда ее не любила... а хоть и приходилось прежде, то уже давно отвыкла. (*К Загребе*). За ваше здоровье, брат!

Загреба. На здоровье, сестра!

Дыркалиха. А вспомните, сестра, как вы, бывало, когда-то бражничаете с джерелиевской попадью... да и бражничаете с утра до вечера... да, выпивая, еще, бывало, и напевааете:

Ой випила-вихилила,
Сама себе похвалила,
Що я панського роду,
П'ю горілочку, як воду!¹⁶

Щербосербиха. Фу, какие вы, сестра, чудные... Такое выдумываете!

Щербосерба. Да, *это* уже совсем не это-вот... такое затевать совсем не пристало в благородном доме.

Загреба (*к Дыркалихе тихо*). Ой, не дразни ее, сестра, потому что у нее уже аж губа дрожит к ссоре. (*К Щербосербихе*). Да не сердись, сестра, не сердись, моя голубушка, потому что сестра Татьяна Демидовна по-простецки... (*К Щербосербе*). Брат! Просю покорно – калгановки чарку!

Щербосерба. Да почему же не выпить – *это* можно! Да только не по сердцу мне, что сестра Татьяна Демидовна совсем не то...

¹⁶ Ой випила-осушила,
Сама себя похвалила,
Что я панского роду,
Пью горилочку, как воду!

Дыркалиха. Вот беда! Как бы еще и действительно не прогневить твоих гостей, брат! Сказано ведь – образованные: ты им одну правду говоришь, а они возмущаются...

Загреба. Да полно вам препираться! Еще не выпили, не закусили как следует, а уже спорят! (*К Дыркалихе*). Сестра! Вот выпей-ка чарку да и гостей припроси из своих рук! Уважь меня, вдового, за хозяйку будь!

Дыркалиха (*тихо*). Ох, вряд ли я помирюсь с твоими гостями, брат! (*Вслух*). С дороною душою, брат! (*Берет чарку*). Пошли же, Господи, умершим душам царствие небесное, а живым на здоровье! (*Пьет и наливает Щербосербихе*). Сестра, Горпина Сидоровна! Простю покорно – калгановки чарку! Такая хорошая! Ну-ка, берите! Таки без стеснения – по-нашему, по-хуторянски!

Щербосербиха. Так уж выпью, чтобы не упрекали меня, якобы я брезгую...

Дыркалиха. Вот так бы и давно!

Загреба. Вот спасибо, так спасибо!

Дыркалиха (*к Щербосербе*). Брат, Овдей Гордеевич! Простю сердечно – еще чарочку! Ну-ка, берите! Выпьем хорошенько и побалакаем приятненько!

Щербосерба. Так *это* можно! Чего же не выпить, чего не побалакать, потому как мы и приехали не просто, а таки имеем о чем-то там и перекинуться словами. (*Пьет*).

Загреба. Вот так будет лучше! Выпьем, так и разговоримся, а разговоримся, то и переговорим обо всем хорошенько.

Дыркалиха (*к Щербосербе*). Да нам, брат, за потеху будет вас послушать, потому что вы в городе пребываете, так, может быть, и интересного много знаете!

Щербосербиха. А я, братец, смотрю *это* на Гарася, да и думаю, что какой-то он, наверно, несчастливый... Что такой хороший, такой образованный охвицер, а вот туточки в глухомани томится, потому как нет ему и общества подходящего...

Загреба поворачивается на стульчике и кричит, Дыркалиха хитренько покашливает.

Что ему бы только в гвардии служить да в *большом* свете блистать... Там бы и цену ему сложили совсем другую... Он бы и карьеру себе сделал... И чинов бы дослужился, и пару бы себе нашел – не какую такую черноморскую неотесу, а девицу образованную, светскую...

Щербосерба. *Да, это так! Это действительно правда!*

Дыркалиха (*фыркнув со смеху*). Килина! Какой же у тебя чай горячий, аж попеклась!

Загреба (*суется*). Сестра, Горпина Сидоровна! Простю покорно – сливяночки! Брат! Вот возьмите еще чарку!

Щербосерба. Да *это* можно. *Это* пойдет своим чередом! А вот *касательно* Гараська, то скажу тебе, брат, что и по-моему нужно бы его в гвардию определить. Потому что, во-первых, если уж дал ему *образование*, то нужно ж ему и общества образованного, а во-вторых, куда ни кинь, а в гвардии он на чинах немало выиграет...

Дыркалиха (*насмешиво*). Вот это да! Вот это к делу! Вот это умные речи! Загреба. Э, брат мой! Хотел бы тебе про Гараська и ответить, да не стоит он того, чтобы о нем и разглагольствовать! Вот ну-ка лучше давай выпьем!

Щербосербиха. Да вы таки, братец, пожалейте его... Потому как он же таки ваш сын, да еще и первак... да на нем же ваша хвামильная слава основана...

Загреба. И охота тебе, сестра... Оставь, голубушка, про Гараська, враг с ним! Вот давай-ка лучше выпьем!

Щербосербиха. Или вот хотя бы и Уля... Какая уж милая, какая образованная девица, ни *обчества* у нее благородного, ни свецких удовольствий...

Загреба (*к Щербосербихе*). Сестра!.. Ну, давайте таки выпьем... Просю покорно – калгановки чарку... Или вот! Сливяночки чарочку!..

Дыркалиха. Да ты, брат, не мешай! Тут как раз разумные речи повелись, а ты перебиваешь!

Щербосербиха. Ох, братец, братец! Да вы же сами рассудите: ей ли не в городе жить, ей ли не побывать в *большом* свете, показаться хорошим женихам? А жениха ей нужно образованного, свецкого – охвицера вармейского, а не какого там черноморского мужлана...

Загреба (*скребя затылок и вздыхая*). Э, уже мне такие разговоры... (*К Щербосербихе*). Сестра! Просю покорно – сливяночки чарку! Либо вишнепочки, или терновочки!

Дыркалиха (*к Щербосербихе*). Да продолжайте, сестра! Говорите, голубушка, а мы послушаем! Такие разумные речи.

Щербосербиха. Да вы, братец, не волнуйтесь! Вы, может быть, думаете, что я на самом деле буду уговаривать вас, чтоб отпустили Улю в городе пожить и в *большом* свете показаться? Да нет, голубчик! Теперь нет такой нужды... Потому как молва пошла, что Улиньку и в хуторе нашел жених, да такой хороший, такой образованный жених, что аж наших горожанок завидки берут... Вы думаете, может быть, что я и не знаю о поручике Прогульбицком?..

Загреба. А чтоб ей пусто было с этим Прогульбицким! Я думал было, что этот срам у нас в хуторе остался, а он, вижу, уже по всему свету разошелся!

Дыркалиха. Э, брат! Хорошая молва далеко идет, а плохая еще дальше!

Щербосербиха. Братец мой, Филипп Демидович! И вы, сестрица Татьяна Демидовна! Какой же тут срам, что за Улей такой хороший жених увивается? Да, по-моему, его ухаживанья еще и за честь следует принимать, потому что он охвицер хороший, образованный, свецкий! Я его сама хорошо знаю!

Загреба. И охота тебе, сестра, о нем разглагольствовать! Оставь, голубушка, чтоб ему пусто было!

Щербосербиха. И начальство его высоко ставит... Он далеко в чинах пойдет... Вот пара Уленьке, так пара! Лучшего жениха и не *сыскать*!

Щербосерба. *Да, это правда! Диствительно правда!* Уж лучшего жениха где его и *сыскать*!

Дыркалиха. Вот это таки разумные речи! (*К Загребе*). Ну, брат, теперь уже я не сдержусь, чтобы не побалакать!

Загреба (*к Дыркалихе*). Оставь, сестра! Не для чего, и не на что!

Щербосербиха. Да вы таки, братец, сами рассудите... Я прошу вас – вы таки хорошенько рассудите!..

Щербосерба. Да таки и внимательно рассуди, брат! Потому как куда ни кинь, а это уж верно, что жених знаменитый... Поразмысли сам...

Загреба. Да я уже размышлял, брат, и доразмышлялся до того, что прямо таки прогнал его со двора...

Щербосербиха. Да можно ль это, братец?

Щербосерба. Да за что ж это, брат?

Загреба. Да я только спрошу вас, есть ли у него какое добро? Есть ли у него деньги?

Щербосерба. Об этом, брат, не беспокойся, потому что я от надежных людей слышал, что у него в Полтавщине есть имение!

Загреба. А я таки слышал совсем иное и хорошо знаю, что он гол, как цыган! Прямо таки *яко наг, яко благ, яко нет* у него ни чертова батька! И ежели домогается он у меня дочки, что только лишь из-за денег, что я их за дочкой должен был бы дать!

Щербосерба. Ну, не грехи, брат, потому что я же точно тебе говорю, что у него в Полтавщине имение есть!

Загреба. Да какое там имение! Может, и есть там лоскут грунта, что на нем доброму человеку негде и опорожниться, да и то вряд ли!

Щербосерба. Истинно говорю тебе, брат, что есть!

Щербосербиха. Да хоть бы и не было, так что за беда! Да за такого жениха можно отдать, даже если бы он и бедным был, потому как у вас же, братец, есть с чем дочку отдать, а он же ее счастливой сделает!

Дыркалиха (*к Загребе*). Ну, уж, брат, хоть ропщи, не ропщи, а я таки поскандалю с ними.

Загреба. Оставь, сестра, ей-же-ей, оставь! Прекратим разговор этот, и все тут!

Дыркалиха. Да нет же таки, брат, я с ними поскандалю.

Загреба. Оставь, голубушка, Христа ради оставь! Вот выпей-ка лучше горилки и гостей угости!

Гайдабура (*входит в хату с кнутом в руке, останавливается у порога и свистит сквозь зубы*). Ишь ты! Да тут, вижу, пиры пируют!

Загреба. Здоров, Семен! Садись, братик, в компанию, чтоб веселее было.

Гайдабура (*подходит ближе*). Эхма! Да это, вижу, у тебя горожане гостят! Да еще и родственники твои! (*Притевает*).

Ой чи живі, чи здорові

Всі родичі гарбузові...¹⁷

(*Подходит к Щербосербе*). Здорово, старый Хавралий!

Щербосерба. Здравствуйте, Семен Прокопович!

¹⁷ Ой, живы ли, да здоровы ль
Все родственники кабаковы...

Гайдабура (*ударяя с размаху по его ладони*). Да и давно же я тебя не видел! Уже было думал, что, может быть, ты издох, аж вижу, к несчастью, все коптишь и коптишь!

Щербосерба (*нехотя ухмыляясь*). А вы, вижу, и до сих пор все такой же шутник...

Гайдабура (*к Щербосербихе*). Горпина Сидировна! Да какая ж ты красавица стала, как роза расцвела! Крест меня побей, пойду поцелую!

Щербосербиха. Что это вы, Семен Прокопович! Пусть Бог милует!

Гайдабура (*подходит к ней*). Да вот же ж поцелую смачно!

Щербосербиха. Прокопович!.. Голубчик! Да как это можно!

Загреба. Да ну, Семен, оставь свои шутки – будь они неладны!

Гайдабура (*разглаживая усы*). Ну-ка, Сидоровна, подставляй губы!

Щербосербиха. Не хочу, Прокопович! Не хочу, не хочу, ей-ей, не хочу!

Гайдабура. Ну, давай же, не мнись. (*Подставляет лицо*). Христос воскрес!

Щербосербиха. Да какой там Христос после Троицы!

Гайдабура. Да все равно! Подставляй губы! (*Целуется*). Вот так!

Щербосербиха. А чтоб тебя, только чтоб отстал!

Загреба. Вот уж басурман, черти бы взяли его батька!

Щербосерба. Именно так, брат! *Диствительно так!*

Гайдабура (*скривившись гадливо*). Фу! Да я, вижу, и губы себе замазал... Что за вражья сила?.. Так это ты, Сидоровна, наверное, каким-то мазилом намазалась?

Щербосербиха. Да бреешь ты, чертов мужлан! Какое там мазило?..

Гайдабура (*вытирается рукавом*). Да и гадкая же треклятая мазь! (*Махнул рукой и уходит*).

Нехай тебе ті цілують,
Що греблі руйнують!
Нехай тебе ті кохають,
Що в болоті грають!¹⁸

Щербосербиха. Вон вишь, что он мелет, чертов невежа! Сказано – хам треклятый!

Щербосерба (*к Загребе*). Нет, брат, как хошь, а это ж, *наконец, невозможно!*

Загреба. Да не обижайся же, сестра! Да не пеняй таки, брат! Плюньте на его шутки, да и дело с концом! Разве ж вы не знаете этого басурмана?

Гайдабура. Гляди-ка, как бы Сидоровна и на самом деле не рассердилась. А все через то хамское мазило.

Дыркалиха. Тьфу на тебя, Семен Прокопович! Какое оно хамское, ежели им благородная физиономия намазывается!

¹⁸ А чтоб тебя те целовали,
Что дамбы ломали!
А чтоб тебя те любили,
Что в болоте жили!

Щербосербиха. Вон вишь, уже и сестра насмехается надо мной! Это уж прямо хоть из дома тикай!

Гайдабура. Да не сердись, Сидоровна! Ведь это я шучу!

Щербосербиха. Какие это к черту шутки? Разве ж так шутят по-благородному? Это шутки хамские!

Дыркалиха (к Гайдабуре). Ох, Семен Прокопович! Какой же ты необразованный! Разве ж нельзя было поцеловаться и не замазаться? Ведь образованные как-то умудряются, поцеловавшись, не замазаться!

Щербосербиха (*сорвавшись с места, становится напротив Загребы*). Так что ж оно такое, брат? Так что ж, я вам для издевательств сдалась, или что?

Загреба (*подбоченившись, сам себе*). Ох, таки доняла Дыркалиха Щербосербиху! Теперь будет галдеж, да еще и какой! (К Щербосербихе). Сестра!..

Щербосерба (*встает с места и тоже подходит к Загребе*). Так, вот как ты, брат, своих гостей насмешками да посрамленьем потчуешь, а?

Загреба. Да послушай, брат!..

Дыркалиха (*подходит и становится в грозную позу*). А чего это вы цепляетесь к брату? Чем он вам не угодил? Ведь не он же над вами насмехается, а я! (*Показывает себе на грудь*). Я вам досаждаю, так вы со мной и балакайте – вот как!

Гайдабура. Вот это так! Это по-моему! Молодец Татьяна Демидовна!

Загреба (*детям*). Подите-ка, дети, прочь, потому что тут вам не место!

Киля, Уля, Гарась и Юрась выходят.

Щербосербиха (к Дыркалихе). Так чем же я перед тобой провинилась, что ты ко мне цепляешься и на распрю нарываешься? Да и как же ты осмелилась? Да разве ж я в твоём доме? Да разве ж ты туточки хозяйка? Говори же, хуторянская ты брехунья, разве ж ты туточки хозяйка?

Дыркалиха (*в сторону*). Ага, таки разинула образованная горожанка свою благородную пасть, чтоб пойти на ругань! Так погоди же, я тебе прочитаю орацию! (К Щербосербихе). Так тебе невдомек, чего я насмехаюсь над тобой? Да спрошу я тебя, городская ты бездельница, чего ты приехала к брату? Да разве ж ты приехала, как родная к родному, чтоб дорогого человека почтить и своему сердцу радость принести? Нет, ты притарабилась, чтоб перед нами своей спесью повеличаться и почваниться перед нами той образованностью и тем благородством, что их у тебя только то, что на заду цветистые тряпки и на морде белила!

Щербосерба (*полностью обескураженная*). Так что ж это? Так как же это? (К Щербосербихе). Так это меня позорят, а ты и молчишь?

Щербосерба (к Загребе). Постой, брат! Так это вот твоя сестра позорит твоих гостей, а ты этому потакаешь? Так это нас обижают, а тебе все равно?

Загреба. Эге, брат, теперь уже невозможно мою сестру остановить! Теперь уж ругайтесь, как хотите, только меня не трогайте!

Щербосерба. Нет, это ты брешь, потому что я не у Дыркалихи в гостях, а у тебя, вот ты и должен ей укоротить язык!

Загреба. Укороти-ка сам, коли сумеешь!

Щербосерба. А коли так, то чтоб тебе пусто было с твоим угощением! Да моей и ноги у тебя не будет!

Загреба. Делай, брат, как считаешь лучше! (*сам себе*). Вот так морока мне с ними!

Щербосерба (*уходя*). А! Панас! Запрягать мне лошадей! (*Исчезает*).

Щербосербиха (*к Дыркалихе*). А ты, треклятая нищенка, ты это и рада, что мы со двора едем? Учинила скандал и от радости скалишь зубы, как сучка? Так послушай же ты, хуторянская никчемная пани, что я тебе скажу на прощанье!

Дыркалиха. Э, нет, погоди, еще я тебе своего не договорила!

Щербосербиха. Да нет же, подожди, теперь моя очередь! Я знаю, чего ты пристаешь ко мне и шипишь, как гадина! Тебя злость берет, что я к благородному обществу принатурилась, в благородные обычаи вжилась, а ты как умела, так и умеешь только с табунщиками да чабанами ругаться, да на кухне валандаться, да с коровами да телятами возиться, да за свиньями ухаживать – вот что.

Дыркалиха. Да чем же ты меня упрекаешь, тварь ты старая и пустая? Что я сама хозяйством занимаюсь? Да я ведь никогда и не стыдилась о своем добре заботиться, потому что я пани и хозяйка, а не такая бездельница, как ты!.. Так поэтому я такой недостаток издавна и имею! А ты? Вспомни-ка, давно ли ты сама обеды готовила, да коров доила, да рубашки стирала, да свиней кормила, потому что не было даже самой худой работницы? А? Говори мне, старая бездельница, давно ли ты убежала от нужды, что теперь хозяйственными работами брезгуешь?

Гайдабура. Вот это так! Вот это к делу!

Щербосербиха. Хамка ты необразованная – вот что! Тебе стыдно передо мной! Тебя завидки берут, что я в образованном обществе живу, как следует благородным людям, а ты как была селючкой, так в нищете и осталась!

Дыркалиха. Так ты образованная! Так ты благородная! Да каким же это ты образом и с каких пор образовалась и наблагородилась? Не с тех ли пор, как твой муж взятками обобрался и дал тебе волю тратить попусту деньги, а ты начала на старости лет по балам и машкарадам таскаться и за молодыми распутниками увиваться? Стерва ты старая и ленивая! Да если бы у тебя муж не такой пентюх был и не такой тюфяк, то схватил бы тебя за твою старую кудель и надавал бы тебе дубиной по бокам, то куда бы та твоя поганая образованность и подевалась!

Гайдабура. Вот это к делу! Вот это по-моему! Ну и браво же Демидовна разделявает ее – приговаривает, как на воргане играет!

Щербосерба (*входит в хату*). И так будет лучше – нахаркать им в глаза да и поехать со двора!

Щербосербиха (*поворачивается к Загребе*). Тьфу на тебя, старый пес!

Загреба. Сестра! За что ж это брызгаешься на меня?

Щербосербиха. А за то, что сестра твоя, треклятая, оскорбляет твоих гостей, а ты сидишь, как болван, и всему потакаешь! (*К Дыркалихе*). Тьфу и на тебя, плюговая нищенка, хамка треклятая, цыганка плащеватая¹⁹! (*Исчезает*).

ХП

Зал в доме Загребы. Утро.

Загреба. (*Весь насущенный, тихо выходит на сцену с трубкой на длинном чубуке*). И голова болит, и на сердце тяжело... Вчера мы много чего сотворили, обручили Килину со Жмырем... но что-то я и не вспомню, как оно все сложилось... все грезится мне, будто бы во сне привиделось... Кажется, будто Килина плакала, будто на колени становилась, кричала во весь голос... Нужно, неверное, поспрашивать, лучше будет. (*К двери*). Палажка! Эй, Палажка!

Палажка. Чего изволите, пан?

Загреба. Слушай-ка... Вот подойди поближе... (*Садится ко столу*). Вот о чем я спрошу тебя, голубка... Килина вчера не это... Как там? Ну, мы там не... Не обидели часом Килину? Как там все было у нас?..

Палажка (*внимательно смотрит на Загребу и качает головой*). Эге, эге! Как там, да где там! И не стыд вам, и не грех вам помолвку дочери своей справлять, без памяти будучи?

Загреба. Да ты слушай... Ты, слушай-ка, не ругайся, а скажи прямо.

Палажка. А что там прямо говорить? Напоила вас пани до беспамятства и выбила у вас согласие обручить Килю со Жмырем!

Загреба. Да нет, не то!.. Это я и сам знаю... А как там Килина?.. Она там не то...

Палажка. Да как уж не то! Она одно твердила: «Не хочу я за него! Не пойду я за него!» А вы говорили: «Брехня, пойдешь!» Она просилась, а вы ругались! Она плакала да к ногам вашим падала, а вы собственными руками притащили ее ко Жмырю и отдали ему в руки: бери ее душой и телом!

Загреба. Да брешешь, треклятая!

Палажка. Да спросите хоть и саму Килю!

Загреба. Брешешь, очевидно, что брешешь! Такого не может быть! Чтоб так-таки взял и потащил насильно... Нет, брехня, голубка! Может, и было что-то некстати, но все ж таки не так...

Палажка. Богом клянусь, что не брешу ни капельки! Прямо-таки силком притащили вы Килю ко Жмырю, соединили ее руку с его рукой, а только тогда и отпустили!..

Загреба (*откидывается на стуле и хватается за голову*). Ой, и поразила же ты меня, треклятая! Как молотком по голове... как ножом в сердце... (*Срывается с места и растопыривает руки*). Да неужели ж таки? Да разве ж таки? Опьянел я, или ошалел, или спятил совсем?.. (*Палажке*). И что, заклю-

¹⁹ Так в старину говорили о цыганах, одетых в плащ или в одежду, похожую на плащ.

чили мы окончательно помолвку, или, может быть, только так... полохматились, да и свели на нет?...

Палажка. Куда там не заключили, когда соединили их руки и оповестили: вот тебе, дочка, жених, а вот тебе, Тифил, невеста?..

Загреба (*свистит сквозь зубы*). А перемолвилась ли с ним Килина хоть словом?

Палажка. Да куда там перемолвилась! Она одно голосила, да шарахалась от него, да металась в ваших руках, как в сетях...

Загреба. И не сидели они рядом за столом?..

Палажка. Ни минуточки!

Загреба. Так как же ты говоришь, что мы их обручили? Глупая ты! Разве ж так обручают?.. Разве ж такая помолвка бывает?..

Палажка. Да у добрых людей так не бывает, а у вас, видите. случилось...

Загреба. Тьфу! Так на этом еще не конец... Это еще надвое сказано...

Палажка. Так надвое, или нет, но, однако, он спрашивал вас: «Верное ли ваше слово, господин полковник?» А вы ему отвечали: «Веруй в меня, Тифил, как в Бога, потому что я своего полковничьего слова не сломаю!»

Загреба (*схватившись за голову*). Да неужто ж таки?.. Ой, горе мне тяжкое! Вот что налохматила пьяная голова! (*Внезапно Палажке*). А что же Килина? Как она после помолвки?

Палажка. А после помолвки она побежала в свою комнату и сперва тужила, да билась, как рыба об лед, а потом утихла, да все трусилась всем телом, да стонала. Уже я и раздела ее, и в постель положила, и укрыла двумя одеялами, а она все дрожит, да стонет, да только на заре и заснула.

Загреба. А сейчас?..

Палажка. А сейчас лежит больная – ни головы, ни рук не поднимет.

Загреба (*свесив голову*). Вот так справил помолвку! Вот так управился!.. А все сестра да Марфа Григорьевна! Нет, так нельзя! (*Палажке*). А где сестра? Где Марфа Григорьевна?

Палажка. А они еще на заре встали, да все ходят по парку, да шепчутся, да советуются. Теперь в садку под грушей сидят и все сговариваются, словно к злодейству.

Загреба. Так пойду же я к ним...

XIII

Киля. И среди людей тошно, и без людей страшно... Отпустили меня передохнуть... Обвенчали, благословили на вечную муку да и отпустили в свою светлицу отдохнуть... Как же тут отдохнуть? В одиночестве меня страх охватывает... Как поразмыслила я обо всем, что случилось, как представила себе свое будущее да как вытаращилась на меня моя лихая судьба, то аж обмерла я от страха... Нужно спасаться, нужно бежать!.. Нужно далеко бежать, чтоб и след мой пропал... Боже ж мой, Боже! Куда мне убежать, где спрятаться? За кого укрыться, кем защититься? (*Повесив голову, задумывается*). Нет, уже мне, наверное, не убежать от суженного горя... Ох, не убежать мне от судьбы сво-

ей горькой и несчастной – нужно покориться! (*Опускается на стульчик, сцепив опущенные руки*). Так вот какая моя судьба! Кого любила, тот меня предал, тот меня унизил, и свет мне стал немил!.. Вот горе, так горе! Такого горя на всю жизнь хватило бы!.. Так же на это горе судилось еще одно – за наихудшего и постылого на вечную муку отдаться!.. Горе мое, горе мое тяжкое! Как тебя пережить, как тебя вынести! Так тебя ж не избавиться, ни переждать. Век жить и по погибшему счастьем тужить! Век страдать и на что не уповать! Целый век горя без надежды, без отрадоньки! (*Чуть погодя*). Нет!.. Нет, такое горе мне не по силам... не вынесу его... не смогу... не одолею... Господи! Пошли мне внезапную смерть! Упокой меня навеки! Пусть люди живут, если у них счастье, пусть любят или ругаются, если им так нравится, а буду покоиться... Смерти мне нужно! Только смерть спрячет меня от горя! Умереть мне, да и все тут... (*Чуть погодя*). Только батенька жаль... да Андрея жаль... да надежд хороших жаль, своих лет молодых жаль... Ой, свет мой ясный да свет мой красный, какой мой талан несчастный!

Загреба (*воя истошно*). Утопилась! Помогите!.. Люди добрые! (*Бросается в сад*).

Дыркалиха (*крестится*). Пресвятая Владычице, спаси и помилуй нас! (*Выбегает*).

Теленьзеленьчиха. Да неужто ж таки?

Жмырь. Да разве ж таки?.. А побежим-ка и мы.

(*Выбегают. Скоро за кулисами слышится глухой ропот, визг, вопли, немало погодя вбегает Жмырь*).

Жмырь. Вытащили!.. Ох, вытащили, но не знаю, живую или мертвую, потому что не протолкнешься к ней... Слава Богу, Гайдабура подвернулся и вытащил... (*Погодя*). Ну, и упертая ж девка! Гляди-ка, утопилась! И жизни молодой не пожалела!.. Наверное, сильно уж влюбилась в того треклятого Андрея... (*Бьет руками об полы*). Вот тебе и женился на молодой и богатой! Теперь разойдется обо мне такая слава, что и веки не сплывишь ее, – утопил, скажут, своей свадьбой полковничью дочку! (*Бежит по сцене*). А скотины сквозь руки ушло – тьма тьмушая! Одного табуна сколько!.. А коров!.. А овец!.. Все пропало, все сгнуло – и жинка, и скотина! (*Чуть погодя*). А, может, отойдет?.. Может, откачают?..

Теленьзеленьчиха (*вбегает*). Да Боже ж мой, Боже! Да кто ж ее знал, что она такая!..

Жмырь. А что, как? Не откачали?

Теленьзеленьчиха (*без сил опускается на стульчик*). Ох, горе мне, горе... И как оно так случилось?.. И чего бы это ей топиться, ежели сама согласилась?.. Ну, если уж так не хотелось за противного выходить, то спорила бы до конца, побивалась бы, тужила, вопила, караул кричала, то по-своему бы и сделала, а то согласилась и утопилась...

Жмырь. Да, может быть, она отойдет?..

Теленьдзеленьчиха (*не обращая внимания на Жмыря*). Да, Боже ж мой, Боже! Да теперь же всю вину на меня свалят!.. (*Всхлипывает*).

Дыркалиха (*вбегает*). Спасите, голубчик! Спасите, лебедушки! Помогите откачать! Бегом запарки грейте! Несите горилку и натирайте! (*Бегает сама не своя по сцене*). Бегите, люди добрые! Помогите откачать!.. (*Воля*). Да помогите же мне! Да хоть советом каким помогите!.. (*Выбегает крича*).

Загреба (*вбегает*). Скорее! Скорей на помощь! Скорее, люди добрые! Спасите мою грешную голову! (*Бегает по сцене*). Бегите, люди добрые! Бегите на помощь! (*Разводит руками*). Господи! Помогите мое дитя к жизни вернуть! (*Становится на колени*). Помогите, Господи! Пешком в Киев пойду! В монахи постригусь! Молиться буду в поте чела до конца жизни! (*Вдруг срывается*). Караул! Спасите! Кто в Бога верует – спасите! (*Выбегает*).

Жмырь. Вот так наделали мы беды!

Теленьдзеленьчиха. Побила ж меня лихая година да несчастливая! Да теперь же весь мир меня обвинит...

Гайдабура (*выходит промокивший насквозь и дрожит*). Брр! Только даром обмок, как волк, да замерз, как бурлака, а толку не получилось! Дай-ка я выпью вот эту бутылку – может, согреюсь? (*Берет бутылку и пьет с горла*). Вот такое случилось! Сажу себе на бревне у пруда да курю трубку, когда вижу, что-то белое между деревьев – мельк-мельк-мельк да и оказалось сразу же над кручей! А мне как молотком в сердце стукнуло: это же, говорю, Киля! Не успел я и на ноги встать, как она уже бултых в воду! а тогда – хлюп-хлюп, плюсь-плюсь. А я бегом туда да и сам с обрыва прыг! Кричу «помогите!», а сам за ней! Она все – плюсь-плюсь, то нырнет, то вынырнет все дальше, и дальше, а я никак ее не схвачу, а воды мне по шею, а на дне ил – ноги так и вязнут! Еле-еле поймал ее, насилие выбрался, чуть не утонул, вынес на берег бесчувственную! (*Содрагается*). Брр! Ну-ка еще потяну из бутылки – может, согреюсь? (*Пьет*).

Теленьдзеленьчиха. Пей, голубчик, то, может, согреешься!

Гайдабура (*взглянув на Теленьдзеленьчиху*). Ага, ты тут, палка старая? Наделала беды и сидишь, съезжившись?

Теленьдзеленьчиха. Что это ты, Семен Прокопович, перекрестись! Разве ж я этому лиху причиной?.. Разве ж моя была воля над Килиной? Ведь у нее батько и родная тетка есть...

Гайдабура. Нет, чертового батька отбрешешься! Кабы не ты со своим масляным языком да чертовой мыслью, то ничего и не было бы! Потому что ты льстивая, как сучка, а хитрющая, как лиса, а они все веруют в тебя, как черт в сухую вербу...

Жмырь. А и то! Если бы не она, то мне бы и в голову не пришло сватать Килину...

Гайдабура (*взглянув на Жмыря*). Ага, так и ты тут, жила треклятая? (*Стучит кулаком о стол*). Говори мне, ирод, сколько ты пообещал Теленьдзеленьчихе жеребцов дать?

Жмырь (*испугавшись*). Двоих, Семен Прокопович...

Гайдабура. А каких именно?

Жмырь. Да одного ж вороного, которого Гарাপом зовут, да и сивого... что такой себе аж белесоватый...

Гайдабура. Гляди-ка! (*Жмырю*). Так это ты, иродов сын, за двоих жеребцов выменял себе жинку, а? (*Теленьдзеленьчихе*). А ты, старая ведьма, за двоих жеребцов променяла душу человеческую, а? А где мой кнут? (*Срывается с места, но, не имея сил, теряет равновесие и с грохотом опускается на стул*). Да я вас, иродово отродье... да я вам... (*Скрежещет зубами и хрипит*).

Жмырь. Вот уж точно нужно тикать, потому что он бешеный!

Теленьдзеленьчиха. Давай бегом отсюда – чтоб ему пусто было!

Уходят.

Гайдабура (*иштаясь*). Убежали, чертовы души! Утекли! Все разбежались, всех черги разогнали, один я остался! А какого аспида я тут буду сидеть? И для чего я теперь туточки нужен? (*Повесив голову*). Ой-ой! Вот теперь в этом доме поселилось лихо! Вот теперь начнется у полковника грусть, да скорбь, да ропот, да горевание каждодневное! Теперь тут не до шуток и не до смеху... Уеду отсюда! Уеду куда здря! Переночую у Манджика в кибитке и уеду! (*Встает и идет, ковыляя*). А Жмырь где? А Теленьдзеленьчиха? А Дыркалиха? Убежали? Чертового батька убегите! (*Теряет равновесие*). Чертового батька! (*Исчезает за углом, выкрикивая – «чертового батька!»*).

Загреба (*вбегает*). Да Боже ж мой, Боже великий! Неужто не сжалишься надо мной и не спасешь? Спаси, Господи! Спаси меня, сироту несчастного! Спаси мне мою дочку любимую, дитя мое единственное! (*Распинает руки*). Господи! Сжался надо мной! Все добро на церковь отдам! В нищие пойду, в монастырь запакуюсь, молиться буду, пока живота моего...

Дыркалиха (*тихо заходит, сложив руки на груди*). Молись, брат, Богу, а надежду оставь, потому что уже наше дите преставилось...

Загреба. Как?.. Что?.. Нет, сестра, этого не может быть... Господь не допустит...

Дыркалиха. Не нужно, брат, на Бога уповать, она уж и оконечела. (*Плачет*).

Загреба. Да как же это?.. Да что же это?.. Так это уже и конец?.. Господи! За что же такая кривда, за что такое бесчестье тяжкое? (*Падает на колени*). Господи! Верни мне моего ребенка! Верни, Господи! Ой, верни, Господи, если есть у Тебя на свете правда!..

Дыркалиха. Не ругайся, брат, с Богом, и не нарекай на него, потому что только мы полностью виноваты... Только теперь мне с глаз пелена спала... Загубили мы свое дите... Позарились на чины и богатство... Да, Боже ж мой, Боже! Да этот же грех целиком на мою душу упадет... Да мне ж его вовек не отмолить! (*Причитает*).

© 2012 г., Перевод с укр. яз. В. С. Пукшиа

МАТЕРИАЛЫ К БИБЛИОГРАФИИ СОЧИНЕНИЙ В. С. МОВЫ (за 1861–2011 гг.)

Данная публикация представляет собой первый опыт указателя публикаций, посвященных библиографированию сочинений В. С. Мовы (Лиманского). В его основу положен хронологический принцип расположения материала, позволяющий проследить динамику первых публикаций и частотность переизданий основных произведений писателя.

Как ни странно, но первые библиографические очерки (М. Комарова, И. Франко) были посвящены скорее обзору неопубликованных произведений В. Мовы, так как их тогда было гораздо больше, чем тех, которым удалось пробиться к печатному станку [1]. Начало библиографированию собственно публикаций и литературы о писателе положил четырёхтомный биобиблиографический словарь «Українські письменники», в котором описано 25 публикаций поэтических, прозаических и драматургических произведений кубанского автора, а также 5 (в основном посмертных) публикаций о нём [2]. Данное издание учитывало только первопубликации, игнорируя многократные републикации одних и тех же сочинений В. Мовы во всевозможных альманахах и календарях. Эту брешь отчасти ликвидировал указатель И. З. Бойко «Українські літературні альманахи і збірники ХІХ – початку ХХ ст.» К сожалению, составителем были учтены далеко не все подобного рода издания, в чём убеждает знакомство с капитальным указателем «Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1798–1923», в котором раскрывается (хотя и без полного библиографического описания) содержание всевозможных сборников, хранящихся в этом крупнейшем книгохранилище Украины [4]. Информацию за последующие годы нам позволили выявить текущие библиографические издания, книжные, журнальные и газетные летописи. Информация об изданиях произведений В. Мовы в сборниках и периодических изданиях дальнего зарубежья извлекалась составителями данного указателя непосредственно из этих изданий. Существенным подспорьем в работе стала и картотека «Кубанской украиники», которую проф. В. К. Чумаченко ведёт более 20 лет.

Идея подготовки библиографического указателя, отражающего публикацию произведений кубанского классика, родилась после выхода его краснодарской книги «Из литературного наследия», которую завершал объёмистый свод библиографических сведений о В. Мове, поданных в хронологическом порядке. Что касается сочинений писателя, то они были отражены в этой уникальной книге лишь на уровне отдельных изданий [5]. Анализируя книгу, известный украинский историк журналистики профессор И. Л. Михайлин высказал пожелание, чтобы следующей работой в этой области стала подробная библиография трудов самого В. Мовы [6]. И вот оно наконец-то осуществилось.

А между тем практически закончен и готовится к изданию наиболее полный на сегодняшний день библиографический указатель В. Мовы (Лиманского), отражающий и его многогранную личность и разноликое творческое и общественное лицо писателя. Появление такого полного свода сведений станет новой ступенью в осмыслении места кубанского казачьего гения в истории украинской классической литературы.

Примечания

1. *М. К[омаров]*. Літературна спадщина після Василя Мови // Зоря. - 1892. - № 10. - С. 199–200; *Фр[анко] Ів.* Из поетичної спадщини Василя Мови (В. Лиманського) // Літературно-науковий вістник. - 1899. - Т. 6. - С. 247–254.

2. *Мова Василь Семенович* // Українські письменники: Біобібліографічний словник: У 5 т. - Т. 2. / Уклали: М. Пивоваров, Г. Сингаївська, К. Федоритенко. - К., 1963. - С. 731–734.

3. *Бойко І. З.* Українські літературні альманахи і збірники XIX – початку ХХ ст. - Київ, 1967.

4. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1798–1923. Бібліограф. покажч. В 3-х т. Київ, 2003.

5. *Чумаченко В. К.* Матеріали к бібліографії В. С. Мови (Лиманського) // Мова (Лиманський) В. Из літературного насліддя / Сост., предисл., комент. и науч. ред. текстов Виктора Чумаченко. Краснодар, 1999. - С. 207–226.

6. *Михайлин І.* Кубанське дослідження харківської журналістики // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. - Т. 9. - Х., 2002. - С. 376.

І. Отдельные книги В. С. Мовы

Старе гніздо й молоді птахи. Драматичні образи. - К., друк. П. Барського. - 1907 (На обложке – 1908). - 223 с. (Передрук з «Літературно-наукового вісника»).

Отклик:

Хоткевич Г. Літературні враження // Літературно-науковий вістник. - 1909. - Кн. 1. - С. 137.

Старе гніздо й молоді птахи. В 5 діях і 8 одмінах. Для сцени пристосував Г. Хоткевич. Передмова Г. Хоткевича. - Львів: друк. І. Айхельбергера, 1909. - 216 с.

Старе гніздо й молоді птахи. Комедія на 4 дії. Скоротив та до сцени прилаштував О. Степовик [О. Ф. Комаров]. - Х.: друк. Н. Петрова, 1911. - 95 с.

Козачий кістяк. - Катеринодар: "Кубанська Просвіта", 1917. - 3 с.

Отклик:

Книгар: літопис українського письменства. – 1917. – № 1. – Вересень.

Поезії (цикл "Проліски"). Вступна стаття С. А. Крижанівського, упорядкування та примітки Н. О. Вишневської. - К.: "Радянський письменник", 1965. - 206 с. (Бібліотека поета).

Рецензія:

Небесник І. З-під каменя // Вітчизна. – 1966. – № 6. – С. 210–212.

Пінчук С. Доробок призабутого поета // Прапор. – 1967. – № 1. – С. 79–80.

Пінчук С. Друге народження поета // Радянська Житомирщина. – 1966. – 28 груд.

Твори. Редакція і вступна стаття Ю. Шевельова. - Мюнхен: "Дніпрова хвиля". - 1968. - 382 с.

Отклики:

Нові видання у В-ві «Дніпрова хвиля» // Український самостійник. 1969. № 5 (141). Травень. С. 48.

Чапленко В. Це не тільки видання, а й відкриття // Нові дні (Торонто). - 1969. - Вересень. - С. 7–10.

Калениченко Н. Л. Проти викривлення українського дожовтневого літературного процесу // На засадах реалізму і народності [збірник ст.] / Відп. ред. Погребенник Ф. П.; Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР. - К.: Наук. думка, 1976. С. 74–124. (о В. Мові – с. 83).

[Критика мюнхенського издания книги В. Мови «Твори» (1968 г.)]

Чапленко В. З історії українського письменства. – Нью-Йорк. – 1984. – С. 18–27.

Тимошик М. С. Історія видавничої справи: Підручник. К.: Наша культура і наука, 2003. – С. 391.

Старе гніздо й молоді птахи. Упорядник, автор передмови та приміток О.Ф. Ставицький. - К.: "Дніпро", 1990. - 421с.

Куліш, Байда і козаки. Інтермедія до драми П. Куліша "Байда" з додатком листа Василя Мови до Василя Гниლოსирова і драми П. Куліша "Байда, князь Вишневецький". Супроводні статті і редакція Ю. Шевельова і В. Чумаченко. - Нью-Йорк: вид. УВАН у США, 1995. - 283 с.

Рецензии и отклики:

(Чумаченко В. К.) Кубанского поэта издают в Нью-Йорке // Козацький край (Донськ). – 1994. – № 5. – С. 1.

Гололоб В. (Чумаченко В. К.) Рукописи не горять // Кубань: проблеми культури і інформатизації. – 1995. – № 2–3. – С. 82–83.

[Тернавський М.] Анонс! (Книги В. Мови (Лиманського). Куліш, Байда і козаки) // Вісник Товариства української культури Кубані. – 1996. – № 2. – С. 1.

Дудко В. Невідомий Василь Мова // Кур'єр Кривбасу. – 1996. – № 58–59. – С. 49–52.

Академічний сезон 1996 року // Новини з Академії. – 1996. – Ч. 20. – С. 8.

Кирова О. Кубанский писатель покоряет Америку // Вечерний Екатеринодар. - 1996. - 19 окт. – С. 5.

Тернавский Н. «Куліш, Байда, козаки» // Казачьи вести. – 1996. – 16–24 ноябр. – С. 5.

Веленгурин Н. Ф. Блистательный и трагический талант Василя Мовы // Кубанские новости. – 1997. – 14 февр.

А. С. (Дудко В. І.) Новознайдений твір видано у Нью-Йорку // Січ. - 1997. - № 10. - С. 72–73.

Михайлин І. Від українства плебейського до українства аристократичного // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 1998. – Т. 7. – С. 196–209.

Из литературного наследия / Сост., предисл., коммент. и науч. ред. текстов Виктора Чумаченко. Краснодар, 1999. – 244 с.

Рецензии и отклики:

Виноградов В. Наследие Мовы // Армавирский собеседник. - 2000. - 4 июля. - № 120 (20174).

З нашого листування (отклики на книгу В. Мовы: 1. Уривок із рецензії В. Виноградова із газети «Армавірський собесідник»; 2. 3 листа Ю. Шевельова; 3. 3 листа Голови Харківського історико-філологічного товариства А. Івченка) // Вісник ТУКК. – 2000. – № 3 (18). – С. 8.

Слуцкий А. И. Размышления над книгой // Кубань: проблемы культуры и информатизации. – 2000. – № 1 (16). – С. 49–51.

Пустова Ф. Д. «Працював на ніві рідного слова самотньо...» // Донбас. – 2000. – Вересень-жовтень. – С. 63–64.

Чумаченко В. К. Певец казачества // Атаманский вестник. – 2000. – № 1. – Март. – С. 4.

Чумаченко В. К. Певец Кубани // Вісник ТУКК. – 2000. – № 2 (17). – С. 4. (В рубрике: Книжня новинка)

Семенов М. В. «Ізнов до молодечі тхось гука такіі речі...» // Кримська світлиця. 2001. 2 березня. – № 23–24 (644–645). – С. 11.

Тернавський М. Повернення спадщини Василя Мови на Кубань // Мета (Філадельфія). – 2001. – Січень – Лютий. – № 374. – С. 5.

Щербина В. (Чумаченко В.) Кубанське число «Донбасу» // Вісник ТУКК. – 2001. – № 1 (21). – С. 8.

Вертий Алексей. К творческому портрету Василя Мовы // Вестник КГУКИ. 2002. – № 2 (3). – С. 10–11.

Чабаненко В. А. Ластівка українського відродження на Кубані // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна ХХ століття. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2002. – Вип. 2 (7). – С. 282–283.

Михайлин Ігор. Кубанське дослідження харківської журналістики // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Х., 2002. – Т. 9. – С. 361–377.

II. Публикации произведений В. С. Мовы (Лиманского) в сборниках, календарях, журналах и газетах

«І бачу я тоді широке синє море...» // Основа. – 1861. – № 4. – 2-я паг. – С. 36. Підп. В. М. Мова (треба: В. С. Мова).

По поводу «Слова» г. Рымова о Т. Г. Шевченко // Харьков. Прибавления к Харьковским губернским ведомостям. - 1861. - 28 июня. - С. 497–503; 3 июля. - С. 507–511. Подп. Эм-о-ве-а В.

Два литератора-критиканы // Харьков. Прибавления к Харьковским губернским ведомостям. - 1861. - 20 сентября. - С. 722–726; 22 сентября. - С. 730–734; 25 сентября. - С. 738–741. Подп. Эм-о-ве-а В.

Два слова г. Зарудному // Харьков. Прибавления к Харьковским губернским ведомостям. –1861. – 5 ноября. – № 113. – С. 903–904. Подп. Эм-о-ве-а В.

Разоблачение // Харьков. Прибавления к Харьковским губернским ведомостям. – 1861. – 4 декабря. – № 120. – С. 957–960. Подп. Эм-о-ве-а В.

По поводу готовящегося музыкально-литературного вечера в память г. Шевченка // Харьков. Прибавления к Харьковским губернским ведомостям. - 1862. – 28 февраля. – № 21. – С. 162–163.

Два-три слова о студенческих хорах // Харьков. Прибавления к Харьковским губернским ведомостям. – 1862. – 2 марта. – № 22. – С. 170–171.

Автору статьи «Казусное происшествие» // Харьков. Прибавления к Харьковским губернским ведомостям. – 1863. – 14 августа. – С. 638–639. Подп. В. М.

Лист з Задніпрянської України // Вечерниці (Львів). - 1863. - 11 цвітня. - № 14; - 18 цвітня. - № 15. Підп.: Харківці.

Козачий кістяк // Правда. – 1876. – № 20. – С. 765–767.

Замечательный обед на общественные деньги // Донская пчела. - 1880. - 13 ноября. - № 86.

Під стріхою убогою // Луна: Український альманах на 1881 р. - К., 1881. - № 1. - С. 55.

«До***» (Буря вие, вітер свище...) // Світ. - 1882. - 10 жовтня. - № 10. - С. 172–173.

Козачий кістяк // Антологія руська. Збірник найзнаменитших творів руських поетів. Видане Товариства академічного «Дружний Лихвар». – У Львіві: З друкарні товариства імені Шевченка, 1881. – С. 84–86.

Три деревини // Світ. 1882. – 25 березня. – № 15. – С. 263.

В роковини смерті Тараса Шевченка // Діло. - 1886. - 26 лютого (9 марта). - № 22.

До*** // Діло. – 1887. – 24 марта (9 цвітня). – № 34.

На Голгофі // Діло. – 1887. – 2 (14 цвітня). – № 38. Без підпису.

Олене ПчблцѢ («Я з зорею встав до справи...») // Зоря. – 1888. – № 8. – С. 133.

Заколисна пісня («Люлі, люлі, дитиночко...»: На степи // Рідний зільник: Ілюстрований літературний збірник. – Львів, 1891. – С. 51–52; 53–57.

Коханий поете, шановний земляче: Олександрю Яковичу Кониському під час ювілею двадцятилітньої діяльності його // Зоря. – 1891. – № 17. – С. 327.

На прогулянці // Зоря. – 1891. № 20. – С. 384.

Під хатою // Зоря. – 1891. – № 20. – С. 384.

З самотніх співів: На прогулянці // Зоря. – 1891. – № 29. – С. 384.

Заколисна пісня (Люлі, люлі, дитиночко...) // Ілюстрований календар Товариства «Просвіта» на рік переступний 1892 / [Упорядник літературної частини Левицький В.] – У Львові: Коштом і заходом т-ва «Просвіта», 1891. – С. 51–52.

На степи («Темна ніч стоїть на дворі...») // Ілюстрований календар Товариства «Просвіта» на рік переступний 1892 / [Упорядник літературної частини Левицький В.] – У Львові: Коштом і заходом т-ва «Просвіта», 1891. – С. 53–57.

Михайлу Петровичу Старицькому, відібравши книжку «З давнього зшитку» // Зоря. – 1892. – № 3. – С. 56–57.

Домашній співакці («Гарно співаєш ти, люба дитино...») // Зоря. – 1892. – № 9. – С. 169.

Переклади з «Слова о полку Ігоря»: Тужба Ярославни // Зоря. – 1893. – № 9. – С. 174.

Переклади з «Слова о полку Ігоря»: Ігореви втіки; Донцове привітання // Зоря. – 1893. – № 10. – С. 191.

Переклади з «Слова о полку Ігоря»: «Здогін»; «Ігор на Русі» // Зоря. – 1893. – № 11. – С. 210.

На прощання з Україною // Ілюстрований календар Товариства «Просвіта» на 1894 р. – Львів, 1893. – С. 43.

Під стріхою убогою // Ілюстрований календар Товариства «Просвіта» на 1894 р. Львів, 1893. С. 44.

Три деревини // Ілюстрований календар Товариства «Просвіта» на 1894 р. – Львів, 1893. – С. 44.

На балі // Зоря. – 1894. – № 15. – С. 341–342.

Самітні пісні і думи: На прощання з Україною; «Під стріхою убогою...»; Три деревини // Рідна стріха. – Л., 1894. – С. 43–45.

До товариства молодечого віку // Зоря. – 1895. – № 1. – С. 10.

Коханий поете...: Недрукований вірш В. Мови, написаний з нагоди 25-літнього ювілею Ол. Я. Кониського // Правда. – 1895. – Т. 26. – Вип. 27. – С. 516.

Козачий кістяк // Зоря. – 1896. – № 3. – С. 46–47.

В роковини смерті Тараса Шевченка // Зоря. – 1896. – № 5. – С. 89.

Заповіт засланця // Зоря. – 1896. – № 7. – С. 121.

Домашній співакці // Зоря. – 1896. – № 9. – С. 169.

Напровесні // Літературно-науковий вістник. - 1899. - Т. VI. Кн. 6. - С. 254.

На степи // // Літературно-науковий вістник. - 1899. - Т. VI. - Кн. 6. - С. 254.

Ткачиха // Літературно-науковий вістник. - 1899. - Т. VII. - Кн. 8. - С. 121–129.

Три деревини // Вік (1798–1898). Українська поезія від Котляревського до останніх часів. – К., 1900. – Т. I. – С. 258–259.

Переиздание:

Вік (1798–1898). Том перший. Українська поезія від Котляревського до останніх часів. – 2-е вид, з одминами і дод. К.: Друк. П. Барського, 1902.

Зі змісту: Василь Мова. - С. 258. [біографическая справка с портретом]; Три деревини. - С. 259–260; Козачий кістяк. - С. 261–263.

«Ой у луг, у луг потягну я...»; «Ой чи є що в світі краще...» // Бигдай А. Лысты с Кубани. М., 1901. (Отдельные нумерованные листы)

Козачий кістяк («Налігши над плугом оре хлібороб...») // Вибір декламацій для руських селян і міщан / Зладив і передм. додав І. Франко. – У Львові: Коштом і заходом Т-ва «Просвіта». Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка. Під зарядом. К. Беднарського, 1902. – С. 42–44.

Три деревини; Заповіт засланця; Козачий кістяк // Акорди: Антологія української лірики від смерті Шевченка / Уложив Іван Франко. З ілюстраціями Юліана Панькевича. Львів, Накладом Україно-Руської Видавн. Спілки [Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського], 1903. – С. 67–72.

Переиздания:

Акорди: Антологія української лірики від смерті Шевченка. Уложив Іван Франко. З ілюстраціями Іл. Ю. Панькевича. Репринтне видання. Передмова і примітки М. М. Ільницького. – Киев: Веселка. 1992. – С. 75–80.

Акорди. Антологія української лірики від смерті Шевченка. Упорядкував Іван Франко. З ілюстраціями Юліана [Івановича] Панькевича; післям. і прим. Микола М[иколайович]. Ільницький. – Репр. вид. з дод. – К.: Веселка, 2005. С. 73–78.

Акорди. Антологія української лірики від смерті Шевченка. Уложив Іван Франко. З ілюстраціями Юліана Панькевича. У Львові, 1903. Накладом Українсько-Руської видавничої спілки. З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка під

зарядом К. Беднарського. - Оновлена версія вид. 1903 року. Відповід. ред. Юрій Білецький. - К.: ТОВ «ВД "Особливості"», 2008. - С. 67–72.

Козачий кістяк // Народний Декламатор. Коломия: Накладом Я. Оренштайна, 1903. – С. 48–55.

И я вас полюбил, голубка...: Посв. Х. Д. Алчевской. *Пер. Х. А. Алчевской* // Харьковский листок. – 1905. – 14 марта.

Малюнки з натури: Три мандрюхи // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Кн. 8. – Т. XXXI. – С. 130–141.

В холодній хаті («Темна ніч стоїть надворі») // Досвітні огні: Збірка поезій й прози до читання й декламації. Упорядкував Б. Грінченка. - К., 1906. - С. 197–198.

Заповіт заслання // Український декламатор «Розвага»: Артистичний збірник поезій, оповідань, монологів, жартів, сатір і гуморесок для читання і декламування на сцені, вечорницях, драм, школ. і літер. збірках. Уложив Олекса Коваленко. – Київ: Видання Ів. Самоненко. Друкарня С. Кульженко, 1906. – С. 74–75.

Розвага: Український декламатор: Артистичний збірник поезій, оповідань, монологів, жартів, сатір і гуморесок: З партретами поетів, письменників і артистів / Уложив Олекса Коваленко, Музика М. Лисенка і К. Стеценка. - 2-е вид, допов. – [К.: Вид. Ів. Самоненко. Друк С. Кульженка, 1908].

Зі змісту: Козачий кістяк. – С. 25–27; В холодній хаті. – С. 93; Три деревини. – С. 411–412.

Лист до редакції «Діла» [від 24 жовтня 1882 р.] // Руслан. – 1906. – № 167.

Старе гніздо й молоді птахи // Літературно-науковий вістник. - 1907. - Т. XXXVIII. – Кн. 4. – С. 62–88; Кн. 5. – С. 259–289; Кн. 6. – С. 420–455; Т. XXXIX. – Кн. 8–9. – С. 283–314; Т. XL. – Кн. 10. – С. 38–69; Кн. 11. – С. 241–291; Кн. 12. – С. 426–455.

Козачий кістяк; Заповіт заслання; В холодній хаті; Три деревини // Українська муза. – К., 1908. – С. 307–312.

В роковини смерті Тараса Шевченка («Жінка моя, люба...») // На вічну пам'ять Тарасові Шевченкові: поетична антологія. Зібрав і видав Володимир Супранівський. Накладом Волод. Супр. – Золочів, 1910. – С. 47–50.

В роковини смерті Т. Шевченка // Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів: Збірка з примі-

тками М. Комарова / Передм. М. К. [М. Ф. Комарова] – Одеса: [Сніп]. Друк. Акц. Южно-Рус. О-ва Печ. Дела, 1912. – С. 143–146.

«І я кохаю вас, голубко... // Алчевская Х. Д. Передуманное и осуществленное. – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина. – 1912. – С. 453–454.

Козачий кістяк // Просвіта: [Збірка]. – Jersey City: Накладом Т-ва «Просвіта». Друк. «Свобода», 1914. – С. 21–23.

В холодній хаті // Вінок. Читанка друга. Випуск другий. Уложив О. Білоусенко. Видання третє з малюнками. Перероблено з другого і значно поширено. Обложка худ. Суд. – Полтава: Вид. Полтавської спілки споживчих товариств, 1918. – С. 214.

Козачий кістяк // Просвітний український календар на 1919 рік і на початок року 1920-го / складено і видано редакцією «Вістника Холмського Губерніяльного Староства» під загальним проводом А. Терниченка. – Берест: [Друк. Холм. Губерн. Староства, 1918]. – С. 56–57.

Козачий кістяк // Ясна зброя: Зразки з українського красного письменства для читання й декламації / склав Ів. Азовський [І. Є. Прихоженко]. – К. Друк. «Союзбанку», 1918. – С. 32–33.

Туга Ярославни: Урив. з «Слова о полку Ігоревім // [Григоріїв Н. Я.] Історія українського народу: Підручник для вищих початкових шкіл та перших класів гімназій / Написав Григорій Наш [псевд.]. – К.: Вид. Т-ва «Час». Друк. Т-ва «Час», 1919. – С. 50–51.

Переиздание:

Туга Ярославни: Урив. З «Слова о полку Ігоревім // Наш Григорій. Історія українського народу. – Київ: Богдана, 1993. – С. 38–39.

В холодній хаті. С. 60–61 // «Барвісті квітки»: Декламатор: (Хрестоматія) / Уложив [з приміт. й поясн.] С. Гаєвський. – К.: Видавн. Т-во «Поступ» [Київ. Губерн. Друк.], 1919. – С. 61–63.

Козачий кістяк // Українські легенди. – Київ: Накладом Вид-ва «Волошки», 1919. – С. 34–36.

Три деревини // Вибір з українського народного письменства. Для сьомої класи середніх шкіл, для третьої класи колегії / [Уклад] А. Крушельницький. – 5 вид. – Київ; Відень; Лівів: Укр. Акційне видання. Т-во «Чайка», 1922. – С. 249–250.

В холодній хаті; Три деревини; Козачий кістяк // Вибір з українського народного письменства. Перший том. (Від 1798 р. до 1876 р.). Для сьомої класи середніх шкіл, для третьої класи колегії / [Уклад. Антін

Крушельницький]. – Київ; Відень; Львів: Укр. Акційне Видавниче Т-во «Чайка», 1922.

«Вмер козак, юнак бездольний...», В холодній хаті, Три деревини // Струни. Антологія української поезії: У 2 томах / Упоряд. Богдан Лепкий. Берлін, 1922. – Т. 1. – С. 221–224.

Возняк М. З письменницької спадщини Василя Мови (Лиманського) // За сто літ. – Київ, 1928. – Кн. 3. – С. 17–45.

Зміст:

Вірші: Троїсте кохання. С. 32–42; «Ой, чия то паночка співає...». С. 42; Думи засланця («Знову і знову борюся я з тугою...»). С. 43; До земляків-роботяг: 1. «Як у пусині неплодющій...» (С. 43); 2. «Не пустуй, моя голубко...» (С. 43); «Ой, не плач, не плач, дівчино...»; До альбому Х[ристини] Д[анилівні] А[лчевської] («Як зачую я ваш голос...») (С. 43–44); Руський псалом («Благословен, хто простує...») (С. 44).

Переклади з Лермонтова: 1. «Ой виходжу у ночі я на дорогу...» (С. 44–45); 2. Скелюган і хмарка («Ночувала хмарка золотенька...») (С. 45); 3. «Гірські верховини...» (С. 45); 4. «Мов би надгрібок занедбаний...» (С. 45).

Листи: До О. Кониського (Ейск. В березозолі. 1883 р.). С. 27–29; До редактора часописа «Світ» (Ейск. 1883). С. 29; До О. Кониського (3 серпня 1883. г. Ейськ). С. 29–30.; До О. Кониського (б. д.). С. 30; До редактора часописі «Діло» (м. Катеринодар, 2 лютого 1884 р.). С. 31; В редакцію часописі «Діло» (22 лютого 1885 р.). С. 31; В редакцію часописі «Діло» (г. Ейск, б. д.). С. 31; В редакцію часописі «Діло» (Ейск, 4 мая 1885 року). С. 31–32.

Козачий кістяк // Українська поезія: У 3 т. / Упорядкували Василь Атаманюк, Євген Плужник, Фелікс Якубовський. – Київ, 1930. – С. 130–132. (Портрет на с. 129).

Тужба Ярославни; Три деревини; Козачий кістяк; Думи засланця; «Ой не плач, не плач, дівчино...» // Поети по шевченківській порі. – Х.–К., 1930. – С. 46–53.

Лист до Федора Заревича // Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – К., 1931. – Т. 1. – С. 1.

«Вмер козак, юнак бездольний...» // Календар Українського народного союзу на рік переступний 1932. Нью-Джерзі (NY), США, 1931. С. 103.

З альбому Христі Алчевської // Краківські вісті. – 1943. – № 279 (1017).

Лист з Задніпрянської України (уринок) / Публ. Ю. В. Шевельова // Україна (Париж). – 1949. – 36. № 2. – С. 119–120.

В холодній хаті; Козачий кістяк // Антологія української поезії: В 4 томах. – К., 1957. – Т. 1. – С. 379–382.

В холодной хате. *Пер. А. Бондаревского*; Три деревини. *Пер. П. Железнова*; Завет ссыльного. *Пер. Л. Вышеславского*; Казачьи кости. *Пер. Н. Брауна* // Антология украинской поэзии: В двух томах / Сост. I тома М. Ф. Рильский. – М.: Гос. изд. худ. лит., 1958. – Т. 1. С. 213–217.

Думи засланця; Тужба Ярославни; Три деревини; «Ой не плач, моя голубко...»; До Х. Д. А.; Заповіт засланця; На степи (скорочено); Ткачиха (уривок) // Поети пошевченковської пори. - К.: Радянський письменник, 1961. - С. 316–334. [Серія «Бібліотека поета»]

«Ой виходжу у ночі я на дорогу...» // За наукові кадри (Одеса). - 1964. - 14 жовтня.

Переклади з слова о полку Ігоря // «Слово о полку Ігореве» та його поетичні переклади і переспіви. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 213–219.

Козачий кістяк (уривок) // Наше слово (Варшава). – 1972. – 9 січня. – С. 4.

На степи («Темна ніч стоїть на дворі...»); «І бачу я тоді широке сине море...» // Антологія української лірики. Ч.1: до 1919 / Під редакцією Ореста Зілінського. – Торонто: Мозаїка, 1973. – С. 202–204, 265.

К. Х. Д. А. («И я ведь Вас люблю, голубка...»). *Пер. В. Цвелева*; «О, не плач, мой друг беспечный...» *Пер. Т. Гнедич*; Три дерева. *Пер. П. Железнова*; Думы ссыльного. *Пер. Т. Гнедич*; В холодной хате (Из поэмы «В степи»). *Пер. А. Бондаревского*; Завет ссыльного. *Пер. Л. Вышеславского* // Аккорды: Стихи украинских поэтов / Сост. и подготовка текста Б. А. Турганова. – М.: Худ. лит., 1977. – С. 199–207.

«Буря веет, ветер свищет...» (перев. С. Хохлова); Нечую-Левицкому (пер. К. Обойщикова) // Заря коммунизма (ст.-ца Каневская). – 1977. – 8 февраля. – С. 4.

«Гарно співаєш ти, любо дівчино!» // На крилах поезії: Вірші українських поетів кінця XVIII – початку XX ст. / Упорядкування текстів О. І. Гончара. – Київ: Вид. худ. Літ «Дніпро», 1980. – С. 175.

На степи (уривок); Ткачиха (уривок); «Гарно співаєш, ти люба дівчино...» // Антологія української поезії: В 6 томах. – К.: Дніпро, 1984. - Т. 2. - С. 292–293.

Х. А. Д. («І я кохаю вас, голубко...») // Алчевська Х. Твори. - К., 1990. - С. 442.

«Під стріхою убогою...»; «Буря віє, вітер свище...»; «Гірські верховини...»; Гук до товариства молодечого віку // Козацьке слово (Краснодар – Нова Січ), 1992. – С. 2.

Рисунки с натуры. Три бродяги. *Пер. В. К. Чумаченко* // Курень. Антологія кубанской літературы конца XVIII – начала XX веков / сост. В. К. Чумаченко. Краснодар, 1994. С. 31–40.

Переиздания:

Рисунки с натуры («Три бродяги»). *Пер. В. К. Чумаченко* / Сост. В. В. Сайченко, М. В. Герасименко // Літературное краєвєдєніє: Хрестоматія. – Краснодар, 2001. – С. 117–129.

Три бродяги. *Пер. В. К. Чумаченко* // Кубань літературна. – Краснодар, 2002. – Т. I. – С. 353–362.

Рисунки с натуры («Три бродяги»). *Пер. В. К. Чумаченко* / Сост. В. В. Сайченко, М. В. Шаройко // Літературное краєвєдєніє: Хрестоматія. – Краснодар, 2009. – С. 109–120.

Лист харківської Громади до галицької молоді, 1862 р., листопад // Київська старовина. –1998. – № 2. С. 180–187. – Підп.: Харківці.

На степи: Пісня про долю переселенців // Козак Мамай: Навчальний посібник-хрестоматія з української літератури. - Київ; Донецьк; Краснодар, 1998. - С. 168–173.

Руський псалом // Слово Благовісту: Антологія української релігійної поезії / Упорядк. та передм. Т. Саліга. – Львів: Світ, 1999. – С. 153–154.

З альбому Х. Д. Алчевської: [Вірш] // Слобожанська муза: Антологія любовної лірики XVII–XX століть. – Х.: Майдан, 2000. – С. 89–90.

Старе гніздо і молоді птахи (уривок) // Вісник Товариства української культури Кубані. 2001. № 2. С. 3.

Старое гнездо и молодые птицы. *Пер. Н. Д. Назарова* // Кубань літературна. – Краснодар, 2002. – Т. I. – С. 363–373.

Казачьи кости (отрывок). *Пер. Н. Брауна* // Родная Кубань. 2002. № 1. Задняя обложка.

Старе гніздо і молоді птахи: Драматичні образи // Родная Кубань. - 2004. - № 3. - С. 104–137; № 4. - С. 120–140; 2005. - № 3. - С. 126–138; № 4. - С. 113–127; 2006. - № 1. - С. 108–134.

В холодной хате. Пер. А. Решетова // Решетов А. Ветер с Украины: укр. поэзия XVIII–XX ст.: переводы. [Вступ. ст.: А. Ковалева и др.]. – Х.: Майдан: Слобожанщина, 2004. – С. 70 – 71: портр.

Напровесні; Козачій кістяк; Гук до товариства молодечого віку / Упорядкування та редагування В. Бойко // Слобожанська яса. Антологія громадської лірики кінця XVII – початку XXI століть. Харків: «Майдан», 2006. – С. 136–140.

Українська література XIX століття: Хрестоматія. Навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ: «Либідь», 2006.

Із змісту: На степи (Уривок). С. 725; Ткачиха (уривок). С. 725–726; «Гарно співаєш ти, люба дівчино!» С. 726; Козачий кістяк. С. 727–728.

Заповіт засланця // Культура і життя. – 2007. – 10 січня. – С. 4

«Ой чия то панночка співає...»; М. П. Старицькому // Свого не цурайтесь: Твори українських письменників про рідну мову. Антологія / Упорядкував В. Лучук. – К., 2009. – С. 64–65.

На степи (Песня про долю переселенцев) // Макухин В. А., Серков С. А. История места. – Майкоп, 2010. – С. 236–240.

«Ой, не плачь, не плачь, дивчина...», «В альбом Хр[истины] Д[аниловны] А[лчевской]». Пер. В. В. Тёр // Степные зори (ст-ца Ленинградская). – 2012. – 14 янв. – С. 7.

«Гарно співаєш ти, люба дитино...»; Під стріхою убогою; Прощання з Україною // Сафонов М. Незнані пісні. – Сочі, б. г. – С. 47–48; 49; 50–52.

Козачий кістяк // Народний декламатор / Другий наклад. – Берлін: «Ukrainska knyharnia». – Winnipeg, б. г. – С. 48–55.

© 2012 г., В. В. Оліфіренко
(м. Донецьк, Україна)

ЧИ БУДЕ ВИВЧАТИСЬ У ШКОЛІ ТВОРЧИСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ СХІДНОЇ ДІАСПОРИ?

За останнє десятиліття програми з літератури зазнали радикальних змін, переважна більшість яких пов'язана з гуманізацією освіти, з переглядом кри-

теріїв оцінки літературного процесу, а отже з гострою потребою суспільства у відродженні історичної пам'яті народу .

Так, зокрема до вивчення на уроках літератури було залучено твори письменників західної діаспори: Богдана Лепкого, Тодося Осьмачки, Євгена Маланюка, Василя Барки, Івана Багряного, Уласа Самчука, що сприяє, без сумніву, відновленню історичної правди про події в Україні в роки революції, про голодомор початку 30-х, про участь у подіях другої світової війни представників українського народу тощо. Ці твори правдиво зображують складні і трагічні життєві колізії у долі народу, пробуджують у школярів національну свідомість, патріотизм. Поглиблюється уявлення учнів про багатство і розмаїття поезики українського художнього слова, яке мало можливість розвиватись поза тиском тоталітарного режиму. У свідомості учнів вже формується уявлення про світовий контекст українського художнього слова, вони збагачуються фактами про участь зарубіжного українства в культурному житті країн західної півкулі, отже, у світовому культурному процесі.

Разом із тим поза увагою школи (та й не тільки школи!) залишаються невідомими цілі масиви здобутків українського художнього слова, що розвивалося і розвивається протягом кількох століть за східними межами метрополії.

Особливо відчутною стає така втрата у нашій культурі зараз, коли приходить гостре усвідомлення того, що мільйони наших співвітчизників, що живуть на схід від України, з початком 90-х років опинились поза межами вітчизни. І якщо зовсім недавно ми жили в одній країні, й, здавалося, ніщо не перешкоджало взаємин України зі своїми співвітчизниками, то тепер на шляху до цих взаємин виникає ряд нових перешкод.

Тому і спостерігається така гірка колізія: східна діаспора фізично існує, а культурних досягнень її ніхто не знає і не вивчає. Часто уявлення про наших земляків у східній діаспорі не сягають далі інформації про народні самодіяльні гуртки та несміливі спроби відкрити українські школи, про відрядження відомих діячів культури до українців у той чи інший регіон колишніх радянських республік.

Найважливіший же показник духовних здобутків наших співвітчизників – надбання художньої літератури – залишається поза увагою громадської думки, школи та вузу як провідних чинників формування свідомості нових поколінь незалежної України.

Майже мертвою мовчанкою ще з радянських часів позначена творчість українських письменників Берестейщини, східної Слобожанщини та Кубані, найближчих до України потужних історичних осередків українства.

Літературознавство та методика літератури не бачать і не актуалізують значущих досягнень східнодіаспорного українського письменства, залишаються зачарованими ще й досі домінуючою у попередні десятиліття в цих науках методологією.

Разом із тим оновлюючі процеси суспільного життя в Україні примушують по-новому поглянути на українські етнічні землі, що починаються за схі-

дними кресами України. Виникає необхідність поцінувати з позицій сучасного дня духовні здобутки східного українства в одній із найважливіших у галузі культурного розвитку народів світу – у галузі художнього слова.

Варто пригадати хоча б побіжно досягнення українського письменства Східної Слобожанщини, де здавна існували українські літературні традиції, а окрасою нашої літератури стали імена, крім уславленого М. Костомарова, таких письменників, як І. Горленко, М. Дикарев, О. Афанасьєв-Чужбинський, А. Животко, В. Єрошенко, Є. Плужник, К. Буревій, А. Панів, Г. Михайличенко та ін. Та чи шануємо ми їхній вклад у літературу, чи знаємо щось про культурне життя наших земляків на цих землях сьогодні? Практично нічого.

А розвиток рідного слова українськими письменниками Берестейщини? Відомі з давніх часів імена берестейців полемістів І. Потія та А. Филиповича, ченця, патріота, автора віршів і відомого «Діаріуша»; автора численних слів, повчань і послань К. Туровського. З пізніших історичних епох до нас дійшли твори берестейця, представника нової української літератури О. Стороженка. XX століття дало українських поетів поліщуків-берестейців: Д. Фальківського, О. Лейтеса, С. Семенюка, В. Китаєвського, І. Хмеля, О. Лапського, прозаїка Ф. Одрача і публіциста В. Ольхівського.

Як там сьогодні на Берестейщині з українським словом? Чи вивчають там у школах твори своїх земляків? А чи згадуємо про них ми в метрополії?

Певно, що увага до духовних здобутків українства за межами батьківщини потрібна не лише нам, сущим у метрополії. Вивчення у школах і вишах України творів письменників східної діаспори, зацікавленість нашого суспільства сучасним станом культури співвітчизників за кордоном – це потужний стимул для відродження української духовності і в східній діаспорі, де сьогодні поволі на поверхню суспільного буття виринає потоплене у 30-их роках українське питання, українська духовність, українська школа.

Очевидно, що літературна історія східної української діаспори не вичерпується лише названими вище регіонами Росії та Білорусі. Пильної уваги філологів чекають дослідження українських літературних процесів на землях Зеленого Клину (Далекий Схід), Сірого Клину (Казахстан), літературних традицій українців Москви і Петербурга. Результати цих досліджень могли б поповнити не таку вже і багату програму української літератури для загальноосвітньої школи. Та, мабуть же, і вишам знайшлась би робота у напрямку актуалізації в літературній науці забутих і напівзабутих письменників нашої східної діаспори.

Варто відзначити, що проблема повернення до життя творчості зарубіжних письменників-земляків у значній мірі залежить і від стану українського літературознавства у названих регіонах зарубіжжя. Це певною мірою може полегшити дослідження та аналіз творчості українських письменників східної діаспори. Та чи є на цьому полі втішні факти? Прикро констатувати, але їх дуже мало. Хіба що більш-менш відрадною є ситуація в одному з найближчих до України регіонів компактного поселення українців — на Кубані. Про що б

і хотілося детально поговорити з читачами журналу, закликати вчительство прилучитись самим і з учнями разом до скарбниці творчості українських письменників Кубані.

На цьому багатому на врожаї полі української духовності, скажімо образно, на козацькому парнасовому полі зроблено письменниками-кубанцями чимало. Тут необхідно пригадати творчі здобутки письменників А. Головатого, Я. Мішковського, Я. Кухаренка, В. Мови (Лиманського), Я. Жарка, В. Потапенка, О. Півня, М. Канівецького, поетів-кубанців 20-х років О. Кирія, Н. Щербини, Ю. Литовченка, В. Чередниченка, К. Кравченка, К. Тихого, сучасного поета І. Варавву та ін.

Ось для прикладу такий вражаючий факт із літературного життя Кубані. Журнал «Плуг» у 1928 році повідомляв: « В середині листопаду СКАПП'у (Північно-Кавказька асоціація пролетписьменників) прийняв до свого складу літературну групу українських письменників Кавказу (Кубані), як свою секцію. В складі секції є десь *50 чоловік.*»[1]. На жаль, вже у першій половині 30-х років від культурних здобутків українства Кубані практично нічого не залишилось: інтелігенція була репресована, всі українські навчальні заклади закрито. На Сибір пішли десятки тисяч нескорених козаків-селян. Виселено було повністю кілька українських станиць.

З початку 90-х років почався повільний процес відродження українства на кубанських землях. У шкільний навчальний процес поступово впроваджуються твори українських письменників-кубанців (правда, переважно у російських перекладах). За останнє десятиліття вийшов друком ряд літературно-краєзнавчих праць місцевих авторів В. Орла, М. Веленгурина, В. Бардадима про творчість українських письменників Кубані. Великий літературознавчий доробок із різноманітних аспектів розвитку українського літературного життя на Кубані плекає і поповнює відомий у козацькому краї вчений-філолог Віктор Чумаченко.

Варто відзначити, що Кубань, життя тут українців, були постійно в колі уваги «великої» України. І це не випадково. Кубань – єдиний край на земній кулі, де впродовж XIX і до 20-х років нашого століття активно плекались і зберігались традиції українського запорозького козацтва, трансформованого у кінці XVIII ст. спочатку в Чорноморське, а пізніше — в Кубанське козацьке військо. А тому тут, на землях Північного Кавказу, жив і живе дух української вільнолюбивої козащини, козацького народного слова, тому й об'єктивно існувало й існує досі духовне підґрунтя для розвитку художньої літератури. Симпатії ж до козацтва, як відомо, є пріоритетними для українського характеру.

Тарас Шевченко назвав в одному із своїх листів Кубань «Козацькою Україною». Кубанські козацькі землі були в орбіті суспільних інтересів П.Куліша. У скарбницю історії української духовності увійшли творчі зв'язки з кубанським українством Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, П. Капельгородського, В. Самійленка, М. Вороного, С. Петлюри, М. Лисенка, О. Коши-

ця, Д. Яворницького, А. Кащенко, І. Карпенка-Карого, Д. Чуба, В. Барки та багатьох інших діячів української культури.

Одним із перших дослідників творчості українських письменників Кубані був І. Я. Франко. Жодне, навіть малопомітне, здавалося б, досягнення українських письменників козацького краю, не обходив він увагою критика й історика красном письменства. Наприкінці XIX ст., коли в періодичній пресі писалось про географічне чи геополітичне розташування України, про досягнення її культури, етнічний склад, то завжди підкреслювалась єдність її з Кубанню в культурному і в етнічному аспектах. Творчість кубанців Антона Головатого, Якова Кухаренка, Василя Мови (Лиманського), Якова Жарка, В'ячеслава Потапенка розглядаються Франком у ряді його статей .

Так, до літературних досягнень Якова Кухаренка, друга Тараса Шевченка, історик літератури звертався у «Нарисах історії українсько-руської літератури до 1890 року» (т. 26), у «Плані викладу історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви» (т. 26, с. 24-73), тощо. Іван Франко ставив художню спадщину Я. Кухаренка поруч із творчістю Марка Вовчка, називаючи письменника-отамана «талановитим белетристом» [2]. Відносно невелика, але яскрава його літературна спадщина стала предметом вивчення у школах Галичини у другій половині XIX ст. . Ім'я кубанського отамана і письменника з'явилося 1868 р. у Львові на сторінках одного з перших шкільних підручників із нової української літератури – «Руская читанка для высшей гимназии» [3], укладеної галицьким педагогом А. Торонським. Юним читачам разом із творами інших українських письменників пропонувались уривки з п'єси Я. Кухаренка «Чорноморський побит на Кубані». У 20-х роках XX ст. творчість письменника вивчали у школах Кубані. Сьогодні твори Я. Кухаренка вивчаються на уроках літератури рідного краю в кубанських школах і як методична спроба на курсах за вибором і на уроках позакласного читання у небагатьох школах України [4].

Важливе місце в українській літературі належить видатному кубанцю, письменнику Василю Семеновичу Мові (псевдонім – Лиманський, 1842–1891), творчість якого ще не досліджена в багатьох її аспектах, а сьогодні, майже через століття після його смерті, відшуковуються нові його художні твори [5]. Василя Мову (Лиманського) Франко називав «здібним ліриком та епічним поетом» [6]. Він народився на Кубані. Освіту здобув у Харківському університеті. Працював учителем, судовим слідчим, мировим суддею. Автор поем «Троїсте кохання», «Козачий кістяк», «Ткачиха», а також п'єси «Старе гніздо і молоді птахи». Значну увагу у своїх творах письменник приділяв життю українців Кубані. Архів митця втрачено в роки громадянської війни. Помер і похований він у Краснодарі. Зусиллями кубанського вченого-філолога В. Чумаченка віднайдено рукопис Мови «Куліш, Байда і козаки», в якому відстоюється позитивна роль українського козацтва в історії України.

Найбільшої популярності зазнав твір письменника «Козачий кістяк», що незмінно включався до багатьох українських хрестоматій. У цьому вірші ку-

банський митець закликає молодь уперто вчитись, оволодівати різними науками, оскільки тільки так можна відродити колишню славу козацтва. Вже після смерті письменника, у 1907 році, було надруковано його драматичний твір «Старе гніздо і молоді птахи», в якому яскраво і переконливо показано життя чорноморців на переломному рубежі кінця 50-х-початку 60-х років минулого століття. У п'єсі розповідається про трагічний злам патріархальних стосунків у козацькому середовищі і в сімейному побуті українців Кубані. Завдяки художній майстерності письменника ми можемо сьогодні достатньо правдиво уявити, якими були наші предки, про що вони мріяли, і в що вони вірили.

Надзвичайно високо цінував І.Франко ще одного письменника, вихідця з України, що пов'язав своє життя з Кубанню. Це був В'ячеслав Потапенко. Видатний критик відзначав спорідненість його творчості із творчістю М.Коцюбинського, високо оцінив його оповідання «На нові гнізда». « В нашій літературі, – писав І. Франко, – він виступає рідко, але кожне його оповідання – се пластичний і сильний малюнок. Буденні сцени, тисяч раз обговорювані постаті набирають під його пером чару новості, вбиваються нам у пам'ять на завсігди, а таке оповідання, як його «На нові гнізда», належать до найкращих перлин, які сплодив у нашій літературі болючий процес еміграції селян на чужину» [7]. У літературній критиці творчість В. Потапенка стала відомою переважно його здобутками у кінці ХІХ століття — малими епічними творами «Чабан», «Перша карна справа», «Чарівниця». Оповідання «На нові гнізда» стало хрестоматійним і подається й досі у літературних збірниках. У ньому змальовано трагедію розпаду сім'ї, частина якої — дорослі сини зі своїми сім'ями – їдуть на Далекий Схід у пошуках кращої долі. На Україні ж залишаються старий батько та мати, які вже ніколи своїх дітей та внуків не побачать.

Зв'язав свій творчий і життєвий шлях з козацьким краєм і Яків Васильович Жарко (1861–1933). До переселення до Катеринодара, яке відбулося у 1904 році, Жарко уже був відомим літератором. Читачі вже знали його книжки «Перші ліричні твори», «Оповідання» і «Байки». На Кубані побачили світ його «Ліричні пісні» (1905), сатиричного змісту збірка віршів «Катеринодарцям» (1912), а також «Балади та легенди» (1913) та інші видання. Жарко тривалий час працював директором Краснодарського художнього музею. В останні роки життя він був підданий безпідставним арештам, обшукам та тюремним ув'язненням, як і багато його колег –українських інтелігентів.

Колоритною фігурою серед кубанського письменства виступав Олександр Півень (1872–1962), збирач народного уснопоетичного слова, його талановитий інтерпретатор і палкий пропагандист. З 1904 по 1919 рік у Петербурзі, Москві і Харкові вийшли, витримавши багато повторних перевидань, збірники з веселими, афористичними назвами: «Дванадцять кіп брехні та мішок правди», «Чорноморські витребеньки», «Весела козацька старовина» та інші кількістю біля тридцяти. Вони зробили ім'я О.Півня популярним по всій

Кубані. Майже в кожній хаті була хоча б одна із його книжечок щедро розсипу «веселих побрехеньок», «жартів», «сміхів», повчальних казок, пісень, прислів'їв та приказок, пройнятих любов'ю до козацької старовини. Весною 1920 року письменник, залишившись відданим традиціям кубанського козацтва і народної чорноморської культури, був змушений покинути батьківщину. Жив спочатку в Сербії, а потім у Німеччині. Помер і похований на півдні Німеччини, у місті Дармштадті 5 квітня 1962 року. Нещодавно на Кубані, у Краснодарі, була видана збірка з його вибраного сміховинного скарбу – «Торба сміху і мішок реготу» (1995). Правда, чомусь замість українських букв там було вжито російські. Виникає питання: як таке могло трапитись? Чи то зовсім немає на Кубані українських друкарських шрифтів, чи то з якоїсь іншої причини? Не відомо.

Варто хоча б побіжно розглянути творчість ще одного письменника, життєвий шлях якого був пов'язаний з Кубанню. Це – Пилип Йосипович Капельгородський (1882–1938), педагог, журналіст і письменник. Він народився на Сумщині, вчився в земській школі, у бурсі і семінарії. За участь у революційних подіях був виключений із семінарії і висланий владою на Кавказ. Арештували П. Капельгородського в результаті трусу, під час якого поліція знайшла, крім Шевченкового «Кобзаря» та кількох інших українських книжок, його щоденник із словами французького філософа Ф. Аміеля: «Росія, – це деспотизм і тиранія, якої ще світ не знав».

Там, на Кавказі, він учителював, брав участь у революційних подіях. Працював журналістом в газеті «Терек» та в інших періодичних виданнях виступав як публіцист, захищаючи знедолені Російською імперією малі народи. Перша книжка П. Капельгородського – збірка поезій «Відгуки життя» (1907) – була надихана революційними поривами душі молодого письменника, ненавистю до тоталітарної царської системи. Перебуваючи на Північному Кавказі, він надрукував ряд оповідань про життя народу, про сподівання на кращу долю. Трагедійна повість «Аш хаду» («Я стверджую», 1917) – перший прозовий твір письменника про минуле ногайського народу.

Роман «Шурган» (1932) є одним із вершинних творчих здобутків П. Капельгородського. Події, які в ньому розгортаються, пов'язані з громадянською війною на Північному Кавказі. У творі йдеться про одну з найтрагічніших сторінок громадянської війни на Терщині й Кубані – боротьбу Північно-Кавказької армії з денікінцями та її останню страдницьку путь на загибель у кизлярсько-астраханських пісках. У романі показана бурхлива і складна війна кавказьких народів за незалежність, вибір позиції у громадянській війні заможного і бідного козацтва, інгородніх.

Письменник чесно відтворив не тільки масовий героїзм по обидва боки барикад, але й показав трагедію людських втрат, людські жертви, покладені на вівтар кривавої революції. Найбільш яскраво ставлення до революції, до проблем життєвого вибору у жорсткому класовому двобої показано письменни-

ком на прикладі головного героя Гаврила Рогожина, який в дечому нагадує шолоховського Меліхова з «Тихого Дону».

Критики попередніх десятиліть роман «Шурган» порівнювали із «Залізним потоком» О. Серафимовича, «Ходіннями по муках» О. Толстого та «Вершниками» Ю. Яновського. Ці твори, на думку дослідників, об'єднувала палка віра в революцію, в її позитивне перетворююче начало. Говорилося навіть про риси романтизму в зображенні позитивних героїв, про їхній прометеїзм... Та сьогодні така оцінка «Шургану» вимагає певної корекції з поправкою на нове бачення революції і її несамовитих ідей. Письменник писав роман у кінці 20-х років, коли вже було засуджено владою пошуки М. Хвильовим змісту і форми для української літератури, коли більшість письменників або замовчали, або переходили на позиції вузькокласових оцінок суспільних та художніх явищ. Разом із тим сьогоднішньому читачеві в романі розкриються деякі причини сучасних міжнаціональних конфліктів на Північному Кавказі, прагнення відродження козацької автономії (Дон, Кубань), трагедія українства у міжнаціональних конфліктах.

Трагічним було завершення долі Пилипа Капельгородського. Відомого українського письменника, надзвичайного популярного у 30-х роках серед широкого кола читачів, було у березні 1938 року арештовано, а через два місяці як ворога народу розстріляно.

Важливим для розуміння творчості українських письменників Кубані є врахування окремих тенденцій і підходів до так званої «мішаної мови», якою писали і пишуть деякі кубанські автори. Тут мається на увазі той факт, що частина письменників почали вживати так звану «мішану мову», або «козацьку мову», коли від автора текст подавався російською мовою, а дійові особи, як правило, вихідці з народних низів, говорили українською. Такий мовний конгломерат почали вживати письменники М. Канівецький, І. Косинов та інші ще в кінці минулого століття. Є продовжувачі такого розуміння мовної культури художньої творчості і сьогодні.

Прихильники теорії «козацької мови» вважають, що протягом тривалого функціонування української і російської мов на землях Кубані утворилася специфічна мовна єдність. Один з прихильників такого «поєднання» мов (це при відсутності сьогодні на Кубані української школи, українського радіо і телебачення!) стверджує: «Мови не тільки змішалися, але утворили нову естетичну реальність, утворили діалект, який своєрідно виражений, як жоден інший діалект Росії» [8]. Навряд чи можна сумніватись в тому, що такий підхід є далеким від науковості і патріотизму.

І ще одне спостереження. Прихильники мовної єдності, поборники «козацької мови» як правило рекрутуються з україномовного середовища Кубані. Ця ситуація стала можливою перш за все з причин значної втрати зв'язків української людності на Кубані з метрополією, відсутністю освіти українською мовою у краї. Дуже, мабуть, не переливки нашим землякам у козацькому краї.

Отже, творчість українських письменників Кубані ХІХ – початку ХХ століття, поза сумнівом, є яскравою і повчальною сторінкою всієї української літератури. Тож, чи будуть ці здобутки актуалізовані в сучасному українському суспільстві, чи буде належним чином вивчатись і досліджуватись творчість письменників Кубані у школах і вузах в Україні?

ЛІТЕРАТУРА

1. Хроніка. Об'єднання письменників, що пишуть українською мовою // Пflug. – 1928. – №12. – С.75.
2. Франко І. Українсько-руська (малоруська) література // Франко І. Твори в 50-ти т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 85.
3. Русская читанка для высшей гимназии. Составлена А. Тороньским. Т. III. Часть первая. – Львов: В типографии Института Ставропигийского, под зарядом Стефана Гучковского, 1868. – С.159.
4. Навчання провадиться за посібником В. Оліфіренка та В. Чумаченка «Козак Мамай», виданого у 1998 році Українським Культурологічним центром у м. Донецьку, за програмою В. Оліфіренка «Українська література Кубані: кінець ХVІІІ–початок ХХ ст.», а також використовується у навчальному процесі ряд інших посібників з історії та літератури Кубані, виданих в Україні і на Кубані.
5. Див., наприклад, опубліковану Українською Вільною Академією Наук у США інтермедію Василя Мови (Лиманського) «Куліш, Байда і козаки» (Василь Мова (Лиманський). Куліш, Байда і козаки. Інтермедія до драми П. Куліша «Байда» з додатком листа Василя Мови до Василя Гнилосирова і драми П. Куліша «Байда, князь Вишневецький». Супровідні статті і редакція Юрія Шевельова і Віктора Чумаченка. – Нью-Йорк, 1995); Ранні твори Василя Мови (Лиманського) разом з іншим доробком вийшли у Краснодарі у 1999 році (Упор. В. Чумаченко).
6. Франко І. Українці // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 189.
7. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів у 50 т. – К., 1984. Т. 41. – С. 519.
8. Ткаченко П. Кубанский говор. – Москва, 1998. – С. 16.

Воронов Николай Иванович

Алчевская Христина Даниловна
(1841–1920)

Екатеринодарское Мариинское женское училище, в котором начинался
трудоустройственный путь В. С. Мовы

Актор театру М. Садовського П. Т. Коваленко в ролі Гарася.
«Старе гніздо і молоді птахи».
Київ, 1912 г.

© 2012 р., В. І. Дудко
(м. Київ, Україна)

ДО БІОГРАФІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА 1857–1860 РОКІВ: КРИТИЧНІ УВАГИ

До появи цих нотаток причинилися новітні публікації. Передовсім – перше перевидання етапної в історії шевченкознавства праці Михайла Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченка: (Свод материалов для его биографии)», автентична версія якої побачила світ 1882 року в Києві (наклад книжки становив 3000 примірників [33]). Студію переклала українською Валерія Смілянська, яка також написала післямову, опрацювала коментарі, уклала анотований покажчик імен і бібліографічний список публікацій Чалого [46]. Нове видання, на жаль, не свідчить, що публікатор послідовно дбала про, вживаючи вислів Івана Франка, «строгий критицизм в досліджуванні деталей» [44, с. 192]. Деякі polemічні міркування викликала також нотатка Вадима Скуратівського, в якій запропоновано нову інтерпретацію поезії «І Архімед, і Галілей» [34].

1. Труднощі перекладу, або Чи буває Великдень у липні?

Чалий зазначив, навівши уривок зі зверненого до Шевченка листа коменданта Новопетровського укріплення Іраклія Ускова від 7 січня 1858 р. (дату дослідник не вказав): «Майже одночасно з приязним листом коменданта Тарас Григорович одержав із Новопетровського укріплення чудернацьке послання від свого колишнього товариша, якогось півбатальйонного писаря: «З нагоди Височайшого маніфесту, поширеного на всіх страждених у нашому війську, дозвольте й наше найнижче поздоровлення долучити й вас із увільненням із єгипетської неволі поздоровити, оскільки сьогодні понеділок, після свята Великдень, то чи не можна за ваше здоров'я й благополуччя тост перехилити?» [46, с. 81–82]. Наведений пасаж супроводжено коментаторською нотаткою: «Лист-"чолобитна" солдатів-писарів півбатальйонної канцелярії до Шевченка від 23 липня 1857 р.» [46, с. 82].

Очевидна неузгодженість між текстом перекладу і приміткою Смілянської (Великдень у липні?) спонукала звернутися і до першого видання студії Чалого, і до здійснених за автографом пізніших повних публікацій відповідного епістолярного документа, одну з яких підготувала Смілянська [26, с. 101–102; 27, с. 83; 28, с. 163]. (Чалий подав, власне, некоректно відтворений уривок із листа, дату якого не вказав, і помилково поінформував, що Шевченко дістав відповідну епістолу, перебуваючи в Нижньому Новгороді, – насправді ще в

Новопетровському укріпленні¹). З'ясувалося, що в перекладі допущено помилку – у листі йдеться про звичайну липневу неділю, а не про Великдень. У першому до рукопису Чалого відповідний епістолярний фрагмент подано так: «По случаю Высочайшего манифеста, распространенного на всех страждущих в нашем войске, позвольте и наше всенижайшее поздравление присовокупить и вас с увольнением от египетской неволи поздравить, так как сегодня понедельник, после праздника воскресения, то нельзя ли за Ваше здоровье и благополучие тост выпорожнить?» [47, с. 103].

Цей перекладацький казус вартий був би хіба принагідної згадки, якби відповідний лист не потребував передатування. Його публікатори й укладачі літописів життя і творчості письменника [2, с. 211; 21, с. 327]² не звертали увагу на те, що 23 липня 1857 р. припадало не на понеділок, а на вівторок. Щоб довідатися про це, не конче заглядати до хронологічних довідників [45, с. 17] – вистачить прочитати позначену 21 липня 1857 року Шевченкову щоденникову нотатку: «Записавши роменские воспоминания, я по случаю воскресенья пошел в укрепление побриться и от первого, унтер-офицера Кулиха, услышал, что в 9-м часу утра пришла почтовая лодка. Побрившись, скрепя сердце, я возвращался на огород и, выходя из укрепления, встретил смотрителя полугоспиталя Бажанова, и он первым поздравил меня с свободой. 21 июля 1857 года в 11 часов утра» [54, с. 64].

Згаданий у листі писарів до Шевченка коронаційний маніфест Олександра II, що мав полегшити долю політичних засланців, які перебували на військовій службі, було підписано 26 серпня 1856 р. З огляду на неповороткість бюрократичної машини (командири корпусів мали надіслати до військового міністерства списки відповідних осіб із відгуками про їхню поведінку) розпорядження про звільнення Шевченка із заслання надійшло до Новопетровського укріплення 21 липня 1857 р.

Досліджуваний лист до Шевченка було написано, безсумнівно, саме в понеділок, – виразна відповідна вказівка є в тексті епістоли. З огляду на це цілком очевидно, що дату листа було позначено помилково, – насправді він постав 22 липня 1857 р.

Принагідно слід зазначити, що Новопетровського укріплення стосується ще один приклад хибного відтворення в реліквації авторського тексту Чалого. Він повідомив: «Когда глава о пребывании Ш[евчен]ка в Новопетровском укреплении (Александровский форт тож) была уже отпечатана, в III № газеты «Свет» за 1882 г. появились «Воспоминания Натъ» (дочери коменданта Ускова) о

¹ Критичний аналіз праці Чалого під оглядом текстології здійснила Лариса Кодацька [26, с. 4–5].

² В українській версії літопису життя і творчості Шевченка, що його уклад Петро Жур, інформацію про відповідний лист – на відміну від опублікованому в Люберцях первісного російського варіанту праці – не знати чому не подано. Київське видання побачило світ після смерті дослідника за редакцією Миколи Павлюка і Валентини Судак [20, с. 282].

«дяде Тарасе» [...]» [47, с. 145]. Цей фрагмент перекладено так: «Коли розділ про перебування Шевченка в Новопетровському укріпленні (також в Олександрівському форті) був уже надрукований, в 3-му № газети «Свет» за 1882 р. з'явилися «Спогади Нати» (дочки коменданта Ускова) про «дядька Тараса» [...]» [46, с. 115]. Не надто підготовлений читач, на якого й орієнтовано републікацію (її здійснило Національне видавництво дитячої літератури «Веселка»), має вважати, що Новопетровське укріплення і Олександрівський форт – різні географічні об'єкти. Насправді це не так: Новопетровське укріплення було перейменовано на Олександрівський форт вже після того, як Шевченко залишив місце заслання. Ще 8 січня 1858 р. Усков позначив місце написання листа до письменника: «Новопетровское» [27, с. 100]. 20 серпня 1858 р. той же адресант інформував Шевченка: «[...] наше укріплення переименовали в *форт Александровский*» [27, с. 120]. Друкарська похибка у першопублікації студії Чалого (число газети «Свет» вказано не арабськими, як слід, а римськими цифрами; мало бути не III, а 111) причинилася до появи в перекладі хибного повідомлення про вміщення споминів «в 3-му №». Хоча відповідну інформацію нескладно було перевірити [38, с. 72].

2. Джерела відомостей Чалого й Олександра Кониського про взаємини Шевченка й Катерини Піунової: реалії і міфи

Розглядаючи нижньогородські контакти письменника, Чалий поінформував: «До уривчастих вибірок зі Щоденника про залицання Тараса Григоровича до актриси Піунової ми маємо можливість долучити досить докладну розповідь її самої (вже Шмідтгоф), записану п. Ільковим» [46, с. 90]. Це виразне повідомлення Шевченкового біографа про джерело, яким він скористався, супроводжено дивовижною приміткою: «М. Чалий, імовірно, мав на увазі книжку: Юшков Н. Ф. К истории русской сцены. Екатерина Борисовна Пиунова-Шмидтгоф в своих и чужих воспоминаниях. - Казань, 1899» [46, с. 90]. Зробивши безпідставну спробу дезавувати вказівку автора Шевченкового життєпису, дослідниця висловила припущення про те, що Чалий звертався до книжки, яка з'явилася через сімнадцять років після появи його студії. Насправді згадане казанське видання побачило світ 1889 року – у примітці вказано хибну дату³ (і неточно, до слова, відтворено назву⁴); але це суті справи не змінює – без машини часу Шевченків біограф не міг засягнути до відповідної книжки.

³ Помилково датують книжку Миколи Юшкова 1899 роком й укладачі кількох збірників споминів про Шевченка [10, с. 483; 35, с. 542; 36, с. 545]. Це, вживаючи формулу Агапія Шамрая, – «стабілізована помилка» [51, с. 7], походження якої мені не вдалося з'ясувати.

⁴ Треба: К истории русской сцены. Екатерина Борисовна Пиунова-Шмидтгоф в своих и чужих воспоминаниях. (У самому тексті книжки, однак, послідовно – «Пиунова-Шмитгоф»). Так само неточно подано назву казанського видання у низці інших публікацій [9, с. 321; 10, с. 483; 35, с. 542; 36, с. 545; 38, с. 99; 40, с. 90]. Його коректний опис – включно з точною датою – наведено, зокрема, у

Вміщені в книжці Чалого мемуарні свідчення актриси згодом використав Олександр Кониський. Стосовно одного з відповідних уступів у коментарі до републікації його праці про Шевченка беззастережно зазначено, що сцену сватання «біограф змалював за спогадами К. Б. Піунової-Шмідтгоф», вміщеними у тій-таки книжці Миколи Юшкова [25, с. 630]⁵. Але це не так, хоча Кониський – на відміну від Чалого – мав змогу використати казанське видання⁶. Зі спогадами про Шевченка, вміщеними у брошурі Юшкова, Кониський, безумовно, був обізнаний – принаймні з їхньої републікації на сторінках «Киевской старины»⁷. Про це відомо із відсутньої в остаточному корпусі життєпису передмови Кониського до журнальної публікації розділу про повернення Шевченка із заслання (наявна ця преамбула і в окремій відбитці). Біограф нарікав на те, що «від часу перебування Шевченка в дорозі з заслання минає 38 років, а досі з його нижегородських приятелів ніхто, oprіч Піунової (та й то між іншим тільки) не оголосив ні споминок про Шевченка, ні листів його» [23, с. 2]⁸.

виданих у 1964 і 1984 рр. наукових біографій Шевченка (звтори відповідних розділів – Євген Шаблювський [49, с. 372] і він же спільно зі Смілянською [50, с. 376]).

⁵ Назву і рік видання казанської книжки подано так само хибно, як і в коментарі до перевидання дослідження Чалого.

⁶ Розділ про повернення Шевченка із заслання було вперше надруковано 1896 року у львівському двотижневому журналі «Зоря» (фрагменти, у яких розглянуто взаємини письменника з Піуновою, з'явилися у числах 11 і 12) і тоді ж видано окремою відбиткою [23]. Відповідні уступи без змін включено до окремого видання української версії Шевченкової біографії [24, с. 193–199].

⁷ Інформуючи читачів про вміщені у брошурі Юшкова спомини Піунової-Шмідтгоф, Володимир Науменко зазначив: «Среди этих воспоминаний ее мы находим несколько строк, уделенных и памяти нашего поэта. Считаем нелишним перепечатать эти строки, известные, вероятно, немногим из наших читателей» [9, с. 321]. (Передруковано було, однак, не все, що стосується Шевченка). Київська републікація уривків зі спогадів Піунової-Шмідтгоф включає важливу інформацію про долю списку Шевченкового вірша «Утоптала стежечку». До повідомлення про записаний в альбом Піунової-Шмідтгоф Шевченків автограф поезії і її тексту, відтвореного – з неточностями – із пам'яті, Науменко додав примітку: «У нас имеется превосходно сделанная под руку Шевченка копия этого стихотворения из альбома Е. Б. фон-Шмидгоф. Копию эту списал в 1862 г. в Харькове муж артистки М. К. Шмидгоф, а нам любезно передал ее А. М. Лазаревский». [9, с. 322]. Інформацію про Олександра Лазаревського і Науменка як власників відповідного списку в його описі (підготувала Анфіса Ряппо) не подано [30, с. 363]. Список перебуває нині у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [29, с. 362–363].

⁸ Про те, що Піунова-Шмідтгоф ще у 1885 році посідала низку звернених до неї листів Шевченка (нині не відомі), вперше поінформував театрознавець Петро Рулін на підставі епістолярних свідчень Петра Зуйченка [32, с. 130–131]. Цей ка-

Ні в журнальній публікації розділу про повернення Шевченка із заслання, ні в цілісній українській версії студії Кониського не зазначено джерело його відомостей про Шевченкове сватання. Проте відповідну вказівку – саме на працю Чалого – подано у скороченому варіанті біографії, який Кониський видав у 1898 р. російською мовою [22, с. 500].

З метою остаточного з'ясування досліджуваного сюжету варто усе ж зіставити відповідні фрагменти зі студій Чалого і Кониського та книжки Юшкова. Чалий висвітлив цей епізод так: «Наконец за неделю до масляной, в конце [театрального] сезона, Т[арас] Г[ригорьевич] решил сделать родителям актрисы предложение. Приехавши к Пиуновым в некотором подпитии, он застал невесту на выходе из дому; она отправлялась на репетицию. Шевченко был в это время какой-то сосредоточенный, серьезный, чего она испугалась и спешила уйти.

– Погодь, дивчина, вернись! – сказал ей жених.

– Пустите, мне надо на репетицию.

– Серденько мое, погодь.

Невеста вернулась в комнату, где сидел и отец ее.

– От и батько, – сказал Шевченко и попросил позвать «матир», бывшую в то время на кухне. По просьбе Щ[евчен]ка все сели. Катруся одна стояла среди комнаты, не снимая шляпки.

– Адже вот товар, а вот и купец! – произнес Шевченко, указывая на невесту и на себя. – Батько и маты, отдайте ее мине.

Девушка стояла ни жива, ни мертва, дрожа от страха.

Мать Пиуновой старалась знаками выпроводить ее из комнаты – и она бегом бросилась вон из дому крича:

теринославський журналіст і краєзнавець писав редакторові «Киевской старины» Феофану Лебединцеву у листах від 25 вересня і 5 жовтня 1885 р., що сподівається здобути у Пиунової-Шмідтгоф адресовані їй листи Шевченка і передати адресатові для публікації в журналі. Зуйченко зазначив, що читав ці листи «лет 13 тому назад» [39, с. 87]. Він подав суперечливі відомості про кількість Шевченкових кореспонденцій (в одному листі писав, що їх «около 20», а в іншому – «около 40») [39, с. 87]. Аналізуючи відповідні матеріали, Рулін писав: «Чимало тут неясного: протягом десятих днів кількість листів Шевченка подвоїлася. Не можна, проте, думати, щоб писав Зуйченко про листи, яких би він в дійсності не бачив. Але коли б саме і що міг писати Шевченко до Пиунової? Очевидно, не листувався він з нею, ані з її батьком з Петербургу [...]: рішуче порвав він з нею ще в Нижньому. Можливо тому, що ці листи були не більше, як коротенькі записки, що пересилав він їй в січні – лютому 1858 р.» [32, с. 131]. Наведені міркування видаються мені коректнішими від погляду пізніших публікаторів відповідних фрагментів Зуйченкових листів, які поставили його повідомлення під сумнів. Лист Зуйченка від 25 вересня 1885 р. містить ще одну інформацію, важливу в контексті досліджуваної теми: «Актриса Шмитгоф в додачу к письмам обещает написать и свои воспоминания о знакомстве с Шевченком и его претендентном ухаживании» [39, с. 87]. Ледве чи було тоді цей намір реалізовано.

– Мене некогда, меня лошадь ждет, спешу на репетицию.

Мать старалась разным улещиваньем смягчить отказ, мотивируя его тем, что Катя еще совсем дитя, а он, Ш[евчен]ко, уже человек довольно пожилой» [47, с. 113–114].

Ось фрагмент умічених у казанській книжці споминів Піунової-Шмідтгоф: «Тарас Григорьевич бывал у нас каждый день, и все его ужасно любили [...], так вот, в одно из таких обыденных посещений вдруг Тарас Григорьевич заявляет, что ему нужно что-то сообщить важное.

«Слушайте-ка, батько и матко (он очень часто так называл, любя, моих отца и мать и, говоря, обыкновенно мешал русские слова с малороссийскими) и ты, Катруся (так он всегда звал меня), прислухай. Вы давно меня знаете, видите: вот я какой есть – такой и буду. У вас, батько и матко, есть товар, а я купец – отдайте мне Катрусю!..».

Как ни любили мы все Тараса Григорьевича, но тут вся семья свету Божьего не взвидела – ведь товару-то 15-ти лет еще полных не было, а купцу-то под 50!..» [60, с. 36–37].

У Шевченковій біографії, яку опрацював Кониський, зазначено: «В неділю на масниці йде він формально сватати Піунівну.

Катруся саме збиралася йти на репетицію. Помітивши, що Тарас якийсь згуртований і серйозний, дівчина імкнула собі, що саме у його на думці, і хвталася швидше вийти з хати.

– Тривай, дівчино, не йди, – спинив її Шевченко.

– Пустіть, не спиняйте мене: мені треба на репетицію швидше, – змагається Піунівна.

– Постривай-бо, серденько, – благає Тарас.

Катря спинилася, сіла.

В хаті сидів Катрин батько. Тарас прохав покликати й матір. Прийшла й та, сіла, а Катря встала, стоїть серед хати, не роздягається. Тарас почав українським звичаєм промовляти про «стрільців, про куницю, про купця» і т. ін.⁹ і нарешті каже:

– Батьку й мати! Віддайте за мене доню.

Піунівна стояла наче вкопана. Мати моргнула оком, щоб швидше ішла вже вона з хати.

А мати стала казати, що Катруся ще дитина, зовсім ще недоросла, віком зовсім не під пару Тарасові і т. ін.» [25, с. 432–433]¹⁰.

⁹ Відтворюючи наведене у праці Чалого свідчення Піунової-Шмідтгоф, Кониський додав деякі відсутні в її споминах подробиці. У російській версії його студії про це не йшлося: «Вот товар, а вот купец, – произнес Шевченко, указывая на девушку и на себя» [22, с. 500].

¹⁰ У книжці Чалого повідомлено, що сватання відбулося «за неделю до масляной». Кониський – відтворюючи хронологію подій, треба думати, з урахуванням щоденникових записів поета – запропонував інше, але також хибне датування: «неділя на масниці». У 1858 р. неділя, якою завершувалася масниця, припадала на 2 лютого.

Неупереджене зіставлення наведених уступів виразно свідчить, що для Кониського слугувала джерелом саме студія Чалого¹¹. Поодинокі збіги між свідченнями Піунової-Шмідтгоф, поданими у дослідженні Чалого і казанському виданні усе ж наявні, але це закономірно, оскільки йдеться про мемуари одної особи.

Не можна погодитися із Руліним, який зазначив стосовно висвітлення в обох біографіях Шевченкових взаємин з актрисою: «М. К. Чалий (Жизнь и произведения Тараса Шевченка. - К., 1882. - [С.] 112–114), а за ним й Кониський ([Конисский А. Я. Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка. - Одесса, 1898]. - С. 498–501) подає деякі подробиці до історії взаємин відносин Шевченка й Піунової, але джерела їх невідомі, тому й лишив їх на боші» [32, с. 131]. На сторінках, які вказав Рулін, висвітлюються саме взаємини Шевченка з актрисою. Виглядає, дослідник переочив (що траплялося в його – як і в будь-чій – науковій роботі [15, с. 7–10, 15–16]) – виразне повідомлення Чалого про використання неопублікованих спогадів актриси.

Кониський, однак, слушно відхилив подані у книжці Чалого окремі повідомлення про взаємини Шевченка з Піуновою з огляду на недостовірність відповідних матеріалів. Зокрема, як писав Кониський, Чалий «повідав, що «після відказу Піунівни Шевченко запив надовго». Невідомо мені, з яких джерел д. Чалий взяв такі звістки, а я, уважно переглянувши Шевченкові листи і Записки, певен, що присуд сей зовсім несправедливий, як несправедливі й дальші слова д. Чалого, що Шевченко пильновав, ходячи до театру, піймати Піунову за кулісами, але вона втікала від його п'яного, доки він не повалиться, було, де-небудь на вільну канапку» [25, с. 435]. Коментуючи ці вміщені у книжці Чалого повідомлення, Кониський зазначив: «З щоденних Тарасових записок я зробив чимало виписок за ті три тижні, впродовж котрих тяглася пасія його сватання. День крізь день, ранок і вечір, наче в прозорій воді гірської криниці, бачили ми не тільки те, що він діяв, але й те, що з ним діяли і діялося, і раз тільки, єдиний раз, Тарас признає, що «провів безпутно ніч». Се було після того разу, коли Піунови найбільш вразили його самолюбовство. [...] Ще виразніше стоїть річ про «куліси» і «канапки». 3-го лютого наступав того року великий піст: значить, тоді до театру ніхто не ходив, і спектаклів у піст не було й не могло бути. Правда, 16 лютого були в театрі живі картини, і Ше-

Шевченкові щоденникові нотатки не дають підстав вважати, що це була й попередня неділя (передувала масниці), коли письменник разом із Піуновими відвідав недалеко від Нижнього Новгороду село Бор. Того дня – 26 січня – він записав: «Встретил Масляницу катаньем за город» [54, с. 146]. Як свідчить занотований 30 січня у щоденникові Шевченка чужою рукою проєкт його листа до Піунової (на думку Леоніда Большакова, відповідний текст вписав Микола Алеников [14, с. 205; 54, с. 384]), сватання відбулося саме того дня.

¹¹ Лише із праці Чалого [47, с. 113] Кониський міг довідатися і про те, що «до Піунівни лицявся тоді молодий провізор Фус» [25, с. 430], – у брошурі Юшкова відповідна інформація відсутня.

вченко був у фойє і сидів з Піуновим, але досить згадати, що в тих картинах брала участь годованка Дорохової – Пущина, і Дорохова пильнувала коло неї. А Шевченко так шанував і Дорохову, і Пущину, що сама ота шаноба не дала б не дала б йому показатися п'яним в театрі, та ще й за кулісами» [25, с. 435–436]¹².

Репліка Кониського щодо відсутності інформації про джерела, які використав Чалий для висвітлення реакції Шевченка на невдале сватання до Піунової, є коректною: ледве чи вона сама про це свідчила у споминах, «записаних п. Ільковим», а інших матеріалів, окрім поетового щоденника, Чалий не назвав.

У поле зору шевченкознавців не потрапляли матеріали про записувача споминів Піунової–Шмідтгоф, які були в розпорядженні Чалого. Можна обережно припустити, що Ільков (інформатор Чалого) й Ілько, автор так підписаних російських перекладів двох Шевченкових поезій, опублікованих у періодиці («Газета А. Гатцука», 1881; «Русское богатство», 1882) [3, с. 350–351; 40, с. 36], – одна особа.

3. Фантастична атрибуція, недатовані записки, публікація вітального слова Миколи Старова в «Основі»

Висвітлюючи перші місяці післязасланського перебування Шевченка в Петербурзі, Чалий опублікував низку звернених до письменника записок (чи, на що не вказано, фрагментів листів). Дат відповідних епістолярних матеріалів не було вказано, деяких адресантів позначено криптонімами [47, с. 130–131].

Не подано відомості про датування записок і в републікації книжки [46, с. 103–104]. З огляду на це читачеві годі довідатися, не заглядаючи до інших видань, що, приміром записка Миколи Брилкина без авторської дати постала не в Петербурзі, а 8 листопада 1857 р. в Нижньому Новгороді (це з'ясував Большаков, у збірникові «Листи до Тараса Шевченка» записку підготувала до друку і прокоментувала Смілянська [27, с. 91, 260–261]), що деякі листи було написано не в перші місяці перебування письменника у столиці, а пізніше. Зокрема, Василь Білозерський інформував Шевченка про народження сина Тараса [16, с. 592–594] листом від 16 березня 1860 р. [27, с. 145] (у праці Чалого наведено із пропусками лише перші кілька рядків [46, с. 104]).

Криптоніми авторів записок у републікації розкрито, але не завжди слушно. Зокрема, дві записки Анастасії Толстої, авторство яких Чалий позначив криптонімом Н. Т. (Н. – від «Настасья»), Смілянська безпідставно – не заглянувши принаймні до котрогось зі збірників листів до Шевченка – атрибутувала Н. Тарновській [46, с. 103]. (Треба думати, дослідниця мала на увазі Надію Тарновську; ні її, ні яку іншу Тарновську до «глухого» – без вказівок на сторінки – покажчика імен, яким супроводжено републікацію студії Чалого, не заведено [46, с. 255]). Одну з відповідних записок, від 19 квітня 1858 р., підпи-

¹² У републікації праці Чалого уступ, який викликав аргументоване спростування Кониського, залишено без пояснення [46, с. 90–92, 234–235].

сано: «Ваша сестра гр[афиня] А. Толстая» [27, с. 118]), іншу, від 1 жовтня 1858 р.: «Толстая» [27, с. 123]).

«12 квітня, – зазначив Чалий, – у Толстих відбувся обід на честь повернення Шевченка – обід із тостами та спічами, з яких один, здається, Старова, було надруковано в «Основі» [...]» [46, с. 102]. Далі дослідник навіть відповідний виступ [46, с. 102–103]. У републікації студії Чалого це місце залишено без коментаря, якого зацікавлений читач конче потребує, оскільки ледве чи зможе самостійно витлумачити повідомлення біографа. В «Основі» було надруковано вітальне слово справді Миколи Старова¹³ – у невідомій статті Білозерського «Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга». Редактор «Основи» надрукував відповідний виступ у скороченому і відредагованому вигляді [18, с. 178]; як свідчить зіставлення, Чалий подав текст за статтею Білозерського. Авторство слова у ній не було зазначено: «За [...] обедом 12 апреля 1858 г. в Петербурге была так тепло и просто высказана общественная признательность многострадальному, но неизменному поэту [...]» [4, с. 9]. Про те, що далі було наведено виступ саме Старова, на час появи праці Чалого можна було довідатися зі зробленого 17 квітня 1858 р. Шевченкового щоденникового запису: «Н. Д. Старов прислал М. М. Лазаревскому написанное слово, сказанное им в честь мою на обеде у графини Н. И. Толстой. Как вещь дорогую для меня, заносу его в мой журнал» [13, с. 5]¹⁴. Текст слова Старова в «основ'янській» публікації щоденника не було подано – приміткою за підписом «Ред.» Білозерський відіслав зацікавлених читачів до своєї статті (помилково зазначивши, що її вміщено в липневому числі за 1861 р. [13, с. 5]). Чалий висловився про авторство Старова не категорично, а гіпотетично, виглядає, тому, що в перебігу роботи над книжкою не мав змоги звернутися до серпневого числа «Основи» за 1862 р. Із попереднього – липневого – числа, де було вміщено Шевченків щоденниковий запис від 12 квітня 1858 р., дослідник міг довідатися лише про те, що на обіді Старов був одним із промовців: «За обедом [...] в честь моего невольного долготерпения сказал почти либеральное слово Николай Дмитриевич Старов, потом Щербина и в заключение сама графиня Н. И.» [12, с. 27]¹⁵.

4. Ще про ідентифікацію поезії «Казаночок»

Пригадуючи свої київські зустрічі із Шевченком у серпні 1859 року, Чалий занотував: «Чи за браком строго критичного аналізу, чи через особливий сиюхвилинний настрій – захоплюватися дуже посередніми творами, якщо в них вдало виражена хоча б одна риса, споріднена з нашою душею, – Тарас Григорович інколи вихваляв такі вірші, які стояли непорівняно нижче за все, ним самим написане. Так, між іншим, поет захоплювався дуже посередніми вір-

¹³ У покажчикові імен Старова не згадано [46, с. 254].

¹⁴ Цитований фрагмент відтворено в «Основі» не цілком точно [54, с. 175].

¹⁵ Наведений уривок відтворено в журналі з пунктуаційною похибкою [54, с. 173].

шиками «Казаночок» чи хоча б і «Інституткою» Марка Вовчка, одною з найслабших її повістей» [46, с. 118–119]. Коментуючи це місце у новітній републікації студії Чалого, Смілянська зазначила: «Імовірно, йдеться про вірш Я. Щоголева «Гречкосій» (1846); однак сумнівно, чи про нього говорив Шевченко Чалому влітку 1859 року, бо опубліковано його 1860 року в альманасі «Хата», добре відомому Шевченкові» [46, с. 119]¹⁶. Наведене пояснення з огляду на його цілковиту неадекватність потребує, у свою чергу, розгорнутого коментаря.

Близько 22 листопада 1858 р. Пантелеймон Куліш писав до Шевченка: «Коли б хто інший написав Ваше слово до ляхів¹⁷, то, може, високо я поставив би його – так, як Ви «Казаночок». Но Ви собі самі поставили таку високу міру в печатаних і ненапечатаних Ваших віршах, що й найплохший критик зуміє вказати, що нижче її, тої міри» [27, с. 124].

Ще у 1928 р. Павло Филипович переконливо показав у спеціальній статті, що і Куліш, і Чалий, згадуючи поезію «Казаночок», мали на увазі саме твір Щоголева. Навівши відповідні цитати із Кулішевого листа і праці Чалого, дослідник зазначив: «Переглянувши тогочасні віршові твори, які наприкінці 50-х років були новиною і які міг знати Шевченко, впевняюсь, що вірш, яким так захопився Шевченко, не що інше, як вірш Я. Щоголева, надрукований у кулішівському альманасі «Хата» на першому місці серед «Первоцвіту» Щоголева» [43]. Щодо неавторської назви поезії – «Казаночок» – дослідник писав: «До речі, називаючи так вірш, Шевченко вживає слово, що у щоголівському творі має важливе значення як образове, так і композиційне (двічі повторюється і являється кінцівкою), назву ж «Гречкосій» дав мабуть, Куліш, бо в пізнішій збірці Щоголева «Ворскло» (1883) вірш цей (надрукований з відмінами) має назву «У полі» [...]» [43]. На підставі не лише названих матеріалів, а й листів Шевченка до Якова Кухаренка Филипович слушно виснував: Шевченко був обізнаний із редакційним портфелем «Хати», що її Куліш спершу планував видавати як журнал. Стосовно російської інтерпретації твору, яку виконав Лев Мей, Филипович зазначив, що її здійснено, «мабуть, з рукопису (дата – 1859; тоді Мей перекладав Шевченка і від нього, мабуть, і здобув стимул до перекладу щоголівського вірша)» [43].

На основі статті Филиповича цей сюжет згодом висвітлювали коментатори листів до письменника (Кодацька [26, с. 281], Микола Павлюк [27, с. 296]) і поезії Шевченка «Полякам» (Василь Шубравський і Павлюк [53, с. 582]), Петро Волинський, статтю якого про Щоголева вміщено в «Шевченківському словнику» без підпису [8]. Деякі важливі додаткові міркування висловив у монографії про Щоголева Анатолій Погрібний. Розглядаючи цитований фрагмент Кулішевого листа, дослідник, зокрема, зазначив: «Як бачимо, Куліш навіть дещо іронізував з приводу надто високої, як на його думку, оцінки Шевченком

¹⁶ Як цілком очевидно, у відповідному контексті цілком зайвим є повідомлення про те, що Шевченко був добре обізнаний з альманахом «Хата».

¹⁷ Шевченкове «слово до ляхів» – поезія «Полякам».

вірша Щоголева. А це веде до висновку, що не хто інший, як Шевченко переконав його в мистецькій вартості поетового «Первоцвіту» [...]» [31, с. 62–63]. Наведені міркування Погрібного є переконливішими від погляду Филиповича, який припускав (на підставі Кулішевої передмови до «Хати»), що «вельми прихильне ставлення Куліша до поезій Щоголева впливало і на Шевченкове захоплення «Казаночком» [43]. Погрібний також цілком слушно – категорично (а не гіпотетично, як Филипович) – висловився про те, що Мей переклав поезію Щоголева у 1859 р. за рукописом, до надрукування її оригінального тексту у «Хаті» [31, с. 63]. На думку Погрібного, Мей дістав рукопис поезії Щоголева від Шевченка; це припущення – попри його імовірність – потребує усе ж додаткової документальної аргументації.

Реферовані матеріали дають підстави твердити: Смілянська, безумовно, не мала рації, піддавши сумніву інформацію Чалого про те, що Шевченко був обізнаний із відповідною поезією Щоголева до її надрукування в альманасі «Хата». Мало того, як з'ясується, існує ще один суттєвий аргумент, який підважує міркування дослідниці, – на час спілкування Шевченка із Чалим цей твір уже було надруковано. Із поля зору бібліографів, дослідників літературної біографії Щоголева і більшості шевченкознавців дивним чином випала публікація оригінального тексту поезії – із паралельним Месєвим її перекладом – у третій книжці петербурзького часопису «Народное чтение» за 1859 р, яке дістало цензурний дозвіл 13 травня 1859 р. (і український, і російський тексти в журналі не було озаглавлено [55; 56])¹⁸. З огляду на це узвичаєна теза про «Хату» як місце першодруку відповідного твору потребує корекції.

¹⁸ Филипович і Погрібний, безсумнівно, назвали датою перекладу 1859 р. лише з огляду на те, що саме так позначено її у зібраннях творів Мея. Окрім цих дослідників хибні відомості про першопублікацію поезії «У полі» («Казаночок», «Гречкосій») у «Хаті» подали Ієремія Айзеншток [1, с. 270], Шамрай [58, с. 144], Арсен Каспрук [57, с. 494], Анатоль Костенко [37, с. 600], Волинський [59, с. 333], Кодацька [26, с. 281], Микола Гончарук [11, с. 545], укладачі збірника «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників» [5, с. 407] і біобібліографічного словника «Українські письменники» [42, с. 741]. Неконкретизована принагідна згадка про першодрук відповідної поезії Щоголева наявна у статті Павлюка «Плещеев як перекладач Шевченка». Розглядаючи публікацію в журналі «Народное чтение» (1860. № 1) чотирьох поезій Шевченка із паралельним російським перекладом Олексія Плещеева, дослідник зазначив, що це видання «і раніше практикувало таку форму популяризації Шевченкових віршів – в № 3 за 1859 р. тут було надруковано два вірші Шевченка («Садок вишневий коло хати» і «Хустина») та один вірш Щоголева паралельно з російськими перекладами Л. Мея» [30, с. 63]. Проте згодом, коментуючи цитований лист Куліша до Шевченка, Павлюк повторив узвичаєну тезу про першодрук поезії Щоголева в альманасі «Хата» [27, с. 296].

5. Чи справді поезію «І Архімед, і Галілей» було написано у день народження Михайла Остроградського?

Один із шевченкознавчих етодів Вадима Скуратівського присвячено тлумаченню написаної 24 вересня 1860 року поезії «І Архімед, і Галілей». На думку дослідника, коректну інтерпретацію, «схоже, одного із найбільш загадкових текстів поета» [34, с. 135], уможливить розгляд відповідної поезії насамперед «у напрямі загальної стратегії післяневольничої поетики Шевченка, що в ній принцип щоденника, «журналу», себто тієї чи тієї миттєвої рефлексії на ту чи іншу біжучу подію в усій її конкретності, затим обов'язково й негайно поєднується певними узагальненнями довкола цієї конкретності. Життєве, просто-таки буденне, побутове враження, реципіювана поетом тут і тепер подієвість відразу ж зазнають художнього осмислення в напрямі саме узагальнення. У вигляді творення художнього образу, та ще й найвищого ступеня індуктивності» [34, с. 136]. Звертаючись до конкретики, Скуратівський зазначив: «Оповідач у повісті "Художник", розмірковуючи над долею "усердних поклонників веселого бога Бахуса", потім зауважує: "Я лично и хорошо знал гениального математика нашего О[строградского] (а математики вообще люди неувлекающиеся), с которым мне случилось несколько раз обедать вместе. Он, кроме воды, ничего не пил за столом. Я и спросил его однажды: "Неужели вы вина никогда не пьете?" – "В Харькове еще когда-то я выпил два погребка, да и забастовал", – ответил он мне простодушно". [...]

Безперечно, цей пасаж із "Художника" – то конкретно-біографічне спостереження поета над трохи ексцентричним великим математиком, українським (полтавським) його земляком. І добрим приятелем.

І так само конкретно-біографічна дата написання згаданого вірша. 24 вересня 1860 року. День народження академіка Михайла Васильовича Остроградського.

Збереглася недатована записка вченого до Шевченка, що в ній він запрошує його до себе на обід. А чому б і ні? А чому б давно вже "ординарному академікові" Остроградському й не запросити на іменинний обід свого земляка-приятеля, який шойно теж став академіком. Урочисто удостоєний цього звання незадовго перед тим. 3-го вересня» [34, с. 136]¹⁹.

Не обговорюючи загальні висновки, яких доходить шевченкознавець (вони видаються мені переконливими), обмежуся аналізом поданої в останньому із цитованих фрагментів хронологічної інформації, що стала одним із засновків нової інтерпретації поезії «І Архімед, і Галілей».

Спершу дрібно уточнення: Шевченка було удостоєно звання академіка на урочистому річному засіданні Академії мистецтв, яке відбулося 4 вересня 1860 року. (2 вересня відповідне рішення ухвалила рада Академії мистецтв) [20, с. 429].

¹⁹ Варто нагадати початок відповідної Шевченкової поезії, з метою витлумачення якої Скуратівський навів уривок із повісті «Художник»: «І Архімед, і Галілей / Вина й не бачили».

Суттєво, однак, що хибною є й інша, важливіша у відповідному контексті «хронологічна» теза Скуратівського, яку високоерудований дослідник вважав за потрібне виділити підкресленням. Хоч як дивно, він не зважив на те, що день народження Остроградського за старим стилем, яким послуговувалися у Російській імперії, – 12 вересня (за новим – справді 24 вересня) [6, с. 452; 7, с. 590; 41, с. 91; 48, с. 315]. Зрозуміло, що Остроградський святкував свій народження – як і Шевченко датував поезію «І Архімед, і Галілей» (та інші твори) – за старим стилем. Тож приурочувати її до дня народження Остроградського немає жодних підстав.

Слід сказати і ще про один аргумент, який використав Скуратівський, обгрунтовуючи твердження про «гіпотетичний іменинний обід 24 вересня 1860-го» [34, с. 141]. Навіть якби день народження Остроградського і дата написання відповідної Шевченкової поезії справді збігалися, ледве чи коректно залучати до відповідної доказової бази «недатовану записку вченого до Шевченка, що в ній він запрошує його до себе на обід».

Ось текст цієї ділової записки, що включає і *принагідне* запрошення на обід: «Чортзна коли вже готове. Як я сказав, так і було. Трохи по тім боці не зазимовав. Приходьте сьогодні обідати. М. Остроградський» [27, с. 176]. Не знати, якого саме ділового сюжету стосуються два перші речення.

Записку не позначено авторською датою. Стосовно єдиного наявного в записці повідомлення, що може правити за хронологічний орієнтир, Микола Павлюк слушно зазначив: «Судячи із згадки «трохи по тім боці не зазимовав», лист написано пізньої осені, коли до початку льодоставу на Неві розводили мости і на деякий час припинялося сполучення між окремими районами Петербурга» [27, с. 344]. Хоча проблему визначення року, якого постала записка, у коментарі не обговорювано, публікатор, однак, відніс її до осені 1860 року [27, с. 176, 343]²⁰. Попередні публікатори записки – Михайло Новицький [52, с. 338] і Кодацька [26, с. 156, 283] – позначали її ширшою орієнтовною датою: 1858–1860 роки. Вони мали більше рації, оскільки підстав для визначення року написання відповідної епістоли, треба визнати, таки немає. За нинішнього рівня вивченості питання можна хіба лише дещо звузити орієнтовну дату: осінь 1858 р. – осінь 1860 р.

Мені вже доводилося писати про послідовно втілену у виданні «Листи до Тараса Шевченка» хибну настанову упорядників уточнювати датування звернених до поета кореспонденцій навіть за відсутності коректної аргументації [17, с. 350; 19, с. 29]. Ситуація із датуванням листа Остроградського – іще один показовий приклад неадекватності відповідної практики.

²⁰ Навіть якби відповідне Павлюкове рішення було вмотивованим, усе ж не випадає (як це робить Скуратівський) приурочувати записку, що постала «пізньої осені», до вересня.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Айзеншток І.* Уваги до поезій Я. І. Щоголева // *Щоголів Я. І.* Твори: Повний збірник з ілюстраціями / Упоряд. М. Сумцов. - Х., 1919. - С. 270–279.
2. *Анісов В., Серета Є.* Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. - Вид. 2-е, доп. - К., 1976. - 392 с.
3. *Бахтін Н.* Шевченко в російських перекладах // *Радянське літературознавство: Наукові записки.* - К., 1940. - Кн. 5/6. - С. 341–364.
4. [Белозерский В.] Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга // *Основа.* - 1861. - Июнь. - С. 1–38.
5. Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників / Упоряд. В. Х. Косян, Л. А. Вікторов, А. І. Костенко та ін. - К., 1958. - 438 с.
6. *Бобынин [В. В.]* Остроградский Михаил Васильевич // *Русский биографический словарь.* - СПб., 1905. - Т. Обезьянинов – Очкин. - С. 452–457.
7. Большая советская энциклопедия. - Изд. 3-е. - Т. 18. - М., 1974. - 631 с.
8. [Волинський П. К.] Щоголів Яків Іванович // *Шевченківський словник: У 2 т.* - Т. 2. - К., 1977. - С. 395.
9. Воспоминания о Т. Г. Шевченке Е. Б. Пиуновой (Шмидгоф) / Вступ. заметка В. Н[аумен]ко // *Киевская старина.* - 1892. - Т. XXXVI. - Февр. - С. 321–323.
10. Воспоминания о Тарасе Шевченко / Сост. и примеч. В. С. Бородина, Н. Н. Павлюка; предисл. В. Е. Шубравского. - К., 1988. - 606 с.
11. *Гончарук М. Л.* Примітки // *Українські поети-романтики. Поетичні твори.* - К., 1987. - С. 505–572.
12. Дневник Т. Г. Шевченка: Отрывок тринадцатый // *Основа.* - 1862. - Лип. (июль). - С. 17–29.
13. Дневник Т. Г. Шевченка: Отрывок четырнадцатый и последний // *Основа.* - 1862. - Серп. (авг.). - С. 5–20.
14. Дневник Тараса Шевченко с комментариями Л. Н. Большакова. - Оренбург, [2001]. - 311 с.
15. *Дудко В.* Стаття Тараса Шевченка «Бенефис г-жи Пиуновой января 21 1858 г.»: публікації, синхронна рецепція, коментарі // *Вісник Київського славістичного університету. Серія: філологія.* - Вип. 37. - К., 2008. - С. 6–22.
16. *Дудко В.* Текстологічні уваги до листування Тараса Шевченка // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.* - Львів, 2009. - Т. ССLVII: Праці філологічної секції. - С. 591–608.
17. *Дудко В.* У Петербурзі після заслання: Джерелознавчі уваги // *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка.* - Нью-Йорк; Львів, 2001. - Т. 215: Світи Тараса Шевченка. II. - С. 347–353.
18. *Дудко В.* Хто підготував першу публікацію щоденника Тараса Шевченка? // *Сіверянський літопис.* - 2010. - № 2/3. - С. 174–184.
19. *Дудко В.* Шість листів до Тараса Шевченка: невіршені проблеми датування і коментування // *Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії.* - Вип. 3. - Краснодар, 2008. - С. 26–42.
20. *Жур П.* Труды і дні Кобзаря. - К., 2003. - 518 с.

21. *Жур П.* Труды и дни Кобзаря. - Люберцы, 1996. - 567 с.
22. *Конисский А. Я.* Жизнь украинского поэта Тараса Григорьевича Шевченка: Критико-биографическая хроника. 1814–1861. - Одесса, 1898. - 730 с.
23. *Конисский О. Я.* Т. Шевченко в дорозі з заслання (2 серпня 1857 р. до 27 березня 1858 р.). Критично-біографічний нарис. - [Львів, 1896]. - 45 с.
24. *Конисский О.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. - Т. II. - Львів, 1901. - 393, [6], 23 с.
25. *Конисский О.* Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя / Упоряд., підготувала тексти, передм., приміт., покажч. В. Л. Смілянська. - К., 1991. - 702 с.
26. Листи до Т. Г. Шевченка. 1840–1861 / Упоряд., передм. та приміт. Л. Ф. Кодацької. - К., 1962. - 332 с.
27. Листи до Тараса Шевченка / Упоряд. та комент. В. С. Бородіна, В. П. Мовчанюка, М. М. Павлюка та ін. - К., 1993. - 382 с.
28. [Новицький М.], *Дорошенко Е.* Неизвестные письма к Шевченко: Из архива М. К. Чалого // Советская Украина. - 1962. - № 10. - С. 155–168.
29. Опис рукописів Т. Г. Шевченка / Скл. М. С. Грудницька, Л. Ф. Кодацька, Й. М. Куриленко та ін. - К., 1961. - 551 с.
30. *Павлюк М. М.* Плещеев як перекладач Шевченка // Радянське літературознавство. - 1967. - № 9. - С. 51–65.
31. *Погрібний А. Г.* Яків Щоголев: Нарис життя і творчості. - К., 1986. - 166 с.
32. *Рулін П.* Шевченко і К. Б. Піунова // Україна. - 1925. - Кн. 1/2. - С. 126–135.
33. Сведения и распоряжения по делам печати: Новые книги, вышедшие в России: В июле // Правительственный вестник. - 1882. - 4 (16) сент. - № 195. - С. 3.
34. *Скуратівський В.* Із шевченкознавчих етюдів // Обрії особистості: Книга на пошану Івана Дзюби. - К., 2011. - С. 127–146.
35. Спогади про Тараса Шевченка / Упоряд. і приміт. В. С. Бородіна і М. М. Павлюка; передм. В. С. Шубравського. - К., 1982. - 547 с.
36. Спогади про Тараса Шевченка / Уклад. і приміт. В. Бородіна, М. Павлюка, О. Бороня; передм. В. Смілянської. - К., 2010. - 605 с.
37. Спогади про Шевченка / Упоряд., вст. стаття та комент. А. І. Костенка. - К., 1958. - 658 с.
38. Т. Г. Шевченко: Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839–1959. - Т. 1. / Скл. І. З. Бойко, Г. М. Гімельфарб, О. Д. Кізлик та ін. - К., 1963. - 423 с.
39. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / ЦНБ АН УРСР; Упоряд. А. Г. Адаменко, М. П. Візир, І. Д. Лисоченко та ін. - К., 1966. - 492 с.
40. Т. Шевченко в литературе и искусстве: Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка / Сост. М. Комаров. - Одесса, 1903. - 143 с.
41. Українська радянська енциклопедія. - Вид. 2-е. - Т. 8. - К., 1982. - 527 с.
42. Українські письменники: Біобібліографічний словник. - У 5 т. - Т. 3. / Укл. М. Пивоваров, Г. Сингаївська, К. Федоритенко. - К., 1963. - 806 с.
43. *Филитович П.* Щоголів і Шевченко: (3 нагоди 30-х роковин смерті Я. Щоголева) // Глобус. - 1928. - № 13. - С. 198.

44. *Франко І.* Нові праці про Україну // Зібрання творів: У 50 т. - Т. 27. / Упоряд. та комент. Р. С. Мішука, М. Д. Родька, Л. Т. Сеніка та ін. - К., 1980. - С. 187–195.
45. Хронологический справочник (XIX и XX века) / Сост. М. И. Перпер. - Л., 1984. - 37 с.
46. *Чалий М.* Життя і твори Тараса Шевченка: (Звід матеріалів для його біографії) / Пер. з рос., післям. та комент В. Смілянської. - К., 2011. - 263 с.
47. *Чалый М. К.* Жизнь и произведения Тараса Шевченка: (Свод материалов для его биографии). - К., 1882. - 281, III с.
48. *Черейский Л. А.* Пушкин и его окружение. - Изд. 2-е, доп. и перераб. - Л., 1988. - 544 с.
49. *Шаблювський Є. С.* У Нижньому Новгороді // *Кирилюк Є. П., Шаблювський Є. С., Шубравський В. Є. Т. Г. Шевченко: Біографія.* - К., 1964. - С. 328–394.
50. *Шаблювський Є. С., Смілянська В. Л.* Повернення: (Астрахань – Нижній Новгород. 1857–1858) // Т. Г. Шевченко: Біографія. - К., 1984. - С. 328–385.
51. *Шамрай А.* Передмова // *Стороженко О.* Твори. - Т. IV. - [X.], 1930. - С. 5–8.
52. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів / За ред. С. Єфремова. - Т. IV. - [К.], 1929. - 1003 с.
53. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. - Т. 2. / Упоряд. та комент. В. С. Бородіна, Л. С. Генералюк, В. П. Мовчанюка та ін. - К., 2001. - 782 с.
54. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. - Т. 5 / Упоряд. В. С. Бородіна, Н. О. Вишневської; комент. Л. Н. Большакова, В. С. Бородіна, Н. О. Вишневської та ін. - К., 2003. - 493 с.
55. *Щоголев [Я.]* Ой мене був коняка // Народное чтение. - 1859. - Кн. 3. - С. 153–154.
56. *Щоголев [Я.]* Ох, был конь и у меня / Пер. Л. Мея // Народное чтение. - 1859. - Кн. 3. - С. 155–156.
57. *Щоголів Я.* Поезії / упоряд. текстів, передм. і приміт. А. А. Каспрука. - К., 1958. - 512 с.
58. *Щоголів Я.* Твори / Ред., вст. стаття і приміт. А. Шамрая. - Т. 1. - Х.; К., 1930. - 170 с.
59. *Щоголів Я.* Твори / Вст. стаття, підгот. текстів та приміт. П. К. Волинського. - К., 1961. - 356 с.
60. *Юшков Н. Ф.* К истории русской сцены: Екатерина Борисовна Пиунова-Шмидгов в своих и чужих воспоминаниях. - Казань, 1889. - 87 с.

УКРАЇНСЬКА ПИСАНКА У ЗВИЧАЄВО-ОБРЯДОВІЙ КУЛЬТУРІ НАРОДУ

Писанка – унікальний витвір народного мистецтва, символ України, душа українського народу, мистецьке явище, що поєднує в собі генокод етносу, інформацію про індивідуальність митця, його уяву про прекрасне, його технічні прийоми, місцевість і час виготовлення. Писанка тісно пов'язана із давніми українськими віруваннями, народним календарем, що базувався на сонячному циклі, якому відповідали свята: Калити, Коляди, Щедрівки, Водохреще, Колодія і Великодня. Власне у Великдень святкували перемогу сонця над темнотою, життя над смертю, весни над зимою і як сонячний символ дарували «красні яєчка», писанки. Вони за народними повір'ями були джерелом родючості землі, всіляких щедрот, багатства, запобігали різним негараздам, захищали від стихійного лиха, були оберегом для власної домівки, всієї родини. Виготовляти писанку, тобто писати яйце відносять до виду народної творчості, що характеризується різними формами: писанки керамічні, виготовлені зі скла, у спосіб різьблення, витончені з сухого дерева м'якої породи (липи, верби, осики, каштана), пофарбовані у різні кольори з нанесеним на них орнаментом, а також оздоблені соломкою, нитками, бісером. Фантазія сучасних народних майстрів писанкарства не має меж. Збирання й виготовлення писанок, що в традиційних зразках збереглися в приватних колекціях – добра справа. Адже така знахідка поповнює скарбницю народної творчості, вносить розмаїття в традицію писанкарства на Україні.

Історіографія писанкарства започаткована ще у XVII ст. роботами французьких авторів. Але маємо змогу вивчати наукові розвідки з кінця XIX ст.: М. Сумцова [33], С. Кулжинського [17], М. Кордуби [14], В. Шухевича [40], В. Щербаківського [41]. В 1900 році вийшла друком праця К. Шероцького «Риси античного і давньохристиянського живопису на українських писанках» [38], де розглядається взаємозв'язок між стародавнім мистецтвом і українськими писанками. О. Назаріїв у статті «Писанки» відзначає, що писанкарство «може дати дуже багатий матеріал до розвитку нашого мистецтва на природному національному ґрунті», але лише в тому випадку коли «сировинний матеріал (писанки) буде згромаджений в приступнім місці для дослідження і у відповідній стількості. Такого роду місцем являються наші етнографічні музеї» [25, с. 4–5]. До теми писанкарства у першій третині XX ст. зверталися відомі науковці І. Крип'якевич [16], М. Валуїко [5], В. Кравченко («Короткий історичний огляд про походження крашанки та писанки на паску») [1], В. Тарновецький [36], В. Щербаківський [41], С. Таранушенко [35]. Впродовж 20–30-х рр. XX ст. з'явилися праці І. Гургули присвячені писанкам [9]. Писанкарству присвячує свою розвідку «Роль жінки в повстанні українського народного мистецтва» Д. Горняткевич, в якій подає історіографію питання, на-

водить звичаї та вірування, пов'язані з писанками, легенди, орнаментацию та символіку писанкарства [8]. В 1930-х рр. дослідженням писанок Бойківщини займався М. Скорик, засновник музею «Бойківщина» в Самборі [30]. В середині 40-х рр. ХХ ст. вийшла робота М. Бабенчикова «Народне декоративне мистецтво України» в якій відзначається писанкарство як «своєрідна галузь суто українського декоративного мистецтва» [2]. У ряді праць, що з'явилися упродовж 50–60-х рр. ХХ ст., писанки розглядалися як предмет декоративного мистецтва. Тема писанкарства була включена в «Програму з історії українського мистецтва» (1956 р.) під редакцією В. Заболотного. Були підготовлені каталоги виставок писанок у Львові, зокрема, виставка Олени і Ольги Кульчицьких 1960 року, де вказуються та подаються назви килимів, орнамент яких відтворює писанковий. У 1968 р. вийшов друком альбом Е. Біляшівського «Українські писанки» [3]. Регіональний аспект розвитку писанкарства присутній у працях О. Соломченка [32], В. Маланчука [20], П. Марковича [22]. У статті археолога Г. Шовкопляса [39] розглядається колекція писанок Державного історичного музею УРСР, які є попередниками тих, що виготовляються сьогодні. В. Ткаченко зазначає, що «більшість публікацій як і монографічних досліджень висвітлюють окремі питання пов'язані з писанками. В переважній більшості вони стосуються теми писанкарства в окремих регіонах, селах. Узагальнюючої праці з цієї теми, яка б розкрила роль писанки в традиційній культурі українців досі немає» [37, с. 96]. Хоча цю прогалину може частково заповнити розвідка В. Манько «Українська народна писанка» [21].

«Писанка належить до перших іконографічних текстів, які в максимально стислій формі подають давні мітопоетичні уявлення про світобудову, просторову та часову структуру космосу, поняття про бога, його іпостасі та вплив на життєво важливі для людини речі. Тому, зберігаючи незмінними давні зори, ми цим самим зберігаємо те, що не змогло до нас дійти через писмо на папері, дереві, камені, а дійшло на крихкому яйці-райці, з якого раптом виписалось унікальне багатство рідної культури» – наголошує Віра Манько [21, с. 8]. Проте, сьогодні писанки, насамперед, використовуються в обрядах великодньо-троїцького циклу народного календаря. У поминальні дні Великодня, Вознесіння, Троїцьку суботу писанки приносять на могили. Ще на початку ХХ ст. їх клали в домовину померлої людини. З апотропеїчною функцією яйця пов'язані глиняні дитячі іграшки – обереги трипільської культури. Більшість з них мали форму овоїда. Керамічні яйця з підглазурним фляндровим розписом виготовляли в різних районах Київської Русі. Найдавніша українська керамічна писанка, яку знайшли археологи, датується ІХ ст. Таких писанок при розкопках було знайдено біля 70 штук, вони мали характерний розпис, що виконувався особливою технікою: на брунатному, зеленому, рідше жовтому тлі – сплетіння жовтих і зелених смуг, яке передавало «сосонку» – вічнозелену рослину, що стелилась по землі. У 80-х рр. ХІХ ст. при розкопках Кривушанської могили археолог Уваров знайшов керамічні яйця, а в 1908 р. подібна знахідка була при археологічних розкопках на Полтавщині В. Хвойка.

У середині 90-х рр. XX ст. глиняну писанку було знайдено при розкопках Галича (с. Крилос) на Західній Україні.

Українці з давніх часів вірили в магічну силу писанки, крашанки і були переконані, що вона приносить щастя, добро, достаток, захищає людей від зла. Досвід розписування передавався з покоління в покоління. З часом вдосконалювалась техніка виконання, вносились нові елементи, створювались оригінальні композиції. За звичаєм, найбільше їх виготовляли до Великодня, але раніше писанки розписували на Стрітіння, Благовіщення, Вербну неділю. «Значна частина великодньої атрибутики запозичена від дайбожичів. Це, зокрема, виготовлення паски і насамперед фарбування яєць – крашанок та писанок – наголошує В. Скуратівський. – Відомо, що писанкарством займалися ще до впровадження християнства. Це підтверджує збережений експонат, котрий датується IX ст. Мова йде про писанку з поетичною назвою «Берегиня» (у язичників це була богиня родоводу). Щоправда, виготовлена вона з кераміки. Є свідчення, що в Київській Русі існував навіть цех по виробництву таких сувенірів, котрі залюбки брали іноземні купці. За свідченням фахівців, переважно чужинців, українське писанкарство – за художнім рівнем, розмаїттям кольорів, довершеністю малюнків і сюжетністю – прирівнюється до знаменитих китайських та японських мініатюр. Отже, щоб надати святковості й урочистості великоднім святкам, християнство вміло використало давню дайбозьку обрядовість; це зокрема, підтверджує той факт, що в інших народів, у тому числі й росіян, подібного звичаю при відзначенні пасхальних урочистостей немає» [31, с. 32].

Оскільки писанці, крім релігійного, художнього і символічного значення, належить роль національного атрибута, тому можна передбачити її швидше відродження в центральних і східних областях України, де період її повної заборони був досить тривалим, що майже призвів до цілковитого зникнення даного виду мистецтва. Олександр Воропай зазначав, що «звичай писати писанки на Наддніпрянській Україні він, на превеликий жаль, занепадає. При цьому є багато, а найголовніше з них – економічний занепад селян за останні тридцятиліття. Завдала великої шкоди і остання війна, бо найкращі зразки писанок, які зберігалися в музеях, знищені. Так, у київському музеї з колекції числом понад сім тисяч писанок не збереглося ані однієї [6, с. 260]. До 80-х рр. XX ст. писанкарство було забуте і лише на межі XX–XXI століть почало відроджуватися як художній промисел. Так, полтавська традиційна писанка відродилася завдяки мистецьким здібностям народних майстрів, які виконують їх за описами директора Лубенського музею Сергія Кулжинського у праці, виданій в Москві у 1899 р. [17]. Писанки Полтавщини вражають різноколірністю – жовті, яскраво-зелені, червоні, рідше чорні та коричневі. Серед різноманітних геометричних орнаментів, поряд з рослинним привертає увагу – полтавський безконечник, що проходить білою діагоналлю через сферичну поверхню яйця у вигляді хвилеподібної лінії з чіткими заокругленими гребінцями [28, с. 11].

Компенсуючи втрати на батьківщині, писанкарство розвивається в українській діаспорі Заходу. Кожну весну курси писанкарства організуються в Нью-Йорку, Лос-Анджелесі і інших містах, а в українські крамниці надсилають

бажаючим зразки, інструменти і матеріали для роботи. М. Модзир та О. Федорук зазначають, що «специфіка заокеанської писанки – високий рівень техніки і технології, геометрична правильність візерунка, що іноді досягає точності креслення, рівномірна насиченість особливо яскравого тону, покриття писанки лаком, що робить малюнок довговічним проте нівелює фактуру шкарлупи» [24, с. 216]. Інтенсивний культурний обмін між Україною і її діаспорою сьогодні підвищив престиж писанкарства, надав нові імпульси формальному збагаченню шляхом зворотнього впливу професійного мистецтва з подальшою фольклоризацією інновацій.

В Україні писанка й дотепер функціонує у християнсько-обрядовому дійстві. Красні яйця пишуть переважно під час Великого посту. Але в різних регіонах це робилося по-різному, залежно від місцевих традицій. У деяких селах Західної України писанки починали писати на сам Великдень після обіду або в останній його тиждень, особливо в Чистий четвер. Закінчували писати, залежно від місцевих звичаїв: переважно це було у Страсну суботу, але, наприклад, на Львівщині писали і після Великодня аж до Провідної неділі, а в деяких селах – і до Зелених свят.

У стародавні часи писанкам приписували магічну силу. Розмальовані яйця були символом весняного відродження. Ними заворожували врожай, приплід худоби, здоров'я людини, шанували покійників. У давнину писали на гусячих, качачих, журавлиних і курячих яйцях, адже птах є провісником весни, життєдайного сонця, то через яйця він ніс людям радість пробудження природи. Яйце було амулетом, через який людина прагнула повернути до себе добрі сили і відвернути злі. Оскільки, писанці надавалась така важлива функція, як завороження і умилостивлення, то її виготовлення було обставлено низкою ритуалів. Писати можна було лише в певний час доби і за відсутності спостерігачів. При писанні вимовлялись слова-замовляння, які мали надати писанці чудодійних властивостей. «Уже діди снують по кутках, пора дітям спати, а нам писати писанки» – говорили жінки [28, с. 44]. «На Буковині писанки писали протягом 40 днів посту, але писанкарськими вважались два тижні перед Великоднем. Дослідники нарахували понад сто символічних малюнків на писанках, і кожен малюнок мав своє магічно-символічне значення. Навіть фарби теж мали певне символічне значення.

Великодні писанки можна поділити на декілька груп за виконаними на них узорами: символічні, рослинні, тваринні, з мотивами господарського життя, християнсько-релігійні. У другій половині ХХ ст. на буковинських писанках з'явилися мистецькі композиції, в яких відображаються інтимно-побутові сцени життя» – зазначає Г. Кожоляно [12, с. 55]. Їх не писали гуртом, щоб не зурочити: від злого ока вони могли б втратити чудодійну силу. Кожна жінка писала писанки сама і як правило, ввечері, щоб до хати не зайшов ніхто чужий. Якщо в жінки не було дітей, вона мусила три роки поспіль розписувати по 12 писанок і дарувати малечі. У різних місцевостях існували різні традиції: писанки писали лише дівчата або матері, а діти і дівчата спостерігали та вчилися. До наших часів дійшов звичай писати писанки дівчатками. Це заняття

було огорнене особливою святістю, подібно до релігійного обряду до якого готувалися заздалегідь. Дівчата та жінки повинні заспокоїтися, не тримати зла ні на кого, не гніватися, вгамувати свої думки. Саме нечисті помисли, гнів, сварка – все це впливало на писанку, і вона не вдавалася. Злі помисли під час писання приносили нещастя тій людині, якій вона була пізніше подарована. При писанні треба було примовляти: до кожного взору писанки щось своє чи наспівувалися веснянки чи гаївки. Приступаючи до творення писанки знана писанкарка Пелагія Хлян з Яворівського району Львівської області, завжди тричі хрестилася і просила Божого благословення перед писанням яєць. Треба було читати молитву перед початком роботи : «Спасителю Ісусе Христе, єдинородний Сину предвічного Вітця! Ти сказав, що без Тебе і без Твоєї помічі ми нічого не можемо вдіяти. І правдиві ці Твої слова, Господи! Тому я молю твою доброту і ласкавість: допоможи мені, Ісусе, це діло, яке зачинаю, зачати і довершити на славу Пресвятої Тройці і Вітця і Сина і святого Духа. Амінь». Після завершення роботи говорили: «Не мені, Господи, але святому імені Твоєму нехай буде слава і честь за діло, яке Ти допоміг мені довершити. Амінь». Є. Гайова спілкуючись із майстринею записала звичай писання яєць: «Пелагія розповідала, що в старі часи, коли до її мами приходила сусідка писати разом із нею, бо фарби мали різні, то кидали у фарбу сіль «би не наврочити». Ще змалечку пам'ятає, що мама використовувала жовток від курки, що знеслася вперше, його добавляла до фарби. Жовток із перших яєць добре тримає фарбу і писанка має полиск. Барвники в давнину були природні – з кори солодкої яблунки при переварюванні виходив жовтий колір; з лушпиння цибулі – від рудавого до коричневого; з дуба – темно-коричневий, чорний; фіолетовий – з кори чорної вільхи або ягід чорної бузини. Все це варили і настоювали найменше – добу [7, с. 68].

Етнографи зафіксували факти малювання писанок на замовлення у XIX ст. Майстринь, які вміло володіли цим художнім ремеслом називали писарками, писанкарками, писанкарками. Плату за свою роботу вони брали натуральними продуктами, яйцями або грішми. Перед Великодніми святами навіть носили продавати свої писанки на ярмарки в Угорщину. Для писанок брали яйця курей, журавлів, гусей, качок, диких голубів. З часом почали брати тільки яйця курей, до того ж це мали бути яйця від курей первісток – тих, що несуться перший рік. Коли в господарстві не було півня, яйця господині вимінювали – вони мали бути обов'язково запліднені. За звичаєм, на свята в кожній родині виготовляли різну кількість писанок і крашанок. Це залежало від заможності родини, а також від того, чи були в родині дівчата: якщо більше дівчат, то більше писалося писанок. Виготовляли від 12 до 60 писанок, а деколи й більше, і стільки ж крашанок. Крашанки в деяких місцевостях називалися «сливками» (їх не малювали, а сливили), а в деяких регіонах – ще й «галунками», оскільки до природних барвників додавали галун (алюмокалієві квасці), для того, щоб фарби краще замальовували шкарлупу яйця. Крашанки найчастіше робили червоного кольору, але й були інших кольорів – жовті, зелені, вишневі. Фарби для писанок отримували з природної сировини. За повір'ями

горщики, в яких готували фарби, повинні були бути новими або призначеними тільки для цього (використовували один раз на рік). Воду для заварювання фарб брали м'яку – дошову або з потоку (Гуцульщина), тому що у звичайній колодязній воді був високий вміст заліза та інших солей і фарби гірше зафарбовували яйце. До звичайної води в деяких місцевостях додавали свяченої йорданської води, а до фарб для покращення фарбування, – сирий жовток або покривали ним поверхню яйця. За традицією, для писання брали тільки чистий бджолиний віск. Могли додавати трішки сажі, щоб краще було видно нанесений рисунок, оскільки розтоплений віск є прозорий і його не завжди добре видно на яйці. Віск розтоплювався в черепку, який ставили на вигорнуте з печі вугілля. Існувало повір'я, що писанку треба писати за допомогою «живого вогню» [21, с. 13].

Традиційний спосіб виготовлення писанок відрізняється від сучасних способів. Як правило, всю партію писанок, що мала бути виготовлена, писали спочатку по білому яйці. Коли ж усі були готові, їх зафарбовували у жовтий колір. Поверх нього наступну частину малюнку зафарбовували у червоний колір, і так продовжували до останнього – найтемнішого кольору. Розмальовані яйця прогрівали в теплій печі, після того, як з неї було виїнято паски. Для цього писанки складали у велику глиняну миску і ставили в піч. Там вони нагрівалися, віск розтоплювався, і його витирали чистими тканинами, які потім спалювали в печі. Після такого прогрівання вони довше зберігалися. Траплялися випадки, коли писанки опускали в гарячу воду, для того, щоб розтопився віск, але при цьому важко зберегти їх малюнок, тому що у воді фарби розпливалися. Для надання кращого вигляду і блиску писанкам їх натирали шматком сала або змоченою в олії тканиною.

Одним із найрозповсюдженіших елементів у писанковому орнаменті є зображення сонця у вигляді різних солярних знаків. Опісля довгої зими на повернення весняного Сонця чекав увесь люд. Молодь на честь весняних змін у природі катала по землі розписані яйця-писанки. Бога-Сонця задобрювали зображенням на писанках безлічі символічних «портретів», що дістали назву «павуки» або їх називали «бабинами руками», «дідовими рукавами», «зірочки – «ружамми», «повними ружамми», «ружечками». Поширеними орнаментами у писанкарстві були і є: меандр (Гуцульщина, Бойківщина, Поділля), безконечник (Східна та Центральна, Західна Україна), сосонка, Дерево життя [4, с. 31]. Зміни у традиційних розписах вважалися гріховними. Але нові елементи все ж виникали на початку ХХ століття. В основному, це натуралістичні зображення квіток, листочків або християнські мотиви. Вони виникли в українському писанкарстві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і були спочатку великою рідкістю та здебільшого обмежувались написами «Христос Воскрес» або «Х.В». Нині, такі мотиви найчастіше зустрічаються на Гуцульщині. Залежно від техніки оздоблення й фарбування, мальовані яйця в Україні поділяються на крашанки (одноколірні), власне писанки (розписані воском), шкрьобанки (дряпанки), крапанки та мальованки. Для писанок відбирають чисті й гарної форми яйця.

Писанки у давні часи були сирими, оскільки, яйце мало мати життєдайну силу, але з часом писанка втратила такий зміст і тепер на Великдень святять лише варені яйця. Тільки на Гуцульщині й досі разом з вареними крашанками святять і сирі писанки. Після святкового богослужіння в церкві люди звичайно христосувалися, тобто віталися: «Христос воскрес» – «Воістину воскрес», цілувалися; при цьому дарували один одному навзаєм писанки. Михайло Максимович зазначав «що у той час, коли маленькі хлопчики розходяться по селу пристосувати, пасічник іде до пасіки похристосуватися зі своїми ярими бджілками й несе їм безконечника – писанку, розмальовану скрізь однією безпервною лінією. Він кладе писанку під перший або покутній вулик, що його задніпрянці називають хазяїном і на якому повсякчас лежить ладан; головний же вулик, Зосим, стоїть завжди посеред пасіки. Другого дня, ще на світанку, ходять парубки-обливальники по тих хатах, де є дорослі дівчата, і за кожно одержують по парі крашанок у свої відра. Дівчата вже задалегідь чекають на обливальників; а котра заспала б і не встигла б причепуритися до їхнього приходу, то її обливають водою...» [19, с. 35].

Здавна перед Великоднем в селі господині писали багато писанок, їх ще й досі роздають похресникам, малим дітям, «бо мати Божа також писала малому Ісусові» – розповідала Пелагія Хлян із Яворівщини, – Роздають їх на перший день Великодня перед вечірньою службою Божою або на другий чи третій день свят. Дівчина дарувала дві писанки лише тому, за кого хотіла заміж і то нишком, щоб менше хто бачив» [7, с. 69]. Звичай дарувати червоні яйця пов'язують з євангельською Марією Магдалиною, яка після воскресіння Христа прийшла до імператора Тіверія у Рим для проповідування «благієї вісті» і дала йому червоне яйце зі словами «Христос воскрес!», почавши таким чином проповідувати. Яйце з давніх давен – символ життя, червоний колір – кров Христа, який своєю добровільною смертю, а потім і воскресінням подарував людям вічне життя.

Під час молодіжних забав на великодні свята хлопці переймали дівчат біля церкви та відбирали писанки, а коли дівчина не мала писанок – хустки, і дівчата тоді мали їх викуповувати за писанки. Відкуповувалися дівчата писанками також від обливання водою в понеділок – клали парубку у відро з водою три писанки. Хлопцям дарували тільки з червоним тлом, що символізувало кохання. За звичаєм, відкрито дарувати хлопцеві писанку було не можна. Якщо ж все таки дівчина так робила, то це означало, що вона хоче аби хлопець її сватав. Не взяти дарованої писанки було великою образою. Зібравшись одноосібно парубки нерідко хизувалися один перед одним отриманими дарунками. Якщо хлопець мав образу на дівчину, то повертав писанку або привселюдно розбивав її, – наголошував В. Скуратівський [31, с. 33]. На Буковинській Гуцульщині (с. Підзахаричі) під час Великодня влаштовували сільський танець, який мав назву «Каменець». Характерною особливістю «каменця» було дарування писанок. Після танцю дівчина дарувала писанку тому, з ким танцювала. На перший танець кожен хлопець запрошував ту, до якої було прихильне його серце. На писанці міг бути надпис: «Пишу, малою, кого люблю, тому дарую»

– розповідає Г. Кожолянко [12, с. 62]. Матері супроводжували на танець хлопців і дівчат. Матері дівчат мали повні кошики писанок, а матері хлопців – порожні. Коли танці закінчувались, то кошики матерів хлопців наповнювались писанками. Гонор мала та дівчина яка поверталась додому з порожнім кошиком.

На другий день Великодня українці відвідували один одного, христосувалися та обмінювалися писанками. Цей понеділок називався «волочільним» чи «обливальним». Діти (до дванадцяти років) ходили з поздоровленнями до рідних, повитух, знайомих, священників, хресних батьків. Вони приносили в дарунок «волочільне» – калача і кілька писанок або крашанок. Взамін їх частували і давали свої дарунки – бублики, горішки, цукерки, писанки, дрібні гроші. Гостинець приносили додому і віддавали матері, яка розділяла його між усіма дітьми родини. Таких дітей називали «христосувальниками» або – старіша назва «волочбниками». У деяких місцевостях Галичини, особливо на Яворівщині, зберігся давній варіант цього звичаю, у якому були задіяні парубоча та дівоча громади. Парубоча громада ходила до осель, де були дівчата і жінки, що недавно вийшли заміж, і під скрипку співав під їх вікнами волочбних пісень, що називалися ринд зівками. Співати ходили лише вночі, закінчуючи співати, дівчина чи жінка виносила їм кільканадцять писанок, декілька дрібних монет і частування. На Гуцульщині на другий день Великодніх свят господині, що мали дівчат на виданні, влаштовували вечорниці на які сходилася молодь. Після танцю кожна дівчина дарувала хлопцеві писанку. За писанками парубки «ходили-волочилися» від хати до хати. Хлопці обмінювалися ними, коли зустрічались на дорозі, при цьому говорили один одному такі слова: «Поможи нам Господи, аби сі виділи на тім світі, як сі тут видимо» [9, 1966, с. 10]. Саме волочільний понеділок був днем, коли хлопці мали нагоду придивитися до домашніх умов дівчат на виданні аби вибрати собі пару.

Після освячення пасок господині обов'язково дарували священникові до церкви декілька писанок. Робилося це тоді, коли йшли в гості один до одного. Існував давній звичай, кому яку писанку можна було дарувати. Тобто дітям дарували писанки з символами, здебільшого з яскравими фарбами, хлопцям – з червоним тлом та сонячними знаками, господарям – здебільшого сорок клинців, кривульку та з сонцями, старцям – з чорним тлом та поясами. Їх носили на могили родичів, за винятком дитячих: на них клали писанки з білим тлом.

Після Великоднього святкового богослужіння вся родина приходила з церкви додому, то усі вмивалися перед святковим сніданком водою з миски, в яку було покладено три писанки чи крашанки з червоним тлом і коралі. Після кожного вмивання цю воду виливали, якщо ж в хаті була на виданні дівчина, то першою вмивалася вона, а наприкінці вона ж і забирала писанки, щоб бути такою гарною і рум'яною, як красні яечка. Свячену воду виливали під квіти чи фруктові дерева.

Писанками прикрашали й хату: їх вішали біля образів, де вони зберігалися до наступних свят. Із них видували серцевину і такі «видутки» нанизували на нитку та підвішували перед образами. Прикрашали хату голубами, зробленими

з видутих писанок. До яйця прикріплювали хвіст і крильця, зроблені з гофрованого кольорового паперу, а також голівка з воску або запеченого тіста. Це робилося на згадку про те, «що як Ісус народився, то голуб прилетів і над ним леліав [40, с. 223]. Писанки урочисто закопували під поріг хати, клали разом з однією чи двома писанками на причілок, в стайні до наступної весни та під час оранки у першу борозну.

Під час великодніх свят хлопці, одружені чоловіки та діти влаштовували забави з крашанками і писанками. З особливим нетерпінням чекали великодніх свят підлітки. Вони заздалегідь готували собі «моцаки» – міцні яйця. Пофарбувавши, набирали їх в кишені і зібравшись в гурт, грали в «навбитки». Той, чие яйце розіб'ється, мусив віддати його задарма. «Нерідко шпеткі майстри цієї справи вигравали десятки крашанок. Але при цьому не обходилось без хитрощів: замість яєць підшукували подібної форми камінці або ж наповнювали звільнену від рідини шкарлупу воском чи смолою. Застигла згодом речовина робила яйце вельми міцним. Тому досвідчені гравці, перш ніж грати «навбитки», ставили умову – обмінятися яйцями, щоб у такий спосіб виявити підробку» – наголошував В. Скуратівський [31, с. 33]. Найулюбленишими були великодні ігри: «Набитки», «Котка», «Кидка». Олекса Воропай їх описує так: «Гра в «набитки» полягає в тому, що один тримає в руках крашанку, носиком догори, а другий б'є носком свого яйця. Потім б'є другий по кушці, тобто по протилежному кінці; чия крашанка розіб'ється з двох боків, той програв, він віддає своє яйце тому, хто виграв. «У котка» грають так: з похилого місця, з перепоною внизу котять яйця, одне за одним, намагаючись котити так, щоб попасти своєю крашанкою в крашанку партнера. Існує правило: «Хто частіше попадає, той більше виграє. Гра «в кидка»: Один з партнерів кладе дві крашанки на такій відстані одна від одної, щоб поміж ними не могло прокотитися яйце; другий партнер стає на віддалі одного сажня і кидає свою крашанку; якщо він попаде одночасно в обидві – виграв, а як попаде в одну або не попаде в жодну – програв. Грають ще так: кладуть кілька шапок, під одну з них – крашанку; хто відгадає, під якою з шапок є крашанка, той виграв, а не відгадає – програв» [5, с. 420].

Від Воскресіння до Вознесіння – протягом сорока днів писанки обов'язково мали знаходитися в хаті на столі або на покуті. Щоб худоба добре велася в господарстві, господарі, прийшовши з церкви, відкладали одне свячене яйце. Після того, як усі розговоряться, господар бере свячене яйце і йде з ним у стайню до тварин, та, проводячи крашанкою по спині тварини так, щоб був хрест, каже: «Христос воскрес». Потім очищають у хаті це яйце від шкарлупи, кришать на дрібні частинки, змішують з висівками і дають їсти худобі. Подекуди протинають через писанку нитку і вішають його в стайні [6, с. 390]. Шкарлупу від писанок або навіть самі мальовані яйця вносили до стайні, щоб худоба добре велася в господарстві, та приносили на пасіку. Пасічники христосувалися з кожним вуликом окремо і залишали на 2–3 дні писанки з «безко-нечником» під головним вуликом. Їх прикопували весною в першу ріллю, щоб був добрий врожай; шкарлупою свяченої писанки обкурювали хворих. Писан-

ки клали під стріху, щоб охоронили хату від блискавки і вогню. Весною коли перший раз виганяли худобу на пасовища, пастухи брали з собою писані яйця. Коли починали будувати нову хату – якщо це було після Великодня, – в кутки замурували по писанці.

На Великдень після розговіння, старші люди йшли на могили і христосувалися з померлими рідними, розбиваючи писанку об хрест і промовляючи «Христос воскрес» або закопуючи писанку в могилу. Розбивши писанку, вони розкришували її на могилі з вірою, що родичі її споживуть – прилетять у вигляді птахів і поїдять покришені яйця. На Півдні України, зокрема на Херсонщині, був звичай ставити на святковому великодньому столі поруч з пасхою тарілку, на якій могилкою була насипана земля з пророслою зеленою травою. Навколо цієї могилки кладуть стільки червоних крашанок, скільки в хаті померло рідні. Це свого роду маленька символічна могилка [6, с. 407]. Коли в родині хтось був відсутній на свята або пропав без вісти, мати залишала для нього три писанки і шматок свяченої паски, загорнувши у рушник, клала у затишне місце, покриваючи сухою материнкою – символом вічного життя. Цей дарунок від матері зберігали аж до Вознесіння Господнього і в цей день віддавали бідним [6, с. 410]. Якщо під час Великодніх свят помирала дівчина, то їй у труні викладали писанками навколо голови ніби шлюбний вінок, а дітям красні яечка зав'язували в мішочок. Це робилося для того, щоб померла дитина мала чим бавитися на тому світі. По одній писанці клали в домовину й іншим померлим під час Великодня. Українці вірили, що шкарлупи зі свячених крашанок і писанок не можна викидати будь-де, а лише на проточну воду (спалювали на вогні чи прикопували у землю), бо кинута у річку шкарлупа повинна доплисти до містичних рахманів. Коли кидали у воду шкарлупу, то мовчали, опустивши голову, або повільно промовляли: «Плиньте, плиньте у брахманські краї, про Великдень сповістять» [11, с. 223].

Отже, за традицією, писанки розписували лише дівчата та жінки: дівчина – для щасливої долі, вдалого заміжжя; жінка – щоб у господі був лад, мир, достаток, щоб члени родини були здорові й щасливі. Кожна писанка мала своє призначення: дітям – зі світлими, ясними кольорами, хлопцям і дівчатам – із солярними символами та трикветрами; господарям – писанки із сорока клинцями або кривульками, літнім людям – із «небесними мостами» (з чорними барвами та поясами). В останні роки є значне поширення, популяризація звичаю писання писанок. Це позитивне явище має деякі негативні риси. Передусім тому, що цей звичай поширюють без розуміння його обрядовості і важливості збереження традиції, тому він переходить у бездушне ремесло – наголошує Є. Гайова [7, с. 69]. Нанесені символи на писанку робили її оберегом, талісманом, який служив для захисту. Щоб вона набула святості, її треба було декорувати відповідним символом, дотримуючись певного обряду. Консервативність писанкового орнаменту зберегла його від занепаду. Щоб перебороти опір до змін, нові твори писанкарства повинні бути дуже високої духовної якості, адже писанки сприймалися як джерела потужного магічного впливу на подальший перебіг життя людей. Високо оцінив писанку як витвір людської

уяви О. Довженко, говорячи: «Писанка – це неповторне багатство... Його треба берегти, як безцінний скарб; нам слід пишатися ним перед усім світом!»

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. - Ф.16. - О. зб. 24. - Арк. 11.
2. Бабенчиков М. Народное декоративное искусство Украины. - М., 1945.
3. Біляшевський Е. Українські писанки. - К.: Мистецтво, 1968. - 92 с.
4. Бойко С. Світ писанки, крашанки, шкрьобанки, дряпанки, мальованки // Наука і суспільство. - 2010. - №3–4.
5. Валушко М. Писанки // Сяйво. - 1913. - № 4. - С. 111.
6. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Т. 1. - К.: Оберіг, 1991.
7. Гайова Є. Творчість – чиста молитва духу // Народне мистецтво. - 2008. - № 1–2. - С. 68–69.
8. Горняткевич Д. Роль жінки в повстанні українського мистецтва // Нова хата. - 1930–1931. - № 7–12. - С. 3–4.
9. Гургула І. Звичаї і повір'я пов'язані з писанками // Нова хата. - 1928. - № 4. - С. 4–5; Гургула І. Писанки східної Галичини й Буковини у збірці національного музею у Львові // Матеріали до етнології й антропології. - Т. XXI–XXII. - Ч. 1. - Львів: НТШ, 1929. - С. 131–156; Гургула І. Народне мистецтво Західних областей України. - К.: Мистецтво, 1966. - 75 с.
10. Кара-Васильєва Т. Писанка – культурний символ України // Міжнародний з'їзд писанкарів. - К., 1992.
11. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. - К.: Обереги, 1994.
12. Кожолянко Г. Весняні свята та обряди Буковини // Берегиня. - 2007. - № 1 (52). - С. 52–65.
13. Колос С. Історичні та мистецько-конструктивні засади побудови писанкового орнаменту // Українські писанки. - К.: Мистецтво, 1968. - С. 89–91.
14. Кордуба М. Матеріали етнографічної комісії. Писанки на Галицькій Волині. - Львів, 1899.
15. Корпусова В. До проблеми генези писанок // Міжнародний з'їзд писанкарів. - К., 1992.
16. Крип'якевич І. Великодні звичаї в давніх часах // Ілюстрована Україна. - 1913. - № 8. - С. 5–6.
17. Кулжинский С. Описание коллекции народных писанок. - М., 1899.
18. Кульчицька А. Орнамент трипільської культури і українська вишивка ХХ століття. - Львів, 1995.
19. Максимович М. Дні та місяці українського селянина. - К.: Обереги, 2002.
20. Маланчук В. Квітуче народне мистецтво. Вишивка, тканини, кераміка та писанки на Сокальщині. - Львів: Каменяр, 1964.
21. Манько В. Українська народна писанка. - Львів: Свічадо, 2001. - 46 с.

22. Маркович П. Українські писанки Східної Словаччини. Музей української культури у Свиднику. - Пряшів: Відділ української літератури, 1972. - 156 с.

23. Мицик В. Писанки / Уклад. В. Мицик, худож. О. Фисун. - К.: Родовід, 1992. - 60 с.

24. Модзир М., Федорук О. Писанки (Види і мистецька самобутність) // Українці: Історико-етнографічна монографія у 2-х кн.. Кн. 2. - Опішне: Українське Народознавство, 1999.

25. Назарів О. Писанки // Ілюстрована Україна. - 1913. - № 8.

26. Онищук О. Символіка української писанки. - Торонто, 1985.

27. Осадча Т. Дослідники українських писанок // Матеріали науково-практичної конференції «Писанка – символ України». - К.: Україн. центр народної творчості. - 1993. - С. 32–43.

28. Полтавська писанка / Упоряд. В. Асадчева. - Полтава: Оріяна, 2008. - 64 с.

29. Романець П. Писанка і прадавні джерела українського народного мистецтва // Міжнародний з'їзд писанкарів. - К., 1992.

30. Скорик М. З джерел писанкового орнаменту // Народна творчість та етнографія. - 1988. - № 4. - С. 74–78.

31. Скуратівський В. Місяцелік: Український народний календар. - К.: Мистецтво, 1992. - 208 с.

32. Соломченко О. Орнамент писанок Прикарпаття // Народна творчість та етнографія. - 1964. - № 3. - С. 64.

33. Сумцов М. Писанки. - К, 1891.

34. Суха Л. Писанка // Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва. - Львів, 1969. - С. 99–101.

35. Таранущенко С. Українські писанки, як пам'ятки народного малярства // Праці науково-дослідницької кафедри історії європейської культури. - Харків, 1927. - С. 449–454.

36. Тарновецький В. Як гуцули пишуть свої писанки // Матеріали до етнології й антропології. - Т. XXI–XXII. - Ч. I. - Львів: НТШ, 1929. - С. 157–161.

37. Ткаченко В. Писанкарство в Україні: історіографія (1910–1980-і рр.) // Народна творчість та етнографія. - 2005. - № 2. - С. 92–97.

38. Шероцкий К. Черты античной и древнехристианской живописи на украинских писанках // Православная Подолия. - 1909. - № 15. - С. 490–493.

39. Шовкопляс Г. Давньоруські писанки // Археологія. - 1980. - № 35. - С. 97.

40. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 4. - Львів, 1904.

41. Щербаківський В. Основні елементи орнаменталії українських писанок і їхнє походження. - Прага, 1925. - 28 с.

УКРАЇНСЬКІ ЕТНОГРАФІЧНІ РЕАЛІЇ ПОБУТУ ЧОРНОМОРЦІВ (ЗА СПОГАДАМИ Ф. ЩЕРБИНИ)¹

Головним каналом трансляції етнокультурної спадщини кожного народу для прийдешніх поколінь, є його колективна пам'ять. На думку фахівців «історична пам'ять у широкому розумінні – це своєрідний пантеон національної ідентичності. Вона ж відтворює безперервність і спадкоємність соціального буття» [1]. Серед пантеону особистостей, що сприяли збереженню історичної пам'яті українства, важливе місце належить Ф. А. Щербині (1849–1936). На жаль, творчість Федора Андрійовича в сьогоднішній Україні мало відома навіть в науковому середовищі. «Майже непоміченим минув в Україні один ювілей – 160 років від народження Федора Щербини» – з гіркотою відзначила у своїй статті славіст з Чехії Оксана Пеленська («Літературна Україна» 26 березня 2009 р.). Праці відомого вченого (члена-кореспондента Петербурзької АН з 1904, дійсного члена НТШ – з 1924) знані, в основному, фахівцям з історії козацтва, статистики. Окремі розвідки про самого Ф. Щербину належать дослідниці з Запоріжжя Л. В. Маленко [2; 3]. Його етнографічний здобуток відомий українським етнологам лише за окремими статтями в дореволюційній періодиці. Через порушення наукових зв'язків між Україною та Росією в пострадянський час, обміну науковими працями, сучасні видання російських колег не доходять до українських бібліотек. Навіть у фондах Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України міститься лише одна робота Ф. Щербини [7].

Метою даної розвідки є збагачення джерельної бази української етнології новими фольклорно-етнографічними матеріалами, а саме записами Ф. Щербини про побут населення його рідної станиці Новодерев'янківської у середині XIX століття. Аналіз та класифікація цих матеріалів здійснена за унікальним виданням «Пережитое передуманное и осуществленное» (Щербина Ф. А. Собрание сочинений. Серия I. Неизданные сочинения: в 6 т. - Т. 1. Каневская - Краснодар - Москва, 2008, далі – Т. 1). У вступній статті В. К. Чумаченка, що є крім того упорядником та редактором видання, подані не лише біографічні дані Ф. Щербини та наукова характеристика твору, але й розповідь про долю рукопису «козачого діда» (за словами самого Щербини), завершеного ним в еміграції. Поневірання документів з приватного архіву історика козащини (СРСР - Чехія - США) врешті решт об'єднаними зусиллями науковців Росії, України, США закінчились виданням згаданої вище праці. Для наукової спільноти Кубані, її мешканців, що цікавляться історією краю видання уже двох томів спогадів відомого земляка стали значимою подією. «Красноречивы вы-

¹ Публікація здійснюється в межах проекту №Ф40.5/016 Державного фонду фундаментальних досліджень України.

сказывания аспирантской части научного сообщества, которая увидела в книге Ф. А. Щербини неиссякаемый источник для цитирования, интерпретирования и всевозможных обобщений, ибо нет ни одной стороны жизни Кубани третьей четверти XIX столетия, которая бы не нашла в ней своего зримого, живого, осязаемого отображения. "Как же мы об этом не знали? – спрашивают они. – Почему этот уникальный исторический документ так долго оставался под спудом?"» [6] До наукового обігу в Україні матеріали цих видань вводяться вперше. Єдина рецензія на книгу належить досліднику з Анапи Володимирі Пукішу. (див.: Чеські спогади «кубанського діда» // Український журнал. 2009, № 1)².

З досвіду власних польових досліджень можу сказати, що спогади дитинства та юності залишають найбільш яскраві враження у інформаторів, що проживали в рідинах, в яких панували взаємна повага та злагода. Саме в такій родині пройшли дитячі та юнацькі роки майбутнього історика. Спогади письменника про батька Андрія Щербину (сільського священика, помер коли Федору було три роки), маму – Марину Григорівну, дідуся та бабусь, рідних, двоюрідних сестер та братів, сповнені великого тепла і любові. Переказ Ф. Щербиню найбільш значимих фактів власного життя в контексті рідного, станичного побуту, на фоні подій державного рівня, можуть слугувати зразком наукових записів в популярному нині жанрі усної історії. Слова від автора у записах подаються російською мовою, пряма мова дійових осіб оповідей та самого автора у його дитинстві – місцевою станичною говіркою української мови. Через особливості заселення кубанських станиць вихідцями з різних регіонів України, у мовній практиці їх населення зберігались діалектичні особливості. Це також зазначає Ф. Щербина, згадуючи про свою двоюрідну сестру Марфу, яка «хотя и говорила на таком же украинском, как в Деревянковской, и в нашей семье, языке, но употребляла такие слова, каких я не слышал, например «непевни» и «праця». (Т. 1, с. 310). Про старшого брата Тимоша, Федір Андрійович пише, що навчаючись в училищі та духовній семінарії з восьми років, той забував рідну мову, але згадував її знову, повертаючись додому і тільки при зустрічі з місцевим священиком чи козацькою знаттю «резал "по московськи"» (Т. 1, с. 214).

Про своє прожите, передумане та здійснене Федір Щербина писав на схилі життя, пересіваючи всі його деталі через густе сито значимого для себе. І те, що найдрібніші деталі його дитячих та юнацьких вражень, які мають такий яскравий етнокультурний колорит, через це сито не відсіялись, свідчить про їх важливість. З метою відтворення цілісної картини етнографічних реалій побуту населення Чорномор'я (на прикладі станиці Новодерев'янківської) та з метою порівняння її із загальноукраїнським матеріалом, спробуємо класифікувати зафіксований автором матеріал за окремими тематичними блоками.

² «Український журнал» (УЖ) – україномовний інформаційний культурно-політичний місячник для українців у Чехії, Польщі та Словаччині.

Господарські заняття. На Кубані традиційно продовжувало зберігатися землеробство як одне з основних занять населення. Сіяли пшеницю, жито, гречку, просо, льон (у промислових масштабах, його насіння купували за кордон). На царинах – ділянках, розташованих за межами села, вирощували огірки, пасльон, перець, дині, кавуни, тут заготовляли на зиму сіно для худоби. У станиці було дві великі череди для великої рогатої худоби і безліч маленьких черідок телят, овець, кіз. Коні випасалися окремо. Для громадського випасу худоби наймався пастух, окремі родини мали власних пастухів. Образ найманого робітника родини Щербин – пастуха Охтіана вдало ілюструє такі ментальні особливості українського характеру як природовідповідність. Це спостережлива людина, що добре розуміє поведки тварин (його слухають вожак стада бик Папусь і корова Воловичка), розуміється на травах (лікувальних, їстівних), знайомить дітей з міфологічно-поетичними уявленнями про природу.

Домашню худобу привчали до роботи поступово. На третьому році життя биків (волів) вчили ходити в ярмі, возити вантажі. В багатьох регіонах України цю справу приурочували до першого дня Нового року. Ф. Щербина описує таке навчання літньої пори. Особливістю саме кубанського побуту було мистецтво табунщиків, що брались вчити «неуків» (необ'їждених скакунів), беручи за свою працю з ризиком для життя від 5 до 10 рублів. Збереглися і імена найвідоміших табунщиків, одним з таких був Трохим Хабло.

Значне місце серед господарських занять належало рибальству. Рибу ловили вентерями, котами, малими сітями та волоками. Станичні правила регламентували розмір сітей (не більше 15 саженей), волоків для ловлі риби та раків не більше 10 саженей. Ф. Щербина описує і промисловий лов риби на морі ватагами забродчиків – риболовецькими артілями. Невід з версту довжиною зводився з обох країв, так що риба опинялась в колі, в середину якого заїзджали підводи, на які вантажився улов. Відділялась біла та червона риба. В артілі об'єднувались фізично витривалі, вільнолюбиві люди, очолював ватагу отаман. Зароблені тяжкою працею гроші, забродчики часто прогулювали з особливим розмахом, пригощаючи за свій рахунок все товариство або танцюючи по вулиці з, прив'язаною до пояса штуркою ситцю (18 аршин), як робив це щербинівський наймит Явтух, що часто наймався в ватагу. Вважалось, що саме так «робила і сірома в Запоріжжі» (Т. 1, с. 167). Побут аккерманських забродчиків та особливості рибної ловлі описані І. Нечуєм-Левицьким в повісті «Микола Джеря», мало різняться від описів Ф. Щербини. В Україні і на Кубані і досі відома майже вся названа ним риболовецька лексика. Український дослідник Володимир Мільчев вважає, що після скасування Січі, спочатку чумаки, а потім рибальські об'єднання півдня України стали носіями козацької традиції [4].

Природні умови сприяли розвитку птахівництва: водоплавної птиці – біля річок, в степу випасали індиків, у родичів Ф. Щербини їх «отара» нараховувала до 600 птахів. Зберігалось збиральництво. У степу збирали полуниці, їстівні трави – рогіз, з яким навіть варили борщ, катран, козельці, щавель, на острів-

ках серед річки збирали чаїні (мартинячі) яйця. У багатьох регіонах України яйця диких птахів (в основному, качок, гусей) у весняний період були суттєвим доповненням до харчового раціону. Було розвиненим садівництво.

Громадський побут. Після переселення на Кубань у станицях тривалий час зберігались засади демократичного устрою Запорізької Січі. Виборними були посади станичного отамана, судді та писаря. Важливі події громадського життя вирішувались на станичному сході. Всім сходом проводжали козаків на службу чи на війну, попередньо відслуживши молебень у церкві. Громада зверталась до вищої церковної влади з проханням про призначення в станицю священика, зазвичай, пропонуючи чиюсь кандидатуру. Так був призначений і отець Андрій Щербина, який утримувався коштом громади. Справжнім козацьким священиком був і дід письменника по матері – отець Юрій, котрий відійшов від справ, передавши приход своєму зятю, але вимагав від того служити за давнім звичаєм – виголошувати благовіст українською мовою («І вовіки віков!», а не «И вавеки веков!»), тому, «що сам Ісус Христос проізнис би так, якби служив у нашому храмі» (Т. 1, с. 299). У Новодерев'янківській зберігся звичай «ільнування» - давня форма церковного оброку пряжею, що збирався на користь церкви, у даному випадку - на користь вдови священика (Т. 1, с. 213). Матеріальна підтримка громади дозволяла Марині Григорівні утримувати невеликий притулок – богадільню, у якому доживали віку самотні хворі люди. На Поліссі (Чернігівщині, Житомирщині) ще у середині ХХ ст. зберігався звичай збору льону чи воску для потреб церкви, жінкою, що дала обітницю зробити це заради здоров'я дитини.

Станична влада стежила за дотриманням громадського порядку, регулювала взаємини громади з її сусідами (питання землекористування з хуторянами) та між собою. За рішенням громади право на вилов риби в річці могло передаватися орендарям (Т. 1, с. 290). Розглядались випадки аморальної поведінки. За лайку чоловіків карали місцевим арештом. Згідно норм звичаєвого права, знімання головного убору із заміжньої жінки ганьбило її. Тому справа про те, як Касалапа Оксана зірвала з Хіврі очіпок, розглядалась суддею. У колективних взаєминах помітну роль відігравали старійшини-знаючі, авторитетні люди, з якими радились у вирішенні важливих справ. Значимою подією життя станичників було відвідування Старощербинівської ярмарки, що проходила тричі на рік. Виручка від продажу худоби дозволяла родинам середнього достатку сплатити за навчання дітей, роботу найманих робітників. Завершення торгової угоди закінчувалось рукобиттям та розпиванням могоричу. Ці традиції ще і досі побутують у сільській місцевості в Україні. Дітей приваблювали ярмаркові розваги – каруселі, балаган, ятки з їжею та іграшками.

Існували у станиці і дві молодіжні громади, по одній на кутку, кожна з яких мала свого отамана. Окрім спільного проведення дозвілля, отамани слідували, щоб неодружені парубки не зваблювали молодиць, чії чоловіки перебували на службі, не ображали дівчат. За порушення заборони, порушника били. (Т. 1, с. 233).

Початкова освіта сільських дітей на Кубані, як і в Україні в цей час здійснювалась церковно-приходською школою. Опис Федором Щербиною свого першого заняття у школі з вивченням Псалтиря, жорстокого покарання учня вчителем, розбивання горшка з-під каші майже повністю збігається в деталях з розповіддю селянина Василя Рубля з села Велика Білозерка Мелітопольського повіту Катеринославської губернії про своє навчання. Різниця в тому, що на Катеринославщині кашу несли вчителю не при вступі, а на закінчення класу. «Коли зачууався Псалтир, ученъ носив вчителеві "горщик каші" вмотаний у платок (це екзамен був). Платок дарить вчителю, а звичай такий: кашу поїдять діти і потім пустий горщик качають по городі з криком, поки поб'ють (весь город в того вчителя був в побитих черепочках) [5] приходську школу, яку й скінчив за 4 роки і получив свідетельство та Євангелію» [5]. Звичай варити кашу на закінчення шкільного навчання і досі зберігається на Слобожанщині.

Народний етикет. Жінки вітались цілуючи одна одну, чоловіки, потискаючи одне одному руку. Перед старшими за віком та соціальним статусом, кланялись, знімаючи шапку. Молодого козака, що чергував у станичному правлінні і не помітивши матушки (дружини священика), «шапки не поламав», громада висміяла. Гостей, навіть випадкових, обов'язково пригощали спиртними напоями. Стіл покривали чистою скатертиною, подавали: хліб або перепічки, кашу, яєшню на салі, обов'язково рибу – чехонь, оселедця, шамаю (різновид червоної риби, схожої на оселедця). Дотримуючись звичаю, у піст частували лише пісними стравами. Для поважного гостя, наприклад, сільського священика, декілька господарів зносили страви для спільного почастунку. Тоді на столі з'являлась ікра, рибний балик (розповідь про діда Юрка, Т. 1, с. 288). У теплу пору року гостей (особливо родичів) приймали в саду. З хати виносилось «сирно» – низький столик, запозичений з побуту тюркських народів, довкола якого сідали на землі. На Переяславщині Київської області такий столик називався татарським, його встановлювали також на полу для малих дітей. Годилось залишити на тарілці шматок недоїденої страви. За традицією чаркою горілки гостей частували господар або господиня дому. Звичай обносити гостей горілкою під час застілля і досі зберігається в колишніх козацьких селах Полтавщини. Гості бажали господарям здоров'я. До чарки могли і приспівувати. Приклади таких приспівок Ф. Щербина наводить у розділі «Бабочки-стрекотухи у Андриановны в гостях». Баба Чепіжиха, випивши піднесену їй кабатчицею чарку горілки, співала: «Ой випила, вихилила, сама себе похвалила, бо я панського роду, п'ю горілочку як воду». Її суперниця на ниві знахарювання не лише розважала гостей примовками типу «І бутилочка моя і в бутилочці нема, хилю, хилю, не тече, коло серденька пече, а щоб не пекло, треба пригубити ще», а ще й сама собі бажала: «Пий, пий Терпилихо, щоб згнуло в людей лихо, пий, да діло розумій» (Т. 1, с. 443). Тобто зберігався архаїчний звичай вербального програмування успіхів, здоров'я, добробуту учасників застілля. Проводжаючи козаків на службу, йшли за обозом на край села і там випивали по останній чарці, це називалось «гладити козакам дорогу». Вислів «погладити

дорогу» і досі зберігається в українському застільному етикеті, правда без прив'язки до козацького побуту, як, наприклад, тост «На коня!». Попоївши, гості обов'язково дякували господарям, підкреслюючи рівень ситості, задоволення: «Оце козак, наївся у смак!», «Спасибі Вам за хліб та сіль».

Святкова культура. Серед свят народного календаря, що найбільше залишилися в пам'яті Ф. Щербини – це Різдво та Великдень. З інших дванадесятих свят найбільш значимими в станиці вважались три дні Трійці, на які хати прикрашали зеленню, степовою травою та Спас, який святкувався два дні і мав назву Спас і Полуспас. (Т. 1, с. 406). Описані святкові страви – узвар, кутя на Різдво, паски та печені поросята з крашанками в зубах – на Паску. Порядок ритуалів, що зберігся на зимові святки відбиває їх традиційний перебіг за рівнем значимості, залежно від складу учасників (діти - дівчата - парубки) який зберігався і в українських селах. За нашими польовими записами на Кубані дорослі чоловіки не брали участі в колективних обходах дворів на святки, як це зберігалось в материковій культурній традиції. Цікаво, що обрядові величання (щедрівки і колядки) в станиці були зосереджені довкола свята Різдва, а не переносились на переддень Нового року. Під впливом церкви в Україні ці жанри, що мають спільне походження, були роз'єднані і щедрівки з їх суто світським змістом на Різдво не виконувались. На свят-вечір першими починали щедрувати діти, за ними гурти дівчат, з якими ходив і парубок міхонша, що збирав подарунки. В перший день Різдва зранку ходили гурти христославців – хлопчиків, що виголошували віншівку: «Я маленький хлопчик, виліз на стовпчик, на дудочку граю, Христа прославляю», яка і досі побутує в багатьох селах Київщини. Під вечір станицею ходили колядувати парубочі гурти «із зіркою», які окрім народних пісень, виконували ще й церковні різдвяні кантати. На Новий рік вранці хлопчики засівали зерном. На Водохреще робили на річці Йордань, вирізаючи в льоду ополонку у формі хреста. Кінець святок знаменувала голодна кутя, яку проганяли пострілами, грюканням.

Фольклор, світогляд. В окремому розділі спогадів, присвяченому станичному фольклору, Ф. Щербина, пише, що «деревянковский фольклор был лишь сколком «с украинского фольклора, перенесенного в Черноморию вместе с семейственным житием» (Т. 1, с. 463). Разом з тим, сам автор наводить числені приклади побутування різних фольклорних жанрів – від прислів'їв та приказок, міфологічних оповідань до історичних пісень, колядок, щедрівок. Зразки дитячого фольклору – потішки («Коза»), примовки («бабо! бабо! перевези діда, а як не перевезеш, то й сама пропадеш!» – коли пускаєш камінець по воді), казки «Котигорошко», «Івасик-Телесик», «Коза-дереза», описи дитячих ігр та забав (війни козаків та черкесів), повір'я про відьом та чарівників відтворюють цілісну картину пласту усної народної творчості, що побутувала в станиці. Тут збереглися досить архаїчні світоглядні уявлення про навколишній світ (розповідь Охтіана про жайворонка, що бореться з Богом), замовляння від переполоху і сам обряд виливання хвороби оловом, оповідання про велетнів та песиголовців тощо. Цікавим видається опис ритуалу гадання, який міг

здійснити лише правдивий хлопчик: для того, щоб дізнатись куди пропала корова, маленького Федю послали на горище вдивлятися у миску з непочатою водою. Так само гадав і головний герой комедії Григорія Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці». Магічні дії з непочатою водою (набраною до сходу сонця) і досі побутують в Україні.

Спостережливий погляд зовсім юного Федора Щербини зафіксував ще багато різних етнографічних реалій тогочасного побуту, включаючи зовнішній вигляд козаків (одні носили військову форму, мали вуса, підвусники, інші – шаровари й оселедець), взаємини з представниками інших національностей, соціальну ієрархію. Головний моральний імператив, яке автор виніс із своєї малої батьківщини, і яке згодом стало девізом його життя – треба жити так, щоб твоя праця служила людям. Так жили найближчі йому люди – батько, авторитет якого залишився в родині і після його смерті, мама, дідусь, 118-літня прапрапрабабуся – «прашурка», рядові козаки і офіцери.

Соціальні трансформації, зміна етнокультурного контексту суттєво впливають на комунікативну культуру та норми повсякденного спілкування етносу. Це відбулось і з його локальною групою на Кубані і лише рудименти нинішніх етнографічних реалій та історичні публікації засвідчують його духовний зв'язок з українською культурою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Иконникова С.Н.* Историческая память как духовный ресурс цивилизации // <http://www.lihachev.ru/chten/2006god/dokladi/sektsiya3/ikonnikova/?bpage=1>

2. *Маленко Л. М.* Ф. А. Щербина і його «Історія Кубанського казачього войска» // Чорноморська минувщина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України НДІК ІУ НАНУ: Зб. наук. пр. - Вип. 1. - Одеса, 2006. - С. 77–85.

3. *Маленко Л. М.* Із творчого доробку Федора Андрійовича Щербини // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXX. 2011. С. 407–413.

4. *Мільчев В.* Останні з запорожців: рибалки Нижнього Подніпров'я – хранителі традицій низового козацтва // http://www.cossackdom.com/culture/milchev_ostzaporozh.htm

5. *Рубель Р.* Історія... // Старожитності Південної України. Вип. 9. - Запоріжжя, 2003. - С. 78–80.

6. *Чумаченко В. К.* Вернуться каждой строкой // Новая газета Кубани. Вип. 90 (1696). 24 нояб. 2011.

7. *Щербина Ф. А., Фелицын Е. Д.* Кубанское казачество и его атаманы. - М.: Вече, 2007. - 318 с., [8] л. ил.

ТРАДИЦИИ И НОВАЦИИ В ПРАКТИКЕ СТРОИТЕЛЬСТВА ВОЙСКОВЫХ ЗДАНИЙ КУБАНСКИХ КАЗАКОВ СЕРЕДИНЫ XIX ВЕКА (по архивным источникам)

В начале 1870-х гг. на повестке дня Кубанского войскового начальства стоял в числе первоочередных вопрос, касающийся устройства удобных помещений для войсковых учреждений и «надобностей», решение которого откладывалось сначала до проведения новой реформы, а затем по причине «неудовлетворительного состояния финансов». В отмеченный период препятствия были устранены, и ситуация складывалась благоприятно для решения насущного вопроса – обеспечения Кубанского казачьего войска необходимыми помещениями. Наказный атаман Михаил Аргириевич Цакни в своём рапорте Его Императорскому Высочеству Главнокомандующему Кавказской армией Михаилу Николаевичу отметил, что войсковые финансы достигли «хорошего положения, которое в будущем, при бдительной бережливости и при существующем порядке поступления доходов, несомненно, с каждым годом будет улучшаться» [1, ф. 396, оп. 1, д. 799, л. 1].

В своём письме (от 6 декабря 1872 г.), адресованном начальнику штаба Кавказского военного округа, генерал-майору Александру Павловичу Свистуну, наказный атаман более подробно развил эту мысль, указав на источники финансового благополучия Кубанского войска. В числе их: строгая осмотрительность и бережливость в расходах войсковой хозяйственной администрации; значительное повышение арендной платы на войсковые оброчные статьи, а также новый источник дохода – ежегодный денежный взнос казаками неслужилого разряда. Другой немаловажный момент, подчеркнул М. А. Цакни, – «долговременное воздержание войскового начальства в удовлетворении многих, весьма важных войсковых потребностей» [1, ф. 396, оп. 1, д. 799, л. 10]. Список этих потребностей оказался довольно внушительным, судя по «перечневой ведомости». Кубанское казачье войско практически не было обеспечено помещениями для военно-административных, хозяйственных, лечебных, учебных и пенитенциарных учреждений. Строевые части не имели хорошего огнестрельного оружия, а также не были обеспечены помещениями для хранения оружия и огнестрельных припасов. М. А. Цакни не забыл упомянуть и о предстоящих значительных расходах на улучшение почтовой службы и устройство почтовых станций, на расширение штатов по внутреннему военно-административному управлению.

Озабоченность наказного атамана скорейшим решением назревших вопросов «подстёгивалась» ещё одним немаловажным обстоятельством – перспективой перехода в недалёком будущем войсковых имуществ и капиталов в казённое управление на общих государственных, экономических и финансовых основаниях. Эта мысль отчётливо прозвучала в письме А. П. Свистунова

(от 10 ноября 1872 г.) и соответственно не могла не вызывать беспокойства у наказного атамана. В ответном письме М. А. Цакни посчитал вполне справедливым и «совершенно необходимым», предоставить Кубанскому войску возможность решить все названные насущные вопросы «до изъятия из его ведения войсковых капиталов» [1, ф. 396, оп. 1, д. 799, л. 11].

В 1872 г. было завершено почти двадцатилетнее строительство войскового Александро-Невского собора, «столь долго заботившее войсковое начальство». В 1870-е гг. в Екатеринодаре возведены здания Кубанского женского Мариинского училища и Кубанской войсковой гимназии. Одновременное крупномасштабное строительство в Кубанской области зданий различного назначения потребовало бы значительных капиталовложений, чем было бы нарушено равновесие доходов и расходов в войсковом бюджете. Кроме того, невозможно было обеспечить строящиеся здания «архитекторским наблюдением», в виду острой нехватки последнего. С учётом вышеизложенных обстоятельств, наказный атаман предложил разделить все строительные предприятия по степени их важности на группы по годам, поставив на первое место те здания, в которых ощущалась «неотложная потребность». Общий объём финансирования на осуществления этих проектов по приблизительным оценкам составлял 800–900 тыс. рублей серебром.

В «Перечневой ведомости», приложенной к рапорту наказного атамана, все предполагаемые к возведению в течение 1873–1875 гг. объекты разделились на три категории с указанием примерного объёма финансирования на каждый их них [1, ф. 396, оп. 1, д. 799, л. 2–5].

В Екатеринодаре планировалось строительство следующих зданий: Войскового острога (окончание постройки, начатой в 1871 г.); казармы для учебного дивизиона с учебными залами и квартирами для кадровых офицеров; дома наказного атамана со службами; помещения для войсковой центральной оружейной мастерской и ремесленной школы при ней с мастерскими; дома для помещения военно-административных учреждений (Войскового штаба, Войскового хозяйственного правления, Управления Екатеринодарского военного отдела) с особыми при нём флигелями для войскового архива и войсковых музыкантских хоров со школой.

В центрах управлений военных отделов предполагалось произвести капитальное переустройство старых зданий и строительство новых помещений: оружейных мастерских, лечебных и пенитенциарных учреждений, помещений при управлениях военных отделов и т. д. В числе важных «дел» отмечено и устройство почтовых станций в пределах бывшего Черноморского войска. Этот вопрос был давно возбуждён, сделаны соответствующие сметные исчисления с проектами и представлены в Кавказское инженерное управление, но по причине несогласия последнего с предложениями войскового начальства, делу не был дан ход [1, ф. 396, оп. 1, д. 799, л. 4]. В то же время состояние ряда станционных домов было довольно критическим: «дом [Таманской почтовой станции] саманного кирпича, крытый черепицей... 4 окна вывалены, с восточной стороны стена отошла от своего места и грозит падать» [1, ф. 500,

оп. 1, д. 33, л. 14]. В 1880 г. Войсковое хозяйственное правление приобрело для таманской почтовой станции имение штабс-капитана В. А. Николаева.

Программа поэтапного строительства войсковых зданий, действительно, оказалась столь обширна, что реализовать её на практике за столь короткий срок можно было только по мановению волшебной палочки. Однако наказный атаман в своём рапорте главнокомандующему Кавказской армией и в письме начальнику окружного штаба нисколько не умалял и не преувеличивал важности решения данного вопроса для Кубанского войска. Он давно уже назрел и ждал своего разрешения. Прорехи были столь значительными, что предпринимавшиеся косметические меры оказывались малоэффективными. Многие войсковые постройки, особенно в местах базирования полков и батарей, находились в очень плачевном состоянии, что ставило под угрозу жизнь людей. В конно-учебном дивизионе казармы для нижних чинов пришли в такую ветхость, что не могли «защитить живших в них людей от сырости и холода». Полковник Есаулов докладывал в рапорте начальнику войскового штаба, что в казарме поломались в двух местах продольные бруски на потолке, стропила погнуты, и дальнейшее пребывание в этом помещении нижних чинов оказывается не безопасным. Кроме того, отсутствовали условия для проведения в казармах занятий. Всё это послужило основанием для отпуска кадрового состава дивизиона по домам (на льготу) на зимний период (с 15 декабря по 15 марта), т. е. наступления весеннего времени, удобного для учебных занятий [1, ф. 396, оп. 1, д. 799, л. 35, 37, 42].

Вопросы, связанные со строительством и ремонтом казарменных помещений, особенно в местах базирования полков и батарей, не сходили с повестки дня. В служебной документации различного характера встречаются практически одни и те же «вопиющие» факты «освидетельствования» казарменных помещений: побиты стекла в окнах, разрушены или неисправны печи, нет дверей и т. п. [1, ф. 396, оп. 1, д. 2681, л. 1, 13].

Кроме того, помещений часто не хватало, нередко они были плохо приспособлены для выполнения определенных функций. Хозяйственные постройки спешным образом переделывались под жилые и наоборот, частично вопрос решался путем найма зданий, а иногда и покупкой отдельных строений (в том числе и черкесские сакли) с переносом на новое место. В «Перечневой ведомости» М. А. Цакни упомянул о строительстве пенитенциарных учреждений, с караульными домами при них и гауптвахтами. В середине 1870-х гг. караульные казаки, охранявшие Полтавскую войсковую тюрьму (Темрюкский уезд) по-прежнему жили в вырытых ими и обустроенных своими средствами землянках [1, ф. 252, оп. 2, д. 2355, л. 345].

Тем не менее программа «заработала»: некоторые из поименованных объектов в «Перечневой ведомости» были завершены к середине 70-х гг., осуществление других растянулось на долгие годы.

Определённое представление об архитектурном облике войсковых построек (казармы, гауптвахты, арсеналы, оружейные мастерские, кордегардии, цейхгаузы и др.) можно составить на основе изучения изобразительных ис-

точников – это архитектурные чертежи, ортогональные проекции (фасады, планы). Значительно расширяют и дополняют сведения об особенностях строительной технологии, архитектурно-строительных приёмах документы (описи, чертежи, сметы, ведомости) полковых и войсковых хозяйственных правлений о постройке или ремонтировании войсковых зданий различного назначения.

В Кубанской области для возведения войсковых зданий использовались разнообразные строительные материалы и техники: бескаркасная (камень, кирпич), каркасная плетневая (турлучная), столбовая (закладная) и срубная. В закубанских и бывших линейных станицах основным строительным материалом служил лес – местный и «российского заготовления». В основном применялся дубовый лес – круглые брёвна различной толщины (7–5 вершков), обтёсанные с двух или четырёх сторон (накатины, брусья) либо распиленные вдоль на три – четыре части (пластины, доски). Пилёный сосновый лес использовался для наружной отделки зданий, решетин, карнизов, дверей, ставней, наличников, настилки полов и потолков. Привоз пиломатериалов осуществлялся водным и сухопутным путем из городов Ростова-на-Дону и Таганрога. В ограниченных размерах применялся и «местного произрастания» сосновый лес. Так, для строящейся в станице Ключевой полковой штаб-квартиры были приобретены в станице «Соберашской» (Собероашская, с 1908 г. – ст. Крепостная) 60 сосновых досок, изготовленных из местного леса [1, ф. 351, оп. 1, д. 9, л. 342]. Из казённых дач Кубанской области приобретались на сруб сосновые, еловые, пихтовые бревна и сплавлялись к лесопильным заводам, расположенным по рекам Кубани, Лабе и Теберде [2, ф. 23, оп. 15, д. 753, л. 22].

Деревянные строения обычно ставили на «стулья», предварительно выкопав в земле различной глубины (1–1,5 аршина) ямы: под основание наружных и внутренних стен, под обвязку галереи (коридора), для фундаментов печей и цоколя. На стулья употребляли дубовые брёвна длиной 5 арш., толщиной 7 верш., их распиливали поперёк на две части. У стульев обжигали комли, и после установки первых в приготовленные ямы, выравнивали «верхи» под ватерпас. В верхней части стульев зарубали шипы и засыпали ямы землёю. Под наружные и внутренние стены и галерею делали обвязку по стульям из дубовых, обтёсанных с четырёх сторон брёвен (длина 9 арш., толщина 6 верш.). В них выдалбливали гнезда в половину толщины бревна и клали обвязку по шипам стульев со срубкою углов. Деревянные стулья или каменные столбы ставили и под половые балки (на расстоянии 2-х арш.). Стены сооружали из пластин, полученных распиловкою дубовых брёвен на три части, соединяя венцы между собою с помощью вставленных шипов.

Половые и потолочные балки врубали в деревянные стены *сковороднем* (трапециевидный крепежный выступ на конце бруса или бревна, иногда усложнённый боковым вырезом в виде крюка). По бокам половых балок набивали полукорабельными восьмидюймовыми гвоздями бруски для дощатой настилки чёрного пола. Чистый пол настилали по балкам толстыми (2,5

дюйма) сосновыми, иногда еловыми досками, которые соединяли между собой с помощью шипов. При толщине досок в 2 дюйма расстояние между балками делали не менее 1,5 арш. Использовались также одно- и двухвершковые доски. Применялась настилка пола способом *в закрой*, как например, в помещении оружейной мастерской Ейского военного отдела [1, ф. 252, оп. 2, д. 2355, л. 59]. В служебных помещениях (цейхгауз) иногда пол настилали частоколом, «с обтескою, притескою его и прибивкою гвоздями». В отдельных случаях устраивали торцовый пол, в частности в центральном коридоре большой казармы, построенной для нижних чинов 5-й конно-артиллерийской батареи в Екатеринодаре. Технология его устройства существенно не отличалась от торцовых мостовых. В России первые торцовые мостовые появились в 1820-х гг. в Петербурге. Русский изобретатель в области транспорта и дорожного строительства В. П. Гурьев, работая в Комитете городских строений, предложил проект применения деревянных торцов для мощения улиц. Торцовые мостовые обеспечивали плавное и бесшумное движение транспорта и отличались большой прочностью. Проезжая часть улицы мостилась дубовыми шестиугольными брусками («шашками»), сплоченными между собой (крепились железными скобами, смазывались смолой, посыпались песком). Обычная высота таких брусков, уложенных на песок поверх дощатой основы, составляла 20 см, поперечник – от 30 до 35 см [5, с. 121]. Для этой цели использовалось разное дерево, но наилучшим считался дуб, как наименее пористый. Торцовый пол имел несомненное преимущество перед полом из брусьев. Недостаток такого пола заключается в том, что он неравномерно портится и беспрестанно поправляется.

В рассматриваемый период во всё более широкое употребление начинают входить кирпичные полы. Кирпич использовался для настилки полов в служебных помещениях (кухни, сени, чуланы, пекарни, прачечные), реже – жилых (казармы). Употреблялся обыкновенный красный кирпич или пережжённый – железняк. Последний отличается твердостью, прочностью и меньше стирается от ходьбы. В помещениях, где полы подвержены частым ударам и усиленной ходьбе обычно применялась кладка кирпичом на ребро *в ёлку*, в местах, где не было деятельной ходьбы, кирпич клали плашмя. Основанием служил слой песка или слой кирпичного щебня с заливкой раствором; этот слой утрамбовывали, выравнивали. При другом способе кирпич клали на плотно утрамбованный и выровненный грунт, вдавливая его в раствор. В 1879 г. специально назначенная комиссия, после освидетельствования зданий бывшего войскового острога, отметила, что в казарме для караула нужно «переделать кирпичом в ёлку выбившиеся полы в среднем отделе и двух сенях с наружными площадками перед ними, с перевертыванием старого кирпича на другую сторону и добавкой $\frac{1}{4}$ части нового, с подсыпкою песком» [1, ф. 396, оп. 1, д. 2987, л. 39].

Иногда для настилки пола употребляли плитовой камень местных пород (например, в казарме, гауптвахте и амбаре штаб-квартиры Псекупского полка). Основание для таких полов делали ещё более прочным, чем для других

полов (слой песка или щебень, залитый раствором). На этот слой укладывали по ватерпасу плиты, которые по мере необходимости подтёсывали. Земляные (землебитные) полы в 1870-е годы встречались редко, в основном в нежилых помещениях.

Для настилки потолка употребляли сосновые вершковыи и двухдюймовые доски, дубовые пластины, иногда частокол. Чаще всего потолок настилали досками по балкам. В протяжённых постройках, больших помещениях потолочные балки поддерживались, во избежание их деформации, двумя-четырьмя столбами (колоннами). Подобная конструкция потолка, с деревянными опорами отмечена во многих кирпичных флигелях Екатеринодарского войскового госпиталя [1, ф. 252, оп. 2, д. 2355, л. 216–232]. Потолки в двух больших комнатах флигеля, занимаемого оружейной мастерской в Екатеринодаре, поддерживались 40 столбами (высота 5,5 арш.), установленными в два ряда [1, ф. 252, оп. 2, д. 2355, л. 297].

Дошчатые потолки белили известью, с верхней стороны смазывали глиной, после просушки заливали жидким раствором, и насыпали поверх смазки песок. Толщина глиняной прослойки составляла 1,5 верш. Широкое распространение получает конструкция подшивного потолка (закрывающего балку), который также белили мелом, известью, окрашивали белой, иногда серой масляной краской. Особой популярностью пользовался так называемый *польский потолок*, где тёс подшивался *вразбежку*, не вгладь, закрывая швы через доску. Способом *вразбежку*, т. е. в два неплотных слоя, укладывали тёсовые кровли: тесины нижнего ряда располагались с промежутками, которые сверху закрывались досками следующего ряда. Польские потолки (или *на польский манер*) делали в галереях, офицерских флигелях, новых казарменных помещениях и т. д. Для подшивных потолков использовали тонкие сосновые доски – *шелевки*. Применялась и подшивка потолка досками *взакрой*, т. е. покрытие тесинами в один слой, с напуском каждой верхней тесины на нижнюю. Подшивные потолки делали иногда и в служебных помещениях.

Конструкция плетневого потолка преимущественно сохранялась в турлучных жилых и служебных помещениях. Для этого в стену и потолочную балку врубали «слижи» с промежутком в $\frac{3}{4}$ арш., по ним настилали приготовленные из хвороста плетни. Потолок обмазывали с двух сторон глиной и по просушке нижнюю сторону сглаживали, а верхнюю заливали глиняным раствором и насыпали также сверху песок.

Стены служебных помещений строили в каркасной столбовой (*в забор*) и плетневой техниках. В столбах с двух сторон вынимали пазы, в которые закладывали концы обтёсанных с двух сторон брёвен, с притёскою накатин между собою и насаживанием их на шипы. По столбам делали верхнюю обвязку из брёвен (*окладины*) с укладкой их по шипам и срубкой углов. Иногда под основания стен подставляли из отёсанных дубовых бревен «подкладки», по которым делали нижнюю обвязку. Применялась и обшивка стен по дубовым столбам и обвязкам досками (овсяники, цейхгаузы, конюшни).

Стены каркасных зданий сооружали следующим способом: по столбам делали обвязку в два ряда из отёсанных брёвен, также положенных на шипы и срубленных в углах. Промежутки между наружными столбами забирали *снозами* в 4 ряда и оплетали их турлуком. По «оплету» стены обмазывали с обеих сторон глиной, смешанной с песком и помётом. В бывших линейных станицах турлучные стены штукатурили алебастром с известью и сверху окрашивали жёлтой глиной (постройки для штаб-квартиры 2-й батареи конно-артиллерийской бригады в ст. Усть-Лабинской) [1, ф. 252, оп. 2, д. 2355, л. 347]. Толщина турлучных стен составляла $\frac{1}{4}$ аршина.

Саманный кирпич в строительстве войсковых зданий применялся в ограниченных размерах. Жжёный кирпич также ещё не был в широком употреблении, в основном его применяли для кладки голландских печей, настилки полов. В Екатеринодаре красный кирпич более широко использовался для кладки стен, о чём свидетельствуют постройки Тюремного замка и Войскового госпиталя. Толщина кирпичных стен колебалась от 5 верш. до 1,5 арш. (чаще 1 арш.), толщина простенков – от 5 верш. до 1 арш.

Несмотря на различия в характере используемых строительных материалов, деревянные, кирпичные, турлучные и саманные постройки обмазывали глиной, штукатурили и белили. Вместо побелки применялась штукатурка стен известью по глиняной обмазке или обмазка глиной с примесью извести. Деревянные стены оштукатуривали с обеих сторон серой известью с песком. Для удержания штукатурки стены «обрабатывали» несколькими способами: забивали в естественные щели или выдолбленные в брёвнах, пластинах углубления маленькие деревянные клинышки (клинцованы, *оклинцованы*); нарубали пазы (*пазованы*); обивали стены узкой дранкой крест-накрест в виде решётки (*обрешетованы*). Для побелки использовали белую известь, смешанную с плавяным мелом либо затирали глиняную обмазку известковой штукатуркой. Значительно реже для наружной отделки деревянных стен применялась обшивка сосновыми досками – шалевками с последующей их покраской (охра, серый).

Не только кирпичные, но и деревянные постройки возводили на каменном и кирпичном фундаментах (красный кирпич, серая известь и песок). Иногда и под турлучные строения делали фундамент. В частности, три дома, занимаемые Управлением Темрюкского военного отдела в станице Полтавской, были построены в каркасной технике из камыша на каменном фундаменте [1, ф. 252, оп. 2, д. 2355, л. 30]. Фундаменты закладывали («забучивали») не только под основание стен, но и под цоколь, галерею, печи.

Вокруг стен жилых помещений обязательно устраивали завалину, предохраняющую стены внизу от промерзания и сквозняков. В одном из документов сообщается, что кругом «амуничника, приспособленного для полковой канцелярии и помещения писарей сделана завалина, а иначе нельзя было бы помещаться зимою, так как это здание поддувало ветром» [1, ф. 396, оп. 1, д. 1656, л. 208]. Завалину делали из досок, хвороста, земли, частокола. «Частокольную» завалину устраивали вокруг деревянных стен следующим

способом: в столбах высотой $\frac{3}{4}$ арш. вынимали с двух сторон пазы, в которые забирали частокол, сверху клали отлив. Земляные насыпи, примыкающие к стенам помещений, оплетали иногда турлуком (казармы Главно-Екатеринодарского поста). Некоторые екатеринодарские войсковые постройки имели кирпичные завалины, как например, турлучные казармы для музыкантов и здание Временного исполнительного отделения Войскового штаба [1, ф. 252, оп. 2, д. 2355, л. 139, 332]. Чаще всего высота завалин составляла 0,5–1 арш., ширина – 3–10 верш.

В кирпичных зданиях обычно делали цоколь, который, как и стены штукатурили, белили известью или окрашивали в серый (дикий) цвет «с набрызгом». Цоколь подводили под наружные стены и галерею толщиной в два кирпича, в качестве связующего раствора использовали известь. Устройство каменного (кирпичного) цоколя отмечено и в новых деревянных зданиях, возведенных на каменном фундаменте. По цоколю иногда клали дощатый отлив.

Крыши имели четырёх- и двускатную стропильную конструкцию. Связывали несколько пар стропил по ширине строения (в каждом стропиле 2 ноги, ригель и стачной перевод) с накосными и наслонными (с промежуточными опорными стойками, возведёнными на внутренних стенах, потолочных балках) стропилами. Под железное покрытие крышу обрешечивали сосновыми брусками и досками. Последние клали по карнизу в три ряда, под спаи листов и по коню крыши в одну доску, а между ними – по три бруска. По готовой обрешетке кровлю крыли листовым железом.

На крыше делали два полукруглых слуховых окна (диаметром $1\frac{1}{4}$ арш.), клали «надстенные желобья», устанавливали водосточные трубы с коленами и воронками. К большим слуховым окнам во избежание попадания дождя приделывали железные щитки – заслоны. Крышу готовили под окраску: покрывали её приготовленной олифой, которую добывали из конопляного масла способом перегонки (варки) с добавлением свинцового глета (зильберглет) и сурика. В деревянных домах делали карниз, обшивая тёсом концы стропильных ног. Если стропильные ноги не выходили за пределы стен, то их удлиняли на величину карнизного свеса, прибывая к концам стропил «кобылки» – обрезки досок. Затем к кобылкам крепились доски карниза. Железные крыши, желоба и водосточные трубы с воронками окрашивали чаще всего чернядью (тёмно-красная охра) на конопляном масле по грунту два раза или железным суриком (пигмент коричнево-красного цвета).

Наряду с четырёхскатной получает всё более широкое распространение и двускатная стропильная конструкция крыши. Такие крыши крыли листовым железом, дубовыми и сосновыми досками (тёс). В последнем случае наметились два варианта: обрешеченную по стропилам жердями крышу крыли в один ряд пилеными дубовыми досками, а по швам настилали верхний ряд из сосновых досок. Другой вариант – двускатную крышу без обрешётки, крыли верхковыми досками, уложенными поперёк стропил с напуском кромки верхней доски на нижнюю и прибывали их брусковыми 5-ти дюймовыми гвоздями. Тёсовые крыши также окрашивали по грунту чернядью на масле, а наруж-

ный карниз и «лобики» фронтонов, обшитые сосновыми досками, – «дикой» масляной краской.

В бывшей Черномории применялся и другой способ покрытия крыш в два слоя: нижний – лубом, лубками, а верхний – досками, в том числе и шалевками. Такие крыши не могли служить долго по причине сырого климата и быстро коробились от продолжительного воздействия атмосферных осадков. По заявлению заведующего оружейной частью в Уманском военном отделе, дощатая (с лубовым слоем) крыша на пороховом погребе «настолько покоробилась, что после снега с ветром каждый раз приходится сметать снег с патронных ящиков, находящихся на сохранение в погребе, а во время дождя, крыша протекает по самой середине» [1, ф. 396, оп. 1, д. 3014, л. 1].

В Закубанье применялось покрытие дранью, т. е. наколотыми («надранными») из отрезков древесных стволов (дуба) дощечками в 3 арш. длиной. В 1880 г. на некоторых строениях (артиллерийский сарай, конюшня, «амуничник») бывшей штаб-квартиры 3-й конно-артиллерийской батареи в г. Майкопе заменили камышовое покрытие дранью [1, ф. 396, оп. 1, д. 1656, л. 26, 229]. Сотня таких дощечек стоила в начале 1880-х гг. 4 руб. (в зависимости от размеров строения таких дощечек требовалось несколько тысяч). Командир Екатеринодарского полка полковник Косякин в своём рапорте, объясняя причину устройства железной крыши на здании кухни вместо предполагавшейся «драневой», мотивировал это мерами предосторожности от пожара, и тем, «что в данное время ценность драни в г. Майкопе равнялась ценности железа» [1, ф. 396, оп. 1, д. 1656, л. 163].

Под покрытие соломой, сеном стропила обрешечивали дубовыми жердями, прибывая их деревянными нагелями (гвоздями) с промежутком $\frac{1}{4}$ арш. Крыши крыли соломой *под гребёнку*, «с подливкою жидкою глиною», смешанной с песком, по коньку крыши устраивали гребень. Для покрытия небольшой постройки требовалось около 1560 снопов одноаршинной (в окружности) соломы. В качестве кровельных материалов, как и для жилых построек, применялись *полома* (болотная трава) и камыш [4, с. 3]. Для покрытия *под корешок* употребляли тонкий камыш, которого требовалось не менее 12 возов. На жилых (казарма) и служебных (кухня, сарай) строениях традиционно делали гребень и *нарыжники* (*нарожники, нарижники*) [3, с. 135–140, 176].

Временные помещения (конюшни) крыли камышом (*в натруску*), придерживая его жердями, скреплёнными попарно верхними концами, или срубленными молодыми деревцами, связанными вершинами попарно и перекинутыми через гребень крыши – *притужинами* (*притужа* – жердь для пригнёту камыша и соломы на кровлях, то же, что переметина, ветреница). Комиссия, освидетельствовавшая отремонтированные конюшни 5-й батареи конно-артиллерийской бригады в Екатеринодаре, отметила, «так как притужены положены весьма не прочно, то середины гребней на обеих конюшнях сорваны ветром» [1, ф. 396, оп. 1, д. 1979, л. 56, 72].

Окна делали двух типов: с подъёмными и створчатыми переплётами, чаще всего в 4, 6 и 8 стёкол, причём использовалось чаще всего полубелое стекло.

Кроме стандартных имелись различные варианты конструктивного решения оконных переплётов в 12 и более стёкол. Встречались также полуциркульные («полукруглые») окна в 10 стекол. Узкие оконные проёмы – амбразуры характерны для зданий и помещений специального назначения (Войсковой острог, казначейство). В сенях по обеим сторонам наружных дверей делали оконные просветы – полуокна для освещения входного коридора. Ставни также были двух типов: однополотенные и створчатые. Во флигелях Войскового госпиталя створчатые ставни были устроены внутри помещений. Однополотенные ставни устойчиво сохранялись в турлучных строениях (казарма, кухня, пекарня, сушильня).

Отопление помещений производилось печами большой теплоёмкости, надолго задерживающими тепло. Печи выкладывали из сырцового или чаще всего красного кирпича, главные их части: топливник, иногда с поддувалом и колосником, т. е. чугунной решёткой для улучшения притока воздуха, и дымовые обороты, через которые тепло передается в помещение. К печам этого типа относятся: голландские, утермарковские, русские (последние служат и для приготовления пищи). Как свидетельствуют материалы описей, в большинстве случаев устраивали голландские печи «о 7» и «9 оборотах», с боровами, дымовыми трубами. Печам придаётся разнообразная форма, в зависимости от занимаемой площади и расположения: прямоугольная (прямая), квадратная, круглая. Голландки ставили в углах (*угловая*), посередине или в проёмах стен, чтобы обогреть одной печкой две-три комнаты одновременно. Высота печей в зависимости от высоты помещения доходила до 4,5 арш. При них иногда устраивали лежанку (высота 1 арш.), камин или очаг, ставили рядом русскую печь. От печей и очага выводили дымовую трубу «в один дым, с разделениями, предупреждающими скопление дыма при одновременной топке» [1, ф. 351, оп. 1, д. 9, л. 444]. Как правило, печи штукатурились известью.

В середине 1870-х гг. в некоторых екатеринодарских войсковых зданиях (оружейная мастерская, карцер при войсковом остроге, палаты войскового госпиталя, казарма 5-й батареи) зафиксированы круглые, обитые («обтянутые») железом печи различных размеров (диаметр 1,5–4 арш., высота 2,5 арш.) [1, ф. 252, оп. 2, д. 2355, л. 227, 235, 241; ф. 396, оп. 1, д. 1979, л. 18]. Их называют «голландскими круглыми печами», иногда утермарковскими. В 1887 г. комиссия под руководством войскового архитектора Сеняпкина признала необходимым произвести реконструкцию в здании, занимаемом мастерскими Войсковой оружейной мастерской, и устроить в одном из отделений «утермаркскую» печь [1, ф. 396, оп. 1, д. 2987, л. 27]. В 1820 г. печной мастер Утермарк, живший в России, создал круглую печь и облек её в футляр из листового железа. С тех пор все круглые печи стали называть утермарковскими, хотя их конструкция претерпела изменения, приблизившись к улучшенным голландским печам с параллельными оборотами, воздушной камерой, колосниковой решёткой и др. Преимуществом утермарковских печей является и то, что они нагреваются быстрее голландских и требуют меньше топлива.

Русские печи встречались в основном в старых строениях, в новых зданиях их ставили чаще всего в кухне, причем использовали для печения хлеба. Очень часто в описях русская печь называется «хлебопекарной» или «для хлебопечения». Соответственно кухонные помещения, где пекли хлеб, – «хлебопекарнями», а где готовили пищу – «кашеварнями». Печь, служившую для приготовления пищи, также иногда называли «кашеварней».

Очаг имел один или два водогрейных котла (редко три), иногда плиту с конфорками. Высота кухонных печей – 1–1¼ арш., обычно их выкладывали из кирпича. Котлы разного диаметра «вмазывались» в печи. Командир Екатеринбургского полка мотивировал необходимость приобретения котлов для новой кухни тем, что при ежегодной смене сотен с кордонных постов и расположении их при штабе полка «пришлось бы и ежегодно выламывать из печей котлы одной сотни и вставлять другой, что повлекло бы к большим разрушениям, так как котлы в сотнях не одинаковой величины и потому пришлось бы переделывать печи» [1, ф. 396, оп. 1, д. 1656, л. 163].

Над очагом с котлами и плитой устраивали деревянный, но чаще всего железный висячий колпак с железной трубой для проведения пара в отдельную дымовую трубу, устроенную над крышей. Колпак предохранял потолок от действия пара [1, ф. 396, оп. 1, д. 2987, л. 17]. Очаги или печи с водогрейными котлами служили для «варки» пищи. «В кухне [при казарме 5-й батареи], в углу задней стены и стены, делящей здание, имеется печь с очагом для печения хлеба, к которой приделана с боку другая печь с отверстиями на котлы для варения пищи и навесом из листового железа» [1, ф. 396, оп. 1, д. 1979, л. 19]. В столовых на очаг ставили жестяные или медные кубы (для варки чая) с крышками и медными краями. Очаги и плиты с несколькими конфорками (2–9), водогрейными котлами становятся широко распространенным явлением. В кухнях обычно устраивали русскую печь, рядом с ней очаг и плиту, кроме того, в жилых помещениях очаг нередко ставили в сенях.

По мере того, как культура обретала свою конфигурацию, всё более активно стали проявляться и модернизационные процессы: внедряются в строительство новые материалы (кирпич), совершенствуется отопительная система, изменяется конструкция окон (подъёмные и створчатые переплёты), увеличиваются их пропорции, используется металлическая фурнитура, получают развитие малые архитектурные формы.

В строительной практике войсковых зданий явственно прослеживается эволюция от традиционных форм народного зодчества к «новой архитектуре». Все нововведения в области строительных материалов и технологий, прежде всего, апробировались в войсковых постройках Екатерино́дара. Именно здесь раньше всего зафиксированы утермарковские печи и очаги с железными колпаками и паровыми трубами, каменные фундаменты, торцовые и кирпичные полы, балочные потолки, брандмауэры, водосточные трубы, слуховые окна и т. п. Как показал проведённый анализ документальных материалов, в архитектурной практике (мы не разграничиваем понятия строительство и архитектура) довольно долго удерживались приёмы и способы, характерные для народ-

ного зодчества, обусловленные характером используемых материалов и сложившимися традициями, устойчиво сохранявшимися на протяжении более полувека. Именно это обстоятельство позволяет значительно расширить круг имеющихся исторических источников (приобретающих статус этнографических) в исследовательское поле историков, этнографов, занимающихся реконструкцией народного жилища.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Российский государственный исторический архив.
3. *Гангур Н. А.* Материальная культура кубанского казачества. Т. 1. Краснодар, 2009.
4. *Майгур В.* Станица Ильская. Статистическое описание // Кубанские областные ведомости. 1887. № 4. С. 3.
5. *Плужников В. И.* Термины русского архитектурного наследия: словарь-гlossарий. М., 1995.

© 2012 г., Л. Ю. Брылова
(станция Ленинградская (Уманская),
Краснодарский край, Россия)

СЮЖЕТНЫЕ РУШНИКИ КУБАНИ И ДОНА КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА: ФОРМАЛЬНО-СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ (НА МАТЕРИАЛЕ МУЗЕЙНЫХ КОЛЛЕКЦИЙ)

При анализе материала перед исследователем встает задача группировки изучаемых объектов, предметов или классификация, которая заключается в распределении предметов какого-либо ряда на взаимосвязанные классы согласно наиболее существенным признакам, присущим предметам данного ряда [23, с. 190]. Существуют разнообразные классификации орнаментов. Они во многом условны, а в ряде случаев и противоречат правилам логического закона деления (нарушение требования сохранения единого принципа деления для решения каждой классификационной задачи), что ранее на конкретном примере рассматривалось Л. Булгаковой [10, с. 160; 11, с. 184; 21, с. 6–7]. Общепринята классификация орнамента на основе характера изображенных мотивов: геометрический, растительный (фитоморфный), зооморфный (орнитоморфный, тератологический), антропоморфный, эпиграфический, или буквенно-числовой. С. А. Китова расширяет классификационный ряд и вводит понятие «скевоморфный» орнамент (изображение архитектурных форм, предметов труда и быта и др.) [16, с. 8]. Этот термин также условен. В античности им обозначали предмет, копирующий, повторяющий форму и техниче-

ские приемы обработки поверхности другого изделия, выполненного в ином материале [13, т. IX, с. 13].

Г. С. Маслова использует предметную классификацию орнаментальных форм в своей известной работе, считая её в то же время несовершенной, крайне условной и применимой только для первичной систематизации материала [20, с. 57]. Между геометрическими, зооморфными, антропоморфными и растительными орнаментами чёткой грани не прослеживается: растительные сюжеты могли быть исполнены в геометрических формах и наоборот. Во многих вышивках существуют смешанные (комбинированные, неоднородные) орнаменты, которые складываются из геометрических и растительных мотивов etc. В данном случае можно говорить о доминантной роли одного из мотивов орнамента.

В искусстве орнамента используются идеографические знаки, воспроизводящие вид изображаемых предметов. В них между планом содержания и планом выражения существует прямая связь. В орнаменте используется и другая символическая знаковая система, в которой условно, конвенционально обозначаются изображаемые предметы. М. С. Каган определяет художественный язык орнамента как архитектурный, «который лишь вобрал в себя в той или иной степени элементы изобразительности и переработал их согласно своим потребностям» [15, с. 298]. Предметы изображаются условно – стилизованно и схематизировано и располагаются в орнаментальной композиции согласно правилам и законам ритма, симметрии, повторяемости.

В зависимости от меры проявления абстрагирующей и геометризирующей тенденций орнамент подразделяют на геометрический (неизобразительный) и изобразительный. Такое деление опять-таки условно, поскольку, по справедливому замечанию В. Г. Власова, ясной границы между этими разновидностями не существует, но за неимением лучших определений приходится использовать эти термины [13, т. VI, с. 520].

Предметом рассмотрения данной статьи является сюжетная вышивка. Сюжет есть форма действия и предполагает последовательную связь отдельных эпизодов и персонажей. В декоративно-прикладном искусстве пространственно-временная структура развивается не сюжетным, а мотивационным способом. Сюжетная рушниковая вышивка представляет собой сложное, гетерогенное образование. Она используют изоморфические образы в фабульных сюжетах, транспонированных из станкового искусства, симпатические образы (ассоциативные, символические), декоративную эпиграфику, геометризированные орнаментальные формы, различные способы построения композиции, организации рушникового поля.

Рассмотрим, прежде всего, «чисто» сюжетную вышивку. В частности, редко встречающийся в текстильной композиции сюжет «фаблио» – забавной истории бытового жанра («моралитэ») по мотивам украинской народной песни: «Била жинка мужика, за чуприну взявши». Непосредственный источник этого сюжета – лубочные картинки, «продукты московского «никольского» рынка», сравнительно позднего происхождения, с довольно широким ареалом

бытования [18, с. 503]. По исследованиям того же автора, лубочные картинки с малорусскими сюжетами проникли в самые отдаленные уголки российской ойкумены (Вятская и Астраханская губернии, Восточная Сибирь). А. М. Яковлева, рассматривая формы проявления массового сознания, в качестве наглядной иллюстрации приводит один любопытный факт. «Священник, обходя дома своих прихожан (Нарымский край, 1908 г.) и заметив в красном углу лубок, иллюстрирующий украинскую песню "Била жинка мужика, за чуприну взявши", заинтересовался происхождением сей "иконы". Хозяин, огорчившись, объяснил, что купил лубок у заезжего купца; последний уверял, что "икона" изображает усекование главы Иоанна Крестителя» [24]. Лубочная картинка «Малороссийская песня» (в двух вариациях) послужила источником и для росписи по фаянсу. Мастерицам не надо было делать аранжировку графических изображений, так как появились печатные картинки специально для вышивки, имевшие широкое хождение во всех областях Украины. Свойственный в целом народному творчеству добрый юмор, ирония как нельзя лучше коррелировались с «ходячими мнениями» о простоватости «хохла», бойкости «хохлушки» и её семейном главенстве [18, с. 506].

Рассматриваемый сюжет представлен на рушнике, хранящемся в Ростовском музее [4]. Композиция состоит из четырех фигур: двух главных (поверженный «хохол» и негодующая «хохлушка»-«Немесида») и двух штаффажных, за которыми видна фасадная часть хаты с камышовой крышей и окном в шесть шибок. Вышивка, выполненная в пять цветов – белый (по белому), чёрный, синий, красно-коричневый, тёмно-охристый, производит впечатление беглого наброска, эскиза (кроки), к чему, по-видимому, и стремилась мастерица, имитируя графические средства выразительности (линия, штрих, пятно). Под изображением выведена надпись: «Била жинка мужика за чуприну взявши», а под ней – эпиграфический «палимпсест» более позднего происхождения: «На добрую память дорогому сыну от мамы Черкасовой». В разделку гладевого узора и фестончатого низа рушника введен сиреневый цвет, который присутствует и в каллиграфической литере, вышитой также гладью. На другом конце рушника изображен малорусский сюжет, почерпнутый также из печатного образца. Двухфигурная композиция с пейзажным планом – малоросс с льюшкой и выглядывающая из-за полукрытой двери хаты дивчина в национальном костюме, не лишена этнографических подробностей, или малорусского колорита, но они здесь не столь четко выражены. Внизу надпись: «А цеж мій Грицю идэ», которая вкпе с изображением переводит атрибутивную фабулу первой сцены с морализирующими сентенциями в сюжетную любовную линию, разыгрываемую в двух «актах», но в обратной описываемой последовательности.

Эта же сцена, сопровождаемая аналогичной надписью, представлена и на рушнике из Новочеркасского музея [3]. Все атрибутивные и акцидентные элементы композиции воспроизведены точь-в-точь, как и на ростовском рушнике, но обрисованы более четко и акцентированы в деталях костюма: клетчатая плахта, вышитая женская рубаха и мужская сорочка с манишкой, красный

кушак, широкие синие шаровары. Однако мотив «встречи», оборачивается на другом конце рушника мотивом «разлуки». В центре композиции – прясло изгороди, которому придается значение основной границы, границы своего и чужого, разделяющей два «пространственных» локуса. Женщина с покрытой головой (красный колпак), в красной юбке, остается в своем, обжитом пространстве усадьбы. Казак в широких синих шароварах, подпоясанных красным кушаком, с посохом (дальняя дорога) и «пикой» уходит в чужое и опасное пространство (композиционный приём изоляции). Внизу надпись, уравнивающая композицию: «Якъ сердэнько мое б'ється пійшовъ мій Гриць до Китаю, може и нэ вэрнэтся!». Над текстом вышита красными нитками изысканная буквенная монограмма – М.К, обогащенная растительными элементами.

Эта же сцена, но без присущей ростовскому рушнику повествовательности сюжета, бинарности соотношений («жизнь – смерть»), запечатлена и на рушнике из Азовского музея [1]. Вышивка выполнена в традиционной серо-красной гамме. При сравнении двух рушников явственно проступает их общая композиционная структура, в первом случае выраженная в формах близких станковому искусству, во втором – прикладному. Это достигается отказом от натуралистичности изображения, жизненного правдоподобия, «естественности» предметного цвета (например, изгородь и ствол дерева жёлто-коричневого цвета). Мужская фигура в светло-серых тонах, как и пейзаж «дальнего» плана, растворяется в эфемерном трансцендентном пространстве, и только красный пояс и ворот сорочки маркируют её связь с земным миром. Вышивальщица пошла по пути обобщения, лаконичности и стилизации форм, присущих орнаментальному искусству. Даже текст, полностью лишенный цезур, воспринимается своеобразной элонгатурой, декоративной эпиграфикой. Орнаментальная тема получает развитие в подзоре – в виде своеобразно трактованного ламбрекена с кистями на декоративных шнурах, расположенных в два ряда. Семантика этого мотива рассматривалась нами ранее в другой статье [9, с. 139]. Жизнеутверждающий характер композиции придает активный (победно звучащий) красный цвет, доминирующий в вышивке.

Описанные рушники, несмотря на стилистические различия, местного происхождения, но генетическая их связь с украинской традицией несомненна. В Никопольском государственном краеведческом музее имеется рушник (1904) с аналогичной вышивкой: «Як серденько мое б'ється. Пішов мій Гриць до Китаю, може, й не вернеться!» (посвященной русско-японской войне) [14]. Этот сюжет – своеобразный парафраз «маньчжурской» темы. В конце XIX века казачий вахмистр писал, вспоминая о своей службе в далеком крае: «...хоть и в свой, русский, город [Владивосток] пришли и с русскими людьми виделись, некоторые даже и с родственниками или приятелями, а все-таки чего ожидали того не нашли, а именно: нет того родного чувства как в наших городах России. Приходило множество донцов «переселенцев», еще не приписавшихся ни к какой станице и не знавших, чем заняться и где преклонить свою головушку: некоторые уже рады бы были и возвратиться, да начальство

не пускает» [22, с. 2–3]. Далее он описывает характер казачьей службы на маньчжурской железной дороге, нравы местных жителей, случаи столкновений с «хун-гузами» (хунхузы – шайки бандитов, грабителей), быт казаков etc. Таким образом, сюжет рушниковой вышивки имел широкий ареал бытования, вариабельность атрибутивных и акцидентных элементов, симпатических связей.

В иную плоскость переведен сюжет на рушнике, вышитом в начале XX века казачкой станицы Новодонецкой (Кубанская обл.) [2, *КМ 2728/1*]. В правой части – схематично обрисованная фигура девушки у ограды, скромный домик, за ним склонённые ветви дерева. Слева – небольшого «роста» конь, рядом с ним собачка, привставшая на задние лапы. Почти в геометрическом центре композиции оказывается «казак», одетый в длинную красную косоворотку, одной рукой опирающийся на столбик изгороди, другая рука зафиксирована на поясе. В вышивке отсутствует декоративная эпиграфика, изображенный мотив может быть рассмотрен в двух семантических уровнях: сцена встречи и сцена прощания, разлуки.

Рассматривая сюжетную вышивку, нельзя не заметить, что «звериная» и «антропoidная» иконография следовали одним и тем же печатным образцам. Поэтому мы встречаем в вышитых композициях бесконечно тиражируемые образы домашнего «бестиария», многочисленные «статуарные» сцены у околицы, дополняемые однотипными сказочными домиками, деревьями etc. Они включаются в разный контекст, обрастают акцидентными элементами, дополнительными коннотациями. Эти образы словно воплощают идиллическую мечту о «посюстороннем рае».

Другая линия сюжетной вышивки – фольклоризация жанра, его поэтическая метафоризация. Вышивка на ткани интерьерного предназначения из Ростовского музея сохраняет композиционную структуру и приёмы организации рушникового пространства, хотя сюжетная линия разворачивается на одной плоскости (как в настольнике) [4, *НВ 10556/27*]. Исходя из характера «пейзажного фона», композиция может быть названа: «Весенний мотив» или «Весна». Деревья ритмизируют пространство фриза и, благодаря наклонам и поворотам крон, вносят в него движение, направленное к центру левой части композиции – колодцу с деревянным оголовком и крупной, взмывшей над ним птицей, устремившейся к правой части композиции – удаляющейся фигуре девушки (с коромыслом) в чёрной корсетке и красной клетчатой юбке. В пейзаж введён небольшой рубленый домик с орнитоморфными мотивами над ним, мотивационно направляющий и в тоже время замыкающий движение женской фигуры. В данной композиции летящая птица – метонимия жениха. Сокол / орел – самый распространённый мужской образ в свадебном фольклоре восточных славян. «Куда едешь, отъезжаешь сизокрылый орлэ / Ой, хто менэ молодую цей вечер пригорнэ» [2, *НА-4*]. Сокол – это жених; соколы – свадебная дружина жениха, состоящая из парней и молодых женатых мужчин. Образ сокола обладает сложной полисемантической символикой, но к XIX веку дошла в наиболее чётком виде одна из его функций – свадебная [8, с. 30].

Надпись, частично сохранившаяся в левой части композиции, комментирует происходящее: «Цэж та я. крынычэнька. що.м ...оцэж тая дивчынонька шо я жэныхався». В подзоре – перевёрнутый пальметообразный мотив со свисающей «шишкой»–кутас, сверху над каждой сценой – буквенные монограммы, выполняющие не столько семантическую, сколько декоративную нагрузку. Описываемый мотив представляет собой одну из многочисленных аранжировок любовно-эротической темы, часто встречающейся в украинской рушниковой вышивке («Він за нею в'яне, а вона й не гляне»). Причем на фабульную основу вышивки оказали заметное влияние народные песни: «Несе Галя воду, коромысло гнется, а за нею Ваня як барвінок вьється», «Взяв бы я бандуру, та й заграв, що знав. Через ту дивчину бандуристом стал» [19, с. 23]. Влияние последней можно усмотреть в вышивке рушника из коллекции В. Токарева (Белореченский р-н Краснодарского края) [5, КП 6294]. Сюжет немногословен: возле деревянного, украшенного затейливой резьбой домика, с аккуратной штaketной оградой, приплясывает бандурист в красной косоворотке и рядом с ним «танцующая» собачка. В подзоре – характерный для украинской вышивки декоративный мотив, который как бы поддерживает изображение, – метонимия ламбрекена с кистями.

Стремление отразить реальную действительность проявляется в бытовых «картинках», репрезентирующих «идиллические» сцены крестьянской жизни, почерпнутые из печатных образцов. На одном таком рушнике [6] изображен сельский мотив: в центре лошадь с упряжью, слева ее фланкирует фигура бородатого крестьянина в лаптях и мужичьей поддѣвке (или зипуне), справа – в «глубине» во фронтальной проекции аккуратный домик под двускатной крышей и тремя окнами с затейливыми наличниками на фасаде. Дополняет сельскую идиллию домашний «бестиарий» переднего «плана»: собачка, прижавшая на задние лапы (в мещанском вкусе) и петух с курицей. Вышивка выполнена в красно-чёрной гамме, решение – линейно-пятновое: домик и лошадь удерживает в рушниковом пространстве только «linea facialis» («внешняя линия»), фигуры крестьянина и статистов-животных «залиты» красным цветом с акцентацией чёрным отдельных плоскостей. При таком решении композиция должна бы «рассыпаться», но вышивальщица интуитивно замыкает её «рамой», выполняющей обрамляющую и заполняющую функции. Нижняя часть рамы, в виде узкой чёрной линии, принимает на себя функцию базы, то есть условно трактованной поверхности земли. По обеим сторонам сцены «живое» обрамление из двух тянущихся друг к другу деревьев с редкими процветшими кронами. Замкнув углы верхней части рамы, мастерица размыкает рушниковое пространство в центре, куда помещает акцидентный элемент – процветшую литеру, зрительно замыкающую композицию.

На донском рушнике [7, КП 10012] мы видим аранжировку этой же сюжетной темы в «живописном» ключе, сопровождающуюся отходом от конвенциональности изобразительного языка в сторону «жизненного правдоподобия». Исчезают акцидентные элементы – деревья, литера, база, остаются только атрибутивные. «Анекдотическая» фигура крестьянина трактована так

же, как и на кубанском рушнике, лошадь и собачка «залиты» чёрным цветом с пробелами, создающими иллюзию объёмности, более «реалистично» передана фактура деревянного домика и поверхности земли, испещренной волнистыми стежками. Добавочный третий тон – голубой должен создать иллюзию так называемого далевого смотрения, или «далевой установки глаза», при котором предмет рассматривается отстранённо, издалека (живописное начало). Несомненно, вышивальщица стремилась максимально точно приблизиться к печатному оригиналу, живописной иллюстрации.

В другом ракурсе тема «труда» репрезентируется в вышивке рушника из Ростовского музея [4]. Две женщины в клетчатых передниках южнорусского типа, заняты трудовым процессом: одна насыпает (или льёт) корм в кадку для стоящей напротив коровы, другая – подрезает тонкий набухший черенок. Атрибутивный элемент – домик, правда, трактованный в ином ключе, расположен справа. В центре изображено небольшое разветвляющееся дерево, но фланкируют жанровую сцену по сторонам геометризованные изображения деревьев, встречающиеся в составе орнаментальных композиций, также как и мотив ветви в бордюре подузора. Крупная литера «Р» с прихотливым абрисом традиционно помещена в верхней части композиции.

Сюжетный пласт и в кубанской и донской вышивке занимает небольшое место. В этнографических коллекциях краеведческих музеев он представлен единичными образцами, однако все вместе они дают определённое представление о разнообразии жанрового «репертуара» народного искусства и истоках формирования массового вкуса. И как бы ни были размыты границы жанра, всё же в нем можно выделить крестьянскую линию, с её тягой к реалистичности, приземленности и лубочно-фольклорную, в её украинской «транскрипции».

В рассматриваемый период орнаментика народного искусства в значительной степени утрачивала свое древнее значение, наполнялась новыми образами и символами; на первое место выходила декоративная функция. Старые мотивы изживали себя, так как не могли соответствовать изменившейся жизни, новому быту и представлениям. Процесс изменений в народном мировоззрении влечёт за собой разрушение базовой структуры народного творчества. Для позднего периода народной традиции характерно механическое, эклектичное соединение элементов различного знакового содержания, одновременности использования символов, имеющих разный возраст, разную хронологию возникновения. Старое и новое не только находились рядом, соседствовали друг с другом, но и давали переходные формы, смешивались, возникал своеобразный симбиоз. Некоторые мотивы имели своим источником печатные образцы, но, даже заимствуя, вышивальщицы всегда вносили элементы импровизации, что проявлялось в варьировании деталей, в композиционном, цветом решении etc. Это вполне закономерный процесс, так как «одна из основных тенденций народного искусства в процессе его развития сводится к органичному соединению воспринятых форм независимо от их происхождения» [12, с. 304].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Азовский историко-археологический и палеонтологический музей-заповедник.
2. Краснодарский государственный историко-археологический музей-заповедник им. Е. Д. Фелицына.
3. Новочеркасский музей истории донского казачества.
4. Ростовский областной музей краеведения.
5. Старочеркасский историко-архитектурный музей-заповедник.
6. Старощербиновский историко-краеведческий музей им. М. М. Пастернак.
7. Таганрогский государственный литературный и историко-архитектурный музей-заповедник.
8. *Бернштам Т. А.* Орнитоморфная символика у восточных славян // Советская этнография. 1982. № 1.
9. *Брылова Л. Ю.* Украинские традиции в кубанской рушниковой вышивке второй половины XIX – начала XX века: сравнительно типологический анализ (на материале музейных коллекций Краснодарского края и Ростовской области) // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 5. - Краснодар – Киев, 2011.
10. *Булгакова Л.* До питання про класифікацію і типологію української народної вишивки Поділля // Народознавчі Зошити. 1995. № 3.
11. *Ванслов В. В.* Содержание и форма в искусстве. М., 1956.
12. *Ваништейн С.* Об орнаменте как историко-этнографическом источнике // Народное прикладное искусство. Актуальные вопросы истории и развития. М., 1972.
13. *Власов В. Г.* Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства: В 10 т. СПб., 2008.
14. Гости Никопольщины: Как много у нас всего японского, или Украинец и японец – братья навеки? // Репортер: Никопольская городская газета. 2011. № 67 [Электронный ресурс]. URL: <http://reporter-nikopol.net/material.php?st=770> (дата обращения 05.03. 2012)
15. *Каган М. С.* Морфология искусства. Л., 1972.
16. *Китова С. А.* Этнокультурная семантика народного орнамента. Автореф. дис. на соиск. уч. ст. докт. культурологии. М., 2000.
17. *Козлов В. Н.* Основы художественного оформления текстильных изделий. М., 1981.
18. Лубочные картинки на малорусские темы / Ир. Ж. // Киевская старина. 1890. № 12 (Т. XXXI).
19. *Малина В.* Сюжетные рушники Украины // Декоративное искусство СССР. 1985. № 2.
20. *Маслова Г. С.* Орнамент русской народной вышивки. М., 1978.
21. *Фокина Л. В.* Орнамент: Учеб. пос. Ростов н/Д, 2000.

22. Хализев. Кубанцы на Манджурской железной дороге (*Из писем казачьего вахмистра*) // Кубанские областные ведомости. 1899. № 127.

23. Чеснов Я. В. О принципах типологии традиционно-бытовой культуры // Проблемы типологии в этнографии. М., 1979.

24. Яковлева А. М. Кич и художественная культура. М., 1990 (Новое в науке, жизни и технике. Эстетика; № 11) [Электронный ресурс]. URL: <http://ec-dejavu.ru/k/Kitsch-3.html> (дата обращения 27.02. 2012).

© 2012 г., И. И. Ващенко
(г. Краснодар, Россия)

**ЕКАТЕРИНОДАРСКАЯ ГОРОДСКАЯ
КАРТИННАЯ ГАЛЕРЕЯ ИМЕНИ Ф. А. КОВАЛЕНКО:
КУБАНО – УКРАИНСКИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ**

По окончанию Кавказской войны «казачий град» Екатеринодар, стоящий в центре кордонной линии, по императорскому указу получил права гражданского города, в котором было позволено селиться людям «разного звания». Этим обстоятельством в числе многих тысяч малороссиян воспользовались старшие сыновья Акима Коваленко, крестьянина из полтавского местечка Опошня. Но земля в Кубанской области оставалась собственностью казачьего войска, и молодым полтавчанам пришлось отказаться от отцовского занятия – хлеборобства и для начала наняться рассыльными в городские лавки.

Торговые дела братьев оказались на редкость удачными, со временем, они обзавелись собственной солидной недвижимостью, старший, Алексей, даже стал «миллионщиком», гласным городской думы и членом правления Кубанского отделения Российского госбанка. Поэтому нет ничего удивительного в том, что вслед за старшими сыновьями в Екатеринодар был отправлен, сразу после окончания уездного училища, пятнадцатилетний Фёдор Коваленко. Он стал служить в бакалейной лавке купца Пяткова, затем помогал торговать братьям.

К их несказанному удивлению Фёдор стал тратить заработанные деньги на собиране альбомов по искусству, керамики, гравюр и «сначала дешевых картин слабых художников, а после – лучших... На покупку картин я утрачивал все средства...» [5] – писал позже Ф. А. Коваленко. От неизбежного для каждого начинающего коллекционера собирана разного рода художественных пустяков он быстро и целенаправленно перешёл к приобретению живописных произведений художников первого ряда.

В апреле 1901 года на «Выставке из частных коллекций» Коваленко впервые показал свою художественную коллекцию екатеринодарской публике. Через два года он, обладая собранием в три сотни картин, этюдов и рисунков, принял решение о передаче своей коллекции в дар городу, ставшему для него

родным. Таковы предпосылки возникновения первой на Северном Кавказе картинной галереи с литературным и археологическим отделами.

Городская комиссия постановила «признать дар полезным» и предложила городской думе обговорить условия передачи: «Коваленко высказывает желание, чтобы за право посещения была установлена небольшая плата, дабы общая сумма явилась ежегодной стипендией на продолжение художественного образования кого-либо из местных учеников... и чтобы музей именовался его именем» [1].

24 марта 1903 года екатеринодарский городской голова Г. С. Чистяков, самый, пожалуй, известный и уважаемый «мэр» за всю историю города, блестящий выпускник Императорского Харьковского университета, по достоинству оценивший поступок писал: «Милостивый государь, Федор Акимович! Приношу Вам глубокую благодарность за ценный дар, который несомненно послужит началом будущего городского музея, и тем пополнит ряд общественных учреждений, способствующих просвещению городского населения» [2, с. 8].

Городское правление принимает, по современным понятиям «невозможное решение», изрядно потеснившись, передаёт Коваленко южную сторону здания правления по центральной екатеринодарской улице Красной, «куда Вы сможете немедленно переместить свои картины...» [2, с. 9]. В здании городской управы галерея терпеливо помещалась более двух лет, за это время её попечителю удалось провести три периодических выставки картин столичных живописцев, а также художников из Киева, Харькова, Одессы, Екатеринослава и других южнороссийских городов.

Городскому голове Чистякову основатель галереи предложил эскизный проект и смету на строительство специального здания, а пока просил содействия в переводе разрастающейся коллекции в подходящее помещение, которое следовало взять городу в аренду: «Это высокий и очень светлый дом инженера Шарданова, что напротив Госбанка. Князь Шарданов предлагает специально для одного учреждения – картинной галереи – весь верхний этаж» [4]. И «отцу города» пришлось проявить недюжинную и долговременную настойчивость, чтобы убедить некоторых гласных городской думы принять постановление о дорогостоящей аренде одного из самых красивых особняков города.

Осенью 1907 года Екатеринодарская картинная галерея имени Ф. А. Коваленко «поселилась» в шардановском доме. Наряду с покупками в магазинах-салонах почётный пожизненный попечитель картинной галереи Коваленко успел устроить шестнадцать «Периодических выставок картин художников Императорской Академии художеств и других русских школ», ставших для него наиболее значительной возможностью пополнения коллекции. В воспоминаниях М. П. Богоявленского, будущего научного сотрудника Краснодарского художественного музея, а в ту пору студента Берлинского архитектурного института, остались впечатления от первых коваленковских выставок: «...периодически показывались произведения видных художников того времени. Развеска картин, по преимуществу небольших этюдов, вынужденно

преследовала одну цель – как можно больше вместить работ. Поэтому верхние картины начинались у лепного карниза, нижние почти достигали пола, создавая развеску в шесть рядов» [3].

На старинной фотографии, которая запечатлела почётного почитателя галереи среди своих первых приобретений, позволяет разглядеть, что за его спиной на самом светлом месте помещён большой «Вид в Малороссии», написанный его земляком «с Полтавщины» Михаилом Холодовским. Этот пейзаж был куплен в петербургском магазине Тренти, владелец необыкновенно им дорожил, поэтому он впоследствии входил во все выставочные каталоги, изданные Коваленко. Кроме того, в этих недюжинных симпатиях проявлялось, вероятно, ещё одно обстоятельство: как и Коваленко, украинский художник не получил систематического профессионального образования, только выйдя в отставку с военной службы он смог, пользуясь советами живших в Полтаве художников или частными уроками, стать известным на Украине пейзажистом. Коваленко же был лишен малейшей возможности «практически приобщиться к живописи», поэтому ему был так дорог чужой успех, как гипотетическое проявление собственных нереализованных способностей.

Тем временем, в картинной галерее создавалось некое подобие парижских весенних и осенних салонов, дополненное чтением теософской литературы и стихов Максимилиана Волошина в галерейной библиотеке, что давало лестное, но вполне реальное основание называть Екатеринодар «маленьким Парижем». Благодаря поддержке И. Е. Репина при городской галерее открылась Школа живописи и рисования, впоследствии преобразованная в художественное училище. Со временем коваленковская галерея стала заметным явлением в культурной истории Российской империи, о ней писала столичная и южнороссийская пресса. Постепенно менялись вкусовые пристрастия и финансовые возможности основателя галереи. В его коллекции, наряду с этюдами и картинами с позднепередвижнической тематикой или салонным академизмом, появляются законченные произведения с модернистской стилистикой, прежде всего, написанные членами «Общества художников имени А. И. Куинджи».

Например, к переданной в 1905 году Императорской Академией художеств в галерейные фонды картине украинского живописца Николая Пимоненко «Сваты» или приобретённые с периодических выставок тематическое полотно Юлия Бершадского «Новый рассказ», добавились пейзажные этюды Константина Свищевского и харьковчанина, ученика частной школы Е. Е. Шнейдера, а затем посетителя парижских академий Виктора Зарубина, а также крестьянские портретные образы, созданные Андроником Лазарчуком. То есть к работам, написанным украинскими художниками, которые продолжали традиции передвижничества, добавились произведения более стилистически совершенные.

В галерее собралась выдающаяся в живописном отношении коллекция произведений киевлянина Григория Светлицкого. В ней и натурные этюды, показанные на первых коваленковских выставках-салонах, и тематические картины «Ривери», «Адажио» и главное приобретение с весенней периоди-

ческой выставки 1910 года – крупноформатное полотно «Дачники», удостоенное премии имени А. И. Куинджи. Работы Светлицкого позволили придать галерейному собранию некий столичный уровень экспонирования.

Создав Школу рисования и живописи при галерее, Ф. А. Коваленко с внимательной заинтересованностью следил за успехами Киевской рисовальной школы, Товарищества южнороссийских художников, Художественного общества имени К. К. Костанди, харьковской частной школы М. М. Минилама и охотно приглашал на свои вернисажи их выпускников и участников. На коваленковских выставках 1915–1918 годов экспонировались с особой акварельной тонкостью написанные Владимиром Крихацим, секретарём Товарищества южнороссийских художников, маленькие украинские пейзажи – подлинные колористические открытия.

Украшением XI периодической выставки 1912 года стал, написанный в широкой «малявинской» манере женский портрет «Дама в полутоне», также удостоенный премии имени А. И. Куинджи. Его автором был уроженец Подольской губернии Стефан Слободянюк-Подольян, выпускник академической мастерской В. Е. Маковского, работавший в Екатеринославе и ставший затем директором Винницкого художественного музея.

Киевлянин Федор Ризниченко, закончивший ИАХ, член общества «Мюссаровские понедельники», представил на одной из коваленковских выставок большую акварель «Зимний вид», артистично передающую короткий миг предвечерья, когда из серой гризайли поздней зимы высвечивается, словно прожекторный след, косой солнечный луч. Почти мгновенный миг запечатлён умелой и уверенной кистью. Эта акварельная работа также относилась к малому числу самых любимых.

В 1912 году на Екатеринодарском весеннем фестивале искусств петербургский профессор Н. И. Кульбин показал выставку новейших течений в русской живописи. Невиданная бунтарская новизна экспонируемых картин и графических листов вызвала поначалу откровенную неприязнь со стороны Коваленко, поэтому работы показывались вначале в Доме приказчиков, а затем, по приглашению Михаила Гнесина, в течение месяца в музыкальном училище. Однако вскоре Ф. А. Коваленко посетил в Одессе известный «Салон В. А. Издебского», который показывал свои коллекции современной живописи по всей Новороссии. Позже в собрание екатеринодарской картинной галереи попадает «Мужской портрет», написанный Христофором-Корнелиусом Кроном, «украинским норвежцем», осевшим на несколько лет в Киеве, который выставлялся в «Салоне В. А. Издебского», затем в 1914 году ставшим участником киевской группы авангардистской направленности «Кольцо».

Наметившиеся контакты с южнороссийскими и украинскими художниками и галереями оборвала Первая мировая война, а собственную жизнь «кубанского Третьякова» – революция, он умер от тифа в 1919 году. Через несколько месяцев советом картинной галереи в её заведующие был рекомендован Яков Васильевич Жарко, украинский и кубанский писатель, также как Коваленко уроженец Полтавщины. Его руководство картинной галереей продолжалось

недолго, позже её сделали художественным отделом объединенного Азово-Черноморского музея. Однако, наряду с первыми большими партиями картин, графики и изделий художественного ремесла, которые успел получить в Краснодар с помощью Государственного музейного фонда, Яков Жарко смог собрать и перевезти из Киева художественное наследие участника группы «Кольцо» и с 1913 года «Киевского товарищества художников» Ивана Удода [6].

На двух десятках живописных и графических работ Удода, выполненных масляными красками, темперой, акварелью, тушью, графитным и свинцовым карандашом, элементы символизма «серебряного века», пластически соединились с изрядной долей украинского «наива», свойственного народному искусству. На настоящий момент это сама значительная часть наследия самобытного живописца, сохранённого Яковом Жарко.

Собственно выставочная деятельность галереи, которая бы захватывала украинскую живопись, закончилась, как и существование самой галереи в качестве заметного культурного центра, в 1920 году – она превратилась в отдел Азово-Черноморского музея. Однако многолетние межкультурные связи не прекратились. Украинские корни заметны в живописи и графике краснодарца Евстафия Чичкана – первого кубанского выпускника Харьковского художественного института.

Вслед за ним ещё два поколения кубанских художников учились в Харькове, составив основу или «становой хребет» Краснодарского отделения Союза художников СССР и количественно и качественно заметную часть музейных фондов. К ним добавились кубанцы Лидия Самокиш и Владимир Андрищенко – выпускники Киевского художественного института, и книжный график и кинохудожник, вошедший в мировую энциклопедию мультипликации, Владимир Вторенко, потомок казаков-запорожцев, окончивший Львовский полиграфический институт.

Все вместе они составили суть заметного российского эстетического феномена, имя которому «кубанская живопись». Можно с уверенностью утверждать, что первичными и самыми сильными их впечатлениями были картины, которые когда-то начал собирать Фёдор Акимович Коваленко, в том числе полотна, написанные в одинаковых с Кубанью украинских «серединных» широтах. Забылись торговые начинания старших братьев Коваленко, однако их фамилия навсегда осталась в памяти благодаря «безумной расточительности» их младшего брата Фёдора. Вспоминается тютчевская строка: «Нам не дано предугадать, как слово наше отзовется».

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края. Ф. 796. Оп. 1. Д. 1. Л. 1.
2. Анисимова В. Н. К проблеме размещения галереи Ф. А. Коваленко в здании – памятнике «Дом Батырбека Шарданова» // Страницы истории: сборник сообщений. - Краснодар, 1996.
3. Богоявленский М. П. Из моих воспоминаний // Кубань. -1962. - № 4. - С. 48.

4. Ващенко И. И. Дом Батырбека Шарданова. Исследования и документы. - Краснодар, 2009. - С. 57.

5. Пыхтина С. Н. Ф. А. Коваленко и Екатеринодарская картинная галерея // Портрет музея в лицах и судьбах: к 140-летию со дня рождения Ф. А. Коваленко. - Краснодар, 2006. - С. 5.

6. Русское искусство первой трети XX века в Краснодарском художественном музее имени Ф. А. Коваленко. Каталог. - Самара, 2011. - С. 311.

© 2012 р., М. В. Кирчанів
(м. Воронеж, Росія).

ГОЛОСИ КУБАНСЬКИХ СЕЛЯН КІНЦЯ ХІХ СТОРІЧЧЯ: ПРОБЛЕМИ МІКРОІСТОРІЧНОГО ВІМІРЮВАННЯ

Впродовж всього періоду розвитку радянської історичної науки культура традиційно ділилася на культуру пануючих і пригноблених класів. Методологічні зміни в розвитку гуманітарних студій вимусили багато російських істориків відмовитися від деяких схем і інтерпретацій, які ним здавалися ідеологічними, але знайомство з перекладами західної історичної класики – школи «Анналів», мікроісторії, історичної антропології [12; 13] – показало, що відмова від багатьох схем радянської моделі гуманітарного знання була дуже поспішною. Це відноситься і до історії пригноблених класів. Вивчення культури «мовчазної меншини» має важливе значення для проведення як мікроісторичних, так і історико-антропологічних досліджень. Більшість робіт, написаних в рамках цієї парадигми, торкається проблем історії Європейського Заходу, в окремих випадках – Центральної і Східної Європи. Дослідження, присвячені Росії і російським регіонам, виконані в рамках, наприклад, мікроісторії надзвичайно нечисленні. Класик італійської мікроісторії Карло Гінзбург підкреслює, що перед дослідником, який вивчає народну культуру або культуру пригноблених класів, стоять численні перешкоди: «незначність свідочств про пригноблені класи минулого – перша (але не єдина) перешкода, з якою зустрічаються такого роду дослідження» [5, с. 31].

У центрі авторської уваги в цій статті – проблеми народної культури, своєрідне анонімне і знеособлене вимірювання, культури мовчазної більшості на прикладі чорноморських (кубанських) казок і анекдотів, зібраних і виданих в 1896 році Митрофаном Дикаревим [8; 9]. Автор прагне проаналізувати ці тексти в контексті мікроісторичного аналізу. Коментуючи специфіку мікроісторичних текстів, К. Гінзбург указує на те, що «мікроісторія не обов'язково має справу з окремими долями або з "маленькими людьми". Насправді, це не той вираз, який би використовував я, але, що більш важливе, префікс "мікро-" відноситься не до релевантності, значущості, соціального

статусу або метафоричним вимірюванням суб'єкта... помилкове розуміння широко поширене, але може відвести в іншому напрямі. "Мікро-" відноситься до пильності погляду, насправді, йдеться про масштаб, але про масштаб спостереження. Ви можете під мікроскопом розглянути шматок шкіри слона або ж крильце мухи. Мікроісторія вибирає не між мухами і слонами, мікроісторію виділяє пильність погляду» [7]. Саме тому в центрі авторської уваги в цій статті будуть згадані вище тексти Митрофана Дикарева, які практично не вивчені істориками в контексті мікроісторичного підходу, а привертали увагу майже виключно в етнографічній або філологічній перспективі.

В цій статті досліджуються тексти українських кубанських казок, записаних і опублікованих Митрофаном Дикаревим і його інформаторами. Казка – джерело більшою мірою звичне для етнолога або філолога, але не для традиційного історика, який звик діяти в рамках нормативної історіографії, в якій висновки фактично негласно відомі всім учасникам процесу написання історії тому, що визначені наперед. Російський історик Сергій Зенкін, з другого боку, підкреслює близькість між мікроісторією і філологією [6, с. 365]. Методологічна революція в західному історичному знанні, спровокована «школою "Анналів"» і близькими течіями (мікроісторія, історична антропологія) істотно розширила число джерел, які використовуються в історичних дослідженнях. Серед умовно «нових» джерел особливе місце займають тексти, які виникли до надрах народної культури і були створені мовчазною більшістю – невідомими і безіменними селянами і городянами. Коментуючи специфіку цієї джерельної бази, французький історик Жак Ревель підкреслював, що «пріоритет серійності і підрахунку вимагав адекватних джерел і встановлення простих ознак, які дозволяли б вичленяти з джерела обмежене число характерних рис або властивостей, зміну яких в часі і належало прослідити» [14]. Тексти, які аналізуються автором в цій статті, відповідають деяким з ознак, згаданих Жаком Ревелем – вони серійні, тематично близькі, характеризуються схожими сюжетами і героями, які в уяві носіїв народної культури мирно перекочували з тексту в текст. Аналізуючи ці тексти, необхідно пам'ятати про їх своєрідну соціальну Батьківщину: всі вони виникли в народній культурі, їх носіями були представники нижчих соціальних класів. Саме таке «низьке» соціальне походження цих текстів дозволяє аналізувати їх в рамках мікроісторії. Для цього існують і теоретичні підстави. На думку російських і німецьких істориків Юргена Шлюмбама, Міхаїла Крома і Томаса Зоколла, мікроісторія не нейтральна, але в значній мірі тенденційна в тому сенсі, що «її інтерес направлений не на еліти, а майже винятково на представників "низових шарів"» [17, с. 14], але і ці не еліти, а члени традиційних селянських груп нерідко володіли деякими елементами і проявами свідомості, дозволяючими припустити існування народної ідентичності, в рамках якої особливу роль виконували «національні» образи.

Серед умовно «національних» образів в текстах, які були зібрані і видані М. Дикаревим, фігурують «жиди». «Жиди» належать до числа «найпопулярніших» Інших в культурі різних груп Східної і Центральної Європи, де вони фігурували як «соціологічні маргінали», які, як вважає норвезький американський дослідник Івар Нойманн, «виконували важливу роль у формуванні колективної ідентичності тому, що сама їх присутність» могла ставити питання про те, ким були або не були ті або інші спільноти [11, с. 38]. Контакти між євреями і християнами на території Європи, як вважає німецький дослідник Клаудія Ульбріх, мали різні форми від сусідських трапез до конфліктів [15]. Широкий діапазон відносин між християнами і євреями характерний також для українських казок Кубані. В тексті «Чий Бог старший: чи наш, чи жидівський» якийсь православний хлопець виявляється замкнутим на ніч в синагозі, в якій поводитьсь без пошани до релігійної культури євреїв: «Служив один наш хлопець у жида у наймах. Раз вони позмагались з жидом: той каже, що наш Бог старший, а той каже – наш. От жид і каже: "Коли хочиш призьвірить, так давай ми тебе замкнимо у нашу церкву: ти тоді побачиш, що наш Бог старший". – А що ж, замкайте. Ну, і замкнули його на ніч у церкву. Чи довго він там сидів, чи коротко, коли се захотілось йому про себе: він, ни довго думавши, взяв і нападлючив там. Одмикають уранці жиди церкву. – Ну, що бачив? – Та що бачив: виходе ваш Бог, а згодом і наш. – Давай бицьця! – Давай! – От ваш Бог як тьопне нашого – так наш і п.....в, а далі наш Бог як розверницьця та як смальне вашого – так ваш аж ус...ся. Ось хоч подивіцьця, коли ни вірите. Коли туди, аж там є-ет (от-яка) кучугура навернута! Тоді жиди як давай собі тим добром голови мастить, як давай мастить.... Тим то вони, бісови жиди, такі й руді» [16, с. 3].

Подібна стратегія його поведінки продиктована не тим, що євреї для нього саме євреї: євреї відторгаються і не приймаються їм як релігійні Інші. Аналогічний сюжет характерний і для іншої казки («Наш Бог і московський Бог») з тією відмінністю, що замість євреїв там фігурують «москалі» і піп, який характеризується своєю нелюбов'ю до «хохлів»: «умер у Москалів піп, вони й міркують собі, кого б їм настановити попом. І нарадили ся вони настановити такого Москаля, що був на Дінщині: він хоч і читати не тяме, так за те-ж добре там навчив ся грати на карти. Той не став одмагати ся, і став попом. Починає він учити півчих, що їм сьпівати у церкві, і тоді вже кличе усіх до церкви. Зібрались Москалі. – "Чи нема тут часом Хахла?" питає піп. – "Ні (кажуть), нема!" – "Ну, глядіть же, щоб не було ни Хахла, ни пів-Хахла, ни чверть-Хахла!"» [16, с. 3], але і в цьому тексті «хохол» / українець виходить переможцем: «впіймали вони бідного Хахла і посадовили його в кутузьку, чи куди там. Там вони хотіли що-сь вивірити. А йому захотілося про себе: він візьми та й напаскудь там. На другий день питають його: "Ну, кажи нам, що ти бачив?" – "Та бачив я, що ваш Бог прийшов та й каже нашому: Давай битися! – Давай! – Так наш Бог як звизне вашого – так ваш и

впорався". А ті тоді: "Наш Бог, наше й г...о!" Та давай собі тіма мазать» [16, с. 4].

Серед цих казок, в яких героями виступають християни в храмах інших конфесій, виділяється і текст «Німець у руській церкві», який присвячений німцю в православному храмі: «Женив ся німець, і взяв собі дівку с православних, і звали її Титяна, І от они ходять каждий в свою церкву, Богу моли(ць) ця. От раз Титяна каже: "Ходім у нашу церкву". А Семен і каже: "Со-з я-з ни знаю, що там роблять". Титяна і каже: "Та диви ся: што люди будуть робить, то й ти роби". Симен согласив ся. Пішли до церкви. Семен став серед церкви, і дивиця, што люди роблять, те й собі робить. Коли-це один мужик став хрести(ць) ця і нечаянно товкнув його (з)заду рукою: він подумав, што так треба (а спириді його стояла бариня) – він тоже її товкнув (і)з заду. Вона обвирнула сь та його долонею по щьот(ц)і: він тоді плюнув в кулак, і ударив мужика, стоявшого (з)заді його, і ударив так, што бідний мужик на пол повалив ся, аж по всій церкві гул пішов. Тут Семєна схватили за чесну гриву і вивели с церкви. І тим кончилось» [16, с. 21]. Цей текст, несучий у собі елементи в деякій мірі непристойного анекдота, свідчить про відторгнення українцями німців не як саме німців, але як неправославних, що указує на переважно традиційний, релігійний характер ідентичності.

Вивчення текстів народної культури є складною задачею і тому дослідник стикається з певними труднощами, пов'язаними із специфікою джерел. Коментуючи аналогічну проблему російський етнограф Пьотр Богатириов, підкреслював: «щоб виявити образ мислення сільської людини в тих районах Європи, де ще збереглися елементи стародавнього духу цього суспільства, необхідно, перш за все, дати опис системи його уявлень» [4, с. 94]. Для текстів, які виникли в надрах народної культури, характерне якесь поблажливе відношення до євреїв як до безрозсудних дітей, яких легко обдурити. Окрім євреїв в подібних текстах, наприклад, як герої фігурують мусульмани («Ісус Христос і Магомет», «Православний священик і мулла» [16, с. 5–6]), які також в неформальній ієрархії підлеглі православним або виявлялися менш меткими ніж християни і тому проявляли свої негативні якості. Це відношення, ймовірно, відображає і формальну релігійну ієрархію, яка існувала у відносинах між православними і євреями в Російській Імперії. У цьому тексті два «боги» двох різних релігій, відносини представників яких традиційно були обтяжені різними забобонами, фактично поводяться як люди. Текст «Чий Бог старший: чи наш, чи жидівський», записаний М. Дикаревим, відображає різні стереотипи про євреїв, які існували серед кубанських українців. У казці «Господи милостивий, а ми люди твої, чії-ж то Москалі?» замість «жидів» фігурують «москалі», на яких українці дивляться як на дивовижних звірів: «силяне, побачивши вперве таке диво, зметушились: всі повискакували с хат дивиць ця на Москалів. Ходять Москалі по вулиці, а жінки стоять за ворітьми табунами та витрішки ловлять: ніяк ни надивлять ця на

Москалів» [16, с. 23]. Текст «Господи милостивий, а ми люди твої, чії-ж то Москалі?» цікавий і тим, що за інтересом з боку «селян» до «москалів» приховані соціальні підстави. Цей текст обіграє традиційну для народної культури кубанських українців соціальну опозицію «селяни» / «солдати», в якій другі фігурують не тільки як етнічні, але і соціальні Інші.

«Москальські» мотиви і образи характерні і для інших народних українських казок Кубані. Показовим є текст «Кубань – золоте дно»: «наслухались російські Москалі, що на Кубані золоте дно: гроші – хоч лопатою гриби, їх, мов, там і кури ни клюють. Заманулось їм розбагатіти. Пішли вони на Кубань, і тільки що пірнули на гряницю Кубанської області, коли-се – лижить сторубльова бомажка. Один Москаль зараз же хотів її підняти, а другий до його кричить: "Незамай! Пусть лежить! Не стоїт рук марать – із-за таких пусьтяков нагітатса; дальше пайдьом – больше найдьом!" Покинули вони ту бомажку, і пішли далі. Ідуть вони та йдуть, ідуть та йдуть. Ідуть вони день – нима нічого, ідуть другий – нима, третій, четвертий – нима тобі ни гриця! Харчі в їх ни було, припада зароблять гроші по людях. Поробились вони там скільки – ни солоно здалось їм. От той, що ни вилів брата сторубльовки і каже товаришеві: "Ні, мабуть, ходім, брате, візьмем оту бомажку!" І пішли вони. Коли до того міста – а бумажку вже кат спік» [16, с. 26]. До цього тексту тематично близький і текст «Семифунтова чавунна медаля», який також обіграє жадність «москаля», в даному контексті – купця: «Як була с турками війна, у нашого царя не достало грошей. Він почав позичати ся по купцях. Всі-ж купці давали тисячі: хто одну, хто дві, хто п'ять тисяч, а один купець дав тільки п'ять карбованців. Коли скінчилась війна, царь поплатив усім купцям гроші і попросив їх медалі. Звернули п'ять карбованців і скупому купцеві, і разом прислали йому чавунну медалю на сім фунтів с таким-же наказом, як і у вас написано, щоб він нікуди з дому не виходив без сеї медалі, а щоб повсіди чіпляв її на себе» [16, с. 29]. Ці тексти, з одного боку, відображають існування якоїсь кубанської якщо не ідентичності, то певних елементів місцевої самосвідомості, в рамках якої Кубань не тільки відділяється від інших російських регіонів, але і наділяється особливими позитивними якостями. З другого боку, тексти цікаві як ще один варіант формування і розвитку образу «Іншого», яким є «москаль». Ці тексти засновані на розвитку традиційного, на думку українських селян, гріху «москаля» – жадності. У цьому контексті україно-російські суперечності в сприйнятті носіїв традиційної культури, які розказували подібні казки, знаходять соціально-економічні підстави.

Тексти, народжені в надрах традиційної української культури Кубані, відображають і найширший спектр соціальних і релігійних ролей представників двох / трьох різних, але традиційних культур. За цими ролями прихована і віра в правильність як свого власного співтовариства, своєї групи, так і принципово інший (саме інший, але не неправильний) характер інших національ-

них і релігійних груп. Коментуючи специфіку єврейських образів в східно-слов'янському культурному дискурсі, російська дослідниця Ольга Белова [2; 3] підкреслює, що «уявлення селян про віру їх "опонентів" носили украй розпливчатий характер. Значущим для інформантів був мінімальний набір "пізнавальних знаків", за допомогою якого можна було ідентифікувати іновірця» [1]. Аналізуючи подібні тексти, необхідно пам'ятати про негативне відношення їх анонімних авторів до церковної організації, до державної церкви. Саме тому священики, «попи», в таких текстах наділяються самими негативними якостями – від переслідування українців до здатності вбивати християнських немовлят («під тим вре́м'ям із гульні вирну́всь, і, як дочка́ його́ спала, а повивальня ба́бка де-то пішла, так він узяв та того́ новорожде́нного хлопця усього́ поріза́в на куски́ і но́жик той, що різа́в, вки́нув в карма́н сво́ї дочці́» [16, с. 15]), що стало одним з центральних елементів в сюжеті казки «Попівна-цариця, Іван Іванович, руський царевич, і прикрасна Анастасія», де також домінують інші, але інші не етнічні і релігійні, а соціальні.

Тексти, записані і видані М. Дикаревим, відображають і гендерну ієрархію. У цьому контексті важливим є той факт, що тексти, опубліковані М. Дикаревим, були їм або його інформаторами заздалегідь записані. Цей факт комунікації дослідника (як представника «високої» культури) і кубанського українського селянина (носія традиційної, «низької», культури) свідчить про те, що друга розвивалася як переважно усна. Італійський історик Карло Гінзбург вважає, що «аж до сьогоднішнього дня культура пригноблених класів продовжує залишатися в значній своїй частині культурою усною, – якою вона і була впродовж століть. Але, на жаль, історик не може вступити в безпосередній діалог з селянином, що жив в XVI столітті (а якби і міг, ще велике питання, чи зрозуміли б вони один одного)» [5, с. 32]. У цій ситуації тексти, записані Митрофаном Дикаревим і його інформаторами, є надзвичайно цінним і єдиним джерелом, яке відображає стан і особливості розвитку, а також різні сприйняття і інтерпретації реальності носіями «низької» культури.

Казка «Колись жінка була старша від чоловіка» моделює альтернативну реальність гендерних ролей, де домінують жінки, а не чоловіки. Примітне те, що героями подібного тексту стали дві центральні фігури християнства – Ісус Христос і апостол Петро, потерпілий саме від жінки: «от чириз скільки вре́м'я при́ходе до-до́му його́ жінка. Ще іде́ на дво́рі, а уже́ кричи́ть та лає; а як уві́йшла у ха́ту, так такий підня́ла крик, що на́шим стра́нникам і сві́т став нимилі́й, ни ра́ді бу́ли, що й зайшли́. Лижать вони́ со́бі під ла́вкою, труся́ть ця. От кричала-кричала жінка на чолові́ка та як зачала́ би́ть його́ та волочи́ть, так тільки́ ку́ря підня́лась по ха́ті. Би́ла-би́ла, броси́ла. Коли́ гляне́ під ла́ву, аж відті́ль виглядає́ свя́тий Петро́. Витя́гла вона́ його́ з-під ла́ви та зачала́ і його́ би́ть. Так уже́-ж та́к би́ла, та́к би́ла, що він з-ро́ду ще́ так ни́ чув і ни ба́чив. Би́ла-би́ла свя́того Пitrá та й броси́ла його́ під ла́ву, а са́ма, мабу́ть, умури́лась, та сі́ла одпочи́ть. До́сталось си́рдешному́ Питру́ на о́ріхи!» [16, с.

9]. Цей текст, породжений в надрах саме традиційної і народної культури, цікавий як спроба не тільки довести погану вдачу жінок, але і обґрунтувати, легітимізувати їх природну неповноцінність, підлеглий стан, нерівність в суспільстві, підкріпивши її і посиланням на релігійний досвід.

У інших текстах («Катря "Отче-наш" забула») жінка фігурує як спочатку гріхозна істота: «До однієї жінки ходив полюбовник, як ні було чоловіка дома. От раз змовились вони побачити ця у її хаті в-вечері, коли тут прийшов чоловік. Повичеряли. Чоловік ліг уже спати, а жінка порастє ця по хаті, коли тут і полюбовник іде. От жінка та і молить ця та так, щоб чуть було в сїни: "Отче наш, Іван дома, оже-еси, прийди завтра, тоді буде воля твоя..."» А чоловік слухав-слухав, лежачи, та й каже: "Тю, дурна Катря, ти вже й "Отче" забула!" А полюбовник дослухав ся у сїнях до таких річей, та й шморгнув додому» [16, с. 20–21]. До тексту «Катря "Отче-наш" забула» тематично і змістовно близький інший текст, записаний М. Дикаревим «Батько і син у полюбовниці» [16, с. 22]. Ці тексти відображають процес поступового розмивання системи гендерних ролей. Традиційне суспільство таким процесам схильне протиставляти авторитет і непорушність традиції. Французький історик Еммануель Ле Руа Ладюрі, коментуючи цю функцію традиціоналізму, підкреслював, що «розділення обов'язків по статі і віку сприяло виконанню робіт: чоловік орав, тиснув, прибирав ріпу, займався полюванням і рибальством, підлітки пасли домашнє стадо... турботою жінки були вода, вогонь, город, хворост, кухня... вона прибирала капусту, полола, в'язала снопи... тримали її, особливо в молодості, в строгості» [10, с. 17]. У текстах, які виникли в рамках народної української культури, гріх жінки в традиційному суспільстві сприймається як подвійний: зрада поєднується з святотатством, навмисним спотворенням тексту молитви. Ймовірно, в негласній ієрархії традиційного суспільства з його специфічним відношенням до релігійності другий гріх був менш значним ніж зрада, але в цілому подібні тексти сприяли формуванню певного образу жінки в суспільстві, де домінуючі позиції в соціальному і релігійному житті займали чоловіки.

Релігійні персонажі є центральними і в інших текстах, наприклад – в казці «Кара сьвятому Петрови». Цей відносно невеликий текст, відображає не тільки колективні релігійні уявлення, які існували серед українців, але і зачіпає реалії Російської Імперії: «ходили по зимлі Сус Христос, апостол Питро та (забув) ще хтось третій: чи апостол Іоан, чи Павло (похоже на те, що Павло). Приходять вони ввечері до сила і радять ця: "Де нам переночувати?" І нарадись вони пириночувати у корчмі. Полягали вони на долівці: ті од краю, а Питро у сиредині (думка така була: народ п'яний ходити ме, так його в сиредині ни турбоватиме). Коли увіходе в шинок табун людей, і захотілось їм здерти с подорожніх могоарича. От один і кричить: "Це що за бродяги тут вяляють ця? Пашпорт єсть у вас?" – Нимає, кажуть. – Як ухопили вони Питра, били-били його, скільки влізло, та й пустили. Питро баче, що ни пи-

релівки: просе Бога помінітись місяцями. Бог биз суперечки ліг у середину (народ зібрав ся все зговорчивий), а Питро од краю. Коли приходе другий табун – вдруге вибили Питра, приходе третій табун – і все його навалювали. Так це, бач, за те бито Питра тричі, що він тричі одрік ся од Бога» [16, с. 10]. У цьому контексті несвітські образи, породжені народною релігійністю, змішуються з російськими реаліями, заломленими через призму масової свідомості українця, який примусово піддавався уніфікації, модернізації, наприклад – через встановлення паспортної системи. У тексті, про яке йдеться вище, з одного боку, змішані різні образи світу – український (переважно традиційний і релігійний) і якийсь альтернативний йому російський, заснований на ідеї імперії, на уніфікації і примусовій організації її простору. З другого боку, цей текст демонструє і ті різні ролі, які грали в Імперії українці і неукраїнці. Перші, ймовірно, фігурують як якась правильна, але гноблена меншина тоді як їх кривдники уподібнюються гонителям християнства.

Інші тексти, зібрані і видані Митрофаном Дикаревим, не тільки відображають елементи релігійної самосвідомості кубанських українців, але і свідчать про деякі зміни в їх ідентичності. Ці тенденції, наприклад, характерні для тексту «Відкіля взяли ся козаки й салдати»: «Ходив-ходив апостол Питро по зимлі, і баче, що проповідувать йому нікому, бо людей було ще мало. От він і узав ся людей творити: козаків з глини, а салдатів з крупичатої муки. Козаків і салдатів тим він заходивсь ліпити, щоб було кому віру християнську од бусурменів і недовіроків ратувати. Козаків Питро постановив у ширенгу, щоб сушились, а салдатів теж у ширенгу, насупроти їх. Як уже посохли, Питро почав до кожного козака підходить, і на якого дуне, той і стане живий. Поки він з козаками порав ся, а собака почула, що щось од салдат(ів) гарним пахне, й почала усіх їх, салдат(ів), під-ряд глитати. (Звісно, які ці собаки нинажерливі). Питро гульк до салдатів, коли дивить ся, аж біда!... – Постой же ти, бісова віра! Я-ж тобі задам! Та потехеньку-потехеньку ззаді підходе-підходе до собаки. (А в його була гарна залізна палиця). Як ухопе він тую собаку за хвіст, як почав її тию палицею чисати, як почав чесати, а собака як почала салдатами ср..и, та замісто кожного одного, якого з'їла, ви...ла їх, може, десять або сто. Отим-то салдат(ів) так багато, що, може, у сто разів більше, ніж козаків. Чи ни-помалу-ж-то вона, бісова душа, й ср..а ними! А за яким ще сц..не хоч трохи, то з-отого вже нибизпримінно охвицер вийде. От відкіля, коли хочите знать, повили ся козаки й салдати!» [16, с. 11]. Цей текст відображає декілька рівнів в розвитку ідентичності кубанських українців в кінці XIX століття. Ідентичність продовжувала існувати як переважно традиційна і релігійна: саме тому одним з головних героїв цього тексту виступає апостол Петро. Герої тексту соціально розділені і соціально різні. З другого боку, ці соціальні відмінності могли мати і національні / етнічні підстави: під козаками анонімний колективний автор цієї казки розумів українців, а під солдатами – «москалів». Цей текст, ймовірно, можна розглядати як рецидив

історичної пам'яті, пов'язаний з ліквідацією української / козачої автономії, коли історичними суперниками козаків була регулярна російська армія. Окрім цього в тексті «Відкіля взяли ся козаки й салдати» помітна також спроба актуалізувати унікальність козаків / «українців», вказавши також на гріховність їх історичних опонентів солдатів / «москалів».

Підводячи підсумки статті, до уваги треба приймати декілька чинників. Більшість текстів, зібраних і опублікованих М. Дикаревим, відображає саме народну, традиційну культуру і ідентичність значної частини мешканців Кубані. Ця культура була традиційною, мала перехідний характер і не була чітко пов'язаною з тією або іншою національною групою. Традиційність подібної культури виявлялася в картині світу її носіїв, де найважливішими координатами були релігійні орієнтири. Ймовірно, саме цим треба пояснювати наявність релігійних образів, зв'язаних, наприклад, з Богом і Ісусом Христом. З другого боку, ця культура була культурою перехідного суспільства, традиційна ідентичність якого поступово слабіла, деградувала і руйнувалася. На зміну традиційної ідентичності прийшли донаціональні форми ідентичності, пов'язані з різними умовно «національними» («жидівськими», «москальськими») образами, які фігурують в текстах, опублікованих Митрофаном Дикаревим. Ці образи відобразили спектр різних ролей формального і неформального плану, які до кінця XIX сторіччя існували серед мешканців Кубані. Тексти, видані М. Дикаревим цікаві не тільки в контексті історії традиційної культури, і української мови – вони є важливим (і одним з єдиних) джерел по історії народної культури того суспільства, яке ще не було піддане руйнівній дії процесів модернізації і конструювання націй. Аналізовані вище тексти цікаві і в тому контексті, що традиційна культура існувала не тільки надзвичайно стійка і статична, але і закрита. Саме цей чинник частково пояснює і виправдовує нечисленність мікроісторичних і історико-антропологічних досліджень традиційних співтовариств. Аналізуючи цю проблему, необхідно пам'ятати і про те, що через декілька десятиліть культура, зафіксована М. Дикаревим, фактично перестане існувати, будучи нездатною конкурувати як з різними національними (українським і російським) проектами, так і натиском модернізації. У цьому контексті казки і анекдоти, видані М. Дикаревим, мають особливе значення для вивчення культури мовчазної більшості на українській периферії в період, який є принципово важливим для створення модерної української національної ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белова О. О «жидах» и «жидовской вере» в народных представлениях восточных славян. – (http://krotov.info/libr_min/02_b/el/olva_01.htm)
2. Белова О. В. Отражение этноконфессиональных отношений в славянском фольклоре // *Jews and Slavs*. - 1999. - Vol. 6. - P. 11–21.

3. Белова О. В. Этноконфессиональные стереотипы в славянских народных представлениях // Славяноведение. - 1997. - № 1. - С. 25–32.

4. Богатырев П. Г. Леви-Брюль и этнография европейских народов // Богатырев П. Г. Функционально-структуральное изучение фольклора (Малоизвестные и неопубликованные работы). - М., 2006.

5. Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI веке. - М., 2000.

6. Зенкин С. Микроистория и филология // Казус: индивидуальное и уникальное в истории. 2006 / под ред. М. А. Бойцова, И. Н. Данилевского. - М., 2007.

7. «История – не крепость, а открытое пространство для дискуссий»: интервью с Карло Гинзбургом. – (<http://www.polit.ru/article/2006/10/10/ginzburg/>)

8. Кирчанів М. В. Від селюків до українців: уявляючи українців, долаючи маргінальність (регіональні дискурси формування української модерної нації) // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. - Вип. 5. - Київ: Інститут Історії України НАН України, 2011. - С. 149–160.

9. Кирчанов М. В. Книга М. А. Дикарева «Очерк воронежского мещанского говора» как источник русско-украинских этнических контактов // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2005 год. Дикаревские чтения 12. / ред. и сост. М. В. Семенов. - Краснодар, 2006. - С. 48–54.

10. Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294–1324). - Екатеринбург, 2001.

11. Нойманн И. Использование «Другого». Образы Востока в формировании европейских идентичностей. - М., 2004.

12. Олейников А. Микроистория и генеалогия исторического опыта // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории – 2006 / под ред. М. А. Бойцова, И. Н. Данилевского. - М., 2007. - Вып. 8. - С. 379–393.

13. Польская С. А. Микроистория в зеркале исследований современной французской медиевистики. – (<http://www.newlocalhistory.com/node/239>)

14. Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального. – (http://krotov.info/lib_sec/17_r/rev/revel.html)

15. Ульбрих К. Переплетения: христианско-иудейские отношения в одном сельском сообществе XVIII века // Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории / под общ. ред. М. Крома, Т. Зоколла, Ю. Шлюмба. - СПб., 2003. - С. 90–142.

16. Чорноморські народні казки і анекдоти // Етнографічний збірник / під ред. М. Грушевського. - Т. 2. - Львів, 1896.

17. Шлюмба Ю., Кром М., Зоколл Т. Микроистория: большие вопросы в малом масштабе // Прошлое – крупным планом: современные исследования по микроистории. - СПб., 2003. - С. 7–26.

ЕЩЁ РАЗ К ВОПРОСУ ОБ УКРАИНСКО-КУБАНСКИХ КНИЖНЫХ СВЯЗЯХ

Эти заметки посвящены кубано-украинским книжным связям в первой половине XIX века, конкретнее, месту украинской книги в формирующемся книжном пространстве Кубани, путям миграции украинской книги на Кубань. Об этом писали уже не раз (В. К. Чумаченко [19; 21], А. И. Слущкий [10; 18], Д. В. Грушевский [3]). Книга – одно из самых полифункциональных явлений социальной жизни. Функции книги динамичны во времени и в формах проявления. Нам хотелось бы остановиться на одном из их проявлений, увидеть книгу как инструмент в поисках коллективной идентичности.

Печатный текст (книга) создает условия для сохранения исторической коллективной памяти. Историографические, фольклорные, языковые, художественные зафиксированные тексты – это всё обозначенные в культурном пространстве знаки идентичности. Совершенно очевидно, что, вырабатывая принципы формирования региональных книжных фондов и репертуара местной книги, создавая свою периодическую (региональную) печать, организовывая общественные библиотеки (собрания зафиксированных текстов), социум (или отдельная группа социума) пытается обозначить пространство своей коллективной идентичности. Особенно сложно процессы поисков идентичности складываются в зонах соприкосновения разных национальных и этнических культур, в условиях колонизации, освоения новых территорий. Именно к таким территориям относится Кубань. Уже в момент административного вписывания Земли войска Черноморского в российскую государственность (в административно-территориальное строение России) на её землях столкнулись разные культуры, разные языки, разные культурно-исторические системы ценностей. И сегодня это можно почувствовать в культуре Кубани – особенно, в языке, в казачьей одежде, в песенной и литературной традиции.

В контексте наших заметок важно упомянуть ещё об одном (постоянно дискутируемом) вопросе: что мы разумеем под понятием «украинская книга» и как используем этот термин? Таким вопросом постоянно задаются библиографы, приступая к составлению «репертуара» [4]. Только ли книги на украинском языке, или книги, напечатанные на территории Украины? Через какие группы книг можно попытаться понять характер влияния украинской книжной культуры на книжную культуру Кубани, интерес кубанцев к украинской культуре, к украинской книге? Какова мера влияния на этот интерес местной интеллигенции и местной власти?

Кроме того, процессы миграции книжных потоков могут формулировать ещё целый ряд вопросов. Как быть с русскими кириллическими книгами, напечатанными вне Украины, но пришедшими (привезенными на Кубань) из Украины, из украинских монастырей? Или например, как расценивать ситуацию, что в середине XIX века украинская книга на Кубань интенсивно приходила

не столько из Украины, сколько из Петербурга? Конец XIX века – начало XX века отмечены активизацией украинских маршрутов, деятельностью «Просвіти». Как и с чем всё это связывать? Только с географией украинского книгоиздательства? Каждое из этих социальных явлений отражает характер межкультурного диалога, сложные вопросы культурного (книжного) взаимобмена, вопросы политического и идеологического характера.

Едва ли на эти вопросы можно найти однозначные ответы. Анализируя ситуацию первой половины XIX века, правомерно выделить несколько групп книг: 1) книги, привезенные с территории Украины и оказавшие влияние на кубанскую культуру, 2) книги, посвящённые украинской этнографии и истории в большем количестве бытовавшие на Кубани (независимо от того, где они были напечатаны и на каком языке), 3) литературные произведения украинских авторов, в первую очередь, напечатанные на украинском языке.

В истории миграции украинской книги на Кубань, или миграции книжных потоков с территории Украины на земли черноморских (кубанских) казаков можно выделить ряд этапов. Первый этап – период заселения Черноморья. Государственная власть не могла себя реализовать, не имея на территории Черноморья книжных собраний. Нужны были книги законодательные, религиозные, учебные. Содержание (как и функциональная предназначённость) доставляемых книг были призваны обеспечить функциональные потребности кубанских чиновников, учителей, священников. Этот период характерен тем, что и русская книга, и украинская книга доставлялась в край через территорию Украины. Территориально, административно, «транспортно» Черноморья, расположенная на Юге России, была ближе всего к Крыму и Украине. От того мы видим, что первые законодательные книги в Черноморье были присланы из Таврического областного правления [1, ф. 249, оп. 1, д. 255. Переписка с Таврическим областным правлением о высылке в Черноморское войско законов. 1793–1793], учебная книга в регион поступала из Императорского Харьковского университета (Харьковского учебного округа), богослужебными и церковными книгами Черноморью обеспечивала Феодосийская епархия. Но – понятное дело – законодательная книга была представлена петербургскими изданиями. В богослужебной и религиозной книге, которая присылалась из Таврии, преобладали московские издания Синодальной типографии и петербургские Александрово-Невской лавры. Большую часть учебной литературы составляли издания Харьковского университета [14]. Судя по сохранившимся документам, это были методические пособия и руководства по предметам, изучаемым в уездном училище. Они были напечатаны на русском (а иногда и на латинском, немецком) языках. Можно ли говорить о том, что привозимые (присылаемые) в Черноморье книги были проявлением кубано-украинских книжных связей? Каналы миграции скорее отражали территориальное расположение Черноморья в российском пространстве и её административную подчинённость.

Особо, очевидно, следует отметить привезённую в Черноморье в 1798–1804 годах библиотеку Спасо-Преображенского Киево-Межигорского монастыря. Войсковой атаман Т. Т. Котляревский, добиваясь разрешения передать биб-

лиотеку черноморцам, надеялся, в первую очередь, обеспечить необходимыми богослужебными книгами новые храмы и создаваемую Екатерино-Лебяжскую Свято-Николаевскую пустынь. География привезенных из Межигорья изданий была самая широкая. Были издания московские и петербургские, но больше всего было кириллических книг западно-славянской печати, в первую очередь украинской (Киев, Львов, Чернигов, Почаев). Среди авторов встречаем имена украинских и белорусских литературных, церковных деятелей – Иннокентия Гизеля, Антония Радивиловского, Иоанна Максимовича, Кирилла Транквиллиона (Ставровецкого), Стефана Яворского, Леонтия Карповича, Лазаря Барановича, Иоанникия Галатовского [15]. Следует учитывать, что Русская православная церковь с большой осторожностью относилась к учительным книгам, изданным в западных славянских землях, на границе с католицизмом. Их язык был сложен для чтения, их подозревали в униатстве, в католических ересях. «Евангелие учительное» Кирилла Транквиллиона-Ставровецкого (на Кубань привезли как минимум три экземпляра) царским указом «было приговорено» к уничтожению. Той надежды, которую на них возлагал Т. Т. Котляревский, они не оправдали. В Черномории эти книги не уничтожались, но и не использовались.

Небольшое количество личных библиотек было у черноморской старшины и духовенства¹. Об их составе судить достаточно сложно. Прямых источников сохранилось мало. Библиографически реконструировать состав этих собраний (понять, где книги печатались, какую книжную культуру они представляют) за редким исключением невозможно. Но, тем не менее, фразы о книгах у Герасима Романовича Кухаренко, о библиотеке в семье Бурсаков² кочуют из публикации в публикацию. О нескольких личных библиотеках (И. Барвинского, М. Косовича) рассказывают сохранившиеся описи имущества [5; 1, ф. 249, оп. 1, д. 286, л. 52, 52 об., 53. Реестр оставшимся имения покойного коллежского асессора Ивана Барвинского вещам]. Литературное творчество Я. Мишковского однозначно свидетельствует о знакомстве с ранними изданиями И. П. Котляревского [20]. Можно гипотетически порассуждать о библиотеке К. В. Россинского, но, не считая харьковских университетских учебников, сборников речей «говоренных в торжественном годовом собрании Императорского Харьковского университета», журнала «Сочинения и переводы студентов Имп. Харьковского университета» об украинских изданиях в его библиотеке (судя по сохранившимся источникам) ничего не известно. Зато свидетельств об изданиях петербургских предостаточно.

¹ Есть еще один аспект, который следует не забывать при исследовании книжной культуры региона. Исторические архивы значительно чаще сохраняют для нас документы, рассказывающие о культурной, книжной жизни элиты. И практически не сохраняют источников, позволяющих изучать книжную культуру рядового казачества.

² Книги с владельческими пометами Бурсаков хранятся в фондах Краснодарского историко-археологического музея-заповедника им. Е. Д. Фелицына.

Ситуация начала меняться в конце 30-х годов. К этому времени уже была сформирована система управления Черноморией. С точки зрения администрации, образование и культура по-прежнему носили функционально-прикладной характер. Общественных библиотек в Черномории не было. Но именно в этот периода казачью интеллигенцию начинают не устраивать сугубо «прикладной», функциональный характер существующих в области книжных собраний. Для станичных правлений начинают приобретать не только законодательную (или регламентирующую) книгу, но и книгу исторического содержания. Я. Г. Кухаренко предлагает купить книгу А. Скальковского «История Новой Сечи», хранить её в правлении, чтобы всякий из казаков имел право «в свободное время читать или слушать читающих, вспоминать времена наших бессмертною своею славою предков» [6]. Собранию книг в станичном правлении, которое должно было обеспечивать реализацию управленческих функций, пытались придать новую, совершенно не характерную для него воспитательную функцию, сделать его общедоступным.

Впрочем, издание Скальковского распространял на Кубани не только Я. Г. Кухаренко. «История Новой Сечи иди последнего коша запорожского» была издана в Одессе 1842 году. В предисловии ко второму изданию автор писал: «Почти все издание разошлось за два года, половина тиража куплена храбрым черноморским казацким войском, которое мою книжку восприняло за истинную историю своих предков, среди ретивых подписчиков встречалось немало имен простых казаков и поселян. Одобрение потомками Запорожцев была для меня наилучшею похвалою». В том же предисловии автор приводит ещё одно свидетельство распространения книги в Черномории, письмо наказного атамана, генерал-лейтенанта Н. С. Заводовского «С особым удовлетворением я хочу сообщить Вам, что "История Новой Сечи..." доставила читателям Черномории наиприятнейшее удовольствие памятью преславных их предков и получила всяческое одобрение и похвалу» [8].

В крае начинают появляться богатые личные книжные коллекции. В официальном ответе на запрос тифлисского начальства Я. Г. Кухаренко пишет об отсутствии общественной библиотеки, но тут же добавляет «...частные лица из войсковых чинов, желающих иметь издаваемые книги или журналы и газеты, выписывают их на собственный счет» [1, ф. 249, оп. 1, д. 2877, л. 4]. В Екатеринодаре и Новороссийске собирали большие и богатые личные библиотеки исполняющий обязанности наказного атамана Черноморского казачьего войска генерал-майор, литератор и этнограф Я. Г. Кухаренко; командир Псекупского полка, впоследствии генерал-лейтенант, историк казачьего войска И. Д. Попка; начальник 1-го отделения Черноморской береговой линии, контр-адмирал Л. М. Серебряков; смотритель Екатеринодарского духовного училища Василий Фёдорович Золотаренко. Обязательно нужно отметить, что все библиотеки по своему составу были абсолютно разные [1, ф. 260, оп. 1, д. 180; 2; 7; 13; 17; 10; 19; 12; 9]. Книга, необходимая для выполнения функциональных обязанностей, занимала в этих личных библиотеках скромное место. Состав библиотек, в первую очередь, отражал личные привязанности,

культурные ориентации владельцев. В литературе не раз высказывалось мнение, что «степень распространенности (как и состав) личных библиотек является своеобразным индикатором образованности общества и уровня автономизации, духовной независимости его членов» [9]. Сравнительно сложный этнический состав населения Кубани, ориентация на различные культурные «коды» должны были найти и нашли отражение в составе этих библиотек. Я. Г. Кухаренко, поддерживающий дружеские отношения с Т. Г. Шевченко, Н. И. Костомаровым, П. А. Кулишом, много писавший на украинском языке, активно сотрудничавший с украинской периодикой, собрал прекрасную библиотеку украинской литературы. Авторами и читателем украинской «Основы» выступают С. А. Шарап, Ф. Бойчук, В. Мова (Лиманский), П. Барилко.

Широко представлена украинская литература в библиотеке И. Д. Попки. Его отец выходец из Украины. Об этой библиотеке сохранились наиболее исчерпывающие и достоверные свидетельства – её каталог. В первую очередь, библиотека Ивана Диомидовича рабочая. Он собирал все, что касается Кубани, Кавказа, казачества, независимо от того, кто писал и где издано. Он как бы изначально готовится стать историком казачества. Причём в этой истории этническим особенностям он уделяет не главное внимание, его больше интересует казачество как феномен русской государственности и истории. Украинская книга в его библиотеке представлена тремя комплексами: историей (Н. А. Маркевич, Н. И. Костомаров, А. А. Скальковский, П. А. Кулиш), художественной литературой (Н. Мордовцев, несколько изданий И. П. Котляревского, три издания Кобзаря Т. Г. Шевченко на русском и украинском языках, П. А. Кулиш), этнографией (В. Антонович и М. Драгоманов «Исторические песни малорусского народа», А. Л. Метлинский. «Народные южнорусские песни». Киев, 1854) [2].

В. Ф. Золотаренко тоже выходец из Украины, но в круге его чтения мы вообще не встречаем имен украинских авторов; не упоминается украинская книга в каталоге Новороссийской офицерской библиотеки, организуемой Л. М. Серебряковым. Обращает на себя внимание факт, что все составители библиотек не ограничивались «личным интересом», а постоянно инициировали других черноморцев к чтению, к занятиям профессиональной культурой. И. Д. Попка одним из первых затевает хлопоты об открытии общедоступной полковой библиотеки, Л. М. Серебряков ведёт долгую служебную переписку об открытии в Новороссийске офицерской библиотеки. Я. Г. Кухаренко среди своих земляков – черноморцев распространяет петербургский украинский журнал «Основу», книги А. Скальковского и П. Кулиша.

Сам по себе столь разный состав личных библиотек свидетельствует о тех сложных процессах «поисков» идентичности, которые происходили на Кубани в конце 50-х – начале 60-х годов. Важно подчеркнуть, что во второй трети XIX века украинская книга попадала на Кубань, в первую очередь, по инициативе местной интеллигенции, главным был личностный фактор.

* * *

Этот личностный фактор останется постоянным на протяжении всей истории формирования книжного фонда региона, но в начале 60-х годов и админи-

страция области сама начнет проявлять определенные книжные инициативы. В 1863 г. наказный атаман граф Ф. Н. Сумароков-Эльстон циркулярно предложил в Кубанском казачьем войске организовать 19 полковых, бригадных и окружных библиотек. Мы не будем останавливаться подробно на самой истории их организации, об этом уже писали [11; 16]. Нас интересует факт наличия украинской книги в фондах этих библиотек и насколько это подтверждается источниками. В фонде Канцелярии наказного атамана Кубанского казачьего войска ГАКК сохранилось дело «Об открытии и комплектовании полковых, окружных и бригадных библиотек» [1, ф. 249, оп. 1, д. 2330а. Т. 1–2. 14.02.1864 – 07.09.1866] в 1027 листов. Это сложный большой делопроизводственный комплекс разных видов письменных источников, позволяющий достаточно полно ответить на интересующие нас вопросы.

Процедура открытия библиотеки предполагала несколько этапов. Сначала, еще до открытия библиотек, офицерами полка составлялся и отправлялся в канцелярию Наказного атамана каталог *предполагаемой* библиотеки, или (в крайнем случае) список книг, которые для библиотеки (по мнению офицеров) следовало приобрести. Одновременно, командование войском (через публикации в газете) предложило книготорговцам принять участие в комплектовании создаваемых библиотек. В войсковую канцелярию начали присылать не просто предложения по комплектованию библиотек, но и проспекты (каталоги) изданий, которые могли быть приобретены. Среди присланных каталогов мы не встретили ни одного из Киева, Харькова или Одессы. Договор на поставку книг был заключен с петербургским книгопродавцом Н. Г. Овсянниковым. Тем не менее, и в проектах, предложенных офицерами, и в присланных петербургских проспектах достаточно представительно присутствовала украинская книга.

Было принято решение о выработке типового каталога полковых библиотек и централизованной закупке книг: это позволяло и контролировать фонды и экономить средства на оптовых закупках. Старший адъютант управляющего Канцелярией наказного атамана сотник Л. Ф. Прага сделал доклад о необходимости составить образцовый типовой каталог для полковой библиотеки [Там же, т. 1, л. 155–162]. Его поручили составить Директору училищ Кубанской области В. Д. Терзиеву. Подготовленный каталог утвердил наказный атаман. Черновая копия этого каталога сохранилась [Там же, т. 1, л. 203–213]. В него включены 298 описаний, из них сорок шесть названий (15,4 %) так или иначе связанных с украинской тематикой. Каталог был выслан Н. Овсянникову. Книги «тюками» начали доставлять на Кубань. Нам принципиально важно, что каждую полученную полком библиотеку сопровождала, составленная Н. Овсянниковым, опись, которая заверялась командиром полка, и копия которой отправлялась как отчетный документ в Екатеринодар в Канцелярию наказного атамана. То есть сохранилась возможность сопоставления 1) заказа на украинскую книгу, высказанного пожеланиями офицеров полка, 2) типового каталога, утвержденного наказным атаманом (характеризующего взгляды администрации войска на фонд полковой библиотеки), 3) описи присланным в каждую библиотеку книгам, позволяющая проследить реальное

наличие книг в каждой полковой (окружной, бригадной) библиотеке.

Формат этих заметок не позволяет быть очень подробными. Фонды открывающихся библиотек были практически одинаковыми по количественным (около 450 названий)³ и содержательным характеристикам. В каждой библиотеке количество книг украинской тематики колебалось от 40 до 50 названий. То есть из Петербурга в Екатеринодар было привезено около тысячи названий книг украинской тематики. В основном в фондах библиотек «украинская книга» совпадала со списком В. Д. Терзиева.

Так же как и в личной библиотеке И. Д. Попки, все издания можно представить тремя блоками: историческую, художественную, этнографическую. Кроме того, в фондах было три украинских альманаха и сборника: «Хата», «Украинец», «Родына» География и хронология изданий в полковых библиотеках выглядели следующим образом.

Табл. 1.

Распределения изданий украинской тематики в библиотеках полков Кубанского казачьего войска по месту их печати

СПб.	Москва	Киев	Одесса	Чернигов	Всего
32	9	6	2	1	50
64 %	18%	12%	4%	2%	100

Табл. 2.

Хронологическое распределения изданий украинской тематики в библиотеках полков Кубанского казачьего войска

1840–1845	1846–1850	1851–1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862
9	4	3	2	6	5	3	6	5	8
16%	8%	6%	4%	12%	10%	6%	12 %	10%	16%

Табл. 3.

Тематико-видовой распределения изданий украинской тематики в библиотеках полков Кубанского казачьего войска

История	География	Литературные произведения	Фольклор, этнография	Журналы, альманахи
18	1	21	7	3
36%	2 %	42 %	14%	6 %

Всякая группировка в определенной степени условна. Сложно порой разделить интерес к литературным произведениям и к историческим трудам. В

³ Как правило, первоначальные фонды полковых библиотек были несколько больше, чем их определил в каталоге В. Д. Терзиев. По 65 книг каждой библиотеке подарил Н. Г. Овсянников. Кроме того, в библиотеки влились книги, хранившиеся в штабах полков и бригад.

произведениях П. А. Кулиша историческая тематика сравнительно часто представлена литературными жанрами. Если в личных библиотеках черноморцев встречались издания конца XVIII века, то в полковые библиотеках, преимущественно, представлена книга 40-х – 60-х годов. От «Истории Малой России со времен присоединения ее к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче с кратким обозрением первобытного состояния сего края» Бантыш-Каменского, изданной в Москве в 1842 году, до «Народных рассказов» Марко Вовчок на украинском языке («с малороссийским, русско-польским словарем») (СПб., 1862). Из книг, изданных до 40-го года в библиотеках имелось издание «Описание Украйны» Гильома Боплана (СПб., 1832) Историческая литература была представлена большим количеством работ Н. И. Костомарова, П. А. Кулиша, А. А. Скальковского, Н. Маркевича, А. Ригельмана, Н. Бантыш-Каменского, Сементовского, А. Смирнова (всего 10 имен); этнография и фольклор – именами Н. Закревского, М. Максимовича, А. Л. Метлинского, А. Стороженко, П. Кулиша, литературные произведения – творчеством Тараса Григорьевича Шевченко (два издания «Кобзаря», «Наймичка», «Катерина», «Псалмы Давида»), И. П. Котляревского, Марко Вовчок, Гр. Квитки-Основьяненко, П. Кулиша, Гр. Сковороды.

Можно продолжить перечислять имена авторов, можно попытаться библиографически реконструировать фонды библиотек, но и выявленных на сегодняшний день фактов достаточно, чтобы сделать однозначный вывод: украинская книга с первых шагов черноморских казаков на новой земле активно участвовала в формировании новой региональной ментальности, сначала Черноморья, а потом и более сложной этнической структуры, которую представляла из себя Кубанское казачье войско и Кубанская область в целом.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Государственный архив Ставропольского края. Ф. 377. Оп. 1. Д. 35. 42 л.
3. *Грушевский Д. В.* Кубано-украинские книжные связи в деятельности украинских обществ Кубани // Социально-гуманитарный вестник: Межвузовский сборник научных статей. Специальный выпуск. № 5. Материалы научной конференции аспирантов Краснодарского государственного университета культуры и искусств. Краснодар, 2010. - С. 24–28.
4. *Дашкевич Я.* Навколо «Репертуару української книги 1798–1916» // Репертуар української книги. 1798–1916. Матеріали до бібліографії / Упорядкування, підготовка до друку та примітки Л. І. Ільницької; Передмова і наукова редакція д-ра іст. наук Я. Р. Дашкевича. - Т. 1. - Львів, 1995. - С. III–IV.
5. *Иванов И. И.* Библиотека конца XVIII века поручика Черноморского казачьего войска М. И. Коссовича // Книжное дело на Северном Кавказе: методы, источники, опыт исследований. - Вып. 7. - Краснодар, 2011. [В печати].
6. *Мельников Л. М.* Я. Г. Кухаренко и Т. Г. Шевченко в их взаимных отношениях // Изв. ОЛИКО. Вып. VI. Екатеринодар, 1913. С. 39.

7. Недосекін В. І. Чорномор'я: Проблеми соціально-економічної структури. 1792–1860. Краснодар, 1980. С. 53–54.

8. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. Дніпропетровськ, 1994. С. 20.

9. Рейтблат А. Библиотека для себя и библиотека для других // Что мы читаем? Какие мы? СПб., 1993. С.39.

10. Слуцкий А. И. Я. Г. Кухаренко и книга // Кухареновские чтения: Тезисы докладов историко-литературных чтений, посвященных жизни и творчеству Я. Г. Кухаренко. Краснодар, 1993. С. 8–12.

11. Слуцкий А. И. К истории организации полковых библиотек в Кубанском казачьем войске // Вопр. регионоведения. Вып. 1. Краснодар, 2002. С. 23–34.

12. Слуцкий А. И. Библиотека генерал-лейтенанта Ивана Диомидовича Попко // Книга: Исслед. и материалы. - Сб. 90. - М.: Наука, 2009. - С. 183–192.

13. Слуцкий А. И. Новороссийская офицерская библиотека: обстоятельства истории // Библиотека в контексте истории: материалы VIII междунар. науч. конф. - М.: Пашков дом, 2009. - С. 95–103.

14. Слуцкий А. И., Грушевский Д. В. Монография Д. И. Багалея «Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)» как источник изучения книжного дела Кубани (Черномории) // Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. - Вып. 4. - Краснодар; Київ, 2010. - С. 20–32.

15. Слуцкий А. И. Библиотека Екатеринодарского уездного училища в дар библиотеке Александровского (Гельсингфорского) университета // Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. - Вып. 5. - Краснодар; Київ, 2011. - С. 65–74.

16. Сулиева А. В. Полковые библиотеки Кубанского казачьего войска (вторая половина XIX века) // Книжное дело на Северном Кавказе: методы, источники, опыт исследований. Сб. статей. - Краснодар, 2010. Вып. 6. С. 255–270.

17. Трѣхбратов Б. А. «...Чтение есть необходимость всякого сколько-нибудь образованного человека...»: Из истории первых общественных библиотек на Кубани // Кубань: Проблемы культуры и информатизации. 1997. № 2. С. 23–26.

18. Чорномор'я и Кубань в журнале «Киевская старина»: Библиографический указатель / Составители: С. А. Слуцкая, Л. С. Финогина. Научный редактор и автор вступительной статьи – А. И. Слуцкий // Кубанский сборник: сб. науч. ст. и материалов по истории края. Том III (24). – Краснодар, 2008. С. 472–489.

19. Чумаченко В. К. Кубанский кобзарь // Кубань (альманах). - 1988. - № 4. - С. 83–90.

20. Чумаченко В. К. К личности Я. Мишковского // Вторые Кухареновские чтения. Материалы научно-теоретической конференции. - Краснодар, 1996. - С. 21–25.

21. Чумаченко В. К. Українська книжка на Кубані // Вісник Товариства української культури Кубані. 2003. №4. С. 7.

«ЧЕРНОМОРСКАЯ МОВА» В СРЕДЕ СТАРОЛИНЕЙНОГО КАЗАЧЕСТВА КУБАНИ

Одной из специфичных историко-этнографических черт Кубани является языковое своеобразие речи черноморских казаков, которые поначалу говорили на «чистом малороссийском наречии», а затем выработали свой особенный диалект, возникший на основе смешения русских и украинских слов, который известен под названиями «черноморское балаканье», «кубанская мова», «кубанская балачка» и т. д. Попытаемся осветить такой аспект данной темы, как применение «черноморского балаканья», в среде потомков русскоговорящего, «старолинейного» казачества Кубани.

Наиболее яркие тому примеры мы можем найти в многочисленном историко-литературном наследии Фёдора Ивановича Елисеева. Он был выходцем из старой линейной станицы Кавказской, к тому же являвшейся одним из оплотов старообрядчества на Кубани. В ней «...наши старoverы и старожилы говорили старинным русским языком, где буква «Я», шипящие буквы и мягкий знак – доминировали» [4, с. 60]. В качестве примера можно привести разговор Елисеева с другом детства казаком-старoverом Киреем Мазановым, «с длинной, почти до пояса, рыжей бородой»:

– Здравия желаю Ваше Благородие, Федор Ваньч, – первым сказал он, став «смирно», козырнув и тут же отставил ногу, как не находящийся на военной службе.

– Здравствуй-здравствуй Кирик, – отвечаю и протягиваю руку.

– Ну, как живешь? тут же добавляю.

– Ды, как!, работаем мы дома, а сычас нада итить в лагери... дык я к тебе с просьбою прибах.

– Говори, Кирия, и што можно – я помогу.

– Ды тут памагать нечива... вазьми мне к сабе в динщики, вот и вся твая помашь будить мне, – говорит он.

– В ден-щи-ки, Кирия? – протянул я. – Такого джигита и в денщики? Ты должен быть в строю и еще возьмешь приз, – добавляю.

Что интересно Елисеев в тексте сразу же подметил, что «...находясь в станице, надо было и офицеру говорить по-станичному, иначе казаки воспринимали это нехорошо, словно офицер их чуждается, стал «паном» и не хочет говорить с ними душевно».

– Феть (т. е. Федя)! Я нихачу ламатца в страю, а на призы выступлю и забью усех, – отвечает он.

– Нет, Кирия! Нехорошо. Казаки скажут – ишь, хорунжий Елисеев взял себе в денщики станичника.

– Ды и пушай гаварять, а я хачу у тебе служить, вот и все, – настаивает он. Видя мое несогласие, он стал «соблазнять»:

– Я тебе пирпялов (перепелов) буду ловить, и жарить, карасей с Чалбас прийясу, а са сваю саду буду вазить смародину, клубничку, чирешни...

– Не надо мне этаво, Киря. У нас свой сад хороший, – парирую ему, и вижу, он начинает сердиться своей неудаче. Мне его, старого дружка, стало жаль.

– Ну, хорошо, Киря. Я тебя возьму, но только ты при господах офицерах и казаках не называй меня по имени, а называй так, как полагается по уставу.

Киря покраснел, отвернул голову в сторону и с обидой произнес:

– Ху, т-ты!.. а што я этава ни знаю!.. иш-шо будишь ты мне учить... эта мы с табою гаварим дома, в сваей станице, а на службе – другая дела [4, с. 60–61].

Но уже в детстве Фёдор Иванович, тогда еще просто Фёдушка, стал попадать под очарование культуры «далекого невозвратного Запорожья». В своих неопубликованных автобиографических воспоминаниях он писал, что «...в школе меня называли ещё и Остапом, а моего младшего брата Андриюшу – Андрием. Я этим очень гордился, так как уже читал «Тараса Бульбу» и старался всегда доказывать, что я действительно "Остап" и настоящий казак» [1].

Но наиболее тесно с носителями «станичного языка черноморских казаков, образно шевченковского...», Елисеев столкнулся в 1910 г. когда поступил на службу вольноопределяющимся в 1-й Екатеринодарский Кошевого Атамана Чепеги полк Кубанского казачьего войска.

Наиболее ярко он описал как казаки-черноморцы пели свои «песни» и, что особенно важно, он тоже, будучи первым подголоском в хоре...

«Хор готов. Им всегда «дылыжырував плитью» вместо камертона все тот же мой взводный урядник Дмытрый Юхымыч Побэда.

– СТАНОВСЬ! Пэрви – сюды! Хтори – биля ных! Басы – коло мэнь! – это он коротко и авторитетно группировал песельников «по голосам».

– Затягуй, Долня! – говорит он приказному, станичнику и сотенному запевале.

– Яку, Дмытрый Юхымычь? – спрашивает весело тот.

– Ой, у поли йе крыныця... – не глядя на него, отвечает он басом и песня «заводилась» – мягко, нежно, протяжно...

Как они пели?!.. как они пели эти совершенно простые казаки – без нот, без учения, а так, как родила и воспитала их родная Казачья Отчизна.

Я пел первым подголоском, пел, прислушивался, улавливал новые и неведомые еще мне нотки этого безнотного казачьего пения и разных переливов, и влюблялся в них, в этих простых неискушенных казаков, которые в своих староказачьих запорожских песнях и напевах – открывали мне новый духовный мир и невольно переносили в далекое невозвратное Запорожье. Все это у них выливалось в песнях так красиво и поэтично и исходило от самых сокровенных глубин их душ.

Песни они «спивалы», т. е. как бы молились своей Казачьей Отчизне, не отдавая отчета – в чем эта Отчизна заключалась, но знали, что она есть.

Поют все чинно, серьезно, с большим чувством и никто из них не покинет строя, пока все тот же «дылыжэр з плитью», старший урядник Дмитрий Юхымыч Победа, не скамандует, скажет:

– Ну... А тэпэрь расходись... [4, с. 23–24].

Когда Ф. И. Елисеев учился в Оренбургском казачьем училище, он отмечал ещё один интересный факт – «... большинство Кубанцев и Терцев, при встрече, и в своем обиходе – старались, почему-то, говорить по-черноморски». И там же он нашёл для себя объяснение этого обстоятельства – «...В этом как бы подчеркивалось известное казакостанство, свой особенный южно-казачий стиль, казачий аристократизм» [4, с. 130].

Гораздо позже в 1921–1924 гг., уже в эмиграции, проживая в Финляндии, Ф. И. Елисеев взял себе «очень говорящий» литературный псевдоним – «курной батько козак Бидалага», под которым он писал свои статьи в журнале «Казачьи Думы», выходившем в Югославии.

В книге «Джигитовка казаков по белу свету» опубликована фотография Ф. И. Елисеева, сделанная в Финляндии в 1922 г. На ней он запечатлён с наголо бритой головой с чуприной на макушке, что доказывает не только сильное внутреннее, но и внешнее «черноморское содержание» этого потомка донского казачества, заселившего Кубанскую Линию в конце XVIII века [2, с. 19].

Ещё одно свидетельство глубокого проникновения культуры черноморцев в среду казаков-линейцев мы находим в воспоминаниях Гавриила Солодухина «Жизнь и судьба одного казака», уроженца ст. Ильинской.

Если в среде его родственников на семейном застолье сперва пели «первую песню линейных казаков»:

Ой-да поле ж чистое, да Турецкое,

Ой-да какая ж широкая, ой-да она!

Ой-да когда ж мы тебя, полюшка,

Ой-да, да – пройдем?..

Ой-да, ой-да – а-я-я-я-ей...

Да когда же мы тебя, полюшко, пройдем?..

То затем «вдаряли» другую, тоже любимую, запорожскую:

Ой, ты Мороз, Морозенько, Мороз славный козачёнько,

За тобою Морозёнько, вся Украина плаче...

Ой, нэ так та Украина, як тэ храбрэ, гордо Вийско

Заплакала Морозыха, идучи до дому...

Ой, нэ плачь ты Морозыха, ой, нэ плачь ты, нэ журыся,

Пойдем с намы, с намы козаками, мэд, горилку пыты!

Ой, чего-сь мини мыли братцы, мэд, горилочка нэ пьетця

Коло мрих вороточок, козак з ляхом бьетця.

Ой, нэхай вин бьетця, нэхай вин рубаетця,

Из-за горы, горы за крутой, храбрэ вийско, вийско выступае...

Из-за горы, горы закрутом, храбрэ вийско выступае

Попэрэду Морозэнько — серым, серым конэм грае...

Кроме неё пели и другую, старинную запорожскую песню, которая «...почему-то действовала на пожилых казаков сильнее, чем другие песни»:

Ой гук Маты – гук...

Дэ козаки йдуть...

Та вэсэлая, та дориженька –

Куда воны йдуть... [2, с. 153–154].

Фронтовой дневник Михаила Петровича Поланцова, также уроженца линейной казачьей станицы Константиновской, дополняет и расширяет наши сведения примерами типа «полезла на лестницу, а упала с драбины» – «...утром меня разбудил характерный стук мотора аэроплана, когда встал, то побачыв, шо це летыть турецькой аэроплан» [3, с. 32].

Ещё один пример – смешанная «линейно-черноморская» казачья песня, записанная М. И. Поланцовым в конце своего дневника:

Слышно было где-то за Лабой

Выступает корпус наш

Вы черкесы лыходеи

Вы турецькие муллы

Не гоняйтесь вы за нами

Аж до речушки Лабы

Наши шашки ще й

Кинжалы притупылыся булы

Наши хлопци славни

Черноморци... [3 с. 47].

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Материалы из личного архива Ф. И. Елисеева, поступившего на хранение в ГАКК.
2. Джигитовка казаков по белу свету / Сост. П. Н. Стрелянов (Калабухов). М., 2006.
3. Дневник кубанского пластуна на Кавказском фронте (1915–1916 гг.). Под ред. О. В. Ктиторовой. Армавир, 2009.
4. *Елисеев Ф.И.* Первые шаги молодого хорунжего / Под ред. П. Н. Стрелянова (Калабухова). М., 2005.

УКРАЇНСЬКІ МОВНІ ВПЛИВИ НА ІНОЕТНІЧНЕ НАСЕЛЕННЯ КУБАНІ

Природнім є інтерес українських дослідників до такого специфічного російського регіону як Кубань, значну частину населення якого становлять нащадки колишніх запорозьких козаків та іногородніх селян, що переселилися сюди з малоросійських губерній Російської імперії. Творячи впродовж понад двох століть провідну соціальну верству населення краю, кубанські козаки не могли не справляти вплив на інші етнічні групи, що мешкають тут, – як старожитнє населення (адигів і тюркські народи), так і пізніших переселенців. Уплив цей, очевидно, існував як на лінгвістичному (фонетика, лексика тощо; слововжиток; смислова структура слів і – ширше – мовний менталітет), так і на екстралінгвістичному (обрядовість, традиції, світогляд тощо) рівнях. Якщо проблема взаємовпливів кубанських говорів, передовсім на українській і російській основі, творення ще на початку ХХ ст. з цих двох основних етнічних груп, а також з інших, «єдиного етнокультурного простору Кубані» [2] стала в Краснодарському краї предметом не тільки активного вивчення, але й полеміки, то питання про те, як мова чисельно домінуючої етностанової групи чорноморського козацтва¹ та україномовних іногородніх селян впливала на інші етноси регіону, здається, абсолютно не розроблене. Дана розвідка, тому, є лише начерком до подальших досліджень мовних контактів між різними народами, що проживають на Кубані.

У 1998 році в Краснодарі вийшов передрук твору генерал-лейтенанта та козачого письменника Івана Попки «Черноморские казаки в их гражданском и военном быту» (перше видання – 1858 р.). Микола Костомаров у київському журналі «Основа» ще у 1861 р. відзначив, що твір цей стосується краю, «имеющего как по естественному своему положению и свойствам, так и по жизни обитателей своеобразную физиономию» [4]. Цією своєрідністю своїх мешканців Кубань завдячувала, звичайно ж, кубанським козакам – нащадкам запорожців. Недаремно на цій «кавказской Украине» у ту пору все нагадувало «гетманскую Украину, Наливайка и Хмельницкого»: «напев на клиросе,

¹ Хоч у 1860 р. Чорноморське козацьке військо було об'єднане з частиною Кавказького лінійного козачого війська (з етнічного погляду – переважно великороси) з утворенням єдиного Кубанського козачого війська, чорноморський елемент продовжував домінувати в західній частині краю, у побуті послуговуючись чорноморською (кубанською) говіркою, що належить до системи південно-східних степових говорів української мови. У нашій розвідці мова йде саме про цю частину кубанського козацтва.

веснянка на улице, щедрованье под окном, жениханье на вечерницах, и выбеленный угол хаты. и гребля с зелеными вербами, и вол в ярме, и конь под седлом» [6].

Як видно з твору І. Попки, кубанський (чорноморський) діалект української мови, чи, як його називають у Краснодарському краю, «балачка», за століття після переселення козаків на Кубань, постійно підживлюваного подальшими переселеннями як козаків, так і селян з малоросійських губерній імперії, став у регіоні «мовою міжнаціонального спілкування». Він суттєво впливав на мову інших народів, які тут мешкали.

Територія сучасних Краснодарського краю та Республіки Адигея Російської Федерації більш-менш співпадають з територіями Кубанської області та Чорноморської губернії Російської імперії. Внутрішні райони Кубані, а також узбережжя Азовського моря належали до Кубанської області. Поселяючись там поруч із україномовними козаками чи іногородніми, представники інших етносів вивчали кубанський (чорноморський) діалект української мови, який став на Кубані справжньою *lingua franca*. Такий стан справ тривав на західних теренах Кубані і в радянський час – десь до середини 1960-х. За спостереженнями сучасного кубанського краєзнавця, мешканця станиці Саратовської поблизу м. Гарячий Ключ Юрія Алмазова (1961 р. н.), чорноморським діалектом, окрім західних адигів, володіли, зокрема, етнічні молдовани, греки та роми, що мешкали у західній частині Кубані.

У вузькій причорноморській смузі, що простяглася від Анапи до Гагр, і яка у 1896 р. стала окремою адміністративно-територіальною одиницею – Чорноморською губернією, етнічний склад населення був надзвичайно строкатим. Це пояснювалось тим, що у 1858–1864 рр. звідти було депортовано практично все адизьке та абазинське населення, і землі ці знелюдніли. Російський уряд почав переселяти сюди військові команди, козачі станиці, а також переселенців з інших губерній Російської імперії та іноземців християнського віросповідання. Однак, хоча загальна картина регіону в цілому була поліетнічною, в межах одного населеного пункту зберігалась етнічна гомогенність [11]. Іншими словами, представники якогось одного етносу компактно селились в якомусь одному населеному пункті. Але поза межами «свого» населеного пункту їм доводилося спілкуватись з представниками інших етносів. І часто «мовою міжнаціонального спілкування» при цьому виступав кубанський (чорноморський) діалект української мови. Зокрема, ним послуговувались деякі етнічні чехи – мешканці сіл Причорномор'я, розташованих поблизу Новоросійська та Анапи².

Зупинимось більш детально на контактах вказаних етнічних груп з україномовним довкіллям.

² Хоча саме місто Анапа з 1884 р. адміністративно належало до Кубанської області, навколишні чеські села – Павловка та Варваровка – кілька разів змінювали свою приналежність (Кубанська область або Чорноморська губернія).

1. Молдовани.

Мешканці окремих молдавських сіл, практично вже втративши рідну мову, перейшли були на кубанський діалект. Молдовани вочевидь піддалися і фонетичному впливові з боку кубанської говірки: вони, навіть розмовляючи російською, часто вживали [h] на місці /g/ (для румунської мови питомою є фонема /g/). Хоча стверджувати, що всі кубанські молдовани на цьому місці вживають [h], мабуть, не можна³. Напр., прізвища молдован Гирля (Girlea), Ганган (Gangan) (с. Молдаванське Кримського району), Гуня (Gunea) (сс. Шабановка, Молдавановка⁴ Сіверського району) вимовляються через [g].

Більшість молдавських прізвищ на Кубані записано з «малоросійськими» закінченнями – без кінцевого -и, з -а на місці ǎ тощо: Оларь (< Olaru), Морарь (Марарь, Марар < Moraru), Попеско (< Popescu), Одобеско (< Odobescu); і лише зрідка – з російським закінченням: Лунганов (< Lunganu). Щоправда, необхідно зауважити, що прізвища молдован могли бути записані у такій формі ще на їх історичній батьківщині – у Бессарабській губернії, що підтверджує наявність цих форм у сучасній Республіці Молдова. Та й самі переселенці-молдовани могли вже тоді знати українську, оскільки були сусідами українців у Бессарабії.

2. Греки.

За спостереженнями Ю. Алмазова, місцевою говіркою української мови володіли кубанські греки, що проживали від Тамані до сучасних Апшеронського та Білоріченського районів. Більшість греків, що жили на Кубані, були еллінофонами, однак були і тюркофони. У ст. Саратовській жила родина греків-тюркофонів, які, окрім турецької, якою послуговувалися вдома, знали вірменську (гамшенську говірку) та кубанський діалект української. Так, член цієї родини Юрій (1923? – 2000), бувало, приходив у контору Саратовського тютюно-радгоспу і говорив одній молодиці, що двічі виходила заміж за «руських» (тобто за україномовних кубанців): «От ти і перший раз за армяна виходила, і тепер з Карпом живеш, а по-армянському ні грецьця не знаєш! А я по-турецькому знаю, і по-армянському, і по-руському!» Причому власне по-російськи він, хоч і розумів сьак-так, та не розмовляв.

³ Окрім цього, у кубанській говірці, як і в українській літературній мові, також є слова з г: гава, гуля, могодзуля (гуля), гинуть (померти), гелгать і гелготить, гергуль (гусак з гулею над дзьобом), гергулька (така ж гуска), дзига, глей, згага, гугнявий, Гілінджік (Геленджик), гроно і гронка, грант (кран), нагогошиться тощо. Очевидно, у деяких позиціях /g/ переходило в [fз']:
Ю. Алмазов чув, як старі люди вимовляли *алджєбра* (алгебра).

⁴ Носії кубанського діалекту вимовляли назви цих населених пунктів саме так, а не *Шабанівка, *Молдаванівка. Також, див. далі у цій статті – Павловка, Варваровка, але Саратовська (офіційна назва: станція Саратовская).

Ю. Алмазов також розповідає, що Константин Костіді (? – 2008), мешканець х. Солоного (у 1920-ті рр. – х. Еллінський), який дуже довго поневірявся у Казахстані, розмовляв «по-кубанськи» з деякими росіянізмами, а по-російськи так і не вивчився.

Юрій Алмазов згадує, що якимось він був спитав у свого ровесника зі ст. Суздальської на прізвище Сандальчіді, чому він, грек, так «балакає по хохляцькому», на що той відповів так: «Ага, а ти подивись на свою фамілію, на себе в зеркало і послухай, по-якому ти балакаєш!» (натяк на явно не кубанське прізвище Алмазов і чорнявий зовнішній вигляд п. Юрія).

3. Роми.

На Кубані раніше переважали українські *серви*, потім з'явилися румунсько-молдовські *келдерарі*. Самі себе вони часто називали то сербами, то молдованами. Трохи було кримських циган-мусульман. Усі вони, а особливо перші, у спілкуванні з іноетнічним населенням користувалися українською мовою з характерною ромською вимовою. Зараз майже всі знають російську, молодь українською практично не володіє, однак досі, розмовляючи по-ромськи, вживають багато українізмів (*недобачать, гидко-бридко, шоб ти замісто паски у празник... [лайка], буряк, квасоля, кабак, кавун, крашанка, хата* тощо).

4. Адиги (черкеси).

Автохтонне населення краю – черкеси (адиги) – також оволодівало кубанською говіркою. Ось як про це пише І. Попка: «Самые инородцы (черкесы и татары), численность которых не простирается далее одной тысячи мужского пола душ, исчезая в массе господствующего населения, уже достаточно оказались. Немало удивляет захожего русского человека, когда черкес заговорит с ним языком Пыратинского уезда. «Что за диво! – думает русский человек. – Нельзя сказать, чтоб был хохол, а говорит – из рук вон» [6].

У новелі кубанського письменника Миколи Канівецького (1857–1911) «Вчерашние враги» передано діалог двох випадкових попутників у залізничному вагоні: старого відставного полковника зі своїм ровесником-черкесом. Розмова почалась із розпитування про те, звідки родом черкес, перейшла на господарство в аулах і, нарешті, на спогади про старі часи, про війни, в яких ці двоє брали участь по різні боки фронту, про мужність і сміливість вояків... У розмові їх немає ворожнечі; навпаки – присутня туга за тими часами. Старий полковник зітхає: «Все переменялось! Скучно жить стало!», на що черкес відповідає: «Без войны дуже погано» [3, с. 126].

Характерним є те, що розмова ведеться двома мовами: полковник говорить російською (можливо, етнічний росіянин, а, може, й українець, який, однак, як вищий офіцер, звик так розмовляти), а черкес – каліченою сумішшю, у якій, однак, переважає українська фонетика та лексика! Зауважимо, що М. Канівецький новели свої писав російською, а діалоги дуже ретельно передавав в оригіналі, так, як, очевидно, чув їх з вуст прототипів своїх героїв. Ось лише кілька характерних висловлювань старого черкеса: «дуже крипка»; «бе-

рег пишов»; «наша брата добре стреляй»; «стари люди усюду пишов», «калапот (*клопоту*) нема» [3, с. 123–126].

Відомо, що у XVIII–XIX ст. черкеси називали козаків *баткэль* (від «батько»). Інші українські запозичення у мові черкесів включали такі слова: *колибэ* – шалаш, халабуда, курінь (шапсузький діалект); *сырнык* – сірник [12] (адигейська літературна мова); *таурчан* – віл, бик таврійської породи [13]. Можливо, від *тавричани* – так називали вихідців з Таврійської губернії, які селилися смугою на сучасній межі Сіверського, Білоріченського районів і м. Гарячий Ключ з Адигеєю вперемішку з молдованами з Бессарабської губернії. На користь того, що ці переселенці були справді *тавричани*, свідчить те, що маленький дзвіночок, який чабани вішають на шию тваринам, вони називали *тронкою*; *кьутыр* – форма слова в адигейській мові показує, що запозичувалось саме *хутір*, а не *хутор*; *Петроу батог* – цикорій, Петрів батіг [10]. Знавець адизьких фітонімів А. Абрегов вважає, що й адизька назва кульбаби – *кьэраб* – може походити від українського слова.

У Катеринодарському відділі Кубанської області та значною мірою в Чорноморській губернії прізвища західних адигів записували «по-малоросійськи», хоча вони звучать на своїх діалектах і, відповідно, записуються адигейською літературною мовою, по-іншому. У разі фонетичної подібності прізвищ з мовою навколишньої більшості вони могли слугувати приводом для народної етимології [Див.: 5]. Наприклад:

1. Сташ (Стлашъу), Петуваш (Пэтъуаш) – пор. укр. Осташ, Білаш.
2. Кошко (Кьошк), Чуюко (Цуекъу), Хотко (Хьоткьо) – пор. укр. прізвища на -ко.
3. Тлецерук (Льэцэрыкъу), Понежук (Понэжьыкъу), Паранук (Пэрэныкъу) – пор. укр. прізвища на -ук.
4. Богус (Бэгъушъ) [1].
5. Хапай (Хьапай), Улагай (чоловіче ім'я Олэгъэй), Нехай (Нэхай) – пор. укр. прізвища Погуляй, Поривай.

Так само записувались назви деяких аулів: Нешукай (Нэшъукъуай; від прізвища Нэшъукъу), Солох-аул (від імені Шеолух < Шьэолъхъу або Шеолох < Шьэолэхъу)⁵.

5. Чехи.

Між Анапою та Новоросійськом є кілька сіл, заснованих наприкінці 1860-х рр. етнічними чехами – переселенцями з чеських земель Австрійської імперії. Хоча у цих селах, за свідченнями місцевих старожилів, мовою спілкування була чеська (якщо хтось, одружившись, переїжджав жити до такого села, обов'язково вивчав її), з кубанським діалектом чехи контактували часто – спершу поза межами сіл (під час поїздок до сусідніх станиць чи до відповід-

⁵ Автор завдячує поясненню адизьких форм цих прикладів доцентів Адигейського держуніверситету Індірі Нефляшеві.

них міст – скажімо, на ринок), а потім, з масовою появою змішаних шлюбів, – і в самих селах.

Наприклад, анапчанка Ружена Філософова (1924 р. н.), окрім чеської та російської, вільно володіє кубанською «балачкою». Розповідає, що раніше всі чехи знали, що в місті слід розмовляти по-російськи, а в станицях чи на ринку («на базарі») – на кубанському діалекті. Чех-старожил Павел Лузум (1911–2005) із с. Кирилівка поблизу Новоросійська згадував: «...раніше навіть селяни знали по 3–4 мови. І це було звичайною річчю» [7].

Із загальноновживаних лексичних українізмів, запозичених північнокавказькими чехами, відзначимо слово *balka*, широко вживане на позначення мікротопонімів: напр., *Krátů balka*; *Luzumů balka*; *Němců balka*; *Ševců balka* – назви балок в околицях села Кирилівка під Новоросійськом. У сучасній чеській мові слова *balka* немає, йому відповідають *rokle*, *úžlabina*.

Московський богеміст С. Скорвід, перебуваючи з ознайомчою діалектологічною експедицією в чеських родинх Анапи та с. Кирилівка, відзначає, що багато росіянізмів, освоєних місцевими чехами впродовж свого перебування в регіоні, «засвоювались з елементами південноросійської чи напряду української фонетики. Останнє стосується особливо $h < g$ і сполучень губних приголосних та l з верхнє-середнім непом'якшувальним голосним [i] [йдеться про укр. фонему [и] – В. П.] <...> Ці риси в певних морфологічних позиціях і меншою мірою в коренях розповсюджуються також на питомо чеські слова, пор. у формах мн. дієприкметники минулого часу на -l: *diš pobvly uš fšechní partizani...* 'коли перебили вже всіх партизан', *pochovaly ho i ud'elaly mu křiš* 'його поховали та поставили йому хрест» [8]. Голосний [i] – специфічний для української фонологічної системи (російськомовне населення Кубані навіть отожднює його не з етимологічно тотожним йому російським [ы] або [і], а з [e]: *взъвоха, взътыувать, взэхать* [9]. Причому йдеться не просто про фонетичну близькість між [e^h] та [i^h] в ненаголошеній позиції – як свідчать опитування російськомовних інформантів – мешканців Кубані, навіть у наголошеній позиції українська фонема [и] ідентифікується ними як [e]).

Ще один очевидний фонетичний вплив навколишнього східнослов'янського населення на місцевих чехів стосується артикуляції останніми фонеми /g/ як [h]: *Flehr* > *Flegr* (прізвище місцевої чеської родини). У цьому зв'язку зазначимо, що фонема /g/, яка в чеській мові вимовляється лише в словах іншомовного походження, в мовленні не замінюється на [h], як це бачимо в українській та південних говорах російської мови, але може вимовлятися як [k] (*cikareta* < *cigaretta*). Деколи цей перехід $k < g$ навіть відбивався у літературній мові: *Cikán*. Тож напевне перехід $h < g$ у мові північнокавказьких чехів є наслідком їх контактів з оточуючим східнослов'янським населенням.

Так чи інакше, у цій статті ми лише спробували підняти питання про українські впливи на іншомовне (окрім російськомовного) мовне середовище Кубані – як такі, що лишилися тільки в літературних джерелах (оволодіння кубанською говіркою адигами), так і такі, що ще фіксуються у записях мови інформантів (володіння кубанською говіркою кубанськими молдованами,

греками, романами, чехами, українські фонетичні та лексичні впливи на розмовну мову місцевого чеського населення). Ця, безумовно, цікава тема ще чекає на подальше вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блягоз З. У., Тхаркахо Ю. А. Адыгейские имена и фамилии. Майкоп, 2002.
2. Бондарь Н. И. Что мы знаем друг о друге? Этнографический очерк о народах Кубани // Кубанский краевед. Вып. 2. Краснодар, 1990.
3. Канивецкий Н. Вчерашние враги (В вагоне) // Канивецкий Н. Н. На вершок от счастья. Краснодар, 1993.
4. Костомаров Н. И. Черноморские казаки. Сочинение Ив. Попки // Основа. 1861. Август. - С. 3.
5. Намитокова Р. Ю. В мире имен собственных. Майкоп, 1993. С. 79.
6. Попка И. Д. Черноморские казаки в их гражданском и военном быту. Краснодар, 1998. - С. 35.
7. Прокопенко Т. Ни единого уголовного преступления. Интервью с П. М. Лузумом // Новороссийский рабочий. 1997. 5 мая.
8. Скорвид С. С., Третьякова И. В. «Тут жил Кирилл, а там – Мефодий...», или Чехи под Новороссийском // Язык, сознание, коммуникация: Сб. научных статей, посвященный памяти заслуженного профессора МГУ Александры Григорьевны Широковой. - М., 2009. - С. 53.
9. Ткаченко П. Кубанский говор. - Краснодар, 2009. - С. 89, 94.
10. Хакунов Б. Ю. Словарь адыгских названий растений. Нальчик, 1992.
11. Цуциев А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774–2004). М., 2006. - С. 39.
12. Электронный ресурс: <http://www.circassians.ru/dictionary/142>
13. Электронный ресурс: http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/edebiyat/genel_konular/089_adigece-hayvanlar-sozlugu-14.htm

Иллюстрации к статье Л. Ю. Брыловой «Сюжетные рушники Кубани и Дона конца XIX – начала XX века: формально-содержательный анализ»

Кубанский рушник. 1910–1920-е гг.
Старочеркасский историко-архитектурный музей-заповедник

Рушник. Середина XIX в. Азовский историко-археологический и палеонтологический музей-заповедник

Рушник. Середина XIX в. Донская область. Азовский историко-археологический и палеонтологический музей-заповедник

Интерьерная ткань (настольник?).
Ростовский областной музей краеведения

Рушник.
Ростовский областной музей краеведения

Иллюстрации к статье И. И. Ващенко «Екатеринодарская городская
Картинная галерея имени Ф. А. Коваленко:
Кубано – украинские взаимосвязи»

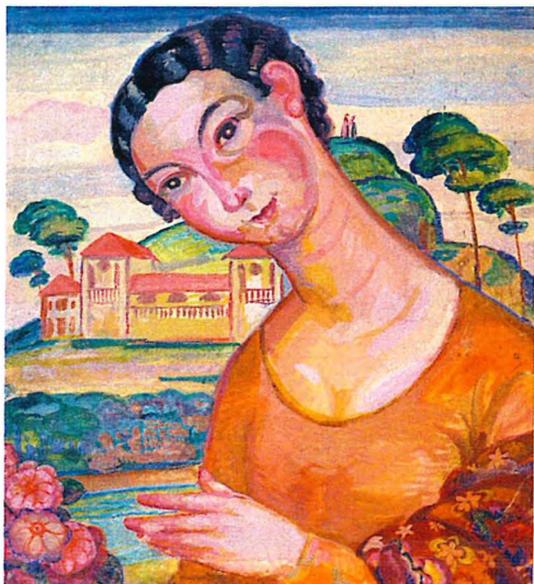
Фото: Галерея Ф. А. Коваленко в здании Городской думы. 1906 год

Светлицкий Г. П. Дачники

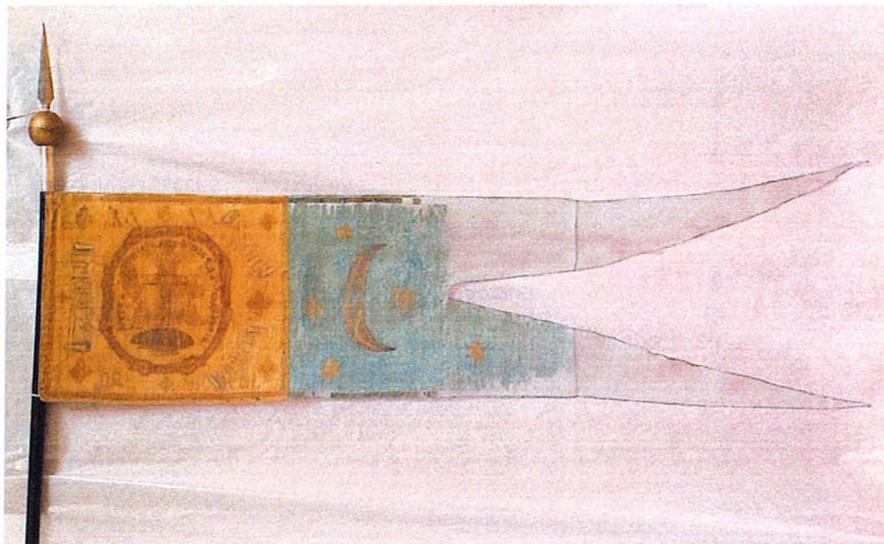

Пимоненко Н. К. Сваты .1892

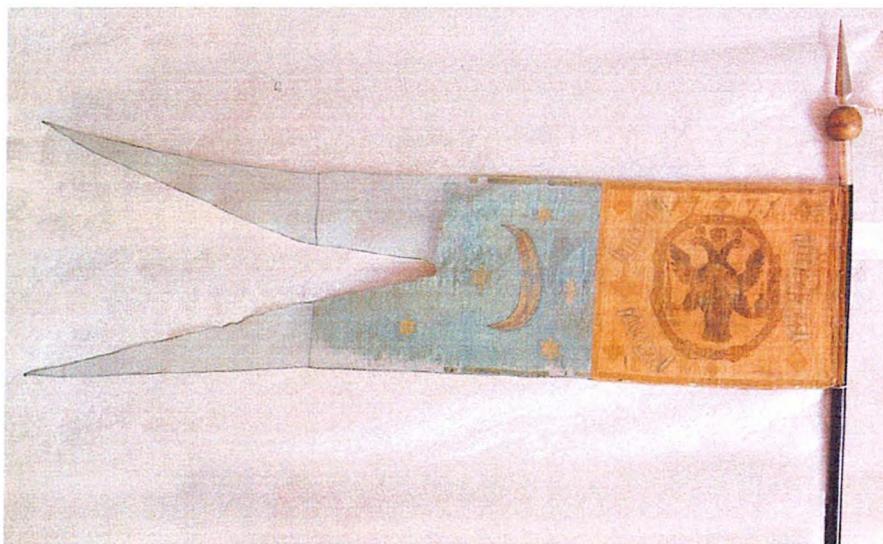

Удод И. К. Голова женщины. 1910

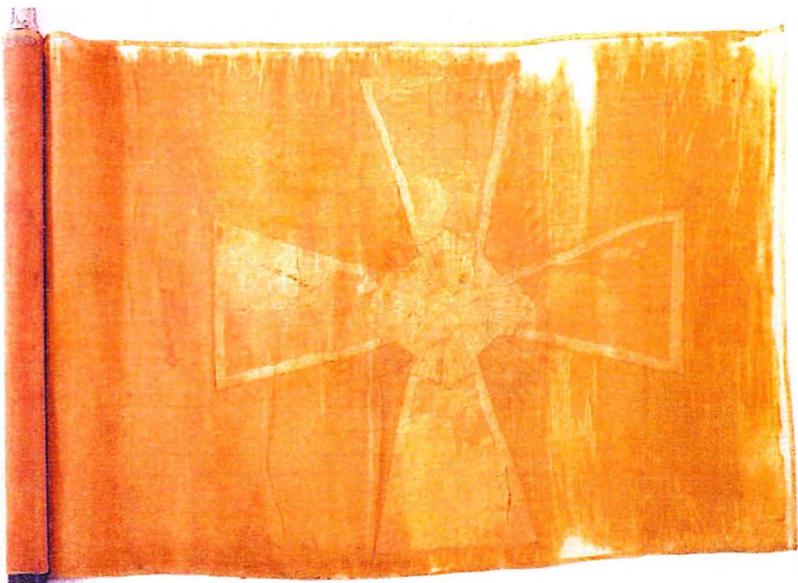
Иллюстрации к статье Б. Е. Фролова «Знамёна Черноморского казачьего войска периода правления Екатерины Великой»

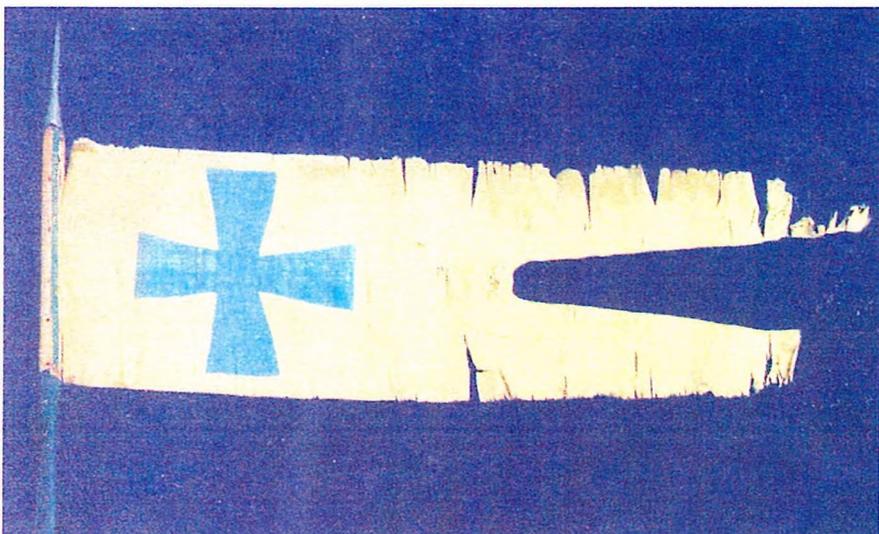
Значок Захария Чепеги 1771 г. (лицевая сторона)

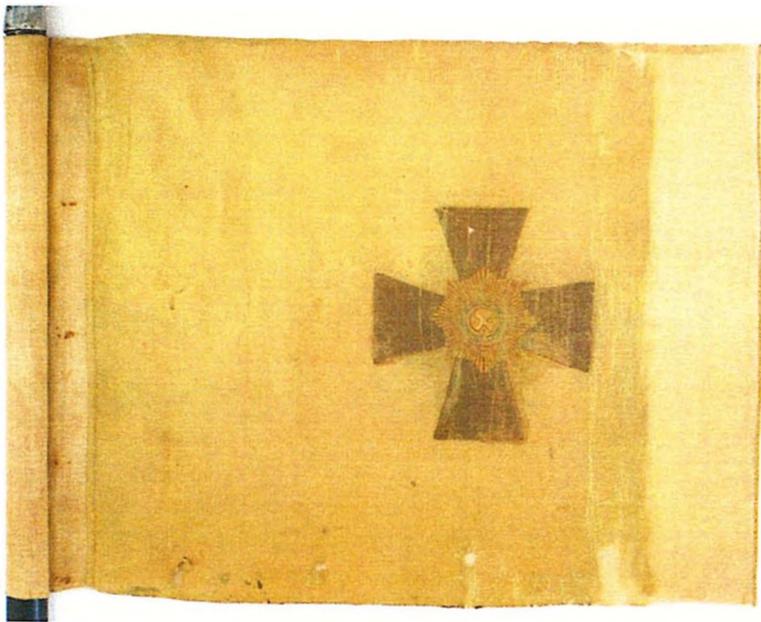
Значок Захария Чепеги 1771 г. (оборотная сторона)

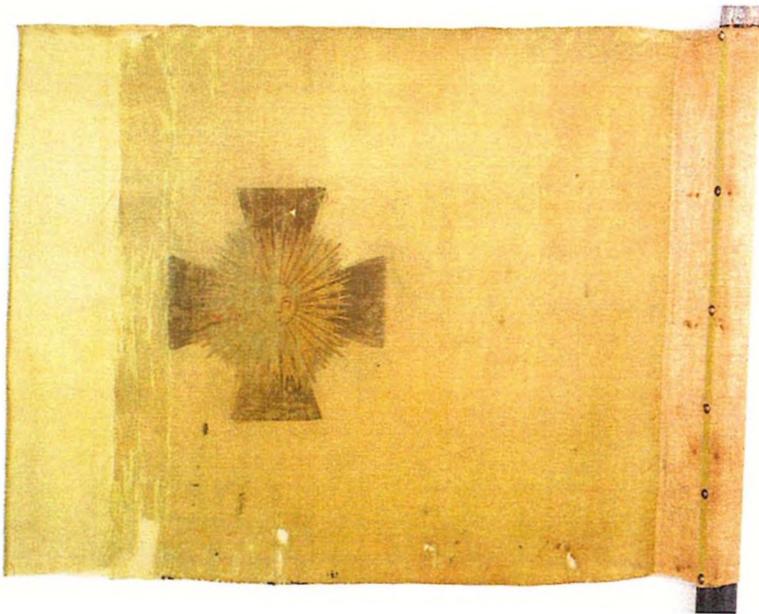
Знамя полковое («куренное») 1788 г. (фрагмент)

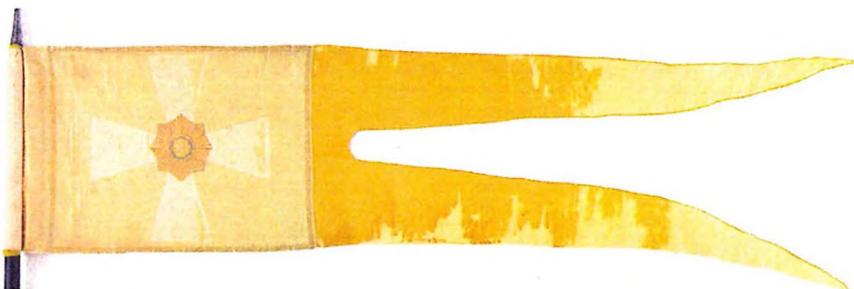
Значок кустарного изготовления конец XVIII в.

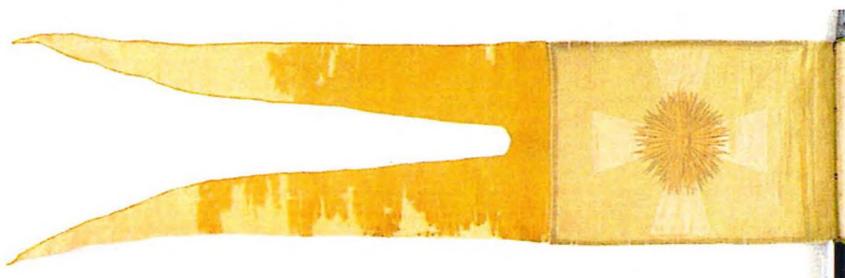
Знамя полковое («куренное») 1789 г. (лицевая сторона) (фрагмент)

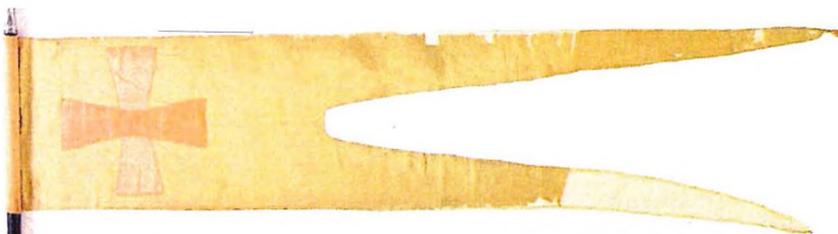
Знамя полковое («куренное») 1789 г. (оборотная сторона) (фрагмент)

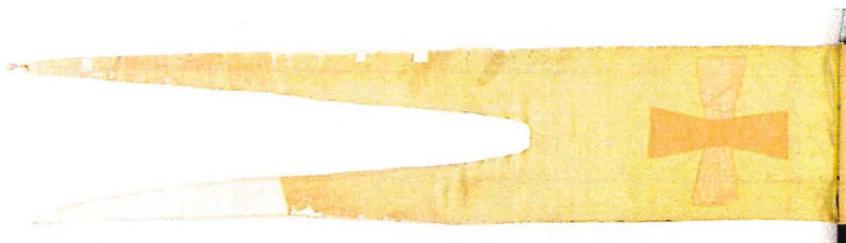
Знамя полковое («куренное») конец XVIII в. (лицевая сторона)

Знамя полковое («куренное») конец XVIII в. (оборотная сторона)

Значок кустарного изготовления конец XVIII в. (лицевая сторона)

Значок кустарного изготовления конец XVIII в. (оборотная сторона)

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

© 2012 р., В. А. Брехуненко
(м. Київ, Україна).

«ВІТЧИЗНА» В УЯВЛЕННЯХ ХРИСТИЯНСЬКИХ КОЗАЦТВ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Одним із стереотипів, який віддавна міцно сидить в історіографічній традиції дослідження козацької історії, полягає в переконанні, що, подібно до українських козаків, повсякчас щільно вмонтованих до українського соціуму, козацтва Дону, Волги, Яїка, Тереку були органічною частиною московського світу. Відповідно історія останніх до сьогодні уявляється переважно інтегральною складовою російського історичного наративу, а проблема козацької «вітчизни» як дуже важлива складова самоусвідомлення вирішувалася козаками на користь Московії. Наприклад, пишучи про тотожність донців, чи не найпотужніший сучасний дослідник донського козацтва М. Мінінков зауважував, що на Дону *«ніколи не проявлялося прагнення протиставити козацтво російському народові, а Дон – Росії»* і що *«козацтво повною мірою відчувало себе частиною загальноросійської єдності»*¹. Однак, якщо не бракує доказів щодо невіддільності українського козацтва від українського соціуму, то у випадку з рештою козацтв є так само достатньо підстав вести мову про культивування ними власної окремішності в християнському світі та протиставлення своїх анклавів Московії. Особливо добре це видно на прикладі Війська Донського, стосунки якого з московськими, українськими та польськими чинниками порівняно краще відбилися на сторінках джерел.

Виникнувши на вістрі Степового Кордону, на теренах відділених від християнського прикордоння широченною смугою Поля, козацтва Дону, Волги, Яїка й Терека сформувалися як спільноти анклавного типу. Від самого початку вони активно протидіяли спробам Московії накинати на них свою зверхність. Козаки відкидали з порога наміри царя нав'язати їм свого голову, відмовлялися цілувати хрест «на царя», бо розцінювали цей акт як уведення своїх анклавів у підданство Московії. На Дону надзвичайно пильно стежили за дотриманням ритуалу вручення їм царського жалування, вбачаючи у найменших

¹ *Мининков Н.А.* Донское казачество в эпоху позднего средневековья (до 1671 г.). Ростов-на-Дону, 1988. С. 433.

змінах замах на суверенітет Війська Донського². І до 1670-х рр. донцям та іншим козакам повною мірою вдавалося зберігати свою непідлеглість Московії, що не могло не означати існування у їхній свідомості вододілу між своїми спільнотами та московським соціумом, а також особливих уявлень про «вітчизну», типологічно відмінних від орієнтацій українських козаків, які ніколи не виводили себе за межі руського світу, вмонтованого тоді до Речі Посполитої.

Не помітно жодних ознак, які б свідчили про те, що козаки зі східної зони Степового Кордону хоча б якось вписували себе в суспільний контекст Московії. До внутрішніх московських проблем, до тамтешніх міжстанових стосунків їм не було ніякого діла. Козаки демонстрували абсолютну відстороненість від них, мислили категоріями самодостатності своєї ойкумени й реагували лише на ті з них, які безпосередньо зачіпали властиво козацькі інтереси, якот: правила й практика торгівлі та інших промислів на прикордонні, регулювання виходів московських людей у козацькі анклави й навпаки, стосунки Московії з Кримом, Туреччиною та Ногаєм тощо.

Особливо яскраво байдужість перелічених козацтв до внутрішніх московських справ проявилася за доби Великої Московської Смути. У козацьких головах продовжував панувати примат власних ізоляціоністських інтересів. Донці, волжаки, терці, гребінці, яйцькі козаки не робили жодних порухів, щоб використати унікальну нагоду для окреслення собі особливого місця в московському світі. Питання навіть не було поставлене. Участь у 1613 р. донських козаків у виборах царя розглядалася ними винятково крізь призму концепції справедливого прокозацького царя як віддаленого покровителя, тоді як українські козаки вкладали в ідею участі в елекції 1632 р. цілком інакші смисли³. Фактично єдине, що турбувало донців, волжаків, терців, гребінців та яйцьких козаків, так це регулярність царського жалування, безперешкодність контактів з прикордонням та невтручання Москви в козацькі справи. Наміри козаків добре передані в донесенні польських шпигів з Вязьми (1618): «*Taka дума między kozakami, że iesly pozalowane będą mieli od cara, tedy będą służyli, a*

² Докладніше про особливості світоглядних орієнтацій, спрямованих на культивування самодостатності та окремішності донського, волзького, яйцького, терського та гребінського козацтв, див.: *Брехуненко В.* Християнські козаки і християнські сусіди: моделі поєднання (XVI – перша половина XVII ст.) // Покликання: Збірник праць на пошану професора о. Юрія Мицика. К., 2009. С. 97–130.

³ Ширше про образ правителя в середовищі християнських козаків див.: *Брехуненко В.* Культ правителя в середовищі християнських козацтв // Україна крізь віки. Збірник праць на пошану академіка Валерія Смолія. К., 2009. С. 154–173.

*nie da pozalowania, tedy za Wolgę mieli isc y tam swym zyc, zadnemu posluszenstwa nie daiąc»*⁴.

На відміну від українських козаків, альфою і омегою яких були змагання за омріяне місце в українському соціумі, донці, волжаки, терці, гребінці та яйцькі козаки не виявляли ніякого інтересу до станової стратифікації Московії і жодним порухом не виказали своєї зацікавленості в посіданні там певного щабля. Навпаки, навчені періодичними спробами Москви поскубати їхній суверенітет, бачили в ній не тільки носія покровительства, а й загрозу для свого світу й прагнули будь-що підкреслити свою окремішність.

Різка контрастуючи з ситуацією, яка склалася в Україні, усе це напрочуд рельєфно відтінює природу станових привілеїв українського козацтва. На Дону, Волзі, Яку й Тереку не було явища подібного до обоярення українського козацтва середини XVI ст. Для московських еліт козацькі анклавів на вістрі Степового Кордону не стали привабливим середовищем для вирішення своїх проблем. Туди проникали лише поодинокі представники дрібних поміщиків, які погоди не робили. Тому тамтешні козацтва сформувалися як сплав вихідців із суспільних низів, а відтак не перетворилися на збурювачів суспільної стратифікації московського соціуму. Ці козаки не були носіями станової свідомості в рамках Московії, що цементувало дію інших чинників, які провокували ціннісне розмежування козаків і московського світу. Так само козаки не претендували на право належати до «московського народу». Ані з їхнього боку, ані з боку московських еліт не помітно жодного сигналу про потребу вписати козаків до якоїсь його моделі.

Ведучи мову про поставу Війська Донського щодо Московії, Б. Боук вказував на парадоксальність того, що донці піз час писемних зносин з Москвою «описували річку Дон як спадкову власність царя (вотчину) і адресували свої відписки до нього як раби (холопи)»⁵. Щодо «холопів», то донські козаки дійсно, як слушно зауважував Б. Боук, називають себе так, «маскуючи прагматичну політику»⁶. Проте Дон не вписують до царської «отчини» навіть з цією метою. Уважне вчитування у відписки Війська Донського та допитові свідчення донців однозначно схиляє до думки, що донці послідовно виводять Дон зі складу «Русі», «Московської держави», «царської отчини», вживаючи три останні поняття як тотожні. Не виявлено жодного випадку, коли б у козацьких документах Донську землю зараховували до «царської отчини» чи «Русі». У відписках Війська Донського ці поняття не охоплюють Донську землю. Дон фігурує як окрема від Русі територіальна одиниця.

⁴ Новини з Вязьми від 22 вересня 1618 р. – Biblioteka PAN w Krakowie, 1051 (Biblioteka Narodowa, oddział mikrofilmów, mf. 21986). S. 224.

⁵ Boek B. Imperial Boundaries: Cossack Communities and Empire-Building in the Age of Peter the Great. Cambridge, 2009. P. 29.

⁶ Ibid. - P. 29.

Приміром, у 1628 р. козаки писали царю: *«усіх твоїх государевих русскіх людей на Дону покоїмо, годуємо і поїмо, і на Русь, у твої государеві міста, відпускаємо»*⁷. 10 березня 1633 р. у черговій військовій відписці донці підкресливали, що вони на військовому колі питали татар, взятих у полон на кримському боці р. Бистрої, *«чи багато пішло в Русь, і в яку пору на ваші українні міста бути»*⁸. У 1636 р. донці зазначали: *«...як підуть військкі люди на Русь, під твої українні міста війною, щоб нам, холопам твоїм, за ними ходити на перевозах і на перелазях...»*⁹. А після оволодіння в 1637 р. Азовом козаки визволених полонеників-московитів *«на Русь, купуючи запас і наймаючи судна, відпускали, а інших у твою государеву отчину в українні міста відпустити не взяли»*¹⁰. В іншій відписці Військо Донське зазначало, що *«кримський цар до тебе, великого государя, не пише, що він, до азовського оволодіння в Русь ходив і твої українні міста воював, а ми, государ, холопи твої, над кримськими людьми, як вони пішли у твою, великого государя Московську державу війною, над ними не промишляли»*¹¹.

Опукло про співвідношення понять «Дон» і «Русь» йдеться у донській відписці від 4 липня 1644 р. Пишучи про те, що вони з Дону спорядили станицю провжджати послів, донці зазначали: *«щоб по шляху яка напасть і поруха над послами від тих литовських злодійських людей і в Русі між міст від татар не сталася»*¹². Відтак, донські козаки не тільки чітко відділяють Дон від Русі, а й дають собі раду в існуванні між цими територіями проміжної ланки – Поля. Русь не охоплює незалюдненого Поля й починається там, де стоять українні міста.

Лише в «Історичній повісті» про оволодіння в 1637 р. Азовом, автором якої був донський осавул Федір Порошин, Донська земля приписана до Московської держави: *«по тій же преславуцій ріці Дон вверх живе вільне козацтво, велике донське військо православної християнської віри Московської області»*¹³. Однак така пафосна заява з огляду на концептуально цілком інакший супровід попередніх і наступних козацьких суджень не відбиває справжніх

⁷ Відписка Війська Донського до московського царя Михайла Федоровича від 6 жовтня 1628 р. – РГАДА. Ф. 89. 1628. № 2. Л. 139.

⁸ Русская историческая библиотека (далі РИБ). Т. XVIII. СПб., 1898. С. 352.

⁹ РИБ. Т. XVIII. С. 506.

¹⁰ Відписка Війська Донського до московського царя Михайла Федоровича від 3 грудня 1637 р. // РИБ. Т. XVIII. С. 640.

¹¹ Відписка Війська Донського до московського царя Михайла Федоровича від 15 січня 1638 р. // РИБ. Т. XVIII. С. 646.

¹² РИБ. Т. XXIV. СПб., 1906. С. 551.

¹³ Орлов А. Исторические и поэтические повести об Азове (взятие 1637 г. и осадное сидение 1641 г.): тексты. М., 1906. С. 52.

уявлень донців про співвідношення Московії та Донської землі. Радше, це був лише один із засобів для досягнення головної мети «Історичної повісті» – забезпечити лояльне ставлення Москви до оволодіння Азовом та її практичну допомогу Війську Донському. Тим паче, що «вуха» реального ставлення стирчать і в самій повісті, де надibuємо звичне розрізнення Московії та Дону («з того ж града Азова чиниться багато накости Російському государству Московській державі й нашим юртам»¹⁴ й особливо в наступному судженні: «Тикаємо ми з тієї держави Московської з роботи вічної, із холопства невільного, від бояр і від дворян государевих»¹⁵).

Протиставляли Донську землю Московії і в останній. Московські чинники не поширюють на Дон поняття «царська отчина». Дон розглядається як окрема територія, розташована поза межами останньої. «Виїхав з Дону до Русі», – значиться в приказному записі від 1625 р. про вихідця з полону Зиновія Булгакова¹⁶. У 1626 р. білгородський воевода бідкався, що «війські люди через Дон (річку. – В. Б.) в Русь та з Русі перелізуть»¹⁷. Подібні випадки непоодинокі й цілком вкладаються у певну систему. Надibuємо і прямі твердження про окремішність Дону від Московської держави. Так московські послы в Криму С. Торбеев та І. Басов говорили: «і самому тобі Джанібек-Гірею царської величності відомо, що донські козаки на Дону живуть біля Азова, а не в Московській державі»¹⁸. Що справа тут не лише в дипломатичні риториці, а в усвідомленні московськими елітами того факту, що Дон перебуває поза політичним тілом Московії, добре відтінює цілком інакша постава в подібних ситуаціях Варшави. Дипломатія Речі Посполитої, попри те, що як і Московія, всю дорогу відхрещувалася від морських і суходільних походів українських козаків і називала останніх свавільниками, ніколи не ставила українське козацтво поза межі своєї держави, не відмовлялася від нього. Максимум, на що йшли, то це підкреслення недоступності козацьких країв, через що важко привести козаків до покори. Показово також, що московський цар постійно переймався проблемою інспірування козаками набігів татар, азовців і ногайців на «україни», однак не має діла до провокування набігів на Дон.

Водночас, прагнучи інтегрувати Військо Донське до свого політичного тіла, Московія постійно нагадувала донцям про їхній релігійний та етнічний зв'язок з московитами. «Як ви, отамани і козаки, так робите, природою є наші істинні православні християнські віри діди і батьки, і ви всі народилися в

¹⁴ Там же. С. 53.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Приказний запис, 1625 р. – РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Владимирский стол. Стб. 32. С. 254.

¹⁷ Відписка білгородського воеводи Максима Язикова від 12 вересня 1636 р. – РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Белгородский стол. Стб. 64. Л. 95.

¹⁸ Відписка С. Торбеева та І. Басова від 29 червня 1629 р. – РГАДА. Ф. 123. 1629. № 9. Л. 41.

нашій православній вірі і служили колишнім російським государям без всякої зради й хитрості», – писав, наприклад, цар до козаків у 1617 р., вимагаючи помиритися з Азовом¹⁹. Мотив наявності на прикордонні та в інших регіонах Московії кривих («родимців») донських козаків належав до грона основних ідеологічних інструментів Московії²⁰. У такий спосіб вона намагалася подати козаків за органічну складову московського соціуму, сформувати на Дону відповідну ідентичність. Аналогічні наміри у Московії виношували і стосовно інших козацтв, про що опосередковано свідчить поява в московському діловодстві поняття «руськіє козаки». Це поняття вживається зрідка, а його семантичне наповнення не відшліфувалося. Під такими козаками розуміли, то донців²¹, то терців або гребінців²².

¹⁹ Грамота московського царя Михайла Федоровича на Дон від 26 вересня 1617 р. – РГАДА. Ф. 89. 1616. № 1. С. 162.

²⁰ Див. хоча б грамоти московського царя Михайла Федоровича на Дон від 10 березня та 7 вересня 1623 р., 22 жовтня 1625 р. – РГАДА. Ф. 89. 1623. № 2. Л. 150–151.

²¹ Московські посланці в Криму Ф. Челюскін та П. Данилов, оповідаючи про морський похід козаків під Кафу (1617), зазначали, що *«і рускіє, государ, донські козаки з тими запорожцями приходили»* (відписка цих послів до царя Михайла Федоровича від 18 лютого 1617 р. – РГАДА. Ф. 123. 1615. № 9. Л. 110). У допитових свідченнях гінця від московських посланців у Туреччині І. Кондирева та Т. Бормосова від 5 вересня 1623 р. стосовно учасників спільного морського походу українських козаків та донців під Самсонов вживається як тотожні поняття «донські козаки» та «руськіє казаки» (РГАДА. Ф. 89. 1623. № 2. Л. 129). Путивльський воевода С. Волинський, переповідаючи у відписці до царя допитові свідчення свого вивідувача про події в Україні, ужив поняття «руськіє козаки», щодо донців *«приходив (Іван Сулима... – В. Б.) Дніпром із запорізькими Черкасами і рускімі казаками»* (РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Белгородский стол. Стб. 64. Л. 174). Про те, що у війську І. Сулими, яке оволоділо фортецею Кодак, разом з українськими козаками перебували саме донці див.: *Брехуненко В.* Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. Київ–Запоріжжя, 1998. С. 208–209. Про випадки прикладення московськими чинниками до донців поняття *«руськіє казаки»* див.: *Куц О.Ю.* Донское казачество в период от взятия Азова до выступления Степана Разина (1637–1667). СПб., 2009. С. 407.

²² Московські посланці в Криму О. Прончищев та Р. Болдирев приклали поняття «руськіє казаки» до козаків з Терека: *«привели до калги-царевича з Кафи двох чоловік рускіх козаків, а відкупили їх кафинці у гірських черкесів»*.

Від кінця XVI ст. поняття «*руськіє козаки*» та споріднене з ним «*московські козаки*» часто вживається в Речі Посполитій, Криму, Туреччині для позначення донських козаків, що, однак, відбивало не специфіку тотожності донців, а уявлення зовнішніх чинників, про перебування донського козацтва в силовому полі Московії²³. Значну роль відіграла й політична кон'юнктура, яка змушувала польські, турецькі й татарські чинники підкреслювати в такий спосіб відповідальність Московії за морські походи донських козаків.

Однак, попри ідеологічні зусилля Москви, сформувати на Дону відчуття тотожності донців і московитів не вдалося. Виводячи Дон за межі Московської держави, донці також відрізняли себе і решту козацьких спільнот від «*руських людей*», хоча й давали собі раду в московському походженні значної частини донської спільноти. Особливо чітко таке протиставлення проступає з того, що донці повсякчас тих московитів, які з різних причин перебували на Дону й не стали членами донської спільноти, називають «*руськими людьми*», а не маркують за становлю ознакою, як би годилося у випадку усвідомлення козаками своєї належності до московського соціуму. «*І руськіє люди, які нині на Дону є, крім татар і черкас, государю хрест цілувати раді*», – говорив, наприклад, на допитах у Москві донські отамани Б. Конинський і Т. Яковлев²⁴. Стосовно ж представників козацьких спільнот не використовується інакше поняття, ніж «*козаки*». Останні нетотожні «*руським людям*», нехай серед тих перебувають батьки, сестри, брати, дружини багатьох із козаків, а саме поняття «*руськіє люди*» вживається винятково стосовно московитів. Ті ж «*руськіє люди*», які прибули на Дон і покозачилися, перестають для донців бути властиво «*руськими людьми*». Вони тепер «*козаки*», члени особливої спільноти, відмінної від російського соціуму, що стало логічним наслідком культивування самодостатності Дону, його незалежності від усіх сусідів.

Судячи з того, що волжаки, терці, гребінці та яйцькі козаки подібно до донців плекали самодостатність своїх анклавів, швидше всього, вони так само

Та їхніх товаришів залишилось у Кафі шість». А калга хотів використати при-
ведених козаків як провідників на Терек (РГАДА. Ф. 123. 1625. № 1. Л. 37).

²³ Див., зокрема: Kronika Marcina Bielskiego. Т. III. Sanok, 1856. S. 1360–1361; інструкція послу до Туреччини П. Ордзі від 19 жовтня 1618 р. – Biblioteka PAN w Kórniku, 326 (Biblioteka Narodowa, oddział mikrofilmów, mf. 2722). S. 467; листи Кінан-паші до коронного гетьмана С. Конєцпольського від 2 серпня та 8 вересня 1636 р. – Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1648. Kraków, 2005. S. 306–307, 326; лист кримського хана Бегадир-Гірея до московського царя Михайла Федоровича від жовтня 1638 р. – РГАДА. Ф. 123. 1638. № 22. Л. 165.

²⁴ Допитові свідчення донських отаманів Б. Конинського і Т. Яковлева від 24 грудня 1631 р. – РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Московский стол. Стб. 39. Л. 204.

відрізняли себе від московитів, вважаючи себе «інакшими». Ніщо в козацькій поведінці не наштовхує на думку про те, що козаки ототожнювали себе з «русскіми людьми». Так само московські еліти не подають ознак того, що трактують козацтва Волги, Яїка й Тереку інакше, ніж донців. Як складову російського світу. Території їхніх анклавів вона не вписує до «царської отчини».

Формуючи свої тотожності на принципово різних засадах, українські козаки та решта козацьких спільнот розійшлися по різних кутках і з приводу підходів до уявлень про «вітчизну». Ціннісно відмежовуючи свої анклави від територій усіх сусідів і протиставляючи Московії, яка прагнула накинути свою зверхність, донці, волжаки, терці, гребінці, яїцькі козаки ставили себе поза навколишні системи світоглядних координат з приводу окреслення «вітчизни». Той факт, що козацтва однозначно виводили Московію за межі власного «своєї» території й уміщували між анклавом ще й Поле, спонукує до висновку, що для козаків Московія не могла ототожнюватися з «вітчизною». Цар не персоналізував останню. Козацькі висловлювання про «царську отчину» й самого царя позбавлені інтерпретацій Московії як спільної «вітчизни» для «русскіх» і козаків.

Інтереси донців у цьому сенсі обмежуються Донською землею. Козаки саме її вважають альфою і омегою свого існування, своєю «вітчизною». Дон вони не вписують у Московську державу, не прагнуть закласти свої осідки на її території. Якщо українські козаки постійно розширювали свою присутність – соціальну й територіальну – у межах українських земель, то донці так і не вийшли за рамки відрізаної від Московії Полем Донської землі. Інтеграція представників донського та яїцького козацтва до московського соціуму, яка подекуди траплялася, означала вихід за межі козацьких спільнот, чого ніколи не було в Україні.

Усіма засобами донські козаки готові захищати лише «*преславуцу ріку Дон*» і «*без бою Дон не покидати*». Їх турбує проблема недоторканості Дону, а не «царської отчини». Зміст донських відписок та допитових свідчень виразно вказує на те, що Військо Донське не використовувало риторики, пов'язаної з цілісністю останньої. Тільки під час Азовської епопеї 1637–1641 рр. суто утилітарно виникає проблема розширення цієї «отчини». Відчувши, що самотужки їм надовго не втримати фортецю, козаки пропонували її цареві, подаючи свою пропозицію в обгортці розростання «царської отчини»²⁵. Цим поодиноким випадком і обмежуються представленість донців у найприкметнішому московському дискурсі про межі «царської отчини», який був невід'ємною складовою уявлень московських еліт про територіальний вимір своєї «вітчизни». Практичними ж діями донці, як і волжаки, терці, гребінці та яїцькі козаки, засвідчували свою світоглядну готовність служити іншим християнським володарям проти московського царя, як-от під час Смути чи московського

²⁵ Відписки Війська Донського до московського царя Михайла Федоровича від 10 вересня 1640 р., 2 травня 1641 р. – РИБ. Т. XXIV. С. 50, 156.

походу королевича Владислава²⁶. Така спрямованість пропозицій служби королевичу, висловлених Військом Донським вже після вибору на трон Михайла Федоровича (і представниками властиво донців теж), контрастує зі специфічною лояльністю українських козаків щодо свого патрона – короля Речі Посполитої.

Коли в 1585 р. останні пропонували свої послуги кримському ханові, то спеціально обумовлювали, що готові разом з ним воювати усіх, «*онріч короля польського*»²⁷. Пізніше козаки підкреслювали, що «*waszej krolewskiej msczi, panu naszymu przyrzonemu, sluzysz, anizli inszym monarchom, ktorzy często posly swe do nas posylaia*» («вашій королівській милості, пану нашому прирощеному служити, ніж іншим монархам, які часто посилають до нас своїх послів») ²⁸. Напередодні Смоленської війни Військо Запорізьке довело, що ці запевнення не були лише риторикою. Воно відкинуло пропозиції виступити проти Варшави²⁹.

При цьому козаки як «*вірні слуги короля*» домагалися від нього застереження права найматися за його згодою на службу до інших християнських володарів. Промовисто звучить відповідний пункт інструкції Війська Запорізького послам на сейм 1623 р.: «*Aby panom chreścianskim, gdy od ktorego będą wezwani za wiadomością krola i. mci na służbę im isc wolne było*» («Щоб християнським панам, коли від якого будуть покликані за віданням короля його милості, на службу їм вільно було ходити») ³⁰. Козакам йшлося по правове закріплення своїх фактичних практик, більшість яких, до всього, чинилися з відома Варшави. Ці служби, зрозуміло, не могли бути обернені проти короля.

Водночас на ставлення українських козаків до короля й до Речі Посполитої присутньо впливала їхня вписаність до українського соціуму, а ще більше – долучення до змагань за «*права і свободи народу руськогого*». Подвійна лояльність, інтереси цих змагань, а також станові мотиви вистелили дорогу до військово-

²⁶ Ширше про це див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII. К., 2005. С. 377; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 9. М., 1990. С. 95, 110.

²⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII. С. 169.

²⁸ Лист старшого Війська Запорізького П. Сараповича до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 17 березня 1600 р. – Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорізького XVI – першої половини XVII ст. з польських рукописних зібрань // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 8/9. Київ, 2004. С. 441.

²⁹ Про заходи Швеції стосовно втягування українських козаків до підготовленого московсько-шведського військового союзу див.: Поринев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее России. М., 1976. С. 259.

³⁰ Biblioteka Czartoryjskich, 354 (Biblioteka Narodowa. oddział mikrofilmów, mf. 11579). S. 44.

політичних союзів проти Варшави із зовнішніми чинниками. Однак природа таких союзів була цілком інакшою, ніж служби решти козацтв королю Речі Посполитої під час Смути. Останні, надаючи послуги іншому володарю проти московського царя, нехай і виходячи із суто своїх спонук, йшли у фарватері чужих стратегій. Тобто для козацтв Дону, Волги, Яїка й Тереку події в Московії – це події не у своїй «вітчизні», у якій слід навести уявлюваний лад, а в сусідній державі, від якої, правда, залежить повнокровне функціонування власної спільноти. Українські ж козаки навпаки шукали союзників задля виборювання інтересів у рамках Речі Посполитої. Своїми можливостями нав'язати стосунки з іншими володарями і просити там захисту своїх прав і свобод, козацтво намагалось шантажувати Варшаву, витискуючи поступки, як-от напередодні сейму 1623 р., коли заявляло: «*To nas w tym tylko cieszy, że w. m., nasz mosciwi pp., ludzie przedni, wielcy, uważni, sprawiedliwość świętą, całosc naszymi miłuiący, i ci, ktorzyscie zasług naszych dobrze wiadomi, do tei commisiey z nami deputowani, pewniesmy tego o miłosciwym baczeniu ie^o kro. msci, pana naszego miłosciwego, y w. m. naszych miłosciwych pp., ze na krwawe usługi nasze przesze y dalsze Rzptey patrząc, nic niesłusznego na nas wymagac, iz żadnei miary iakiemi ciężkosciami przykrzywac, a tym barzieszy sposobem woennym nas, uniżonych ie^o kro. msci y tey zacney Rzptey sług zyczliwych, znosic bez winności i wszelkiej dania przyczyny nie zechcecie, bo y nam nie przyszło ynaczezy, tylko Panu Bogu Wszchemogącemu, sędziewemu sprawiedliwe^o papieżowi ie^o mści, świętemu rzymskiemu biskupowi, cesarzowi ie^o msci y wielu ynyszym monarchom oswiadczywszy się, przyszło by radzić o zdrowiu i całosci swoiey, do tego gdy nie przyszło Panie Boże w Troicy Świętey Iedyney» («Те нас в цьому тільки тішить, що ваши милости, наші милостиви панове, перші люди, великі, уважні, справедливість світу, цілість вітчизни милуючи, і ці, які наших заслуг добре свідомі, послані до цієї комісії з нами, певні ми цього щодо милостивого бачення його королівської милости, пана нашого милостивого, і ваших милостей, наших милостивих панів, що дивлячись на криваві заслуги наші Речі Посполитій, колишні і подальші, нічого не слухного від нас вимагати, бо жодної міри якими обтяженнями прикривати, а тим паче військовим способом нас нищих його королівської милости і тиєї зацної Речі Посполитої зичливых слуг не захочете зносити безвинно й безпричинно, бо й нам не довелось інакше, тільки Пану Богу Всемогутньому, справедливому судді, папі його милости святому римському біскупові, цісареві його милости і багатьом іншим монархам освідчившись, довелось б про здоров'я і цілість свою, до того, щоб не довело Пана Боже в Трійці Святій Єдиній»)³¹.*

Українські козаки хочоче оперували поняттям «вітчизна», чим вписували себе в український та річпосполитський дискурс. Для них воно є одним із

³¹ Лист Війська Запорізького до сейму Речі Посполитої, не раніше 1623 р. – Drozdowski M. Religia i Kozaczyna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku. Warszawa, 2008. S. 266.

ключових у системі самоусвідомлення й добре знайоме як стану, що прагне дорівнятися до шляхти. На відміну від решти козацтва, відгороджених від еліт, українські козаки дихали повітрям, напоєним шляхетськими стереотипами мислення, уявленнями, фобіями, частину яких вбирали чи трансформували у своїх головах, зокрема тих, які заходили в інтерпретацію своєї «вітчизни». Змагаючись за місце «під сонцем», козацтво хочеш не хочеш мусило приймати правила гри, притаманні тамтешньому середовищу, нав'язувати до зрозумілої й прийнятої в ньому риторики, комунікативної системи загалом. Звідси часте й шаблонне оперування поняттям «вітчизна».

Заледве який козацький лист до шляхетських чинників обходиться без згадок про «вітчизну» та турботи Війська Запорізького про неї. К. Косинський підступається до поняття «вітчизна» восени 1592 р., пишучи до короля: «*Tak thesz y za panowania w. kro. mczy stale statecznie poslug milosci oyczyzne^o pana swe^o y bracziey naszey narodu krzesczianskie^o zywoł swoy na smiercz... mieniali*» («*Так теж і за панування вашої королівської милості постійно, статечно послуг милості вітцівського (оуцызне^o) пана свого і братії нашої, народу християнського, своє життя на смерть... міняли*»)³². Через чотири роки Семерій Наливайко вже використовує властиво поняття «вітчизна»³³, а в 1602 р. гетьман Іван Куцкович думає «*o ozdobie y slawie Rptey oyczyzne swey wieczney*» («*оздобу і славу Речі Посполитої, вітчизни своєї вічної*»)³⁴. Судження про «вітчизну» – постійний атрибут козацьких документів першої половини XVII ст.

Зі свого боку еліти Речі Посполитої цілеспрямовано вкидали в козацьке середовище концепцію «вітчизни», що цілком зрозуміло з огляду на козацьку поставу в державі, а також на ті небезпеки, якими відгонило від козаків як суб'єкта міжнародних відносин. У поєднанні з напруженими козацько-шляхетськими стосунками по лінії спершу станових, а потім і національних інтересів руського світу та легкість, з якою козацтво наймалося на службу до сусідніх і не дуже християнських володарів, а також знаки визнання, отримувани Військом Запорізьким від останніх, навіювали думки про загрозу стабільному позиціонуванню козаків як вірних підданих короля. Самі козаки не раз уміло розігрували цю карту. Обстоюючи свої права і «свободи», скаржачись на «*кривди незносні*», вони час від часу використовували риторичні прийоми, покликані тримати Варшаву, як-то кажуть у тілі. Заявами, що воліють лише

³² Лист гетьмана Війська Запорозького К. Косинського до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 15 вересня 1592 р. – Брехуненко В., *Нагельський М.* Дванадцять листів... С. 439.

³³ Лист С. Наливайка до віленського воєводи І. Ходкевича, 1595 р. – AGAD, Archiwum Radziwiłłów, oddział V, 13368, k. 1.

³⁴ Лист гетьмана Війська Запорізького І. Куцковича до галицького старости Ю. Струся від 11 травня 1602 р. – AGAD, Archiwum Zamoyskich, 3036, k. 40.

«*panu oyczystemu*» («природженому») служити, «*zadne pana, nie pacydując w postronnych państwach tak w krzeszczyanstwie, iako tesz y między besurmanskim narodem przeciwnikiem wiary syna Bozego*» («не шукаючи жодного пана в інших державах, як в християнстві, так і між бусурманським народом, противником віри сина Божого»)³⁵, вони розраховували на інший ефект – на поступки задля збереження своєї лояльності. Аналогічну функцію, не більше, виконували й висловлювання про можливий перехід під царську зверхність і навіть про те, що «*міста литовські стануть очищати в... государеве ім'я*»³⁶. Це була лише риторика, спрямована на те, щоб ефективно використати московський чинник у змаганнях за становище інтереси та за «*поправу вольностей та свобод народу руського*». Про те, як реально українські козаки воліли опинитися під «*високою царською рукою*», добре ілюструють події Смоленської війни.

Утім, Варшаву контакти козаків з одновірною для них Московією непокоїли найбільше. Посольства до царя, царське «жалування», надходження якого накладалося на вічні клопоти Війська щодо погашення коронним скарбом заборгованостей з платні для реєстровців – усе це стимулювало послідовне наголошення у стосунках з козаками на питанні «вітчизни», покликане гальмувати можливу появу шкідливих орієнтацій. Тому під час комісії 1625 р. король і комісари вимагали від козаків: «*Aby tych, ktorzy w legacyach do Moskwy jezdzili, stawili, aby pod przysięgą zeznali z iakiemi poselstwami tam posylani byli, y listy, ktore mieli od moskiewskiego kniazia, aby do rąk ich mc pp. commissarzew oddali*» («Аби тих, які в посольствах до Москви їздили, ставили, щоб під присягою зізналися, якими посольствами були туди послані й листи, які мали від московського князя, щоб віддали до рук їх милостей комісарів»)³⁷. Найбільше ж драгувало визнання козаками «*tytulu Carstwa Moskiewskiego*»³⁸. З огляду на занурені ще в останню чверть XV ст. претензії Московії на спадщину Київської Русі, це виглядало як небезпечний прецедент підтримки цих претензій одним із українських станів, нехай і не еліти. Своїм занепокоєнням король навіює переконання, що саме так він трактував козацькі дії.

Зусилля верхівки Речі Посполитої спрямовувалися на те, щоб цементувати в козацькому середовищі стійкі переконання у вірності «*нам* (королю. – В. Б.) і *вітчизні нашої*», необхідності служити «*на оздобу Речі Посполитої, на оборону*

³⁵ Лист гетьмана Війська Запорозького К. Косинського до короля Речі Посполитої Зигмунта III від 15 вересня 1592 р. – Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів... С. 439.

³⁶ Кулиш П. А. Матеріали для історії воссоединения Руси. Т. 1. М., 1877. С. 182.

³⁷ Декларація королівських комісарів Війську Запорізькому, 1625, кінець жовтня. – *Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce*. Т. VI. Lwów, 1833. S. 181–182.

³⁸ Тамże. S. 179.

вітчизни»³⁹. Москва теж закликала наприклад Військо Донське служити цареві, бути його вірними підданими. Іншими словами прагнула сформувати у донському середовищі, і ймовірно в інших козацьких спільнотах, уявлення про «царську отчину» як їхню «вітчизну». Але козацтва східної зони Степового Кордону залишилися вірними ідеї самодостатності своїх анклавів.

Натомість українські козаки, слідом за шляхтою охоче оперують вживають поняття «вітчизна», «мила вітчизна», «оздоба вітчизни», «зрадники вітчизни», так само розуміючи під вітчизною Річ Посполиту, не відділяючи від особи короля, свого патрона. Дякуючи, наприклад, Кшиштофу Радзивілу за «лицарський подарунок», – шаблю, – старший Війська Запорізького на той час Іван Петрижицький висловився дуже промовисто: «*Za mlsciwy podarek, ktorymes w. x. m., pan nasz mlsciwy, starsze° nasze° obeslac raczył, to iest szablę, unizenie w. x. m. dziękuiem, więszuiąc, aby on za dobre zdrowie w. x. mlsc., oyczyzny y dostoiensstwo krola ye° m., ktorego nam Pan Bog poslac raczy, tę stabłą we krwi nieprzyiaciela coronnego otoczył*» («*За милостивий подарунок, яким ваша князівська милість нашого старшого велів обдарувати, тобто шаблю, уклібно вашій князівській милості дякуємо, вішуючи, щоб він за добре здоров'я вашої князівської милості, вітчизни й достойнство короля його милості, якого нам Бог послати велить, умочив цю шаблю у крові неприятеля коронного*»)⁴⁰.

Козаки вважають себе «сторожами вітчизни», більше того, послідовно оперують поняттям «цілість вітчизни», повсякчас засвідчуючи свою волю воювати «*za zdrowie ie° k. m. y Rzptej wszystkiey, za calosc oyczyzny miley*»⁴¹. При цьому вони не обмежували для себе коло противників і були готові, як висловлювалися не раз, покласти «*gardla swe przeciwko każdego nieprzyiaciela*

³⁹ Див. хоча б: лист гетьмана Великого князівства Литовського К. Радзивіла до гетьмана Війська Запорізького Г. Лободи від 29 січня 1596 р. – AGAD, Archiwum Zamoyskich, 3036. S. 21; лист короля Речі Посполитої Зигмунта III до Війська Запорізького від 1 серпня 1600 р. – Biblioteka Jagiellońska, № 2/1952 (Biblioteka Narodowa, oddział mikrofilmów, mf. 12611), s. 392 v.; лист короля Речі Посполитої Зигмунта III до Війська Запорізького, 1613 р. – AGAD, Teki Naruszewicza, 10, s. 18; лист короля Речі Посполитої Владислава IV послам Війська Запорізького на коронаційний сейм від 21 березня 1633 р. – AGAD, Archiwum Zamoyskich, 3036, s. 106.

⁴⁰ Лист гетьмана Війська Запорізького І. Петрижицького до К. Радзивіла від 31 травня 1632 р. – Мицик Ю. Листи Петрижицького-Кулаги // Козацтво. 1996. № 1. С. 21–22.

⁴¹ Лист гетьмана Війська Запорізького М. Дорошенка до гетьмана Великого князівства Литовського князя К. Радзивіла від 12 лютого 1626 р. – Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів... - С. 445.

za *calość ojczyzny*»⁴². Свої заслуги в обороні «вітчизни» козаки кладуть в один кошик з іншими аргументами, покликаними узасаднити претензії на соціальне визнання. Наголошуючи на неабияких заслугах у справі захисту й оздоби «вітчизни», вони пробують поставити знак рівності між турботою про благо «вітчизни» й піклуванням про «*криваво заслужені*» козацькі права й вольності. Ця концепція з'явилася в головах козацької старшини порівняно рано. Принаймні гетьман І. Куцкович чітко виклав її у своєму листі до Ю. Струся від 11 травня 1602 р. Закидаючи галицькому старості нагілки на козаків та їхні сім'ї, гетьман писав: «... *gdysz w. m. będąc senathorem, powinnośc tho w. m. bela zawszę przemislwacz o ozdobie y slawie Rptey oyczyźnie swey więczney, niz o swoyich własnych pozytkach. A ozdoba wieksza zadna Rptey bycz nie moze, iako gdy liud rycersky w slusznym poszanowaniu y w powazeniu bywa, nizli w. m. wienczey przekladyancz nienawiszc swoje, nad pozytek y slawę Rptey miasto obrony, która w. m. yako senator nam, ludziom rycerskim, powinien wykonałes, starodawny gnyew swoy na maiętnosciach naszich w niebytnosci naszej tham na then czas one wupustoszic y prawie do grunthu wyniszczic kazacz*» («...Коли ж ваша милість, будучи сенатором, повинність ту ваша милість має завжди, думати про оздобу і славу Речі Посполитої, вітчизни своєї вічної, а не про свої пожитки. А більшою оздоба і слава Речі Посполитої бути не може, ніж коли люд лицарський в слушній шані і повазі буває, ніж ваша милість вище над пожиток і славу Речі Посполитої ставлячи свою ненависть, замість оборони, яку ваша милість, як сенатор, нам, людям лицарським, повинен чинити, стародавній свій гнів на наших маєтностях за нашої там на цей час відсутності наказав спустошити і майже до ґрунту винищити їх»⁴³).

Через тридцять років в інструкції на конвокаційний сейм від 9 червня 1632 р. І. Петрижицький випишує у типологічно подібному стилі службу козаків «вітчизні» як підставу для обдарування Війська Запорізького належними вольностями: «*Wiadome są wszystkiey sney Coronie wiernie a odwazne zasługi nasze na roznych expeditiach Rptą y przyznac to sluszne maią, ze nie mal wkrąg granic Corony Polskiej zastawiając się za dostoięnstwo krolow ich m. polskich, powagę maięstatu // ich, calośc oyczyzny y dobre Rzptei, nie lituiąc zdrowia, chudob y utrat, glowami swemi otoczyli. Pewni będąc, ze kiedyszkolwiek tak szczęśliwey godziny doczekamy, wolnością w prawach swych rycerskich poprawę otrzymaną, usilne prosic, zeby mlciwe się do ie^o k. mci pana przyszlego wlozyc raczyli, iakobysmy*

⁴² Лист старшого Війська Запорізького І. Петрижицького до князя Домініка Заславського від 9 червня 1632 р. – Архів ЮЗР. Ч. III. Т. I. С. 327; лист Війська Запорізького до королівських комісарів від 13 січня 1622 р. – *Бедрижцька А.* Звіт про роботу козацької комісії у Києві в січні 1622 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССІІ. Львів, 2006. С. 528.

⁴³ Лист гетьмана Війська Запорізького І. Куцковича до галицького старости Ю. Струся від 11 травня 1602 р. – AGAD, Archiwum Zamoyskich, 3036, s. 40.

wolnosciami rycerskim ludziom nalezacytni, obdarzeni byli» («Відомі усім зацнїй Коронї вірні та відважні наші заслуги на різних експедицїях Речї Посполитої і визнати це слушно мають, що мало не довкруз кордонів Корони Польської стояти за достоїнство польських королів, їх милості, за повазу їхнього маєстату, цілість вітчизни і добра Речї Посполитої, не шкодуючи здоров'я та утрат, головами своїми оточили, будучи вевненими, що коли-небудь дочекаємося такої цасливої години, отримаємо поправу у вольностях і правах своїх лицарських, дуже просити (послам. – В. Б.), щоб милостиве до його королівської милості, майбутнього пана, вклали, щоб вольностями, що належать людям лицарським були обдаровані»)⁴⁴.

На такому тлі твердження П. Саса про те, що козаки вважали «вітчиною» Україну⁴⁵, виглядають непереконливо. Тут, очевидно, відбулося зміщення поняття, оскільки козаки поруч із розумінням під «вітчиною» Річ Посполиту, безальтернативно зараховували себе до українського соціуму, а також вели мову ще й про властиво козацьку землю й бачили останню «на Україні». Якраз сусідство в козацькому світобаченні уявлень про Річ Посполиту як про «вітчизну» та про свою вмонтованість до українського соціуму унеможливило формування в головах козаків понаднаціональної річпосполитської самосвідомості. Еволюціонувавши до того, щоб претендувати на місце в «народі руському», козаки хоча й чулися «члонками Речї Посполитої»⁴⁶, але співвідносили це із задоволенням його потреб. Як уже йшлося, з 1620-х рр. козацька старшина виразно в'язала станові вимоги, з проблемою «*направи прав і свобод народу руськогого*». Увійшовши в це русло, козаки зіштовхнулися з уявленнями

⁴⁴ Інструкція послам Війська Запорізького на конвокаційний сейм від 9 червня 1632 р. – Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Т. I. К., 1883. С. 405. З невеликими стилістичними змінами цей фрагмент увійшов до інструкції козацьким послам на елекційний сейм від 4 вересня 1632 р.: «*Acz nie rozumielismy nigdy, aby ich mc pp. senatorowie u wszystka Rpta, pomniac na tak wierne, odwazne u krwawe zaslugi nasze na roznych expedyciach dawniejszych, wyliczac by ich trudno, ale teraz za swiezo zmarlego swiętey pamięci zeszelego k. i. mci, co nasza pamięc niesie iako w Multianiech, w Inflantach y w Moskwie przez tak wiele lat w Woloszech, s tatory iako wiele razy pamięc nie zniesie, za powagą k. i. m. maiestatu calosc oyczyny u dobra Rzepteu zastanawiając się, niemal w krug granic Korony Polskiej polawszy krewią, głowami swemi otoczyli*». – Архив ЮЗР. Ч. III. Т. I. С. 339.

⁴⁵ Сас П. Витоки українського націотворення. К., 2010. С. 83, 85.

⁴⁶ Див. хоча б: Лист гетьмана Війська Запорізького І. Петрижицького до депутатів житомирського сеймику від 30 травня 1632 р. – AGAD, Archiwum Radziwillow, oddział V, 11546, k. 5; інструкція Війська Запорізького своїм послам на елекційний сейм Ф. Кузьмінському, Ф. Праличу та В. Онишкевичу від 6 вересня 1632 р. – Архив ЮЗР. Ч. III. Т. I. С. 339.

української шляхти про руський світ, минуле Русі, засади поєднання її під одним дахом з Литвою та Коронаю. І виявилися добрими учнями. Вже в 1620-х рр. у світогляді козацької верхівки знайшлося місце для рефлексій з приводу не тільки самодостатності і старожитності «народу руського», але й устроевої моделі Речі Посполитої.

Усвідомлення козаками комбінації у «вітчизні» трьох світів – руського, польського й литовського пробивається крізь частокіл риторичних прийомів всерічпосполитського гатунку, уживаних з огляду на правила гри з Варшавою. Козацька верхівка засвоїла ідеї, які оберталися в середовищі руської шляхти стосовно особливостей входження Русі до Корони Польської. Як і шляхта, козаки вживали поняття «держави руські» («państwa ruskie»), як і шляхта, були переконані, що Русь увійшла до Корони Польської на засадах договору. У січні 1622 р. козацька старшина, яка з'їхалася до Києва на чергову комісію, перераховуючи свої вимоги й перелічуючи наруги над православною вірою й свободами «народу руського», писала, що порушуються «*prawa narodowi ruskiemu, pod czas wcielenia państw ruskich do Korony nadanej*» («права надані народові руському під час втілення держав руських в Корону») ⁴⁷. Козаки ставили перед собою питання про кордони руського світу, мали певне уявлення про них («*z bracią swą ze wszystkim narodem ruskim w granicach ruskich w państwach i. k. tci*») («спільно з братією своєю з усім народом руським в кордонах руських, в державах його королівської милості») ⁴⁸. Докладно з'ясувати ці уявлення, на жаль немає можливості. Але, швидше всього, погляди козацтва відбивали територіальний вимір православної моделі руської ідентичності, яку православні інтелектуали успішно навіювали козакам і мало відрізнялися від тих меж руського світу, по які в середині XVII ст. вів мову Б. Хмельницький, а згодом і всі інші гетьмани. Невипадково ж перераховуючи кривди, завдані Православній Церкві, козацька старшина згадувала міста по всьому периметру Київської православної митрополії: Перемишль, Сокаль, Красностав, Вільно ⁴⁹.

Використовують козаки і поняття «держави Великого князівства Литовського» («państwa Wielkiego Xięzstwa Litewskiego», «ziemie Litewskiego państwa») ⁵⁰, розуміють що фактична устроева модель Речі Посполитої вклю-

⁴⁷ Лист Війська Запорізького до королівських комісарів від 13 січня 1622 р. – Бедржицька А. Звіт про роботу козацької комісії... С. 528.

⁴⁸ Там само. С. 527.

⁴⁹ Див., зокрема: лист Війська Запорізького до королівських комісарів від 13 січня 1622 р. – Бедржицька А. Звіт про роботу козацької комісії... С. 526.

⁵⁰ Лист старшого Війська Запорозького Г. Лубоди до коронного гетьмана Я. Замойського від 11 січня 1596 р. – *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620*. Kraków, 1868. S. 65–66; інструкція козацьким послам Станіславу Яблонському та Андрієві Кривоблоцькому на сейм, 1632, не пізніше початку квітня.

чає все ж таки лише Корону і Велике князівство Литовське⁵¹. Під час безкоролів'я 1632 р. воліють обрати такого короля, щоб «*w pokoju między wrzyskiami narodu tey sney Korony panstwem swoim rządził*» («у мирі між усіма народами тієї заїної Корони керував своєю державою І») ⁵².

Водночас вписаність козаків до українського соціуму формувала принципово інакші ніж на Дону, Волзі, Яїку й Тереку уявлення про «свою козацьку землю». Донці, волжаки, терці, гребінці та яїцькі козаки відділяючи територію своїх анклавів від усіх сусідів, з «царською отчиною» включно, не поширювали межі «своєї землі» поза Степовий Кордон. Від початку вони чулися єдиними господарями на своїх територіях. Українські ж козаки навпаки були змушені співіснувати на прикордонні з іншими станами, позиціонувати себе відносно них, і лише згодом на Запоріжжі й далі від нього могли сподіватися грати першу скрипку, бодай на перших порах. Українське козацтво мусило перейматися тим, де саме у «вітчизні Речі Посполитій» воно має користуватися омріяними правами й вольностями. На практиці в рамках так чи інакше залюднених українських земель воно мало або обмежитися певним простором для самореалізації або прагнути зробити своєю територією увесь їхній ареал. При цьому як сила, орієнтована на освоєння Степового Кордону, воно претендувало й на долучення до «своєї землі» його частини.

Безумовно, внаслідок тісних контактів козаків зі шляхтою та шляхетських допливів у козацьке середовище, туди відразу були вкинуті притаманні шляхті стереотипи щодо південних та східних меж українських земель, під потужним впливом чого й формувалися уявлення козаків про територію, яку вони зарезервували для себе. У зв'язку з тим, що незалюднені степові простори аж до Чорного та Азовського морів в Україні, як уже зазначалося, рахували за свої природні землі, які слід поновно інтегрувати, українське козацтво фактично навіть не мало ціннісного вибору. Виникнувши й устійнившись на лісостеповому прикордонні, тобто між контрольованими і невідконтрольованими українськими землями, воно було позбавлене можливостей сформуватися, подібно до решти козацтв, як спільнота анклавного типу з усіма наслідками, що звідси витікали. Закладення осідків за дніпровськими порогами нічого не змінило, оскільки Запоріжжя також належало до української ойкумени.

– Biblioteka Czaratoryjskich, 365 (Biblioteka Narodowa. oddział mikrofilmów, mf. 1547), s. 1526.

⁵¹ Див. хоча б: інструкція послам Війська Запорізького до короля Речі Посполитої від 1 березня 1621 р. – Ковальський Н. П., Мьцик Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. Днепропетровск, 1984. С. 73; лист Війська Запорізького до конвокаційного сейму від 9 червня 1632 р. – Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила... Т. 1. С. 403–407.

⁵² Інструкція Війська Запорізького своїм послам на елекційний сейм від 6 вересня 1632 р. – Архив ЮЗР. Ч. III. Т. I. С. 339.

Свою власну землю козаки, як добре відомо, повсякчас розміщують на «Україні». Однак просторове наповнення останньої зазнає змін. Спершу претензії козаків, очевидно, не виходили за рамки прикордоння і свою територію – «Україну» – вони локалізували на ньому. Утім, дуже швидко їм стало тісно на Південній Київщині та Східному Поділлі, про що виразно сигналізують допливи на Дон і виникнення осідків за Дніпровими порогами. А щонайпізніше на зламі XVI–XVII ст. уявлення козаків про те, де вони мають природне право чутися вдома й користуватися правами й вольностями, охопили величезний простір від Білорусі до Чорного моря, про що дуже чітко висловився гетьман Іван Кущкович у листі до галицького старости Юрія Струся від 11 травня 1602 р. Розгніваний тим, що під час перебування основного контингенту козаків на Інфлянтській війні були спустошені їхні маєтності, гетьман вдався до окреслення території, на якій козаки мають бути вільні від будь-чиїх зазіхань: «... *poczawszi od Mohiliewa wszitkie Ukrajnę asz do uscia Dnieprowego, co wszitko iest wlasne przistanstwa nasze*» («...почавши від Могильова, усі України аж до гирла Дніпрового, що все є власне приставства наші») ⁵³. Іншими словами козаки, на той час уже стан, воліли реалізовувати свої станові прерогативи якщо не на всіх розташованих по християнський бік Степового Кордону українсько-білоруських землях, то принаймні на їхній значній частині, сфокусованій на Дніпро та його допливи.

Безумовно, такі підходи з'явилися на підвалинах активної участі в козакуванні та у формуванні властиво українського козацтва вихідців з білоруського Придніпров'я. По факту ж козацтво не тільки приймало до своїх лав прихильників з Білорусі, Волині, Підляшшя, яких було чимало, а й пробувало стати ногою на білоруській території вздовж Дніпра. Інакше як пояснити, що в 1620-х рр., наприклад, козак Лаврентій Кривоножков проживав з родиною в Бобруйську ⁵⁴. Переконаність в тому, що козацька земля охоплює також і зауважені терени, виявилася настільки міцною, що спровокувала появу за доби Б. Хмельницького претензій на включення Південно-Східної Білорусі до складу Гетьманщини ⁵⁵. Тож бракує підстав погодитися з думкою П. Саса, що

⁵³ AGAD, Archiwum Zamoyskich, 3036. k. 41.

⁵⁴ Відписка путивльських воєвод А. Литвинова-Мосальського та І. Уварова до московського царя Михайла Федоровича від 23 жовтня 1632 р. – Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. Т. 1. – М., 1954. С. 126.

⁵⁵ Про змагання козаків за Південно-Східну Білорусь див.: *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимациї: стосунки з Московою та Варшавою. К., 2001. С. 151–176; *Kossarzecki K.* Działalność wojskowa pułkownika Iwana Neczaja na Białorusi w latach 1657–1659 // Україна в Центрально–Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Вип. 5. К., 2005. С. 359–391.

козаки «розглядали як "свою землю" Україну виводячи за її межі насамперед Білорусь...»⁵⁶. Південно-Східну Білорусь вони таки вважали «своєю землею».

Що ж до земель, розташованих по інший бік Кордону, то, козаки однозначно сприймали їх як резерв для розширення своєї території. Видно це не тільки з промовистого одкровення гетьмана І. Куцковича. Свого часу С. Наливайко пропонував осадити козацьке військо в міжріччі Бугу та Дністра на південь від кордонів Брацлавського воеводства.⁵⁷ Крім того, козаки на практиці поширювали свою присутність вплив у південно-східному напрямку. А з 1630-х рр. набирає обертів колонізація майбутньої Слобідської України.

Зрозуміло, що в умовах Степового Кордону, коли жодна із сусідніх потуг ще не мала сил закрити його на свою користь, а величезні простори гуляли без сталого господаря, фіксація чітких меж територій українських та інших козаків з боку Кордону була просто неможливою. Занадто багато залежало від мінливої кон'юнктури кордонного життя. Сама логіка співіснування тут з конкурентами засадничо передбачала еластичність навіть умовних кордонів відповідно до спроможності тієї чи іншої потуги гнути свою лінію й тиснути суперника.

В цілому ж рефлексії українських козаків над світоглядним поняттям «вітчизна», а також образ «своєї козацької землі» ставлять їх на особливе місце в гроні козацьких спільнот Східної Європи, ніби підсумовуючи різні відмінності між моделями ідентичностей. Козацька еліта виразно рухалася в бік ототожнення козацької землі з усім українським простором, де криваво заслужені «вольності», подібно до шляхетських прерогативів, повинні мати понадтериторіальний вимір. Звідси був один крок до ідеї членства в «народі руському». Тож коли в перші десятиліття XVII ст. українські православні інтелектуали бралися прописувати козацтво у розробленій ними православної моделі руської ідентичності, то інтелектуальне підтягування його до своєї концепції починали не з нуля і вже мали на що спертися. Особливості сформованих уявлень про «вітчизну» стали джерелом тих великих зрушень у визначенні українським козацтвом своєї «вітчизни», які наспіли в середині XVII ст. і призвели до заміни «вітчизни милої Речі Посполитої» на україноцентричні моделі⁵⁸.

⁵⁶ *Сас П.* Витоки українського націотворення. С. 86.

⁵⁷ Докладніше по цей проект див.: *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). С. 224–237.

⁵⁸ Див.: *Козут З. Е.* Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // Гадяцька унія 1658 року. К., 2008. С. 228–239.

КОЗАЦЬКЕ ЗАПОРІЖЖЯ ЗА ОПИСАМИ М. ПАШКОВСЬКОГО (1615) ТА С. ШИМАНОВСЬКОГО (1642)

Стаття присвячена двом малознаним віршованим описам козацького Запоріжжя кінця XVI – першої половини XVII ст. Доводиться, що представлена в них історико-географічна інформація помітно розширює можливості представлення «запорізького сюжету» у вітчизняній історіографії.

Не секрет, що можливості представлення раннього періоду історії козацького Запоріжжя, обмежені доволі скромною «джерельною базою». Тому, творені досі картини минулого запорожців легко наражаються на закиди у надмірній фрагментарності. Відтак, кожне «нове» джерело, з якого ми можемо почерпнути знання відносно згаданої проблематики, викликає примітний ентузіазм і прискіпливу увагу доволі широкого кола дослідників.

До таких «неінтегрованих» до модерного українознавства наративів належать і запорізькі фрагменти двох віршованих творів першої половини XVII століття – Мартина Пашковського «Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatory, tudzież też o narodzie, odrzędziech, nabożenstwie ... tych pogan ...: przydany iest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chreścianskiey ...», видані у Кракові 1615 р. (далі «Історії турецькі»), а також Самуеля Шимановського «Mars sавromatski, to iest od szczęśliwey koronacyey najasnieyszego Wladislawa IV z laski Bożey krola polskiego etc. krotkie opisanie rożnych expedicyi...», друкований у Варшаві 1642 р. (далі – «Марс савроматський»). Обидва вони містять унікальну історико-географічну інформацію, представленню якої і присвячена ця стаття.

* * *

Основою для першого твору стала оповідь про своє бурхливе життя шляхтича з «дому художого» – Якуба (Якова?) Кимиковського (Kimikowski)¹. Вона

¹ Наразі найдокладнішим дослідженням цієї історії є: *Kuran Michal. Losy i doświadczenia turecko-tatarskie Jakuba Kimikowskiego w epickiej próbie Marcina Paszkowskiego «Dzieje tureckie» // Napis, seria XI. - Warszawa, 2005. - S. 29–52*. Проте, польський дослідник не помітив певні хронологічні маркери присутні в тексті, відтак невірно датував події дещо ранішим часом (зокрема, перебування героя на Запоріжжі віднесене до 1580 р.). З українських дослідників, які зверталися до цієї теми, див.: *Пилипенко В.М. Мартин Пашковський – забутий український поет і публіцист початку XVII ст. // Сіверянський літопис. - Чернівці, 2008. - №5. - С. 11–18* (розвідка ця є загальною характеристикою творчості Пашковського, без, так би мовити, порядкового розбору текстів); *Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. - К., 2001. - Т. 2, кн. 2: Перша половина XVII ст. / Упор., прим. В. Шевчука (тут вміщені, з 1995 р. вже неодноразово передруковані, переклади Валерія Шевчука уривків з «Істо-*

розпочинається просто класично для українського героя – коли йому «тринадцятий минало». Отже у 13 років нащадка убогої шляхетської родини віддали служити на двір відомого згодом оборонця «Русі», магната Яна-Щасного Гербурта (1567–1616). Оскільки основні маєтності Гербурта були на Західній Україні (Руське воеводство) логічно припустити, що це й була мала батьківщина Кимиковського. Судячи за хронологією подальших подій, йдеться про 1585 р. По двох роках служби, себто під час т. зв. «другого безкоролів'я», коли по смерті Стефана Баторія за польський престол змагалися австрійський ерцгерцог Максиміліан і шведський корольович Сигізмунд Ваза, Гербурт віддав хлопця на двір свого вельможнішого приятеля – «князя на Олиці» Станіслава Радзивіла (1559–1599).

Тут доля Кимиковського і зробила перший кульбіт. Невдовзі після цього «переводу» на Волинь (прослужив трохи більше «*pultrzecia lata*» – 2,5 роки), Радзивіл послав юнака з листами до Маначина (маєтність Вишневецьких недалеко м. Старокостянтинова), де перебував один з князів Вишневецьких (Костянтин?). Це був час великого татарського набігу 1589 р. (друга половина серпня), відтак, не дивно, що між Базалією та Костянтинівим (Старокостянтинівим), над річкою Случчю, гінця зловили татари.

Бранця завезли в ногайські степи Приазов'я («*Do Nahay*»). Тут Пашковський робить розлогий «етнографічний» відступ з описом ногайців. Він цілком базується на знаному тексті з польського посольства Андрія Тарановського², яке 1569 р. добиралося аж під Астрахань.

У татарському полоні Кимиковський перебував цілий рік, випасаючи коней та овець при ногайських «сараях» (себто палацах-ставках татарської знаті). З його «вражень» тут згадана вправність татар у доланні річок (а саме Дніпра) на конях вплав і картини спустошення українних земель Корони (неоригінальність цих вражень підштовхує до думки, що тут ужито літературно-стереотипні штампи).

Далі юнак утік на Запоріжжя, де і прожив з козаками три чверті року. Оповідання про цей період життя Кимиковського і є найцікавішим для цієї

рій турецьких» М. Пашковського, які через повну «поетичну вільність» перекладача малопридатні для використання істориками). Електронний варіант останньої публікації див.: <http://litopys.org.ua/suspil/sus37.htm>

² Текст Тарановського був виданий німецькою мовою (Нюрнберг, 1571), відомим був також і полономовний рукопис, з якого оповідання було видано у середині XIX ст. (*Podróże i poselstwa polskie do Turcyi, a mianowicie: podróz E.Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego Komornika J.K.M. 1569, i Poselstwo Piotra Zborowskiego 1568.* - Kraków, 1860. - S. 41–63) та, зі скороченнями, століттям по тому (*Antologia pamiętników polskich XVI wieku.* – Wrocław, 1966. - S. 203–216).

розвідки³. Адже інших картин життя Запоріжжя 1590–1591 рр. та ще й креслень з перспективи простого козака далєбі не існує.

Запорожцям Кимиковський став у нагоді передусім як провідник, який, зі свіжого досвіду полоняника, міг вказати шляхи до найбагатших татарських улусів. Тут і стикаємося з окресленням «оперативного простору» тогочасних низовців. Починається він на Лівобережжі:

Z iednę stronę nad rzeką tam Sutsu rzeczoną/
A po Rusku Mołoczna/ a zaś drugą stroną
U wołowych Kurhanow/ y z miężnym Hetmanem
W końskiey Pereboinie/ walecznym Bogdanem
Mikoszynskim/ co zdawna zową konską wodą/
Y ta gdzie się z dawnych lat/ sczycił swą swobodę
Kniaś Misyeu u Maiakow: a ty tam Maiaki/
Mianuią w sczyrym polu Kozackiemi znaki.
Ktore byl ten Kniaś Misyeu niekiedy postawił/
Y tym wieczną pamiętkę cnym Junakom wsławił.
Y przy Białey krynicy czynił swe zasadzki/
Gdzie miał Kozak z Tatory często krawe schadzki:
Y u Kamien zatonu miewał swe przywody/
Na Tatory/ y wielkie im tam czynił szkody

[З одного боку над рікою там Сут-су прозиваною, а по-руські Молочною⁴, а другою ж стороною у Волових Курганів, в Кінській Перебійні⁵, що здавна звуть Кінською Водою – із мужнім гетьманом, хоробрим Богданом Микошинським⁶. Там, де за давніх літ пишався своєю свободою князь Місей⁷ у Маяків. І ті-то Маяки, звуться в широму полю козацькими знаками. Котрі

³ В оригіналі це: *Paszkowski Marcin. Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatory, tudzież też o narodzie, odrzędziech, nabożenstwie ... tych pogan ...: przydany jest do tego Dictionarz ięzyka tureckiego y disputatia o wierze chreścianskiej ... - Kraków, 1615. - S. 18–22.*

⁴ *Молочна* – річка в сучасній Запорізькій обл., впадає до Молочного лиману Азовського моря.

⁵ *Перebійна* – невеличка ліва притока (вітка) Дніпра, біля Херсону. Але взагалі-то це досить «серійний» гідронім, отже цілком вірогідне і його пов'язання із р. *Кінською* (Кінськими Водами, Кінкою, Конкою) – так само лівою притокою Дніпра. Вірогідно також, що йдеться про *Кінську Промойну*, де річка Кінська зливалася з дніпровськими затоками (так про неї згадував Е. Лясота 1594 р., див.: *Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. - Т. 2. - Львів, 1991. - С. 78*). Вододіл між Молочною та Кінською – відправна південна точка Муравського шляху та зручне місце для засідки на обтяжених худобою татар.

⁶ *Мікошинський Богдан* – гетьман запорожців (згадки з 1586 і 1594 рр.).

⁷ *Князь Місей* – Михайло Олександрович Вишневецький (1529–1584), канівський і черкаський староста (1559–1580).

було той князь Місей колись поставив і тим вічну пам'ятку поштивим молодцям уславив. І при Білій Криниці⁸ чинив свої засідки, де мав козак з татари часто криваві зіткнення. І у Кам'яного Затону⁹ мав свої приводи на татар і великі там чинив їм шкоди]

Як бачимо, на лівобережжі запорожці 1590–1591 рр. «тримали» доволі вузький фронт, віссю якого була р. Кінська¹⁰. Далі у Кимиковського-Пашковського описаний «морський фронт» низовців:

Tenże z Kozaki chodził/ y na Czarne Morze/
Gdzie nie ieden Karawan Turski wodę porze.
A naprzod pod Biłagrod/ gdzie s korzyścią wielką
Wzięli Okręt Turecki/ y z armatą wszelką.
Turkow wiele pobili. Zaś od Biłagroda
Zaniosta ich pogodnym wiatrem Morska woda.
Na iedną wyspę/ którą pospolitą mową/
Hadieczow Ostrow z Ruska od dawnych lat zową:
Tę Insulę tak zową nie bez swey przyczyny/
Hadieczow ostrow: Bo tam iest wiele gadziny.
Y dziwowidzow morskich/ y rozmaitego
Chrobactwa/ tudziesz ptastwa morzu przywyklego.
Ktore y tu/ y owdzie gorę wylatuie/
A barzo smrodliwy iad od nich zalatuie.
Babami ie tam zową/ więtsze niż Labęćie/
A Zeglarzom ten wysep/ iest na wielkim wstręćie.
Tamże z Tatarskiey Ziemie/ z Miasta rzeczonego
Kozłów/ przyszło Galer dwie: na ktorych naszego
Ludu więzniow wybranych do tyśiąca bylo/
A niawiazt z dziećmi ośm set/ tych się nie liczyło.
Turkow też nad pułtora tyśiąca nic więcey
Nie było/ tam Kozacy przypadszy co prętcęy
Ku onym dwom Galerom/ Turki wyścinali/
Więzniow wyswobodzili/ wielką otrzymali
Zdobycz/ z którą się do swych Porohow wroćili/
A onę korzyść między swoje rozdzielili.

[Той же з козаками ходив і на Чорне море, де не один караван турецький воду поре. А насамперед під Білгород¹¹, де з користю великою взяли судно турецьке із арматою всілякою. Турків чимало побили. Від Білгорода ж занесла

⁸ Біла Криниця – вірогідно топонім пов'язаний р. Білозерка, лівою притокою Дніпра (впадає до нього відразу нижче Кінської).

⁹ Кам'яний Затон – лівобережна дніпрова затока, недалеко р. Білозерки.

¹⁰ До річч, відомий фольклорний переказ, де Кінська виведена рікою-кордоном від татар, див.: Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянини. - К., 1990. - С. 173.

¹¹ Білгород (Акерман) – сучасний Білгород-Дністровський.

їх погодним вітром морська вода на один острів, котрий простою мовою Гадячів-острів по-руськи від давніх літ звуть. Той острів так звуть не без причини Гадячим островом¹²: бо там є чимало гадичини. І диковинок морських¹³ і розмаїтої комашні, також і птаства до моря звиклого, котрого і тут і там угорі безліч літає і дуже ядучий сморід від них долітає. Бабами¹⁴ їх там звуть, за лебедів більші, а морякам той острів є великою перепороною. Там же з Татарської землі, з міста прозваного Козлов¹⁵, прийшло дві галери, на яких нашого люду, добірних бранців до тисячі було, а жінок з дітьми вісімсот, ті й не лічилися. Турків також понад півтори тисячі, і нічого більше. Там козаки приспівши щонайшвидше до отих двох галер турків висікли, в'язнів звільнили та велику отримали здобич, з якою до своїх Порогів повернулися і оті набутки між себе розділили].

Знову таки відзначимо скромність акваторії, на якій оперують запорізькі пірати 1590–1591 рр. (це лише каботажна траса від Євпаторії до Білгорода-Дністровського). Зрештою оповідач обертається до Правобережжя, для якого низовці є власне сторожами, а не нападниками. Описує він також і внутрішньозапорізькі угіддя понад самим Дніпром.

A iż wiedział przeszkoki/ y zaczayne znaki
Kuczmienskie/ y Wołoskie/ ba y czarne szlaki/
Tych to prętkich Pohancow Kimikowski/ tedy
Nabawił ich tam nie raz z swym kozactwem biedy/
Wiedział ich y przewozy/ gdzie to dzikie plemię/
Przez Dniepr się przeprawuie w zyzną Ruską Ziemię.
U Ostrową Chortycy/ miedzy Porohami/
Y miedzy Czerwonemi z dawnych lat gorami.
Więc u Borhuna/ więc też u Olchow/ gdzie zdawna
(Dziś tam Strzelicą zową) często bywają sławna
Porażka na przeprawie Tatar przez Kozaki/
Ktorzy tam w tym swoy zwyczaj zachowuią taki:
Wziąwszy pewną wiadomość/ iż Tatarzy maią
Tam tedy iść w Ruski kray/ więc się zasadzaią
We trzcinach po Insułach: iedni z wierzchu wody/
A drudzy zaśię z dołu/ iuż tam nie bez szkody
Pohancow/ chyba że im pomocy dodaią
Galery/ ktore pod czas z Turek przybywaią.

¹² *Гадячий острів* – це о. Березань у гирлі Дніпро-Бузького лиману, поруч із Очаковом.

¹³ На берегах сторінки є роз'яснення, що то за диковинки – «*Swini u niedzwiedzi morskich tesz tam pełno/* Свиней і ведмедів морських там повно». *Морськими свинями* тут названо дельфінів, а *морськими ведмедями* – чорноморських тюленів-монахів.

¹⁴ *Баби* – це пелікани.

¹⁵ *Козлов* (Гезлеве) – сучасна Євпаторія.

Bo wiedząc Car Tatarski/ iż nań zawsze ważą
 Kozacy/ więc też ma swą na Gálerach strażą/
 Ale tylko ná ten czas/ kiedy zaiezdzaią
 Pohańcy w Ruskie kraie: lecz gdy sie wracaia/
 Nie masz niskąd żadnego ratunku/ nadzieie/
 W ten czas náзад Tatarzyn z płonem idąc mdleie.
 Bo mu Kozacy y płon odeymą/ y wiele
 Poydzie ich tám/ gdzie Charon łoże im uśóciele.
 Gdzie kiedy sto Kozaków z Rusznicámi będzie/
 Tam tyśiącom Tatarom zynylą szyiki wszędzie.
 Jakosz się to raz poraz częstokroc trafiáto/
 Ze poszło do Charonta Pohancow niemáto.
 Trafiáto sie to raz y za Mikośynskiego/
 Ktory przy sobie tego miał Kimikowskiego.
 Wielką moc u Borhuna Tatar potopili/
 Wiele więźniow nabrali/ płon wszystek odbili.

[А оскільки знав перескоки і потаємні знаки – Кучманські, Волоські, ба і Чорні шляхи¹⁶, то тих прудких Поган Кимиковський тоді не раз займав, зі своїм козацтвом перебуваючи. Знав і їх перевози, де це дике плем'я через Дніпро переправляється в плодючу Руську землю. У острова Хортиці, між Порогами¹⁷ і між Червоними з давніх літ горами. Ось і у Бургуна¹⁷, ось також і у Ольхова¹⁸ (нині тамте місце Стрелицею кличуть), що здавна часто буває славною поразкою на переправі татар від козаків, котрі тамто свій звичай утримують такий – взявши певну звістку, що татари мають там тоді йти в Руський край, відтак і сідають у засідки в очереті по островах: одні згори річки, другі ж знизу. Вже там це не без шкоди Поганам, хіба що їм допомоги додадуть галери, котрі під той час від турків прибувають. Бо знає цар татарський, що на нього завжди чигають козаки, отже також має свою сторожу на галерах. Але це тільки на той час, коли йдуть в набіг Погани на Руські краї. Але коли повертаються і [бранці вже] не мають на жодний порятунок надії, у той час татарин, з полоном йдучи, обмирає, бо в нього козак і полон відбирає, і багато їх йдуть туди, де Харон¹⁹ леже їм стелить. Бо коли сто козаків з рушницями буде, то

¹⁶ *Кучманський, Волоський та Чорний шляхи* – класичне 3-доріжжя, яким здійснювалися татарські набіги на Правобережну та Західну Україну.

¹⁷ *Бургун, Бургунка* – острів, річечка, переправа біля правобережного с. Бургунка Бериславського р-ну Херсонської обл.

¹⁸ *Ольхов (Стрелица)* – можливо йдеться про давньоруське Олешья-Олешки (сучасний Цюрупинськ). Адже прочитати Olchow можна і як *Ольгів*. Це, до речі, б пояснило як назва Стрелица пізніше прибукала на недалекий Кінбурн (див. далі текст з С. Шимановського). А поруч із Бургункою знане с. *Ольгівка* Бериславського р-ну Херсонської області засноване, щоправда, вже аж 1830 р.

¹⁹ *Харон* – у давньогрецькій міфології перевізник до царства смерті.

тисячам татар шию намілять повсюдно. Як то раз по раз часто-густо траплялося, що йшло до Харона Поган немало. Трапилося це раз і за Микошинського, котрий при собі мав того Кимиковського. Велику силу біля Бургуна татар потопили, багато в'язнів набрали, полон увесь відбили].

Тут в оповідь вплетено фольклорний переказ про річки Дніпро і Кінську Воду (нині ширше відомі близькі за сюжетом оповідання про Дніпро та Десну²⁰). За течією Кінської Води оповідач і проводить читача аж до моря.

[*Ruska Historia o konskiej wodzie y o Dnieprze*]
Dniepr tam zowa Słauta to iest Rzeka sławna/
Są y na Konskiej wodzie przewozy ich zdawna.
Bo Konska woda z Dnieprem aż do Morza płynie/
O czym taka przypowieść Ruska zdawna słynie:
Gdy sobie Konska woda z Dnieprem rozmawiała/
Tak Dnieprowi ta Rzeká śmieie powiedziała:
Ze ia przez cię przebieżę/ lecz nie gorą/ spodkiem;
Y puściła wnet kruka przez Dniepr samym śródkiem
Na drugą stronę: który skoro przeleciawszy/
Miał się iey ozwać: ona też go usłyszawszy
Miała nurt swoy wyrzucić: W tym Dniepr rozgniewany/
Wypuścił wnet Sokolá/ który na przemiany
W poyśrrod Dniepru na kruka uderzył potężnie/
Y tak tam kruk zakraknął: A ona też mężnie
Nurt swoy pośrrodkiem Dniepru bystrego wydała/
Y swym trybem w Moskiewską stronę pobieżała.
Okrażywszy Dumantow, y Perhasław znowu
Biegła Tatarską stroną szukaiąc obłowu.

[*Руська історія про Кінську Воду та про Дніпро*. Дніпро там звуть Славую, тобто Рікою славною. Є і на Кінській Воді перевози їх здавна. Бо Кінська Вода з Дніпром аж до моря плине, про що така оповідка руська здавна слине: Колись собі Кінська Вода з Дніпром розмовляла і так Дніпрові та річка сміливо казала, що я через тебе перебіжу, але не горою²¹, а посередині. І пустила відразу крука через Дніпро самою серединою на другу сторону. Який, як скоро перелетить, мав до неї озватись. Вона, його почувши, мала течію свою перекинути. Тим часом Дніпро розгніваний випустив відразу сокола, котрий навперейми [злетів] і посеред Дніпра на крука вдарив потужно. І так там крук закаркав. А вона також мужньо течію свою серединою Дніпра вкинула і своїм

²⁰ Див. зокрема: *Савур-могила*. Легенди і перекази Нижньої Наддніпряни. - С.9-10.

²¹ Себто – в обхід?

трибом у Московську сторону побігла. Окруживши Домантів²² і Переяслав знову, бігла татарською стороною шукаючи поживи²³].

Спеціально оповідач зупинився і на дніпрових Порогах.

[*Poroży kozackie.*]

A że do Zaporozá/ gdzie siedm progow sławnych/
Stoią w mili od siebie z wiekow starodawnych.
Kodak/ Woron/ Bohatyr/ Surski y Zaborá/
Y Baydak/ á śiódme go że z tamtad nie wczorá/
Nie może w pamięć przywieść/ ten co mi powiadał/
Ja też nie wiem/ bom między Kozaki nie śiadał.
Jednak doszedłem potym od kogo inszego/
Nienásycieć iest hasło Porołu śiódme go.
Więc tamta Konska wodá/ przez Poroży wszystkie
Szła z Dnieprem swoim brzegiem. Potym w pola brzytkie
Tatarskie udawszy się/ aż do Kamiennego
Zakonu szła osobno. A u mieysca tego
Znowu sie zaś z szerokim Dnieprem pokumalał/
Y z nim wespoł/ swym brzegiem Tatarskim bieżała
Aż pod Białe iezioro. Tam zaś przybieżawszy/
Y pierzchliwie znowu się z Dnieprem pogniewawszy/
Od Białego Jeżiora wiodła tor swoy spory/
Swym oddzielnym przeciagiem/ pod Czerwone gory.
Stamtąd zaś tey zuchwałe y Konskiey rzeki woda
Szła przed się swoim nurtem/ aż do Słamhoroda.

[*Пороги козацькі.* А що до Запоріжжя, де сім порогів славних стоять за милою один по одному з віків стародавніх. Кодак, Ворон, Богатир²⁴, Сурський і Забора²⁵, і Байдак²⁶, а сьомого, через те, що звідти ж не вчора, не може згадати, той хто мені оповідав. Я також не знаю, бо між козаками не сидів, але дізнався потім від когось іншого – Ненаситець є назва Порога сьомого²⁷. Отже тамта Кінська Вода, через усі Пороги йшла з Дніпром своїм берегом. Потім, у бридкі поля татарські удавшись, аж до Кам'яного Затону йшла осібно. А у місця того знову ж з широким Дніпром покумалася і з ним спільно своїм бере-

²² Нині с. *Домантове* Золотоніського р-ну Черкаської обл.

²³ Себто перескочити Кінській Воді не вдалося, її відкинуло навіть вгору і вона мусила далі плинути вздовж лівого (татарського) боку Дніпра.

²⁴ Лоханський поріг? (нижче нього при впадінні до Дніпра річечки Мокрої Сури відомі скелі *Богатирі*).

²⁵ *Забора* – не загальна назва кам'яної гряди, що на відміну від порогів не цілком перетинає річку. У системі дніпрових Порогів таких забор було кілька.

²⁶ Будило, Будилівський поріг?

²⁷ Цікаве свідчення, що у Пашковського був не єдиний інформатор про Запоріжжя.

гом татарським бігла аж під Біле озеро²⁸. Туди ж прибігши і запально знову із Дніпром розсварившись, від Білого Озера вела шлях свій швидкий своїм окремим перебігом під Червоні гори²⁹. Звідти ж тієї зухвалої Кінської-річки вода йшла вперед своєю течією аж до Іслам-города³⁰].

Далі згадані місця свіжої бойової слави запорожців – Іслам-Кермен («Сламгород») та знову – перевіз у Бургуна. Завершує представлення «запорізького світу» дніпровий «Лиман».

[*Slamhorod zamek Tatarski Kniś Ruzynski zburzył.*]

Ten Słámhorod niekiedy był to Zamek mocny/
W dżikim polu Tatarskim/ y barzo pomocny
Tym Pohanom na naszych: lecz dziś tylko znaki
Zburzył go Kniś Ruzynski z mężnemi Kozaki.

[*Mieysce u Burhuna kedy Tatarowie ginę*]

Z támtąd zaś aż pod Burhun swym brzegiem bieżała/
Gdzie na przewożie ginie Tatar część nie mała.
Tam iuż mimo Perekop polmi Tatarskiemi/
Gdzie słony Limen bieży nurtami ćichemi.
Koło swe do Czarnego morza obroćila/
Tam wpadszy wszystkich swoich tancow dokonczyła/
W toż morze w Czwierć mili/ Dniepr/ y Limen upada/
Ale każda osobno swoim nurtem włada.

[*Іслам-город – замок татарський князь Ружинський зруйнував.* Той Іслам-город колись був то замок сильний у дикому полі татарському. І дуже помічний тим Поганам на наших, але нині тільки сліди його. Зруйнував його князь Ружинський з мужніми козаками³¹. *Місце у Бургуна де татари гинуть.* Звідти же аж під Бургун своїм берегом бігла, де на перевозі гине татар чимало. Там вже повз Перекоп полями татарськими, де солоний Лиман біжить течіями тихими. Коло своє до Чорного моря обернула, там впавши всіх своїх танців закінчила. У це ж море за чверть милі Дніпро до Лиману впадає, але кожний осібно своєю течією володіє].

Зрештою, оповідач знайомить читача і з резиденцією запорожців – тим що згодом стало прийнято називати Січчю³².

[*Kiedy Kozacy lećie a kiedy zimie meszkaia*]

A iesli chcemy wiedziec kedy przybywiaia

²⁸ Білозерка – вже згадувана ліва притока Дніпра.

²⁹ Червона або Лиса гора znana на правому березі Дніпра вище Микитинського Рогу.

³⁰ Іслам-город (Іслам-Кермен) – нині це терени м. Каховка.

³¹ Мова йде про князя Богдана Ружинського, гетьмана запорожців, який сам загинув при цій облозі Іслам-города (Іслам-Кермену) у 1576 р.

³² Як у модерній історіографії вкорінявся міф про давність Січі див.: *Падалка Л.В.* По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества. - К., 1894 [відбитка з часопису «Киевская старина»].

Kozacy czasow piewnych y gdzie spoczywaią/
 W szabelnikowey Wietce/ lub na Zborowskiego
 Położeniu zimuią/ lub na Ruzynskiego.
 Na wiosnę zaś skoro więc wody wielkie wstaią/
 Tedy do Czortomłyka z tamtąd uciekaią.
 Albo do Bazawłoka: a dobytki swoje/
 Y konie w Tomakowce maią/ bo tam boie
 Niebywaią/ z tamtąd zaś gdy robactwo wstaię/
 Ustępuią na Lato w swe zwyczajne Kraie
 Do Chortyce/ na skalę wielką: a zaś skoro
 Jesień przyidzie/ natychmiast ustępuią sporo
 Do Czerwonych gor: y tak iak mieysca swe znaia/
 Tak się też na nie/ czasow pewnych przenaszaia.

[Де козаки влітку, а де взимку мешкають. А якщо хочемо знати, де перебувають козаки в певні часи і де спочивають – у Шабельниковій Вітці³³, або на Зборовського³⁴ або на Ружинського³⁵ станах зимують. Навесні, оскільки ж бо швидко води великі встають, тоді до Чортомлика звідти втікають або до Базавлука. А здобич свою і коні на Томаківці мають, бо там бої не бувають. Звідти ж, коли робацтво³⁶ встає – відходять на літо у свої звичайні краї – до Хортиці, на скелю велику. А як скоро осінь прийде, натомість відходить чимало до Червоних гір³⁷. І так як місця свої знають, так теж на них у певний час переносяться].

Як бачимо, постійної Січі на Запоріжжі на 1590–1591 рр. не існує і власне тут ми маємо єдиний на сьогодні опис т. зв. «*кочовища*» запорожців (без розшифрування, цей термін не рідкість у актах кінця XVI ст.). Зрештою, цілком завершує Пашковський свій опис Запоріжжя зауваженнями про раціон козацького харчування (за прикладом Тарановського, де також згадується саламаха?) та їх житла-курені.

³³ Шабельна Вітка відома за «Реестром річок і прикмет, які лишаються з обох боків річки Дніпра, починаючи від міста Переволочної» від 24.XI.1697 р., див.: *Величко С.В.* Літопис. Т.2. / Пер. з книжної української мови, комент. В.О.Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. - К., 1991. - Розділ 38 (<http://izbornyk.org.ua/velichko/vel55.htm>).

³⁴ Район Чортомлика? Саме там 1579 р. містився табір Самуеля/Самійла Зборовського. Перелік запорозьких топонімів 1697 р. знає *Косу Зборовську* (над лиманом), *Зборовський Кут*, *Вітку Прогній Зборовський*, *Луг Зборовського* – над лиманом.

³⁵ Йдеться про табір або *Богдана Ружинського*, гетьмана запорожців у 1575–1576 рр., або *Михайла Ружинського*, гетьмана у 1585–1588 рр., або *Кирика (Кирила) Ружинського* – гетьмана 1588–1590 рр.

³⁶ Йдеться напевно про літню комашню, але може бути мова тут і про людське *робацтво* – козаків-промисловиків, а не вояків.

³⁷ *Червона* або *Лиса гора*, як вже йшлося, знана на правому березі Дніпра вище Микитинського Рогу.

Zywność ich Salamacha/ y orzechy wodne/
Ktemu zwierz rozmaity/ Ryby wieloplodne/
Od których iako wieprze/ w swych oboziech tyia/

[*Obozy Kozacy zową kureniami.*]

Bo y zimie/ y lećie/ nád wodami żyła.
W tych tedy uroczyszczach przebywał foremnych/
Kimikowski z Kozaki w fortunach odmiennych.

[Пожива їх саламаха³⁸ і горіхи водні³⁹. До того звір розмаїтий, риби багатоплідні. *Табори козаки звать куренями.* Від яких як вепрі у своїх таборах криються, бо і взимку, і влітку над водами живуть. У тих тоді урочищах облаштованих перебував Кимиковський у фортунах змінних].

Подальший сюжет «Турецьких історій» вже полишає Запоріжжя, аджедесь навесні 1591 р. Кимиковський взяв участь у нападі на московське посольство, яке, у супроводженні купців, простувало до Криму. Раптовий напад спочатку приніс успіх козакам, але згодом їх наздогнали та погромили татари. Кимиковський знов опинився в полоні. З Криму його перепродали до Туреччини. Звідти він невдало втік (був спійманий над Дунаєм, представився шляхетним семигородським вояком та знов проданий до неволі). Пережив гомосексуальні домагання з боку чергового турецького власника, якого при спробі згвалтування вбив. Здається, під загрозою смерті змушений був прийняти іслам (отримав мусульманське ім'я Баграм), поміняв ще кількох власників та, зрештою, пішов добровольцем на турецькі галери (де вивчився на пушкаря).

Лишедесь 1598–1599 рр. цей бранець-авантюрист через Грецію й Італію повернувся до Польщі. Тут він, щоправда, знову зв'язався із козаками і подався разом ними на службу господаря Міхая Витязя (1558–1601) до Волощини. Як пише Пашковський⁴⁰:

[*Kimikowski przy Mihalu.*]

...do Siedmigorodsiego przystał Woiewody/
Mihala/ tamże znacznie nagradzał swe szkody.
Gromiąc woyska Tureckie z mężnemi kozaki/
Za Dunaiem/ gdzie y dziś ieszcze widać znaki.
Poła same tameczne świadectwo wydaia/
Co Tureckie mogiły y dziś w sobie maia.

[*Кимиковський при Міхай.* ...до Семигородського пристав воєводи, Міхая. Там же значно винагородив свої втрати, громлячи війська турецькі з мужніми

³⁸ *Саламаха* – страва з квасолі, часнику, хліба, солі. У складеному Миколою Гоголем словничку до «Енциди» Котляревського чигасмо: «Саламаха – борошно житнє або пшеничне. киплячою водою розведене з додаванням солі і варене доти, поки увариться подібно до густого киселю», див.: *Гоголь Н.В.* Полн. собр. соч. - Т. 9. - М., 1952. - С. 499.

³⁹ Водяний горіх плаваючий (чили́м, рогульник).

⁴⁰ В оригіналі це: *Paszkowski Marcin.* Dzieje tureckie y utarczki Kozackie z Tatory... - S. 45.

козаками. За Дунаєм, де і нині ще видно знаки – поля самі тамтешні свідоцтво подають, адже могили турецькі і зараз у себе мають].

Потім, коли Я. Замойський звелів підданим Корони залишити Міхая, став під звитяжні корогви цього великого коронного гетьмана (до речі, відомо, що й запорожці активно брали участь у цих волоських війнах 1598–1600 рр.). Поранений у першій таки битві (що скінчилася великими втратами для обох сторін⁴¹), Кимиковський волів завершити свою військову кар'єру. Отже, ніяких нових фактів за темою цієї розвідки подальший текст Пашковського не містить.

* * *

Другим оригінальним нарративом, що містить багату історико-географічну інформацію про Запоріжжя, подану так само з оповідань очевидця (очевидців?) є «запорізький фрагмент» з твору С. Шимановського «Марс савроматський» (1642 р.)⁴². Його автор вмістив після опису козацьких війн 1637–1638 рр. Це нарис «довоенної» козацької «сваволі», якій власне і покляла край «ординація» на Масловому Ставі 1638 р.

У ньому поет-воєк розлого оповідає про морські рейди запорожців проти турецьких міст і флоту («галер»). Згадує і про заходи (свіжі?) турків проти запорожців – будівництво в гирлі Дніпра «вежі», яку «нині всі Стрільчою звать»⁴³. У ній «завжди готову» встановлено «армату». Зауважує оповідач і неефективність цієї перешкоди – козаки вночі перетягають човни суходолом в обхід цієї Стрільчої Вежі⁴⁴.

⁴¹ Здається, Замойський не дуже довіряв екс-Міхайовим найманцям і пустив їх попереду.

⁴² Нещодавно вийшла з друку моя книжка, де є розділ (4.4.) про цю працю: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). - К.: Інститут історії України НАН України, 2008. - У 2-х ч. Оскільки повний текст цієї праці поданий на сайті Інституту історії України НАНУ (www.history.org.ua), то у даній розвідці не подаємо розлогих цитат оригінального тексту Шимановського. Аналізований тут уривок див. ч. 2 на стор. 434–5 і 461–4 (в оригіналі: *Szymanowski Samuel.* Mars savromatski, to iest od szczęśliwey koronacyey niasnieyszego Wladislawa IV z laski Bożey krola polskiego etc. krotkie opisanie rożnych expedicyj... - Warszawa, 1642. - S.86–88). До речі, сучасне видання повного тексту Шимановського див.: *Szymanowski Samuel Hutor.* Mars Sauromatski i inne poematy/ do druku podał Piotr Borek. - Kraków, 2009. - 230 s. З останніх праць П. Борека про Шимановського див.: *Samuel Hutor Szymanowski – zapomniany epik barokowy // Borek P.* W służbie Klio. Studia o barokowych pisarzach minorum gentium. - Kraków, 2011. - S. 49–88.

⁴³ Урочище *Стрільче* біля Очакова більш відоме за згадками вже другої половини XVII ст. Про цю вежу-артилерійську платформу згадував (без назви) Боплан. Причому, за позначкою на його мапі, це явно пізніший Кінбурн. Ототожнює їх і опис запорізьких топонімів 1697 р.

⁴⁴ Порівняй з докладнішим описом такого волоку Бопланом.

Згадає Шимановський і про відплатні акції турків, викликані козацькими діями. Так, османці щораз на сейм скарги надсилають і відправляють татар пустошити Поділля, Україну та Покуття.

Річ Посполита вже хотіла дати собі раду із запорізькою вольницею та її піратськими випадками проти турків – через спорудження «першого» Кодаку. Цю фортецю – тезку першого-таки Порогу збудували 1635 р. та осадили залогою з німців-найманців на чолі з полковником-французом Жаном Маріоном. Але її швидко «зніс» І. Сулима – гарнізон винищив («ї нога не ушла»), вали «зарівняв із землею». За це його «прудко» піймали та, разом із Павлюком, видали королю. Сулиму стратили, а за Павлюка просив канцлер коронний Т. Замойський, і йому король «пробачив провину».

Цей «першодацький» вступ готує читача до наступного розділу під лаконічною назвою «Кодак». Це остання військова «експедиція» часів Владислава IV описана Шимановським у «Марсі савроматському».

Новий Кодак збудований 1639 р. Він був «безпечніший» за перший. Розташувався цей найпівденніший річесполитський форпост на «горі високій» над Дніпром, що тут спадає під самий замок, «люто з великим шумом об Поріг розбиваючись». Фортеця була «непрístupними валами оточена» та «густо потужними гарматами уставлена». Тут мешкав «губернатор» з вишколеними вояками-«чужоземцями». Шимановський сподівається, що в майбутньому вони дадуться взнаки не лише свавільним козакам, а й турецькому султанові.

Далі йде опис Порогів. Принагідно згадаємо інформацію Боплана про те, що коронний гетьман С. Конєцпольський, заклавши Кодацький замок, вислав його з кількома загонами описувати всі дніпрові Пороги⁴⁵. Дуже вірогідно, що Шимановський черпав з аналогічного/паралельного джерела – свідчень безпосередніх учасників цієї виправи⁴⁶. До речі, хроніст також вираховує 13 Порогів, але його список дещо відрізняється від наведеного на мапі Боплана (а також у щоденнику Е. Лясоти 1594 р.). Про те, що усталеності у цьому питанні ще не було, свідчить і опис Б.-К. Маскевича (Машкевича) з 1647 р. (епізод з екскурсією на Запоріжжя кн. Я. Вишневецького), де він перераховує лише 12 порогів (причому також у дещо незвичному порядку).

Пороги Шимановським зображені «так огромними, як найбільші гори». Перший – Кодак. Він «з давніх часів слине». Другий – Сурський, «через який течія Дніпрова плине». Третій – Лоханний (Лоханський)⁴⁷. Четвертий – Таво-

⁴⁵ Г. Л. де Боплан. Опис України. Пер. з фр. Я.І.Кравця, З.П.Борисюк. - К., 1990. - С. 40.

⁴⁶ На те, що Боплан був не єдиним, хто тоді займався географічним описом України нещодавно звернув увагу С. Александрович, див.: Боплан и Наронович-Наронський (Ст. Александрович) // Боплан Гийом Левассер де. Описание Украины. - М., 2004. - С. 106–110.

⁴⁷ Польське *loch*, уживане і в староукраїнській мові («льох»), має також значення «яма», «печера» (Б. Хмельницький 1649 р. згадував, що від переслідувань магнатських йому напередодні повстання прийшлося тікати «w lochy

лжаний (Таволжанський), з назвою від таволги («тавула»), що тут зростає⁴⁸. П'ятий – Княгинин. Шостий – Ненаситець, названий так козаками в пам'ять про численних потонулих побратимів. Сьомий – Звонець⁴⁹. Восьмий – Вовнигів, про який також зауважено, що так його козаки («осавули») кличуть. Дев'ятий – Воронові Забори⁵⁰. Десятий – Будило. Одинадцятий – Линець (його так також назвали «старинні отамани»)⁵¹. Дванадцятий – Личний (Лишний), а останній, тринадцятий, – Вільний. У підсумку переліку Шимановський знов зауважує, що імена Порогам надані «козаком свавільним».

Далі йде опис Запоріжжя – «козацького мешкання, наймилішого осавулів усіх кочування». Тут вони займалися рибальством і мисливством, заходячи далеко та лише вряди-годи повертаючись до своїх куренів-наметів. Тут таки мали понад рікою вдосталь деревини («лип високих»), з якої будували собі човни для морських експедицій, таких шкідливих для турків.

За Запоріжжям, зауважує Шимановський, Дніпро «лється широко» та є, через рівнинну місцевість, не дуже глибоким. Неподалік Тавань-перевіз, де татари переправляються, коли нападати на правобережні коронні володіння «готуються». Подолавши тут Дніпро, вони йдуть в набіг «своїми Шляхами». З них перший – Чорний, веде на «Україну». Другий – Кучманський – на Волинь («звідки користь готову мали»). Третій – Золотий – за Дністром. Останній вів на Покуття (татари також «звідти великі здобичі мали»).

За Таванню вже вищезгадувана Стрільча Вежа – «понад самим Лиманом». Ним і закінчується Дніпро.

На виході з лиману в Чорне море лежить острів Гадячий (Березань). Про нього Шимановському відомо, що тут, коли козаки «на море випадали», вони «свою раду найпершу мали».

Далі лежить Тендра (Тендрівська коса), яку автор «Марса савроматського» також зве «островом». Вона, за розрахунками оповідача, розташована на відстані «від берега моря» більше ніж «день» плавання «баркою». Тут також «часто спочивали» запорожці, коли йшли «на море» або коли вертали.

Морськими шляхами козаків обумовлений і подальший географічний еккурс Шимановського. На сході він згадує Дон, який сполучається з Азовським морем («Меотійське озеро»), у котре треба заходити із Чорного моря через Боспор Кимерийський, обігнувши Крим-«Таврику». Близько цього шляху і

dniprowe», див.: *Воссоединение Украины с Россией*. Документи и материалы в 3 тт. - Т. 2. - М., 1953. - С. 106).

⁴⁸ Тут Шимановський помиляється – Таволжанський поріг після Будила, перед Лішнім.

⁴⁹ Тут Шимановський помиляється – Звонецький поріг після Стрільчого перед Княгининим.

⁵⁰ Тут Шимановський помиляється – Воронова (Ворона) забора вище Вовнигова.

⁵¹ Топонім з такою назвою з інших джерел не знаний.

Перекоп – «кримський замок». З-під нього «аж до моря великий канал біжить».

На захід за Лиманом, «проминувши» Стрільчу Вежу, замки турецькі «по-над морем лежать». З них «найзначнішими» Шимановський вважає Очаків, Тегиню (Бендери), Білгород-Дністровський, Трапезунд і Кілію. Мовлячи про саме Чорне море, він поетично акцентував на пануванні тут турецького флоту (це море «галера кривим носом поре»).

Часи, коли монополію Туреччини на Причорномор'я активно підважували козаки «старинні», Шимановський оголошує вже минулими. Нині шлях за Пороги на міцному запорі. Лише реєстровці з'являються тут на легітимній основі. Вони ходять на Запоріжжя за встановленою чергою, і головний предмет їх зацікавленості вже не турки, а самі лише кримські татари. Сутички з останніми є тут звичайним заняттям сторож реєстрових козаків.

Цікаво, що «запорізький фрагмент» Шимановського використано у віршованих описах запорожців у «Владиславі IV...» (Лешно, 1649; 1650) Самуеля Твардовського та «Катафалку рицарському...» (без місця друку, 1650?) – твору на смерть Анджея Фірлея пера анонімного автора⁵².

Таким чином, обидва проаналізовані «запорізькі» уривки з творів М. Пашковського та С. Шимановського дозволяють примітно розширити обрії представлення Запоріжжя кінця XVI – першої половини XVII ст. Вони цінні тим, що творилися на базі вражень безпосередніх очевидців. Зрештою, низка топонімів, згаданих у цих текстах, або не має аналогів в інших джерелах, або може бути пояснена лише завдяки цим наративам.

Dmytro Vyrs'ky

THE COSSACK ZAPOROZHYE UNDER M. PASHKOVSKY'S (1615) AND S. SHYMANOVSKY'S (1642) DESCRIPTIONS

The paper is devoted two little-known poetic descriptions of Cossack Zaporozhye of the end XVI – to first half XVII centuries. It proved, that the historical and geographical information presented to them essentially expands representation possibilities of «the Zaporozhye plot» in a native historiography.

⁵² Цьому сюжету планує присвятити невдовзі окрему розвідку.

СОЛОВЕЦКОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ ПЕТРА КАЛНЫШЕВСКОГО В МИКРОИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОРИСОВКЕ

Арестованный во время занятия Запорожской Сечи войсками генерала П. А. Текелия 4–5 июня 1775 года, кошевой атаман Пётр Калнышевский вместе с Иваном Глобой и Павлом Головатым почти год находился в московской конторе Военной коллегии, под присмотром её вице-президента Григория Потёмкина. Всевластный екатерининский фаворит в то время вынашивал планы дальнейшего расширения возглавляемой им Новороссийской губернии за счёт запорожских земель и турецких владений в Причерноморье. Калнышевский ему мешал, прежде всего, тем, что был законным руководителем автономного образования, находящегося в составе Российской империи, – Войска Запорожского Низового. Потому Потёмкин и форсировал вопрос об уничтожении Сечи, которое (в виду особых заслуг запорожцев и их кошевого атамана в последней войне с Турцией) вовсе не было необходимо для имперской власти.

По сообщению от 8 июня 1776 года, Потёмкин подал на рассмотрение Екатерины предложение о пожизненном заточении запорожского кошевого атамана в Соловецком монастыре, а арестованной старшины в находящихся в Сибири монастырях, что и было утверждено императрицей. Святейший Синод получил предписание дать распоряжения соответствующим монастырям [24, с. 196–197; См. также: 20]. 10 июня на основе подтвержденного доклада был издан указ Екатерины II [2, *оп.* 57, д. 234 а, л. 8–9], и в тот же день Синод, руководствуясь решением Сената, постановил «Калнышевскаго в Соловецкой монастырь принять, а для содержания Головатого и Глобы монастыри в Сибири назначить преосвященному Варлааму, епископу тобольскому, по сношению с тамошним господином губернатором; и в содержании оных узников безвыпускно из монастырей, и о удалении их не только от переписок но и всякаго с посторонними людьми обращения и о имени в том настоятелям прилежнаго надсмотрения, и о доставлении им к пропитанию получаемаго из Новороссийской губернии жалованья и о поступании с ними во всем том, как в ведении Правительствующаго Сената предписано». Отдельно оговаривалось, чтобы «в Соловецком монастыре посылаемаго туда узника содержать за неослабным караулом обретающимся в том монастыре салдат» [2, *оп.* 209, д. 284, л. 300–300 об.].

Соловецкий Спасо-Преображенский мужской монастырь был крупнейшей православной обителью, основанной преподобными отцами Савватием, Зоси-

мой и Германом в 1436 году¹ и возвысившейся при игумене св. Филиппе, бывшем митрополите Московском, которому особо благоволил царь Иван IV. Предшественники Петра I называли этот монастырь «наше царское богомолье», а соловецкие монахи в челобитных царю подписывались в роде: «твои государевы богомольцы и сироты» [17, с. 101]. Монастырю подносились богатые дары и передавались прибыльные вотчины; во второй половине XVII века соловецкая обитель владела 5 тыс. крепостных мужского пола, контролировала весь западный берег Белого моря, от реки Онеги до Колы, и распространяла свою власть на значительную часть его южного (так называемого «летнего») берега [17, с. 102]. Сосредоточение в Соловецком монастыре огромных материальных ресурсов имело духовное предназначение, благодаря чему в этом отдалённом уголке Приполярья были возведены выдающиеся памятники православной архитектуры, а Соловки из места солеварных и рыболовецко-охотничьих промыслов превратились в один из самых значительных центров христианского мира. Ежегодно на Соловки в большом количестве приезжали паломники и добровольные трудники со всей России.

Но в монастыре в течение нескольких веков существовало и скрытое от глаз благочестивых паломников пространство – тюрьма, в которой содержались узники, обвинённые в тяжких преступлениях против государства и церкви. Размещение узников на Соловках обуславливалось нахождением там труднодоступной крепости, связь с которой по морю поддерживалась всего несколько месяцев в году: даже в начале июня кораблям приходилось пробираться сквозь плавающий лёд [9, с. 34]. Тюремные функции монастыря усилились во времена правления Екатерины II, что стало прямым следствием проводимой ею секуляризационной реформы. Согласно императорскому указу об учреждении духовных штатов 1764 года, монастырь лишился почти всех вотчин [18, с. 6], включая и главную вотчину Сороку, находящуюся на материковом побережье Белого моря возле Сумского острога. Состоянием на июнь 1774 года значилось: «А ныне за оным монастырем вотчин и соляных варниц не имеется», кроме находящихся непосредственно на Соловках [2, оп. 209, д. 275, л. 12–12 об.]. Со временем соловецкая обитель потеряла и находящуюся в Подмосковье Морчуговскую пустынь, вместе с принадлежащей ей часовней, стоящей у Москворецких ворот, что в городе Москва [Там же, л. 324]. Были переданы в государственную казну все монастырские «остаточные» деньги; из всех прежних соловецких владений на материке остался только загородный двор при Сумском остроге [12, с. 240], в котором некогда жил один из основателей Соловецкого монастыря Савватий и где находилась летняя резиденция соловецкого настоятеля.

¹ Зосима был поставлен во игумена архиепископом Новгородским и Псковским Ионою в 1452 году [15, с. 429].

Императрица Екатерина, будучи сторонницей немецких камералистских идей, полагала, что церковь должна быть послушной государству, а главным залогом этого «послушания» является лишение церкви большей части собственных материальных ресурсов; их духовенство должно получать от государства, тем самым, уподобляясь светским чиновникам, находящимся на жалованье [11]. Конечно, эта полная противоречий реформа не привела к такому однозначному результату, однако объём государственных функций, возлагаемых на церковь, сильно вырос, как, в частности, увеличились и тюремные функции соловецкой обители. В 1765 году Соловецкий Спасо-Преображенский монастырь получил статус ставропигиального [12, с. 240], тем самым, был переведён в прямое подчинение Синоду. С передачей монастырю Анзерского скита в 1774 году² вся полнота духовной, административной и хозяйственной власти концентрировалась в руках соловецкого архимандрита и распространилась на весь Соловецкий архипелаг. В распоряжении архимандрита находилась воинская команда в составе около 100 человек, обеспечивавших боеспособность Соловецкого кремля (как пограничной крепости) и осуществляющих охрану содержащихся в нём заключенных. С началом русско-шведской войны в 1790 году в монастырь прибыл новый отряд из Архангельского гарнизона в количестве 175 человек; всего же, вместе с соловецкой командой численность военнослужащих на архипелаге выросла до 250 человек. При архимандрите Иерониме (1777–1793) соловецкий гарнизон перевели в подчинение ярославского и вологодского генерал-губернатора Мельгунова; ограничение компетенции настоятеля монастыря правительство компенсировало предоставлением некоторых субсидий и льгот, в частности отпуском 500 руб. на год на развитие монастырского мореходства [6].

Архимандрит сохранил заведённый ранее порядок своего летнего пребывания непосредственно в монастыре и выезда на зиму в Сумской острог. Но при этом он должен был сообщать в Синод «в отлучку его смотрение над монастырем, над монашествующею братиею, над служителями и над содержащимися в том монастыре колодниками кому препоручается, и не происходили ли в отсутствие ево, архимандрита, в том монастыре каких не порядков, и в надлежащем исполнении упущения» [2, оп. 209, д. 275, л. 12 об.]. О сохранении регулярности сезонных перемещений архимандрита в сопровождении

² В 1764 году Анзерский скит был лишён оброчных денег, собираемых за рыбные и звериные промыслы, а потому пришёл в крайне бедственное состояние; 1774 году в нём находилось 12 монахов [2, оп. 209, д. 273, л. 99–100]. Запустение Анзерского скита вследствие екатерининской секуляризации отражено и в Записках академика Лепехина: эта «особливая, весьма строгих правил установленная обитель ... ныне ... оставлена впусе и временно Соловецкие монахи отправляют в оставшейся там церкви служение» [15, с. 388–408].

некоторой части монастырского штата свидетельствуют именные списки лиц, оставшихся на зимнее пребывание в монастыре за 1787–1789 годы, в которые также включались и узники, в частности – Пётр Калнышевский [24, с. 199].

25 июня 1776 года секунд-майор 1-го Московского пехотного полка Александр Пузыревский выехал во главе конвоя, сопровождавшего Калнышевского из Москвы в Архангельск. Конвоирование осуществлялось в режиме секретности; в данной Пузыревскому подорожной Калнышевский упоминался как «некоторый арестант», для поездки использовалось девять подвод, которые должны были сменяться на почтовых станциях «без всякого задержания» [3, ф. 1, оп. 1, т. 6, д. 12024, л. 5]. Вместе с узником перевозились и деньги – 330 руб., данных на его годовое содержание [Там же, л. 17]. Пузыревский имел указание «чтоб он содержал ... [арестанта] в крепком присмотре и во время пути от всякаго с посторонними людьми сообщения удалял» [Там же, л. 1]. Тысячекилометровое расстояние от Москвы до Архангельска было преодолено (если учесть состояние коммуникаций) в очень спешном порядке – всего за 16 дней; 2 июля миновали Вологду, 7 июля – Важеск [Там же, л. 5 об.]. 11 июля Пузыревский вместе с подконвойным прибыл в Архангельск [Там же, л. 4]. Архангельский губернатор Егор Головцын должен был проявить недюжинную энергию для того, чтобы обеспечить наискорейшую отправку «некоторого арестанта». По распоряжению губернатора было нанято судно архангелогородского купца Воронихина, которому на следующий день было выдано «двадцать рублей из неположенных в стат доходов» [Там же, л. 6, 7–7 об.]. Днём раньше из архангелогородской губернской роты в распоряжение Пузыревского были командированы сержант Иван Шапошников и трое рядовых: Лукьян Зуев, Антон Луковицын и Матвей Субакин, которые должны были охранять последнего кошевого (судя по выданным им деньгам на провиант и медикаменты) в течение года [Там же, л. 8–11 об.]. Судно купца Воронихина, согласно предписанию губернатора, на всём пути следования до Соловков должно было обеспечиваться местными крестьянами «потребным ... числом хороших проводников без малейшаго задержания под опасением строгого за остановку взыскания» [Там же, л. 14].

На выходе из устья реки Двины судно попало в шторм, дважды садилось на мель, отчего было сильно повреждено и 18 июля остановилось на урочище Кумбыш. После произведённого в скорости ремонта и замены заболевшего кормщика [Там же, л. 15–16], корабль наконец вышел в Белое море. Подробное описание путешествия академика Лепёхина в июне 1772 года позволяет воспроизвести некоторые детали обычного пути из Архангельска на Соловки, которые не отражены в документах о конвоировании Калнышевского. Корабль Лепёхина также попал в шторм на устье Двины и двигался с осторожностью в виду множества мелей. Дальнейшее его плавание было каботажным, т. е. осуществлялось вдоль берега; на ночлег останавливались в находящихся на побережье монастырях и деревнях, последняя остановка была сделана в

деревне Дураковой. Дальнейший путь пролегал по прямой линии на Соловки, минуя остров Сокжинский, окружённый каменными островками – Бакланами, к югу от которого находится Онежская губа; дальше следовал Анзерский остров, входящий в состав Соловецкого архипелага. Сделав остановку на ночлег в Анзерском скиту, Лепёхин отправился через остров Муксалма к Большому Соловецкому острову, обогнув его с южной стороны, к полудню уже был в монастыре [15, с. 388–408].

Корабль, вёзший Калнышевского, достиг Соловков к 29 июля, поскольку именно этим днем датируется передача А. Пузыревским в монастырскую казну денег, предназначенных для содержания Калнышевского и первая исповедь кошевого атамана в стенах этого монастыря [24, с. 197, 199]. 30 июля соловецкий архимандрит Досифей сообщил в письме архангельскому губернатору о принятии под свою власть заключённого кошевого атамана, однако отказался включать в состав соловецкой караульной команды командированного губернатором сержанта с тремя рядовыми [3, ф. 1, оп. 1, т. 6, д. 12024, л. 18]. 14 августа секунд-майор Пузыревский возвратился в Архангельск и отрапортовал архангельскому губернатору о передаче узника архимандриту [3, ф. 1, оп. 1, т. 6, д. 12024, л. 17].

Содержание Калнышевского в заключении производилось за счёт денег, ежегодно присылаемых из Новороссийской губернской канцелярии, в казну которой поступило его конфискованное имущество, с выдачей 1 рубля на день. Выписки Д. И. Яворницкого из фрагментарно сохранившихся отчётных ведомостей Соловецкого монастыря свидетельствуют об относительной регулярности её поступления в период между августом 1776 и октябрём 1779 гг. [24, с. 198] Хотя задержка с доставкой денег случилась по истечении первого же года нахождения Калнышевского в заключении. Об этом 23 июня 1777 года писал наместник Соловецкого монастыря Симон архангельскому губернатору Головцину: «по привозе в Соловецкой монастырь помянутого кошевого от присланного ... принято денег триста тридцать рублей, из которых по произведению ему, кошевому, с привозу его в монастырь по одному рублю в сутки. Сего июня по 26 число выдача кончится, а впредь к таковому произведению уже ничего не останется». В виду скорого прекращения навигации, наместник просил прислать сумму годовичного содержания из денег Архангельской губернской канцелярии, «дабы оной кошевой, за неимением себе препитания, не мог претерпеть глада, и в протчих нуждах недостатка», а затем, по получении положенной суммы от Новороссийской губернской канцелярии, произвести взаиморасчёт [3, ф. 1, оп. 1, т. 6, д. 12552, л. 1–1 об.]. 28 июля по решению губернатора на содержание запорожского узника было отпущено из местных средств 365 руб. [Там же, л. 2].

Д. И. Яворницкий, посетивший в мае 1887 года Соловецкий монастырь с целью сбора материала о нахождении Петра Калнышевского в заключении, записал ряд местных рассказов о том, что последний кошевой будто бы со-

держался в земляной яме. Эти рассказы пространно изложил Иван Шаповал в своей книге «В поисках сокровищ», неоднократно издававшейся в 1960–1980-е годы: «...Коли кошового перевели з Прядильної камери в інше приміщення, то від нього залишилося в камері більше як на два аршини нечистот; що просидівши в тюрмі такий довгий час, він здичавів, став похмурий і втратив зір; що в нього, як у звіра, вирости великі лазури, довга борода і весь одяг на ньому, каптан з гудзиками, розпався на лахміття і звалювався з плечей». Второй рассказ: «Коли імператор Олександр I відвідав Соловки і побачив яму, в якій сидів кошовий Петро Калнишевський, він "пришел в ужас". Щоб чимось задобрити невинного мученика, імператор спитав Калнишевського, яку б він хотів винагороду за перенесені муки й страждання? Калнишевський зневажливо зміряв поглядом царя: "Нічого мені, государю, не треба, окрім одного: накажи збудувати острог для таких же мучеників як і я, щоб вони не страждали в земляних ямах". Цар наказав ями ліквідувати...» [21]. Подобного рода рассказы не соответствуют действительности. Ещё Д. Яворницкий, нашедший в монастырском архиве документы о кошовом атамане, утверждал: «Калнишевский сидел не в остроге и не в яме башни Корожной, где содержались самые тяжкие преступники, а в монастырской келье, того самого дома, где жила и вся братия монастырская, начиная с архимандрита и кончая простыми трудниками»; к тому же, земляные ямы были замурованы еще в 1742 году [23].

Земляные тюрьмы для колодников действительно существовали в Соловецком монастыре до середины XVIII века. По Г. Фруменкову, «земляная тюрьма представляла собой вырытую в земле яму, глубиною два метра, обложенную по краям кирпичом и покрытую сверху досчатым настилом, на который насыпалась земля. В крыше прорубывалось отверстие, закрываемое дверью, запиравшейся на замок после того, как туда опускался узник или пища ему. Для спанья пол устилался соломой. Для естественной нужды раз в сутки опускались через потолочное окошко и поднимались для очищения специальные суда» [18, с. 51].

Калнышевский не мог находиться в колодничьей яме по причине того, что, во-первых, подобное место заключения использовалось преимущественно для содержания лиц, обвинённых в тяжких преступлениях против церкви (как вид епитимьи), а кошевой атаман, конечно же, к таковым не относился; во вторых, ещё 20 января 1742 года указ императрицы Елизаветы Петровны обязал соловецкого настоятеля засыпать все ямы для колодников, а их перевести в наземные помещения. Впоследствии слухи о существовании таких ям снова дошли до Петербурга, из-за чего в 1758 году на Соловки выехал специальный инспектор, который, впрочем ничего подобного не обнаружил и дело о существовании колодничьих ям было окончательно закрыто [5, с. 7–8]. Авторитетный исследователь соловецкой истории Г. Г. Фруменков резонно полагал, что колодничьи ямы были засыпаны накануне приезда инспекции в 1758 году;

хотя, впрочем, он, не приводя должных аргументов, предположил, что сразу после отъезда проверяющих «монахи опять распечатали их и стали помещать туда "упорствующих в своей ереси" раскольников, а позднее и революционеров», то есть использовались «до самого конца XVIII века ... и в первой половине XIX века» [18, с. 55–56]. Слухи о существовании колоднических ям слышал посетивший Соловки в 1872 году В. Немирович-Данченко, хотя монахи убеждали его, что это пустая выдумка газетчиков [13]. Скорее всего, ямы были засыпаны к 1758 году, поскольку вряд-ли, имея строгое правительственное запрещение, соловецкие монахи имели столь нужную необходимость втайне использовать их, рискуя быть в этом уличенными как офицерами и солдатами соловецкого гарнизона, часто сменяемыми, так и кем-то из паломников или работников, в огромном количестве ежегодно приезжающих на Соловки.

В любом случае, Калнышевский находился в наземном помещении. Это видно из письма наместника монастыря Симона от 12 октября 1779 года, адресованного архимандриту, в котором сообщалось: «По многократной меня прозбе Петра Ивановича Колнышевского, для надобности ему к поправлению и перекрытия *кельи*, в которой он живет, что от дождя великая теча происходит, отчего и платье у него гниет, и просит ваше высокопреподобие приказать особливо, сверх монастырских нанятых в плотничную работу работных на *ево сщест нанять* четырех человек и весной с протчими монастырскими работниками прислать» [1, ф. 1201, оп. 2, д. 949, л. 1]. Конечно, «гниющее платье» – свидетельство крайне трудных условий заточения. Но при этом, как видно из документа, Калнышевский мог на собственные средства нанимать плотников для починки крыши. Кроме того – даже совершать богатые дарения монастырю. Обратим внимание, что годовое содержание соловецкого монаха обходилось в 9 рублей [18, с. 71], в то время как Калнышевский получал в день по 1 рублю.

Документы соловецкого архива, сохранившиеся к моменту приезда Д. Яворницкого, указывают, что Калнышевский первоначально находился в одной из келий Головленковой тюрьмы, располагавшейся возле Архангельской башни Соловецкого кремля [7, с. 387]. По состоянию на 13 ноября 1788 года Калнышевский находился в келье № 15, а затем (ноябрь 1789 года) был переведён в келью № 14 [24, с. 199]³, которые, вероятно, находились в Прядиленной башне. Мнение по этому поводу Г. Фруменкова сформулировано без ссылки на конкретные документы; он полагал, что «в каменном мешке Головленковской тюрьмы ... Калнышевский провел 16 лет, после чего ему

³ Всего келий в просмотренной Яворницким ведомости было 29, кроме узников, в таких кельях жили оставшиеся на зиму «[монашеская] братия, солдаты, штатные служители, находящиеся по пашпортам богомольцы, мастеровые наемные плотники и чернорабочие» (там же).

отвели более "комфортабельную" одиночную камеру рядом с поварней, где он просидел еще 9 лет» [18, с. 158]. Скорее всего, более убедителен вывод Д. Яворницкого о 12-летнем пребывании кошевого атамана в Головленковой тюрьме; перемещение узника от Архангельской к Прядиленной башне можно связать с событиями, произошедшими в 1787 году. Тогда, по случаю 25-летия правления Екатерины II и во время её триумфальной поездки на новоприобретенные южные земли, была объявлена амнистия. В связи с этим, архангельский и олонекский губернатор И. Тутолмин послал запрос генерал-прокурору Сената А. Вяземскому о том, попадает ли под эту амнистию Калнышевский [4], на что поступил отрицательный ответ. Впрочем, эта амнистия не коснулась ни одного из Соловецких узников, которых приказано было оставить «на основании прежде учиненных о содержании их предписаний» [18, с. 44].

М. Колчин, опираясь на монастырскую устную традицию, полагал, что Калнышевский находился в здании под названием Сушило, расположенном возле монастырской мельницы при Белой башне: «При самом входе под башню находится жилище мельников, от дверей которого идет узкий темный проход сажени две длины; чтобы не заплутаться и не запнуться за что-то, необходимо идти с огнем. Спускаемся ступени на три ниже уровня земли, идем по узкому темному проходу, сворачиваем немного вправо и входим низкою дверь в большую, квадратную, сажени в три, комнату. В ней темно, так как нет ни одного окна, а взамен этого на каждой стене находились двери с махонькими вырезками среди них. Комната целиком состоит из кирпича: пол, потолок, стены, лавки, полки, – словом, все кирпичное. Сыро, стены мокрыя, заплесневелая; воздух спертый, удушливый, такой, какой бывает в сырых погребках. Испугавшись света крысы, водящиеся здесь во множестве, с ужасом бросаются вам под ноги. В этой комнате в прежнее время помещалась стража, караулившая узников, заключенных в казематы, расположенные по всем сторонам этой комнаты. Прямо перед нами маленькая, аршина в два вышины, дверь с крошечным окошечком в середине ея; дверь эта ведет в жилище узника ... Оно имеет форму лежакаго усеченного конуса из кирпича, в длину аршина 4, шириною сажень, высота при входе три аршина, в узком конце полтора. При входе направо мы видим скамью, служившую ложем для узника, над нею почерневшая до неузнаваемости икона, а за нею сохранилась пасхальная верба. На другой стороне остатки разломанной печи... В узком конце комнаты находится маленькое окошечко вершков шесть в квадрате; луч света, точно украдкою, через три рамы и две решетки тускло освещает этот страшный каземат. При таком свете читать можно было в самые светлые дни и то с великим напряжением зрения. Если заключенный пытался через это окно посмотреть на свет Божий, то его взорам представлялось одно кладбище, находящееся прямо перед окном... Рассказывают, что в рассматриваемом нами каземате последний кошевой бывшей Сечи Запорожской, Кольнишевский просидел 16 лет» [10].

Конечно, М. Колчин описал состояние этого помещения в начале XX века, когда монастырь уже не использовался как место заключения, а многие из его прежних служебных и хозяйственных помещений утратили былое значение. Во времена Калнышевского в Сушило было тёплым и сухим. По описанию архимандрита Мелетия, это было трёхъярусное здание, нижний этаж которого использовался для солодоращения, первая половина второго этажа была солодосушильной, середина – прачечной, третий этаж был предназначен для сушения белья в зимнее время; в третьей половине всех трёх этажей находилось 12 монашеских келий. Рядом располагалась мельница на водяном приводе, движимом течением воды в протоке, соединяющем Святое озеро с Белым морем, возле нее – холодная кладовая для муки [12, с. 78].

В целом же, как отмечают современные исследователи, условия нахождения в соловецких тюрьмах были терпимые; как и монашеская братия, заключённые находились в приспособленных кельях, в которых существовала отопительная система, идущая от хлебопекарных и других печей [5, с. 9]. Питание соловецких заключённых разнилось, как существовала и разница в перечне блюд, подаваемых в верхней, нижней и «рабочей» трапезе монастыря. Традиционные соловецкие блюда состояли из холодной или вареной трески с квасом, хреном, луком и перцем, щи с капустой, палтусом, овсяной и ячменной крупой и подболткой (которую П. Ф. Фёдоров называет лучшей приправой к жидким блюдам); были также и «сушихи» – суп из сухой трески с картофелем, подболткой и молотыми костями палтуса «для вкуса», каша – по воскресным и праздничным дням пшённая, гречневая – по понедельникам, средам и пятницам, в другие дни – ячменная, в скоромные дни – со сливочным, в постные – с постным маслом; в воскресенье употреблялась водка. Все дни в году разделялись по характеру принятия пищи: в скоромные дни употреблялись молокопродукты, скоромная рыба; постные дни делились на постные рыбные и постные безрыбные. Как видим, рыбные блюда преобладали; для новоприбывших они имели неприятный запах и были очень солёными. Как отмечал П. Ф. Фёдоров, соловецкие «кушанья всегда имеют один и тот же вкус, один и тот же состав и без всяких изменений повторяются часто по целым неделям и даже месяцам... Одни и те же крайне несложные приемы [приготовления пищи] передаются от одного поколения поваров к другому с неизменностью закона». Однако эта пища была вполне здоровой; среди соловецких обитателей не было заболеваний цингой [17, с. 226, 228–232].

Устав монастыря, учреждённый еще игуменом Зосимой и подтверждённый указом Синода 23 декабря 1765 года, предписывал: «Игумен и священники, и соборные старцы, и вся братия ядят и пьют в трапезе яства всем равна, и по келлиям, оприч немочной братии, отнюдь столы не бывают; из трапезы выносу яств и питию не бывает. Одежду всякую и обувь дают всем из [монастырской] казны... А доходу священникам и братии, служебникам в монастыре, и по волостем, по приказам, и по всем службам нет ни котораго, потому что

всем всякая потреба из казны» [12, с. 33–34]. По всей видимости, Калнышевский мог себе позволить, чтобы его стол, по крайней мере, не отличался от обычной монашеской трапезы.

Находясь в православном монастыре, Петр Калнышевский, регулярно исповедовался и причащался [24, с. 198–199]. Трижды в году, на Пасху, Преображение и Рождество, его выводили из кельи, вероятно для участия в православных праздниках и торжественном обеде в одной из палат Успенского трапезного собора. Во время одного такого случая его видели поморские рыбаки на входе в Трапезную палату; пред ними он предстал в таком виде: «Росту средняго, старый видом, седастые волосы и волос обсеся; видно, что много сидел. Борода не долга, белая... Говорил он не так чисто, как по-русски»; был одет в китайчатый синий сюртук с оловянными пуговицами в два ряда и красный кармазин. Поморы также были свидетелями того, как на этом ветхом старике остановил свой взгляд архимандрит, молвив: «Древний ты, землею пахнешь» [8].

Подробное описание соловецкого быта П. Ф. Фёдорова позволяет воспроизвести то, как проходили праздники в монастыре и представить участие в них запорожского узника, по свидетельству поморов, посещавшего монастырскую трапезу: «По окончании богослужения в Троицком соборе, весь сонм иноков, под предводительством самого архимандрита или старшего по нем, служащего очередного иеромонаха, идет в Успенский собор, где прежде всего громогласно, общим хором поется преподобное молитвословие, состоящее из нескольких молитв, и "отче наш". Затем очередной священник благословляет пищу. Все пришедшие, соблюдая строгое местничество, рассаживаются по скамьям вокруг столов, по 4 человека за каждое блюдо. Самый главный стол стоит параллельно иконостасу; вокруг него помещаются начальство и все священники. — Это так называемый иеромонашеский стол, потом следует диаконский и т. д. Когда все уселись, старший из присутствующих ударяет в колокольчик, висящий перед образами на иконостасе, и из дверей, ведущих в келарскую, появляется масса мальчиков с блюдами пищи. В то же время при общем молчании с высокой кафедры раздается обыкновенно ... чтение из Четьи Минеи святого настоящего дня. Каждая следующая перемена пищи возвещается старшим из присутствующих посредством удара в колокол. По окончании обеда поется торжественное "Благодарим тя", и в заключение очередной священник читает особое молитвословие...» [17, с. 227–228].

Даже находясь в заточении, Калнышевский продолжал вносить ценные дары в православные храмы. В 1794 году он пожертвовал Спасо-Преображенскому собору Соловецкого монастыря запрестольный крест, изготовленный из серебра весом более 30-ти фунтов [7, с. 389–390], в 1798 году на средства Калнышевского была изготовлена сребропозлащенная риза с венцами, весом 24 фунта 84 золотника [12, с. 59], а в честь своего освобождения из заключения, в 1801 году, поднес в дар монастырю Евангелие на александрий-

ской бумаге в большой лист, оправа которого, по описанию архимандрита Мелетия, была обложена «серебром золоченым; на верхней доске девять образов финифтянных, украшенных стразами; на корешке следующая надпись: "Во славу Божию устроися сие Св[ятое] Евангелие, во обитель Св[ятого] Преображения и Преподобных отец Засимы и Савватия Соловецких чудотворцев, что на море океане, при архимандрите Ионе, а радением и коштом бывшего Запорожской Сечи кошевого Петра Ивановича Кольнишевскаго 1801 г.", а всего весу 34 фун[та] 25 золот[ника] и всей суммы 2435 руб[лей]» [12, с. 126–127].

Это были очень богатые подношения, к тому же данные страждущим узником. Если, исходя из веса драгоценных металлов и приблизительной оценки работы, предположить цену запрестольного креста и ризы по 1000 руб. каждая и прибавить известную цену Евангелия, получим общую сумму 4435 руб. Зная, что ежегодно Калнышевский получал на своё содержание примерно 360 руб., получится, что для сбора этой суммы ему понадобилось 12 лет и 3 месяца. Притом, что общий срок его пребывания в соловецком заключении составил без малого 25 лет, получается, что практически половина всего денежного содержания употреблялась Петром Ивановичем для дарения монастырю.

Богомольный узник дождался своего освобождения весной 1801 года. 15 марта того года император Александр I, по случаю своего восшествия на престол, издал указ об амнистии лиц, содержащихся в заключении по ведомству Тайной экспедиции. Пётр Калнышевский значился среди тех, кто был включен в список № 1 – «о заключенных в крепостях и в разных местах сосланных с лишением чинов и разнаго достоинства», предписывалось «освободить их немедленно из настоящих мест их пребывания и дозволить возвратиться, кто куда желает, уничтожа над последними и порученный присмотр» [14]. Во исполнение данного указа, Правительствующий Сенат 17 марта подготовил соответствующее распоряжение архангельскому гражданскому губернатору И. Ф. Мезенцеву, дошедшее по месту назначения 29 марта [3, ф. 1, оп. 3, д. 271, л. 1–1 об.]. Губернатор в тот же день отписал соловецкому архимандриту Ионе об освобождении бывшего запорожского кошевого атамана Петра Калнышевского и польско-белорусского политического деятеля (участника восстания Тадеуша Косцюшко) Иосифа Еленского [Там же, л. 2–2 об.].

Сложно представить, как было доставлено это предписание на Соловки (поскольку навигация, как мы видели выше, обычно открывалась в начале июня), но 4 мая того же года архимандрит ознакомил Калнышевского с монаршим указом; из этого видно, что, в виду важности дела, правительственное распоряжение доставлялось на Соловки с риском для жизни курьеров. Ответ кошевого атамана монастырский писарь записал следующим образом: «...Поелику ныне достиг уже я совершенно глубокой ста десятилетней старости и лишаюсь совершенно зрения, не могу отважиться пуститься в путь толь

дальний, а расположился остатке дней моих посвятить в служение Единому Богу в сем блаженном уединении, к коему чрез дватцатипятилетнее время моего здесь пребывания привык я совершенно, в обители сей ожидать с спокойным духом приближающегося конца моей жизни»; далее излагалась просьба сохранить ему ежегодную выдачу 365 руб. «дабы остаток дней моих, мог я провести здесь безбедно» [1, ф. 7, оп. 1, д. 2234, л. 6–6 об.]. 11 июля 1801 года прошение Калнышевского было удовлетворено Александром I, который предписал «оное жалованье продолжать производить по смерти его» [Там же, л. 8].

Это прошение примечательно также и тем, что впервые указывает на возраст Петра Калнышевского и относит дату его рождения к 1690 или 1691 году. Эти данные весьма условны, поскольку не имеют под собой никакой документальной основы: ни в одном из правительственных распоряжений, пришедших на Соловки по случаю его заточения, возраст кошевого атамана не указывался. Д. И. Яворницкий, просмотрев исповедные книги Соловецкого монастыря, где против имени каждого исповедующегося стояла графа о числе лет, убедился, что возраст Калнышевского в них не обозначался. Поэтому вполне резонно этот исследователь выразил сомнение по поводу 110-летия Петра Ивановича на момент освобождения, считая маловероятным, чтобы к моменту уничтожения Сечи «85-летний старец управлял вольною ватагою запорожских козаков» [25, с. 168]. Как маловероятно и то, что в 1765 году, когда Калнышевский окончательно закрепил за собой атаманскую булаву, ему было 75 лет, – это не лучший возраст для начала карьеры крупного администратора даже в комфортабельных дворцах Петербурга, с их штатом врачей, не говоря уже об «удобствах» жизни на Запорожской Сечи, где кошевому атаману иногда приходилось бежать от взбунтовавшихся подчиненных через «верх потолочный» собственного дома, как это случилось с Калнышевским в 1768 году; никакое даже исключительное «казацкое» здоровье не позволило бы 78-летнему старику продемонстрировать нечто подобное. Пётр Иванович не показался ветхим старцем и графу Румянцеву, с которым он встречался в марте 1765 года и который, как упоминалось выше, описал свои впечатления о нем императрице Екатерине. «Лета его немолодые», – писал Румянцев, однако далее привел характеристики, дающие «к тому твердые доказательства», что он может справиться с казацкой вольницей [1, ф. 13, оп. 1, д. 76, л. 5–5 об.]. Исходя из всего сказанного, можно заключить, что впервые условный возраст Калнышевского был записан в 1791 году как «столетний». И сделано это было либо со слов заключенного, к тому времени уже потерявшего счёт своим годам, либо самими соловецкими администраторами, которые по виду ветхого старика «на вскидку» определили его возраст. «Сто лет», как «круглая дата», как раз подходило такому определению, которое спустя десять лет превратилось в менее удобное для определения «на вскидку» как «стодесятилетняя старость».

Итак, следуя старому запорожскому обычаю, Пётр Калнышевский остался доживать свой век в православном монастыре. Его благочестивая смиренность и откровенная набожность, явленная щедрыми жертвованиями соловецкой обители, без сомнения, внушала искреннее уважение монашеской братии. Умер Пётр Иванович 31 октября 1803 года⁴ и был похоронен на почётном месте – южном подворье Спасо-Преображенского собора. Это было особой частью, оказанной последнему запорожскому кошевому соловецкими иноками. Обычно умерших монахов, послушников, монастырских трудников и, наверное, заключённых хоронили у церкви Онуфрия Великого, расположенной за пределами Соловецкого кремля, за «проко́пом», соединяющим Святое озеро с Белым морем [9, с. 19]. Рядом с местом погребения Калнышевского находились могилы Авраамия Палицына и соловецкого архимандрита Феодорита. В 1856 году по распоряжению архимандрита Александра Павловича на могиле Калнышевского была установлена плита, на которой высечена эпитафия с изложением главных вех жизни последнего кошевого атамана. Историк архитектуры А. В. Харлан подробно исследовал эту плиту, заключив следующее: «Надгробок зроблено з каменю, місцевого за походженням, який у значній кількості зустрічається на островах Соловецького архіпелагу. Пам'ятка, як видно з фотографій кінця XIX ст. та ілюстрації з книги Д. І. Яворницького "Запорозжя в залишках старовини та переказах народу" являла собою гранітний камінь якісно відполірований з ліцевої сторони та бокових граней з чіткими прямими обрисами і розміщувалася горизонтально». Исследователь также обратил внимание на аббревиатуру «А. А.», расположенную в правом нижнем углу лицевой части плиты, резонно связав её с обозначением установившего её архимандрита Александра Павловича («Архимандрит Александр») [19].

Второе – четвёртое десятилетия XX века были крайне неблагоприятными для сохранения уникальных памятников Соловецкого монастыря, также как и могилы Петра Калнышевского. В 1916 и 1917 годах по поручению Российской археографической комиссии на Соловки приезжал будущий академик Б. Д. Греков, который в несколько этапов осуществил вывоз значительной части монастырского архива в Пермь (оттуда уцелевшие остатки перемещены в конце 1920-х в московские архивы), оставшаяся часть была отправлена в 1922 году в Академию наук в Петрограде. Сложнее было с богослужебными предметами, среди которых находились и вещи, подаренные монастырю Калнышевским. В мае 1923 года в нём произошел пожар [22]; как полагают современные исследователи, он был специально устроен, чтобы скрыть варварские расхищение монастырских сокровищ представителями новой власти. В 1923 году монастырское хозяйство было передано управлению Северными

⁴ Как и все даты в этом очерке, указано по старому стилю.

лагерями ОГПУ, после чего Соловки превращаются в специализированный пенитенциарный комплекс. Во время Второй мировой войны на островах разместили Соловецкую школу юнг, готовившую военных моряков. И лишь в 1974 году начал систематическую работу Соловецкий государственный историко-архитектурный музей-заповедник [16]. К тому времени плита с могилы Калнышевского была сдвинута с первоначального места и несколько раз перемещалась по территории Соловецкого кремля. Только в 1971 году она была взята на учёт вместе с другими могильными плитами, большей частью теми, что находились на основном кладбище при Онуфриевской церкви. На сегодняшний день на своём первоначальном месте находится только надгробие Авраамия, которое служит примерным ориентиром для определения места погребения Петра Калнышевского.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Российский государственный архив древних актов.
2. Российский государственный исторический архив. - Ф. 796.
3. Государственный архив Архангельской области.
4. Атаман Запорожской Сечи Петр Калнышевский в 1787 и 1801 гг. Заметки о его судьбе. Сообщ. Л. Н. Майков и Г. К. Репинский // Русская старина. - 1876. - Т. XV. - С. 217.
5. Буров В. А. Головленкова тюрьма XVI–XVIII вв. Соловецкого монастыря. - СПб.: НПО «Омега», 2000.
6. Досифей, архимандрит Соловецкого монастыря. Географическое, историческое и статистическое описание ставропигиального первоклассного Соловецкого монастыря. - Ч. I. - М., 1853. - С. 180–187.
7. Еварницкий Д. I. (*Яворницкий Д. I.*) Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Ч. I; Ч. II. - К.: Веселка, 1995.
8. Ефименко П. С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи. 1791–1803 гг. // Русская старина. - СПб, 1875. - Кн. XIV. - Ноябрь. - С. 413.
9. Записки капитана Я. Я. Мордвинова. - Ч. I. Журнал о походах в Соловки и на Валаам острова (в 1744, 1752, 1764, 1767 и 1784 годах). - СПб.: тип. Императорской АН, 1888.
10. Колчин М. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв. Исторический очерк. - М., 1908. - С. 9–10.
11. *Мадариига Исабель, де.* Россия в эпоху Екатерины Великой / Пер. с англ. Н. Л. Лужецкой. - М.: Новое литературное обозрение, 2002. - С. 191–199.
12. Мелетий, архимандрит. Историческое описание Ставропигиального первоклассного Соловецкого монастыря. - М.: тип. М. Н. Лаврова и К°, 1881.
13. Немирович-Данченко В. Соловки. Воспоминания и рассказы из поездки с богомольцами // Вестник Европы. - 1874. - Т. IV. Август. - С. 541–542.

14. Полное собрание законов Российской империи. - Т. XXVI. - СПб., 1830. - С. 586–587.

15. Полное собрание ученых путешествий по России, издаваемое Императорскою академией наук... - Т. 5. Окончание Записок путешествия академика Лепехина. - СПб., 1822.

16. *Скотин В. В.* На Соловецких островах. - М., 1990. - С. 32–33.

17. *Федоров П. Ф.* Соловки. - Кронштадт: тип. Кронштадтского вестника, 1889.

18. *Фруменков Г. Г.* Соловецкий монастырь в XVI–XIX веках как секретная государственная тюрьма и пограничная военная крепость Русского государства. Дис. д. и. н. - Архангельск: Архангельский государственный университет, 1966.

19. *Харлан О. В.* Надмогиляна плита останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського на території Соловецького монастиря. - С. 276, 277.

20. Ходатайство Потемкина о замене запорожской старшине смертной казни заточением в монастырь // Киевская старина. - Т. XIX. Сентябрь. - 1887. - С. 193.

21. *Шатовал Иван.* В пошуках скарбів. - К.: Дніпро, 1965. - С. 30, 32.

22. *Шумилова Н. А.* Предисловие к описи 1 фонда 878 Государственного архива Архангельской области. – Архангельск, 1986 (машинопись). - С. 23–25.

23. *Эварницкий Д. И.* Последний кошевой атаман Петр Иванович Калнишевский / Подготовка к публикации В. В. Грибовского // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України. - Вип. 3. - Дніпропетровськ: Пороги, 2006. - С. 6–7, 11.

24. *Яворницький Д.* Збірник матеріалів до історії запорозьких козаків // *Яворницький Д.* Твори у 20 томах. - Т. 1. - Київ–Запоріжжя, 2004.

25. *Яворницький Д. І.* Запорозжя в залишках старовини і переказах народу. - Ч. II. - Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2005. - С. 168.

© 2012 г., **Б. Е. Фролов**
(г. Краснодар, Россия)

ЗНАМЁНА ЧЕРНОМОРСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА ПЕРИОДА ПРАВЛЕНИЯ ЕКАТЕРИНЫ ВЕЛИКОЙ

За день основания Черноморского казачьего войска можно принять 20 августа 1787 г., когда князь Г. А. Потёмкин поручил бывшим запорожским старшинам Сидору Белому и Антону Головатому начать сбор казаков, «служивших в бывшей Сечи Запорожской» в волонтёрные команды [1, ф. 249. оп. 1, д. 2829, л. 1]. Первые итоги сбора оказались неутешительными и уже

12 октября Г. А. Потёмкин разрешил набирать «охотников из свободных людей». Вскоре началось зачисление в казаки и государственных крестьян.

В документах осени 1787 г. встречается несколько названий этого небольшого воинского контингента, но к концу года остаётся лишь одно, введённое светлейшим князем – «Войско верных казаков». 17 ноября 1788 г. в реляции Г. А. Потёмкина появляется новое название верных казаков – «Черноморские верные казаки». В документах декабря речь уже идёт о «Войске Черноморском».

Первое знамя, использовавшееся в молодом Войске верных казаков, было не из числа жалованных. Дело в том, что бывший войсковой полковник З. А. Чепега «исполнен будучи похвальной ревности и усердия» прибыл на службу со старыми запорожскими клейнодами: одним знаменем, перначом полковника и перначом войскового табунщика [1, ф. 254, оп. 1, д. 312, л. 11]. Захария Чепегу князь Потемкин назначил командиром конной команды войска. В делах ГАКК сохранился ритуал присяги команды секунд-майора З. А. Чепеги, где есть такие слова: «По сей присяге по освящении знамени присягали команда верных казаков командир секунд-майор Захарий Чепега, есаул...» [1, ф. 249, оп. 1, д. 11, л. 3]. Документ датирован 23 февраля 1788 г., то есть ещё до передачи первых знамён войску (не ранее 27 февраля) от Г. А. Потёмкина. Поэтому у нас есть веские основания предположить, что конные казаки (чуть более 70 человек) присягали на освященном знамени З. А. Чепеги, «сооруженном» им в бытность полковником Протовчанской паланки Сечи Запорожской.

Известно, что при упразднении Сечи в 1775 г. войсковые клейноды (реглии) были у запорожцев изъяты. Как же сумел сохранить часть из них З. А. Чепега? Об этом имеются следующие данные. В 1845 г. от Черноморского войска затребовали сведения о создании войска, о черноморских трубах, знамёнах и т. д. Подготовить ответ поручили подполковнику Я. Г. Кухаренко, хорошо известному в войске своими историческими изысканиями.

Он опросил отставного капитана Белого, служившего с 1787 г. «молодиком при боку З. А. Чепеги». Захарий Алексеевич рассказывал Белому, что в Запорожье при смене какого-либо начальника все атрибуты власти передавались преемнику. А так как в 1775 г. он сложил власть по воле русских военачальников, а не Коша, то знамя Протовчанской паланки и два стальных пернача он оставил у себя и хранил до восстановления войска в 1787 г. [1, ф. 254, оп. 1, д. 312, л. 11].

Впоследствии знамя З. А. Чепеги переходило из рук в руки, а в 1842 г. земский начальник войсковой старшина Яглич передал его в Окружное дежурство Ейского военного округа. В 1845 г. со знамени «сняли цветной рисунок». 6 сентября 1895 г. Управление Ейского отдела «препроводило» в Войсковой штаб «совершенно изорванное и ветхое знамя» [1, ф. 396, оп. 1,

д. 6666, л. 1]. К этому времени уже никто не знал, что это за знамя и кому оно принадлежало.

Знамя отправили архивариусу Войскового архива, который обнаружил дело 1845 г. и сумел установить владельца знамени. Приказом по Войсковому штабу от 17 декабря 1895 г. сообщалось, что знамя «оказалось хоругвью З. Чепеги», и потому его надлежит внести в список регалий. Начальнику войсковой мастерской было приказано изготовить древко и прибить к нему «означенную хоругвь».

В фондах Краснодарского государственного историко-археологического музея-заповедника (КГИАМЗ), сохранилась фотография знамени З. Чепеги 1911 г. В аннотации оно также названо хоругвью. Мы же знамя относим к категории значков и ниже дадим его описание. В заключение заметим, что знамя Чепеги по описанию 1845 г. в цветовом плане заметно отличается от подлинника, хранящегося в нашем музее.

А теперь обратимся к первым пожалованным знамёнам. При ордере А. В. Суворова № 314 от 27 февраля 1788 г. в войско был «препровожден лист» от Г. А. Потёмкина, а также «знамя войсковое белое большое, малые для куреней, которых, по умножению людей, прибавлять будут вперед, булава атамана кошевого и другие перначи» [1, ф. 249, оп. 1, д. 26, л. 2].

Как мы видим, точное количество малых знамён в документе не указано. В «Историческом описании одежды и вооружения Российских войск», составленном на основе официальных сведений с мест, говорится о пожаловании в этот день семи малых знамён [8]. Эту цифру приводят и современные исследователи, так как других источников просто нет. Кажется, мы можем объяснить, как попало число семь на страницы упомянутого издания.

В феврале 1832 г. от Черноморского войска потребовали сведений о тех «знаках отличия», которое оно имеет. В июле в войско прибыл инженер-капитан Петров с целью сделать «вернейшие рисунки с штандартов и знамен» [1, ф. 250, оп. 2, д. 747, л. 5]. Петров внимательно изучил регалии и сделал 18 рисунков. «Малые знамена» в количестве 35 штук он разделил на семь групп в зависимости от цвета полотнища и характера изображений. Каждой группе он посвятил отдельный рисунок. Таким образом, семь рисунков отображают семь групп, общей численностью в 35 знамён. Рисунки инженер-капитана Петрова были отправлены в столицу и, судя по всему, были использованы при подготовке «Исторического описания...».

Продолжим далее разговор о «малых знаменах для куреней». Остановимся на главных мифах (связанных с этими знамёнами), прочно утвердившихся в дореволюционной историографии и упорно «кочующих» по страницам современных изданий.

Миф первый заключается в самом названии этих (и последующих однотипных) знамен «куренными». В Черноморском войске таких знамен просто не было, во всяком случае – жалованных. Определение «куренные» знамена

встречается только в ордере А. В. Суворова (не исключено, что он его заимствовал из ордера Г. А. Потёмкина). Слово «курень» в казачьем войске имело несколько значений. Конечно, в устах русских военачальников речь не могла идти о хозяйственной или территориальной структуре, а только о военно-тактической единице. Но в войске таких не было. Казаки только числились в каком-то курене, а воевали в конной и пешей командах, затем в полках, на лодках гребной флотилии. Поэтому, пожалованные 27 февраля малые знамёна сразу же попали в разряд полковых. В десятках, в сотнях документах этого периода речь всегда идёт только о полковых знамёнах и никогда о куренных.

Примерно с 1823 г. полковыми знамёнами стали называть только знамёна, пожалованные Павлом I и Александром I, а старые полковые перешли в категорию сотенных. В последней трети XIX в. кубанские исследователи приступили к активному исследованию войсковых регалий. Пытаясь как-то их систематизировать, они обратили внимание на 35 простых по конструкции и оформлению знамён (откуда появилось такое количество знамён мы поясним ниже). Не работая с первоисточниками, авторы знали об опубликованном уже ордере А. В. Суворова. К тому же, число знамён почти соответствовало количеству существовавших тогда куреней – 38-ми. Такого количества полков в войске никогда не было и быть не могло. Все эти факторы, плюс однотипность знамён, дали исследователям право объединить их в группу «куренных» знамён. Забегая вперёд, скажем, что среди этих знамён немало сотенных значков и новоделов (собственно говоря, их даже больше, чем жалованных). Поскольку дифференцировать знамёна сейчас невозможно, и учитывая историографическую традицию, мы тоже будем употреблять в описании термин «куренные» знамёна, помня, однако, что он совершенно условный.

Миф второй: Верному войску передали регалии бывшей Запорожской Сечи. С этим трудно согласиться по следующим причинам. Во-первых, в документах об этом ни слова. Известно, что там, где заканчивается источник, там останавливается исследование. Дальше, как правило, начинаются спекуляции, закамуфлированные под версии и гипотезы. Из опыта многолетней работы в архивах мы знаем, что практика дублирования текста основного (первого) документа в последующих, сохранила бы для нас сообщение о таком важнейшем событии, как возврат запорожских регалий. К тому же подобный возврат не вписывался в политическую и идеологическую практику правительства в отношении Запорожской Сечи, упразднённой всего лишь 12 лет назад.

Во-вторых, эмблема и символы на запорожских прапорах заметно отличаются от изображений на знамёнах 1788 г. Автор статьи «Знамя» в дореволюционной «Военной энциклопедии» вообще считает знамёна 1788 г. фактически новым образцом казачьих знамён: «Лишь новые знамена* 1788 г. носили

* Здесь и далее подчёркнуто автором данной статьи.

более определенный характер прежнего легкого гусарского знамени с косицами и крестом, что послужило образцом для последующих казачьих знамен» [6].

В-третьих, А. В. Суворов не стал бы в своем порядке объяснять казакам значение эмблем и символов на знамёнах, если бы они были старые запорожские: «Изображение на оных креста с сияющим в середине солнцем представляет привязанность войска к вере христианской; на другой же стороне, в звезде, надпись ордена св. апостола Андрея Первозванного означает хранение ими веры, проповедуемой сим апостолом в странах, по Днепру лежащих, и верность к государю и отечеству» [1, ф. 249, оп. 1, д. 26, л. 2]. Обратите внимание: полководец описывает только один тип знамён. Ниже, при анализе следующего мифа, мы прокомментируем этот факт.

И последнее свидетельство в пользу «новоделов» 1788 г. (собственно говоря, хватило бы одного этого довода) мы находим в письме князя Г. А. Потёмкина к войсковому судье А. А. Головатому: «... знамен, сколько есть готовых, посылаю» [7, т. 2. С. 19].

Миф третий: все 35 «куренных» знамен пожаловала Екатерина II. Об этом говорится во всех работах кубанских историков. Во всех «Церемониалах» выноса регалий «годы поступления» знамён проставлены как 1788–1792. Обратимся к документам той эпохи.

В прошении Черноморского войска Екатерине II от 20 февраля 1792 г. сказано: «Дал нам покойный (Г. А. Потёмкин – Б. Ф.) булаву и перначей семнадцать, знаменно большое белое и прапоров малых четырнадцать...» [9, с. 20]. В рапорте атамана З. А. Чепеги от 10 января 1792 г. графу Безбородко также говорится о 14 «полковых значках», данных Г. А. Потёмкиным [7, т. 3. С. 417].

В записке атамана Т. Т. Котляревского о Черноморском войске, поданной в декабре 1797 г. императору Павлу I, сообщается о пожаловании войску «одному знамю..., праперам 14» [1, ф. 249, оп. 1, д. 361, л. 75]. В «сообщении» Войскового правительства 3 августа 1798 г. речь идет о 17 пожалованных перначах и 14 полковых прапорах [Там же, л. 51].

У нас не осталось и тени сомнения в том, что в период правления Екатерины II Черноморскому войску было пожаловано (фактически жаловал князь Г. А. Потёмкин от имени императрицы) всего 14 полковых знамён. Но самое интересное заключается в том, что уже в конце XVIII в. в войске хранилось не 14, а 19 прапоров. В цитированном нами последнем документе от 3 августа 1798 г. Войсковое правительство с растерянностью признается: «Ныне же имеется перначей только 15, а прапоров 19, где 2 пернача еще при жизни Чепеги и Головатого поддеты и откуда излишние 5 прапоров в войско поступили, правительство войсковое сведений не имеет». Удивляет не пропажа перначей (превратности военного времени, переселения на Кубань), а появление в войске целых пяти знамён, о которых никто ничего не знает.

Вот теперь, зная истинное количество пожалованных знамён, попытаемся установить количество знамен, переданных войску 27 февраля 1788 г. Вспомните: А. В. Суворов описывает в своем ордере лишь один вариант оформления знамён. Значит, в войско поступила партия одинаковых знамён (что вполне логично и естественно), а не семь различных, как указано в «Историческом описании...». Важнейшими и легко отличимыми признаками этих знамён являются сияющий крест и андреевская звезда.

В описи 1832 г. инженер-капитана Петрова выделено три группы малых знамён с такими изображениями. Красного цвета (это в описях конца XIX в. он стал розовым) с белым крестом – 4 шт., светло-зелёного цвета с чёрным крестом – 10 шт., светло-зелёного цвета с белым крестом – 5 шт. Итого получается 19 знамён. Для того, чтобы выйти на 14 пожалованных, мы отбрасываем «изменение» пять. Теперь работаем с первой группой – из 4-х знамён, и со второй – 10 знамён.

Сколько знамён могли пожаловать войску 27 февраля 1788 г.? Только четыре. В феврале 1788 г. в Войске верных казаков числилось всего 732 человека [1, ф. 249, оп. 1, д. 16, л. 2]. Десять знамён на такое мизерное количество людей – это явный перебор. К тому же мы можем документально доказать передачу 10 прапоров в следующем 1789 г. 21 июля 1789 г. неким нарочным полковником Львом Малым были доставлены в войско «десять значков» [1, ф. 249, оп. 1, д. 20, л. 71]. В этот же день майор Мокрый рапортовал о принятии «десяти прапоров». Кстати, некоторые из них не были сработаны полностью и Мокрый нашёл людей, которые «для лучшего порядка довели работу до конца» [1, ф. 249, оп. 1, д. 28, л. 31].

В наших, казалось бы, логических рассуждениях, есть одно слабое место. За месяц по получения прапоров войсковой судья А. А. Головатый просил Г. А. Потёмкина о присылке знамён, так как в 10 полках пехоты их имелось только шесть [7, т. 3, с. 118]. А шесть прапоров никак не вписываются в нашу версию о пожаловании 27 февраля 1788 г. четырёх прапоров. Выход из этого противоречия есть. В документах полковые прапоры нередко называют «войсковыми», тем самым подчеркивая их статус в противовес личным и куренным значкам (прапорам), несколько штук которых сохранилось со времён Запорожской Сечи. Возможно, А. Головатый показал общее количество прапоров в пехоте, включая «построенные» самими казаками, а не только пожалованные (иначе откуда взялись «излишние прапоры»). В любом случае, до выявления серьёзного источника, точно указывающего количество переданных 27 февраля 1788 г. знамён, предложенная нами история пожалования этих знамён (речь идет только о количестве) будет всего лишь документально обоснованной гипотезой.

Важно отметить следующий факт. Несколько десятилетий в войске помнили о том, что далеко не все из 35 «куренных» знамен действительно пожалованы императрицей Екатериной II. По описи регалий 1855 г. в войске чис-

лилось только 19 куренных знамён [1, ф. 249, оп. 1, д. 973, л. 26]. В работе кубанского историка И. Д. Попко «Исторические и биографические очерки» 1872 года издания говорится о 14 прапорах, пожалованных в 1788 г., к которым «вскорости прибавлено ещё 5 таких» [13]. Мы уже знаем, что это не совсем так. О 14 куренных знамёнах пишет исследователь регалий И. Братков в 1881 г. [3]. А вот в работе Е. Д. Фелицына 1888 г. и П. П. Короленко 1896 г. речь уже идёт о пожалованных Екатериной II 35 куренных знаменах [11, с. 388; 10, с. 68].

Этих, явно однотипных знамён, действительно было тридцать пять. Откуда же взялись «излишние» прапоры? Опись регалий 1855 г. позволяет нам ответить на этот вопрос. В ней значатся 19 куренных знамен и 16 «особых знамен», сделанных самими казаками [1, ф. 254, оп. 1, д. 973, л. 23]. Из другого документа мы можем судить, что казаки своим коштом по образцу полковых знамён делали сотенные значки. Судя по всему, – это практика первых внешних походов черноморских казаков: Польского 1794 года и Персидского 1796 года. Наличие сотенных значков в полках во время Персидского похода мы можем подтвердить документами.

В церемонии проводов казаков 6-й пункт гласил: «Значки стоят как полковые так и сотенные в пирамиде, а по освящении сотенные кошевой поручает главному, а главный начальник подчиненным...» [1, ф. 249, оп. 1, д. 336, л. 4]. Чуть позже, вступившему в командование полком капитану Кифе вручили «царское полковое знамя» (из числа 14 жалованных), пять сотенных значков и полковую печать [7, т. 4. С. 223]. Вероятно поэтому среди 35 знамён выделяется несколько групп по пять знамён совершенно одинаковых.

Подведём итоги. Среди 35 так называемых «куренных» знамён действительно пожалованных только 14, «неизвестно откуда взявшихся» – 5, и 16 «самодельных». Укажем на ещё один аспект проблемы. В ходе войны часть регалий могла быть утрачена. Об одном таком случае нам известно доподлинно. 18 августа 1790 г. А. А. Головатый написал полковому старшине Чернышеву: «На рапорт ваш о сгорелом от пожара прапоре более не нахожу ничего сказать, а только вашим небрежением порученный царский знак сгорел..., предписываю вам своим коштом таковой точно сделать...» [1, ф. 249, оп. 1, д. 97, л. 3]. Получается, что из числа 14 жалованных прапоров остается уже 13, а место четырнадцатого занимает копия.

Все 19 знамён, несущие на себе изображения креста с солнцем и креста с Андреевской звездой, выполнены вполне профессионально, особенно хороша живопись. Складывается впечатление, что изготавливали их в каком-то одном месте. Судя по тому, что с момента запроса войсковым судьей А. А. Головатым в 1789 г. новых знамён и до момента их получения прошел всего один месяц, место это находилось где-то на Украине, недалеко от театра военных действий.

Вторая группа из 16 знамён отличается от первой не только отсутствием живописных изображений, но и формой крестов и технологией их изготовления. В первой группе кресты более красивой формы, с лучами, подчеркнута суживающимися к средокрестию (фактически они повторяют форму крестов орденов св. Владимира и св. Георгия). Во второй группе кресты расширяются более плавно, не столь четко и интенсивно.

Кресты первой группы вырезались целиком из креста материи, причем лучи в центре не соединялись, между ними оставляли перемычку, которая образовывала средокрестие в форме квадрата. Тем самым создавалась основа для живописной работы, которая превращала квадрат в восьмиконечную орденскую звезду. Для второй группы характерны кресты, выполненные из двух, наложенных друг на друга полосок материала. Внутри каждой группы кресты отличаются не только по цветам, но и по размерам: концы белых крестов доходят до самой каймы полотнища, в то время как чёрные кресты «плавающего» типа.

Крест являлся старым и устойчивым символом казачьих знамён. Украинские исследователи отмечают, что уже со времён Богдана Хмельницкого в казацкой знамённой символике утверждаются два основных мотива: изображения креста, часто в сочетании с полумесяцем, солнцем и звёздами, и изображения христианских святых или их атрибутов [12].

Появление равноконечных крестов с расширяющимися концами и с сиянием Г. В. Вилинбахов связывает с легендой о знамени царю Константину [5]. Крест выступает не только как знак мученичества Христа, но и как знак охранительный, победоносный. В другой своей работе исследователь прямо указывает, что крест Константина встречается на ряде казачьих знамён XVIII в., в том числе «на знаменах куреней Черноморского казачьего войска 1788 г., которые были в виде прапоров с двумя косицами...» [4].

Что касается сияния, то оно могло быть едва намечено в виде четырёх лучей, выходящих из углов креста, могло быть в форме круга (то есть фактически солнца), или в виде солнца с человеческим ликом, как в нашем случае. Не исключено, что христианская легенда наложила на более глубинные пласты языческой семантики, где солнце символизировало идею сакрального царя, приносящего своим подданным «золотой век», «царство солнца». О. А. Однороженко объясняет популярность солярной символики среди казаков её очевидной связью с военной символикой, с культом войны. По его мнению, у индоевропейских народов небесные тела были универсальными символами вечности, обновления, бессмертия и победы [14]. Крест с расширенными концами выражал идею повсеместного распространения солнечного света. Наиболее раннее, известное нам, изображение солнца с личиной на казачьем знамени относится к середине XVII в. — это прапор Киевского полка [15].

Одновременно с малыми знамёнами («для куреней») 27 февраля 1788 г. Войску верных казаков вручили большое белое войсковое знамя с изображением чёрного орла и оранжевой звезды ордена св. Андрея Первозванного. Следующее знамя поступило при высочайшей грамоте от 30 июня 1792 г. : «Всемиловитейше жалуюм Войску Черноморскому знамя войсковое и литавры, подтверждая также употребление и тех знамен, булавы и перначей и войсковой печати, которые оному от покойного генерал-фельдмаршала князя Григория Александровича Потемкина-Таврического по воле Нашей доставлены [2, КМ-12380/1].

Как ни странно, но и с этим знаменем есть некоторые неясности. В частности, непонятно почему войсковой атаман Т. Т. Котляревский в записке на имя императора (декабрь 1797 г.) неоднократно говорит о наличии в войске только одного знамени [1, *ф. 249, оп. 1, д. 301, л. 7*]. Кстати, он просит и знамя, и прапоры «переменить новыми, ибо сии будучи в непрестанной службе обветшали».

В собранных нами 14 описях знамён с 1832 г. по 1911 г. имеются противоречия относительно цвета знамени: белое, голубое, «голубое выцветшее», «белое выцветшее». И. Д. Попко, И. Братков и П. П. Короленко описывают знамя так: «белое Георгиевское...». Е. Д. Фелицын в аннотации к фотографии знамени пишет о белом цвете, а в описании того же знамени указывает: «Знамя Георгиевское голубое выцветшее...». В труде А. В. Висковатого сообщается, что знамя 1792 г. аналогично знамени 1788 г., т. е. – белое. В описании регалий казачьих войск, изданном в Новочеркасске в 1888 г., говорится о голубом цвете. В описи знамён, хранящихся в Войсковом штабе (1911 г.) – о белом...

Обратимся к наиболее ранним документам. Конец дискуссии положит церемониал похорон атамана З. А. Чепеги января 1797 г., во время которого выносились «два больших царских знамени – белое и голубое» [1, *ф. 249, оп. 1, д. 354, л. 10*]. В описи 1832 г. инженер-капитана Петрова указан также голубой цвет [1, *ф. 250, оп. 2, д. 747, л. 12*]. Вполне очевидно, что знамя быстро выцвело и исследователи указывали видимый ими, а не аутентичный цвет. Помимо цвета, в описаниях первых двух войсковых знамён встречается много других расхождений.

Это не удивительно, так как знамёна обветшали и истрепались ещё в конце XVIII в. Масляные краски, которыми были сделаны изображения на полотнище, трескались и осыпались, нередко с кусками ткани. Уже к моменту составления первых (крайне лаконичных) описаний был неизбежен субъективизм и произвол в воспроизводстве ряда деталей. Вот как описывал ситуацию с екатерининским знаменем 1788 г. исследователь начала XX века: «Полотнище знамени сильно пострадало от времени и о его размерах и настоящем виде судить очень трудно» [2, *КМ-5075/19*].

Высочайшая грамота от 30 июня 1792 г., голубое войсковое знамя и другие царские дары были доставлены войсковым судьей А. А. Головатым в войсковой Кош, который находился в местечке Слободзея, что на Днестре. Чтобы сохранить память о торжествах в Слободзее по случаю вручения регалий, черноморцы «соорудили такое же знамя, какое, пожаловано императрицей Екатериной II» [9, с. 34]. Полотнище этого знамени было белого цвета.

Следует упомянуть ещё о двух самодельных знамёнах: в 1791 г. атаман З. А. Чепега сделал два синих значка по образцу знамени войскового.

Подведём общие итоги «екатерининского периода». От имени императрицы Черноморскому казачьему войску было пожаловано: два войсковых знамени (1788 и 1797 гг.) белого и голубого цветов; 14 полковых знамён с изображениями крестов, сияющего солнца и андреевской звезды (1788, 1789 гг.). Пять знамён неизвестного происхождения ничем не отличаются от пожалованных: ни формой полотнища, ни характером изображений, ни качеством живописных работ. Вероятнее всего, они изготовлены в том же производственном центре, что и жалованные знамёна.

Ещё 16 знамён аналогичной конструкции (в форме двукосичных прапоров) с крестами на полотнищах относятся к группе «самодельных» знамён, так как изготовлены они самими казаками (термин «самодельные» знамёна в данном случае условен, скорее всего, их делали не просто казаки, а кустари). «Мемориальное» знамя 1792 г. и личные значки атамана З. А. Чепеги можно отнести к группе заказных знамён, выполненных мастерами-профессионалами.

Мы не исключаем возможность бытования в войске и других личных значков. В описаниях знамён упоминаются неатрибутированные «частные значки», но документальных подтверждений пока не обнаружено. Также остается под вопросом наличие в войске в этот период трёх значков бывших куреней Запорожской Сечи. Сам факт их существования сомнений не вызывает (они и сейчас хранятся в коллекции КГИАМЗ), не удаётся установить дату их появления в Черноморском войске.

Первые десять лет существования Черноморского казачьего войска оставили для нас больше загадок в истории пожалования знамён казакам, чем последующие сто лет. Часть из них мы разрешили, другие же остаются стимулом для дальнейших исследовательских усилий.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Краснодарский государственный историко-археологический музей-заповедник им. Е. Д. Фелицына.
3. *Братков И.* Знамена, регалии и Высочайшие награды, пожалованные Российскими императорами за заслуги и военные подвиги Кубанскому каза-

чьему войску // Памятная книжка Кубанской области. – Екатеринбург, 1881. – С. 136.

4. *Вилинбахов Г. В.* Легенда о «знамени Константина» в символике русских знамен XVII–XVIII веков // Труды Государственного ордена Ленина Эрмитажа. XXIII. – Л., 1983. – С. 33.

5. *Вилинбахов Г. В.* Крест царя Константина в средневековой воинской геральдике Европы // Художественные памятники и проблемы культуры Востока. – Л., 1985. – С. 191.

6. Военная энциклопедия. – СПб., 1912. – Т. 10 – С. 536.

7. *Дмитренко И. И.* Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска. Т. 2. – СПб., 1896; – Т. 3. – СПб., 1896; – Т. 4. СПб., 1898.

8. Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Т. 6. СПб., 1900. – С. 60.

9. *Короленко П. П.* Черноморцы за Бугом. – Екатеринбург, 1867. – Паг. 2.

10. *Короленко П. П.* Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696–1896. – Екатеринбург, 1896. – С. 68.

11. Кубанское казачье войско. 1696–1888 г. / под ред. Е. Д. Фелицына. – Воронеж, 1888. – С. 388.

12. *Панченко В.* Козацьке прапорництво XVII–XVIII ст. // Військово-історичний альманах. – Київ, 2008. – № 2. – С. 112.

13. *Попко И. Д.* Исторические и биографические очерки. – Екатеринбург, 1872. – С. 9.

14. *Однороженко О. А.* Геральдичні традиції українського козацтва // Історія українського козацтва. – Т. 2. Київ, 2007. – С. 195.

15. *Старух О. В.* Прапор // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ, Запоріжжя, 2006. – С. 485.

© 2012 г., Д. А. Черниенко
(г. Ижевск, г. Уфа, Россия)

СТРАНИЦЫ КУБАНСКОЙ ИСТОРИИ: ДЕЛО О ВЫСЛАННЫХ В ОРЕНБУРГ КАЗАКАХ

Оренбургское казачье войско было создано в 1755 г. для защиты юго-восточных рубежей государства. К концу 1880-х гг. по численности населения оно было третьим в России после Донского и Кубанского – более 320 тыс. человек [2]. Обращает на себя внимание глубокая историческая, а также, учитывая происхождение многих казаков, и генетическая преемственность между основными казачьими подразделениями. Например, в конце XVIII в. донских казаков ссылали на поселение в Оренбургскую губернию за отказ отправлять-

ся на Кавказ [1, *ф. 4, оп. 1, д. 3*]. И, наоборот, в середине XIX в. известны случаи переселения из Оренбургской губернии нижних чинов со всеми семьями для несения службы в составе «Кавказского казачьего войска» [1, *ф. 6, оп. 6, д. 13494*].

Таким образом, перемещение различных групп населения происходило не только по собственному желанию, но и по принуждению. И если первая разновидность миграций хорошо известна и достаточно изучена, то вторая в значительно меньшей степени попадает в сферу внимания исследователей. Возможно потому, что представляет собой не системное явление, основанное на государственной политике или волеизъявлении более или менее крупных групп населения, а, скорее, ряд исключительных случаев. Тем не менее, такие случаи интересны с научной точки зрения, во-первых, как малоизвестный исторический факт, во-вторых, они дают возможность более детально понять характер отношений внутри особого казачьего мира России.

Документы, хранящиеся в Государственном архиве Оренбургской области, содержат некоторый «кубанский след», связанный с высылкой казаков-бунтарей в окраинные районы империи, в частности, далекую от Кавказа Оренбургскую губернию. Интересным примером такого исторического случая, встроеного в сложную систему разнообразных административных, военных и общественно-политических связей, является дело «О возвращении в Кубанское войско казаков, высланных на водворение в Оренбург» [1, *ф. 6, оп. 6, д. 14427*].

Из письма оренбургского губернатора К. Н. Боборыкина¹ на имя генерал-губернатора следует, что в октябре 1874 г. начальник Оренбургского юнкерского училища² подполковник В. А. Потто³ ходатайствовал перед городским полицмейстером о возможном облегчении участи сосланных в Оренбург казаков (судя по фамилиям, все – украинского происхождения) из станицы Полтавской Кубанского казачьего войска. По всей видимости, первое ходатайство было отклонено по причине непродолжительного времени пребывания казаков в ссылке и возобновлено по разрешению генерал-губернатора лишь по истечении года со времени их прибытия (точная дата не известна) при условии, если «они поведением своим будут того заслуживать» [1, *ф. 6, оп. 6, д. 14427, л. 1*].

По отзыву подполковника В. А. Потто, казаки «отличаются безукоризненным поведением, беспрекословною исполнительностью и особенно ревностью при исполнении своих обязанностей» [Там же, *л. 1 об.*]. В свою

¹ Боборыкин Константин Николаевич (1829–1904) – генерал-лейтенант, участвовал в Крымской войне, с 1865 г. занимал должности Оренбургского губернатора и наказного атамана Оренбургского казачьего войска.

² Основано в 1867 г. со штатом в 200 человек.

³ Потто Василий Александрович (1836–1911) – начальник Оренбургского юнкерского училища в 1870–1881 гг., путешественник, участник и историк Кавказских войн.

очередь, городской полицмейстер в связи с хорошим поведением казаков также обратился с прошением к губернатору поддержать ходатайство начальника училища.

В представлении на имя генерал-губернатора Н. А. Крыжановского⁴ говорилось, что казаки высланы в Оренбург по распоряжению главнокомандующего Кавказской армией «за подстрекательство общества Полтавской станицы к неповиновению распоряжениям начальства» [1, ф. 6, оп. 6, д. 14427, л. 1 об.].

Также отмечалось, что их положение в Оренбурге заслуживает внимания не только из-за безукоризненного поведения, но и по причине крайнего бедствования. Собственных средств к существованию они не имеют, а «приобретать их трудом» многие не могут по старости и слабости. В связи с этим губернское начальство даже выходило с предложением в Министерство внутренних дел о назначении им денежного пособия из казны. В ответ на это министр А. Е. Тимашев⁵ уведомил губернатора, что высланным казакам по повелению императора от 29 ноября 1874 г. и по существующему положению назначено «денежное пособие на содержание в размере арестантской дачи и на заготовление одежды и обуви» [1, ф. 6, оп. 6, д. 14427, л. 5].

По прошествии нескольких месяцев, в апреле 1875 г., поскольку вопрос об освобождении никак дальше не решался, казаки вновь обратились с прошением в форме докладной записки на имя Оренбургского генерал-губернатора. Целесообразно привести данный документ полностью с сохранением оригинального написания: «Назад тому другой год как мы все по распоряжению начальства сосланы из жительства своего станицы полтавской в город Оренбург под надзор полиции по обвинению подстрекательства общества, чего насамом деле вовсе небело. Без всякой вины другой год разлучены от своих семейств и безвинно находимся под надзором полиции. В следствие этого осмеливаемся прибегнуть к милостивому покровительству вашего Высокопревосходительства и покорнейше просить как Высшего начальства в здешнем округе пренять наш труд об исходатайствовании нам прощения и возвращении к своим семействам на родину. В распоряжении Вашего Высокопревосходительства остаемся ожидать милостивейшей резолюции. К этой записке и подписуемся [всего 11 человек – Д. Ч.] ... А в место их неграмотных изасебя подписал казак Павел Барма» [Там же, л. 7–7 об.].

Но казакам вторично, без объяснения причин было объявлено о невозможности удовлетворения их ходатайства. Дело оказалось отложено ещё на полтора года. Только в декабре 1876 г. из Министерства внутренних дел в губернскую канцелярию пришло разъяснение, что высланные за «учинение беспорядков» казаки считаются высланными не на поселение, а на водворение

⁴ Крыжановский Николай Андреевич (1818–1888) – генерал, уроженец Золотоношского уезда Полтавской губернии, участник Туркестанских походов, Оренбургский генерал-губернатор в 1865–1881 гг.

⁵ Тимашев Александр Егорович (1818–1893) – генерал-адъютант, министр внутренних дел Российской империи в 1868–1878 гг.

без лишения принадлежащих им прав по состоянию, семейному положению и имуществу [Там же, л. 10–10 об.]. Учитывая факт более мягкого статуса поднадзорных, а также, как неоднократно указывалось в документах, полное раскаяние казаков и отсутствие в настоящее время обстоятельств, вызвавших ссылку за «вредное по своему значению влияние на общество», император дал разрешение на возвращение казаков на родину. Из Санкт-Петербурга генерал-губернатора просили ещё раз сообщить сведения о поведении ссыльных и о том, есть ли какие-то препятствия к их возвращению. Соответствующие поручения были даны и городским властям.

Следует заметить, что в переписке ведомств в разное время фигурирует разное количество казаков – 13, 16, 17. В поименном списке-приложении к письму Министерства внутренних дел от 20 декабря 1876 г. их значится 17 [Там же, л. 13–13 об.]. В этом списке другим почерком и, по-видимому, позднее сделаны пометки об их состоянии, из которых видно, что 9 человек умерли за годы ожидания решения об освобождении.

К концу января 1877 г. из канцелярии оренбургского губернатора Е. И. фон Зенгбуша⁶ подтвердили, что «препятствий к возвращению их на родину никаких не имеется» [Там же, л. 14]. Наконец, 28 февраля 1877 г. Министерство внутренних дел уведомило Оренбургского генерал-губернатора, что император по ходатайству наместника Кавказского великого князя Михаила Николаевича⁷ «Всемилоостивейше соизволил повелеть: восьми лицам, оставшимся в живых, из числа высланных ... дозволить возвратиться на родину, с тем, чтобы возвращение это было совершенно ими за собственный их счет» [1, ф. 6, оп. 6, д. 14427, л. 16] и просил сделать соответствующие распоряжения. Среди освобождённых указаны урядники Прохор Завгородний, Петр Крыгитоп, Пуд Носань, Афанасий Евтушенко, Моисей Дегтярь, Аркадий Харченко и казаки Павел Барма, Макар Кубрак.

Каким же образом казаки, не имеющие, как неоднократно отмечалось в переписке должностных лиц, достаточно средств к существованию, могли за свой счёт вернуться домой?

В очередной раз за кубанцев вступился В. А. Потто, ставший с февраля 1877 г. полковником. Поскольку пластуны служили в Оренбургском училище более четырёх лет, он свидетельствовал в их пользу «по долгу совести». В письме к А. Д. Холодковскому⁸ В. А. Потто обращает внимание на то, что

⁶ фон Зенгбуш Егор (Георг) Иванович (1823–1878) – генерал-майор, с 1863 г. начальник штаба Оренбургского казачьего войска, в 1864–1875 гг. исполнял обязанности наказного атамана Оренбургского казачьего войска, с марта 1875 г. – Оренбургский губернатор.

⁷ Великий князь Михаил Николаевич (1832–1909) – четвёртый сын Николая I, генерал-фельдмаршал, в 1862 г. назначен наместником на Кавказе и командующим Кавказской армией, в 1864–1881 гг. – главнокомандующий.

⁸ Холодковский Аполлон Дмитриевич (1827–?) в 1865–1881 гг. управлял канцелярией Оренбургского генерал-губернатора, тайный советник, член гу-

казаки не могут возвратиться на родину «по дряхлости лет и крайней нищете». Все ветераны принадлежали к старому боевому кавказскому казачеству, многие были ранены в боях. Урядники заслужили свои звания во время тяжёлой «порубежной войны», среди них были и георгиевские кавалеры, и те, кто потерял свои семьи, порубленные горцами во время их набегов на Черноморскую линию. Поэтому «... они не могут рассчитывать на помощь из дома, т. к. за время их отсутствия хозяйство многих пришло в упадок, а некоторые полностью разорились» [1, ф. 6, оп. 6, д. 14427, л. 18 об.].

За помощью в назначении пособия губернские власти обратились в Департамент Главного Управления Наместника Кавказского в Тифлисе. Ответ был получен через полтора месяца в середине мая 1877 г. Великий князь распорядился выдать по 25 рублей на человека на расходы по проезду домой. Необходимая сумма в 200 рублей и ведомость на выдачу денег прилагались к официальному письму.

Обстоятельства отъезда кубанцев более подробно не известны, но 21 июня 1877 г. губернская канцелярия рапортовала, что восемь казаков уже выбыли из Оренбурга, а 200 рублей и ведомость через казначейство возвращались назад, о чём в деле есть соответствующая квитанция. Скорее всего, казаки отправились домой на какие-то иные средства, не дожидаясь пожалованной денежной помощи. Можно только предположить, что участие в этом деле вновь мог принять полковник В. А. Потто.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Оренбургской области.
2. *Стариков Ф. М.* Историко-статистический очерк – Оренбургского казачьего войска. Оренбург, 1891. – С. 155–156.

бернского статистического комитета, почетный гражданин Оренбурга с 1875 г., кавалер пяти орденов Российской империи.

ПОЛКОВЫЕ ОХОТНИЧЬИ КОМАНДЫ КУБАНСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА

Охотничьи команды в русской армии были учреждены Высочайшим повелением от 21 октября 1886 г. (объявлено к исполнению приказом по военному ведомству № 260) в целях подготовки при всех отдельных войсковых частях нижних чинов для выполнения в военное время особых поручений, связанных с повышенной опасностью и требующих личной находчивости [2]. На их формирование выделялось не более четырёх человек на роту, эскадрон, батарею, сотню. Люди в команды должны были выбираться энергичные, сильные, ловкие, искусные в стрельбе, в кавалерии – «искусные в езде». Грамотность признавалась желательным условием, но в большинстве частей предпочтение отдали физическим и нравственным качествам.

Приказ 1886 г. № 260 «главным предметом занятий охотничьих команд» определял охоту на хищных зверей, в связи с задачами по разведке и изучению местности. В случае невозможности производства охоты, команда должна была заниматься соответствующими упражнениями, достигающими той же цели. Члены охотничьих команд не освобождались от общих учебных занятий и специальные занятия проводили лишь в свободное время [1, ф. 409, оп. 1, д. 57, л. 14].

Приказ о создании охотничьих команд в строевых частях Кубанского войска, расположенных в Кубанской области, был отдан наказным атаманом почему-то лишь 27 февраля 1889 г. [1, ф. 396, оп. 1, д. 5235, л. 2]. Отметим, что перед этим штаб Кубанского войска обратился в штаб Кавказского военного округа с запросом: распространяется ли приказ по военному ведомству 1886 г. о формировании охотничьих команд на казачьи войска? В штабе округа ответили утвердительно «да», с некоторым раздражением, заметив, «что это видно из самой редакции приказа».

Издав приказ о создании охотничьих команд, наказный атаман начал требовать ускоренной доставки «частных правил» для них. Составление таковых правил возлагалось на командиров полков и батальонов. Они же отвечали за снабжение команд охотничьими ружьями, принадлежностями и собаками, хотя в хозяйственных суммах частей подобные расходы не предусматривались.

3 августа 1889 г. в войсковой штаб поступили «Правила охотничьей команды», учреждённой при 1-м Екатерининском конном полку [Там же, л. 13]. В них сообщалось, что команда из 24 человек расположилась в 10 километрах от Екатеринодара на особо устроенном охотничьем хуторе в землях

Энемского аула. Создание отдельного хутора мотивировалось отсутствием помещения при штабе полка и удобством проведением занятий на местности «по сторожевой и охранительной службе».

Командир полка докладывал, что выделил из полковой суммы 500 рублей на устройство хутора, заведение борзых и гончих собак, устройство «гимнастики» и приобретение 10 охотничьих ружей из Ижевского завода. Команде закупили также учебники для обучения казаков грамоте и различные пособия. «Заведующим командой» был назначен один из младших офицеров, который вёл дневник занятий.

Цель устройства команды командир полка полковник А. Ф. Педино сформулировал так: «Охотничья команда учреждена для выработки в мирное время кадра для команд охотников военного времени, почему надо достигнуть в мирное время развития в людях отваги, смелости, глазомера, искусства стрельбы, привычки ориентироваться везде днём и ночью, в туман и ненастье, наездничества и других военных качеств ведущих к выработке навыка в разных военных сноровках и хитростях».

Команду предполагалось формировать из лучших стрелков, «людей сильных, ловких, энергичных, смысленных и, по возможности, грамотных». Команда должна была охотиться преимущественно на хищного зверя, но допускалась и охота на птицу. Убитую дичь и звериные шкуры предполагалось продавать, а вырученные деньги выдавать на руки охотникам для приобретения одежды, обуви и других нужных вещей. В случае невозможности производить охоту (по времени года), команде поручались задачи по разведке до 100 вёрст от штаб-квартиры полка.

Занятия подразделялись на подготовительные (теория) и практические (поле, охота). Учебный план включал следующие курсы: обучение грамотности; теоретическую подготовку охоте; теорию стрельбы «вообще» и стрельбы по зверю; топографические сведения (устройство компаса, способы ориентирования, чтение карт и планов); теоретические сведения о подрывных патронах, порче дорог, телеграфов, орудий, мостов; полевая гимнастика; джигитовка во всех её видах; стрельба и развитие глазомера; фехтование и особенно рубка чучел в конном стою; обучение плаванию; атлетические игры; различные поездки (на дальность, для рекогносцировки, поездки без дорог, ночные учения и т. д.).

Из отчёта 1-го Екатеринодарского полка за 1889 г. мы узнаём, что охотничья команда была сформирована в полку 5 апреля из 24 казаков, «отличающихся лихостью наездничества и знанием правил всевозможного рода охоты» [1, ф. 409, оп. 1, д. 33, л. 6]. Из десяти купленных ружей Ижевского завода два заряжались с казны, а восемь – с дула. При команде находилась свора борзых и свора гончих, каждая из шести собак (кроме того, имелись ещё и щенки).

С 1 июля по 1 августа команда охотилась под станицей Ново-Дмитриевской, с 1 августа по 1 сентября – под Владикавказом. Вернувшись к месту дислокации, приступила к самостоятельным занятиям, обратя особое внимание на дальние поездки, «доведя их до 75-верстного расстояния без-

остановочно». В течение 1889 г. команда провела за Кубанью 7 охот с борзыми, 6 с гончими, 5 с гайщиками и 3 с борзыми по правому берегу. Убито: 4 козы, 3 волка, 2 лисы, 4 кота, 16 зайцев; с борзыми затравлены 1 лиса и 44 зайца. За проданную дичь было выручено 5 руб. 10 коп., за рыбу – 3 руб. 52 коп. Треть от этих денег пошла на увеличение артельной суммы, а две трети выдали чинам команды на руки.

Интересно, что в отчёте появляется более подробное описание практических занятий, а не общие формулировки, как в программе. Охотники учились быстро лазить по деревьям и телеграфным столбам, прыгать с шестью через широкие и глубокие рвы, бегать без передышки до 10 и более минут, ползать по земле, стрелять в неподвижные и подвижные цели, плавать, переправляться через небольшие реки на срубленных деревьях, карчагах, плотах и «наскоро устроенных мостах».

Заметим, что подобная практическая целесообразность была изначально характерна для программ, составленных в полках, несущих службу на кордонах в Закавказье [1, *ф. 406, оп. 1, д. 9, л. 326, 337*]. Так в 1-й Кавказской казачьей дивизии (1-й Кубанский, 1-й Горско-Моздокский, 1-й Уманский, 1-й Хопёрский конные полки) сразу конкретизировали содержание занятий по топографии: чтение планов, построение профилей по данным направлениям, следование без дорог по компасу, кроки местности. Значительное внимание уделялось: сторожевой и разведывательной службе; порядку изменения аллюров; преодолению препятствий при полевой езде; посылке двух разъездов по разным направлениям, но к одному и тому же пункту; «высматриванию» неприятеля; установка связи между своими колоннами и т. д. Особо подчёркивалось значение «военной джигитовки» (многие офицеры Кубанского войска весьма неодобрительно и пренебрежительно относились к «цирковой джигитовке» с её эффектными, но бесполезными на войне трюками).

В «Инструкции» 1891 г. для охотничьей команды 1-го Таманского конного полка (входил в состав Закаспийской конной казачьей бригады) помимо положений, характерных для всех команд, есть вполне самостоятельные и оригинальные: уметь ориентироваться по Солнцу, Луне, Полярной звезде, Млечному пути и местным предметам; знать разные случаи и способы разведок неприятельской позиции, бивака, дорог, рек, озёр, высот, леса, селений, теснин и горных хребтов; иметь понятие о засадах и разных случаях нападения: на транспорт, фуражиров, нападения случайные и партизанские действия; «заучивать возможно больше слов местного языка».

Для сравнения приведём несколько пунктов из частных правил пеших пластунских батальонов Кубанского войска [1, *ф. 396, оп. 1, д. 5235, л. 11, 17*]. «Занятия команды должны происходить в охоте преимущественно на хищного зверя, а иногда допускать – и на птицу; задавать задачи по разведыванию местности вокруг штаб-квартиры до 100 вёрст [...]; так как желательно, чтобы охота была сопряжена с опасностью, развивая ловкость и находчивость, то охота исключительно на крупного зверя в лесах за Кубанью; рыбная ловля в реке Кубань на красную крупную рыбу; постепенные упражнения в плавани-

ях, переправе на деревьях и бурдючных плотках и каюках; переходы должно совершать не менее 40 вёрст с разведыванием местности».

Толково составленные (в большинстве случаев) частные правила могут породить иллюзию полного благополучия в деле формирования охотничьих команд и выполнения учебных планов. В реальной жизни всё было, чаще всего, как раз наоборот, многие команды оставались «бумажными». Показательна в этом плане история с охотничьей командой 1-го Черноморского полка.

Напомним, что к исполнению высочайшего повеления о заведении в строевых частях охотничьих команд в Кубанском войске приступили с двухлетним опозданием и приказ пошёл в части 27 февраля 1889 г. Только через семь месяцев, 3 октября 1889 г., командир 1-го Черноморского конного полка доложил войсковому штабу, что по случаю убыли людей на льготу и «по неимению экономических полковых средств, учредить охотничью команду не представляется возможным» [Там же, л. 21]. Атаман и штаб войска отреагировали через полгода и второй раз приказали «непреренно сформировать» в полку охотничью команду к 15 апреля 1890 г. [1, ф. 409, оп. 1, д. 33, л. 4]. После вторичного и столь грозного приказа команду, конечно, сформировали, но ещё через полгода от указанного срока – 19 ноября 1890 г. [1, ф. 409, оп. 1, д. 57, л. 27]. Служба охотников ничем не отличалась от службы остальных казаков. Они лишь три раза вышли на охоту, да и то потому что офицеры полка дали им свои охотничьи ружья.

Шесть казнозарядных охотничьих ружей полк приобрёл только в 1891 г. на Сестрорецком оружейном заводе. Казалось бы, теперь начнётся полноценная, изобилующая охотничьими приключениями жизнь членов команды. Но отчёт командира команды хорунжего Камянского за 1891 г. звучит чуть ли не эпитафией: «... имеющиеся при команде ружья в дело употребляемы не были и находятся при полковом арсенале. Собак гончих, кроме одной и той почти негодной, не имеется» [1, ф. 409, оп. 1, д. 78, л. 9].

Стоит подчеркнуть, что охотничьи команды не составляли отдельного подразделения. Они собирались вместе только на занятия в определённые дни. Всё остальное время охотники находились в своих сотнях, где занимались и несли наряды наравне с остальными казаками. Приказом по военному ведомству № 260 1886 г. охотничьим командам на казённых землях разрешалось охота на хищных зверей и птиц бесплатно с ведома лесной стражи. Однако значительное число «недоразумений», возникших при проведении охот, заставило Государственный Совет разработать «Правила об охоте», высочайше утверждённые 3 февраля 1892 г.

По специальным охотничьим свидетельствам команды имели право охоты, как в казённых дачах, так и в общественных и частных землях. Местные чиновники, конечно же, активно включились в дело, чтобы сделать всё «как лучше». Свидетельства на право охоты в войсковых землях (почему-то всего по 5 штук) офицеры команд должны были получить в Лесном отделении Областного правления. Охотой на волков в войсковых лесах руководили полицей-

ские власти [1, *ф. 409, оп. 1, д. 128, л. 1*]. Кубанское управление государственных имуществ 7 ноября 1892 г. выработало правила охоты в дачах Министерства государственных имуществ. Первый пункт этих правил содержал список дач, где охота запрещалась [1, *ф. 409, оп. 1, д. 78, л. 52*].

Пока шло выявление и устранение юридических недоразумений, пока разрабатывались и утверждались правила охоты, сами охотничьи команды в кавалерийских полках «приказали долго жить». Курс в командах практически ничем не отличался от подготовки разведчиков. Приказом по военному ведомству 1891 г. № 181 охотничьи команды конных полков присоединили к командам разведчиков, создав по 16 разведчиков в каждой сотне [1, *ф. 396, оп. 1, д. 8407, л. 3*]. В пластуных батальонах охотничьи команды продолжали существовать, чётко разделившись на конные и пешие.

Удивительно, но в отдельные полки Кубанского войска приказ 1891 г. не дошёл (мысль о том, что его просто проигнорировали мы не допускаем). В упомянутом 1-м Черноморском полку охотничья команда существовала (по крайней мере, на бумаге) ещё в 1893 г., а команда разведчиков не формировалась. Парадоксальность ситуации хорошо иллюстрирует рапорт командира полка полковника Флейшера начальнику Кавказской кавалерийской дивизии от 20 января 1895 г.: «Вступив в командование полком (12 декабря 1893 г. — *Б. Ф.*) и, узнав о существовании особой охотничьей команды, которой в казачьем, как и в каждом кавалерийском полку не положено, я приказал охотничью команду присоединить к командам разведчиков (на основании приказа по военному ведомству № 181), не предполагая, что в полку нет команды разведчиков» [1, *ф. 409, оп. 1, д. 162, л. 1*].

Занятия с разведчиками вначале велись на основании 3-го приложения к Инструкции для ведения занятий в кавалерии. Особое внимание уделялось кавалерийской подготовке разведчиков: поездки по дорогам на всех аллюрах, полевая езда без дорог мелкими группами и в составе разъезда и т. д.

В 1896 г. его императорское высочество генерал-инспектор от кавалерии утвердил особое «Наставление для ведения занятий с разведчиками». В 1897 г. разведчики 1-го Черноморского полка совершили двух- и четырёхдневные поездки в окрестностях от штаб-квартиры полка от урочища Джелал-оглы к селению Воронцовка (75 вёрст) и от Джелал-оглы к Александрополю [1, *ф. 409, оп. 1, д. 248, л. 4*]. Теоретические и практические занятия в сущности остались прежними, разве что добавились изучение полевого устава иностранных армий и верховая охота.

Более активно велась работа с разведчиками 1-го Таманского полка [1, *ф. 388, оп. 2, д. 344, л. 17*]. В течение 1900 г. они совершили 30 выездов в поле, 5 — с целью охоты, а 25 — с целью закрепления пройденного теоретического материала. Из них три на изучение нахождения сторон света по компасу, ориентирование ночью по небесным светилам; восемь занятий на изучение действий разъездов днём и ночью при следовании через селения, лес и т. д.; девять — на изучение порядка всех видов разведок; два — на маршрутные съёмки;

одна – на летучую почту; два – на разведывательную службу. Разведчики провели рекогносцировку дороги от Каракола до Дузуль-тепе, для чего произвели маршрутную съёмку и написали легенду. Впрочем, это суммарный отчёт шести сотенных команд, и если начать анализировать приведённые показатели с учётом этого, то многие цифры уже не будут выглядеть столь оптимистично. И это понятно, ведь проблемы, стоявшие перед охотниками и разведчиками, были одинаковыми и сами собой не разрешались, а многие только усугублялись. К примеру, 1-й Таманский полк нёс дежурство на нескольких коммуникационных линиях в Закаспийской области, занимаясь военно-пограничной, охранной и таможенной службами. 1-я сотня содержала пост в Дуз-Олуме на Атрекской линии. Казаки сотни совершали разъезды на 180 вёрст, страшно при этом выматываясь. Не менее 10 человек постоянно болело «перемежающейся лихорадкой», да и больных цингой было «достаточно порядочно». В этих условиях каждый человек был на учёте. Кто, как, когда и где мог собрать охотников со всех шести сотен, да ещё и провести с ними какие-то занятия? Даже вопрос довольствия команды мог стать серьёзной преградой, тем более, что в сотнях его выдавали итак меньше положенного (мяса на $\frac{1}{4}$ фунта).

Подведём итоги. Охотничьи команды были введены в Кубанском войске более чем с двухгодичным опозданием от армии, и просуществовали в конных казачьих полках чуть более двух лет. Эксперимент оказался явно неудачным. И дело не в ошибочности или ненужности сформулированных военным ведомством целей. Дело в том, что этот проект не был просчитан ни с военной, ни с юридической, ни с экономической точек зрения. Особенности несения службы казачьими полками вообще не учитывались.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Т. 22-а. СПб., 1897. – С. 502.

© 2012 р., В. В. Задунайський
(м. Донецьк, Україна)

ШАШКА І КИНДЖАЛ У БОЙОВОМУ НАВЧАННІ КУБАНСЬКИХ КОЗАКІВ (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)

Останнім козацьким утворенням, в якому домінували нащадки різноманітних українських козацьких формувань, було Кубанське козацьке військо, що проіснувало до 1920 р. [6, с. 49]. Функціонування згаданого козацтва під контролем бюрократичної системи Російської імперії обумовило послідовні намагання царату уніфікувати засади життя й військової служби козаків.

Одним із наслідків таких підходів стала фіксація та поширення як певних взірців зброї, так і прийомів її застосування. Серед козацького озброєння традиційно важливе значення відігравала холодна зброя (зокрема шашка й кинджал), яка не лише забезпечувалась козаками, але й через певну консервативність і меншу уніфікованість щодо застосування (на відміну від вогнепальної зброї), обумовила накопичення військово-прикладних навичок (мали характер певного бойового мистецтва) та була своєрідною ознакою приналежності до військово-привілейованої козацької верстви. Все це засвідчує доречність дослідження місця вишколу з володіння шашкою й кинджалом у бойовому навчанні кубанських козаків у кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Зазначеній тематиці певну увагу приділили представники як української, так і російської історіографії. Серед вчених, які заклали підмурівки вивчення історії українських козацьких формувань на Кубані виділимо І. Попка [2], П. Короленка [13], Ф. Щербину [21] та В. Голобуцького [4]. При цьому, Ф. Щербина подав не лише огляд історії Чорноморського козацтва, а й зосередився на Кубанському козацькому війську. Підкреслимо, що попри відсутність уваги змісту військово-прикладного вишколу козаків, доробок згаданих дослідників сприяє розумінню підвалин військового буття козацької військово-привілейованої спільноти на Кубані.

Поміж сучасними українськими дослідниками відзначимо Л. Маленко, якій належить стаття «Кубанське козацтво», вміщена в спеціальному енциклопедичному виданні [14]. У зазначеній публікації подано загальний огляд історії цього формування без зосередження на питаннях озброєння та військово-прикладного вишколу козаків. Звернемо увагу й на цікаве дослідження Д. Білого «Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей», в якому головну увагу спрямовано на аналіз змісту й тенденції розвитку соціальних ідентичностей української козацької спільноти на Кубані [3]. Видається цікавою й спроба Т. Каляндрука оглянути історію й зміст бойового мистецтва України [12]. Попри доречний аналіз української бойової спадщини вченому не вдалося виявити зміст бойового мистецтва українських козаків Кубані.

Автор тривалий час досліджує козацьке бойове мистецтво, свідченням чого стала монографія «Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.» [6]. Поряд із цим, вивчаються й дотичні сторони військового життя й вишколу козаків як Кубані, так і інших регіонів [5; 7; 8; 9; 10; 11]. Не дивлячись на це, не всі аспекти застосування кинджалу й шашки у військовому вишколі кубанських козаків були належно опрацьовані.

Представники сучасної російської історіографії останнім часом також активізували розробку історії кубанських козаків. Особливо плідною є діяльність дослідників з Краснодарського краю. Перш за все, виділимо колективну публікацію А. Авраменка, Б. Фролова та В. Чумаченка, вміщену в авторитетному українському виданні «Історія Українського Козацтва» [2]. Дослідники подали цікаву інформацію щодо особливостей військової

організації, уніформи, озброєння й військової служби кубанських козаків. Безпосередньо питання вишколу з володіння шашкою й кинджалом не розглядалося.

Викликає зацікавлення й праця О. Малукала «Кубанське козацьке військо у 1860–1914 рр.» [15]. В монографії представлений змістовний огляд історії кубанського козацтва, проте володіння холодною зброєю науковець детально не розглядав.

Досить цікавою є зброєзнавча праця Б. Фролова «Зброя кубанських козаків», в якій ретельно досліджено вогнепальну й холодну зброю, яку використовували козаки Чорноморського й Кубанського козацьких військ [19]. Все це сприяє опрацюванню проблеми бойового вишколу козаків щодо володіння холодною зброєю.

Нашу увагу привернула й праця А. Шахторіна «Підготовка козаків Кубанського козацького війська у другій половині XIX – на початку XX століть» [20]. Досліднику вдалося подати розгорнутий огляд системи військової підготовки козаків, але зміст та значення індивідуальної бойової підготовки з володіння шашкою й кинджалом не висвітлювались.

Отже, в історіографії досі не завершене дослідження важливих аспектів вишколу кубанських козаків з володіння шашкою й кинджалом у другій половині XIX – на початку XX ст., що й обумовлює актуальність і наукову новизну дослідження цієї проблематики та визначило мету представленої статті.

Джерельною основою представленої розробки стали матеріали Державного архіву Краснодарського краю (ДАКК) та опубліковані настанови з військової підготовки козацьких формувань. Згадана джерельна база обумовлює достатню достовірність положень та висновків пропонованої статті.

Перед розглядом означеного питання наголосимо, що козацький військово-прикладний вишкіл варто поділяти на військове мистецтво козацьких формувань (різноманітні форми й засоби ведення бою під час зіткнення підрозділів чи частин на полі бою) та індивідуальне бойове мистецтво козаків (комплекс військово-прикладних вмій щодо застосування зброї під час зіткнення з противником, що супроводжується відповідною духовно-етичною складовою вдосконалення воїна) [6, с. 57, 126–128].

Підкреслимо, що між цими складовими є нерозривний взаємозв'язок і взаємовплив, бо від рівня особистої боездатності козака залежить боездатність відповідного підрозділу та частини, а специфіка військово-тактичних дій козацького загону вимагає опанування козаком тих чи інших навичок і вмій.

Оволодіння відповідними вміннями передбачало здійснення цілеспрямованого як індивідуального, так і колективного вишколу. Традиційно козацька спільнота формувала певні засоби й форми такої підготовки, зберігаючи широкий простір для індивідуальної чи групової ініціативи. На жаль, під тиском військово-бюрократичної системи Російської імперії чим далі, тим помітніше виявлялась уніфікація усіх сторін військово-козацької служби й відповідної підготовки. Звичайно, низка імперських новацій мала свою логіку

й сенс (в першу чергу з позиції інтересів держави), проте все це нівелювало особливості військового й бойового мистецтва та відповідного способу життя козацької спільноти, що часто суперечило козацьким цінностям й негативно позначалось на менталітеті військово-привілейованої спільноти. Відповідні міркування варто детальніше висвітлити в окремій статті, а тому далі перейдемо до безпосереднього огляду змісту військово-прикладного вишколу кубанських козаків з володіння шашкою й кинджалом.

На нашу думку, для військово-привілейованого козацького середовища саме мистецтво володіння холодною зброєю (відповідні навички завдяки певній «консервативності» холодної зброї та ширшим параметрам її застосування, у порівнянні з вогнепальною зброєю, накопичувались триваліший час й передбачали як їх наслідування, так і трансформацію) набуло у воєнізованому козацькому товаристві ознак військово-прикладного бойового мистецтва, на яке впливали як козацька спадщина, так і певні стандарти армійського початкового бойового навчання) вирізнялося розмаїттю відповідно й до особистих пріоритетів козаків [6, с. 90–92].

Відразу зазначимо, що для Кубанського козацького війська, на відміну від решти козацьких формувань Російської імперії (за виключенням Терського війська), тривалий час не існувало єдиних стандартів холодної зброї. За таких реалій козаки використовували ті чи інші зразки шашки чи кинджалу, а отже, й напрацьовувати відповідні навички їх бойового застосування (від параметрів холодної зброї залежить арсенал бойових прийомів).

Поряд із цим, в умовах уніфікації військової служби та бойової підготовки згідно тогочасних реалій життя як центральний так і козацький військовий провід намагались забезпечити стройових кубанських козаків єдиним взірцем холодної зброї. Тут першорядне значення віддавалось шашці, бо вона вважалась основною зброєю козацької кавалерії під час ведення бою верхи [7, с. 31].

Наголосимо, що кавалерія домінувала в Кубанському козацькому війську, як і в інших козацьких утвореннях Російської імперії. При цьому, на відміну від решти козацтв лише кубанські козаки, як і їх попередники – чорноморці, зберігали потужну піхоту. Так, напередодні Першої світової війни у складі Кубанського козацького війська нараховувалось 18 батальйонів пластунів (по 6 для I, II і III черги) [7, с. 19]. Зазначений факт є не лише свідченням специфіки військової служби цього формування, але й проявом збереження попередніх українських військово-козацьких традицій.

Підкреслимо, що пластуни хоча й не мали на озброєнні шашок, проте як і кавалеристи в обов'язковому порядку застосовували кинджал. Огляд кинджалів буде подано після відповідного аналізу шашки.

Спочатку для кавказьких козацьких формувань (Кубанське й Терське козацькі війська) не було встановлено й поширено єдиного взірця шашки, а тому впродовж 60–90-х рр. XIX ст. кубанські козаки використовували доволі різноманітні шашки «кавказького» типу. При цьому, вони мали на озброєнні різноманітні клинки, виготовлені як кавказькими майстрами, так і на російських і європейських заводах.

Згідно досліджень Б. Фролова серед шашок, виготовлених поза межами Кавказу, особливо якісним й поширеним серед кубанських козаків був західноєвропейський клинок – «Таннерівка» (козаки отримали 11 044 шашок) [19, с. 67]. Цю зброю впродовж 1859–1860-х рр. виготовляв бельгійський підприємець Герман Таннер на заводі Люнешлосс в Пруссії із найкращої на той час криці «Золінген», що також виготовлялась німецькими фахівцями [19, с. 65–66]. Згаданий взірець шашки повністю співвідносився з прототипами – «черкеськими» шашками й на думку фахівців був чи не найкращим взірцем кавказької шашки серед усіх тогочасних розробок.

Певне поширення серед козаків Північного Кавказу мали й клинки виготовлені за відповідними параметрами у м. Златоуст (російський центр із виготовлення зброї) упродовж 80–90 рр. XIX ст. [19, с. 70–72]. У козацькому середовищі ця зброя цінувалась за високі бойові властивості. До речі, на основі згаданого златоустівського клинка й було розроблено найпізніший й найпоширеніший взірець шашки для Кубанського козацького війська, який з'явився у 1904 р. [19, с. 76–79]. Відразу наголосимо, що попри достатню якість й функціональність згаданого взірця шашки, кубанські козаки й надалі намагались шукати більш оптимальні варіанти цієї зброї, про що свідчили нові додатки й зміни, надіслані кубанським військовим керівництвом до Златоусту [19, с. 78].

Не дивлячись на масове поширення златоустівських клинків, певна частина козаків (не лише на Кубані, а й в інших козацьких формуваннях) взагалі воліла йти на військову службу зі зброєю своїх батьків і дідів. Такий стан речей, вочевидь, був свідченням не лише намагань дотримуватись певних традицій бойового мистецтва, але й бажанням заощадити кошти (не купувати під час виходу на службу нових взірців шашок). З огляду на вище зазначене царат пішов на компроміс з козацькою спільнотою, дозволивши козакам усіх козацьких військ під час стройової служби використовувати зброю предків. Про це йшлося у відповідному документі «Про дозвіл козакам всіх козацьких військ виходити на військову службу із шашками, що дісталися їм від батьків та дідів», який з'явився 13 серпня 1909 р. [17, с. 718]. Інакше кажучи, кубанські козаки попри озброювання уніфікованим взірцем шашки мали можливість у разі бажання чи матеріальної скрути й надалі застосовувати відмінні взірці цієї холодної клинкової зброї.

За таких обставин й надалі зберігались підстави для збереження й розвитку особистих, родових чи регіональних особливостей бойового застосування шашки, що було важливою складовою відповідного бойового мистецтва. До речі, російський провід поряд із уніфікацією військової підготовки козаків, (як і в питанні забезпечення шашками) залишив певний простір для збереження й розвитку згаданого мистецтва, бо вимагав лише дотримання базисних вимог і не обмежував у вдосконаленні поза єдиними стандартами бойового вишколу [6, с. 69–70].

Далі коротко зупинимось на кинджалах. Як зазначалося раніше, кубанські козаки, як і їх попередники – чорноморські козаки широко застосовували

різноманітні кинджали, виготовлені як кавказьким майстрами, так і на російських і європейських заводах. Згідно дослідження Б. Фролова у 2-й половині ХІХ ст. кубанські козаки використовували кинджали, виготовлені як на Кавказі, так і в Німеччині (тут також діяв згаданий нами раніше підрядник Г. Таннер), Польщі й Росії [19, с. 85–88].

У питанні забезпечення кинджалами помічається тенденція, подібна до долі шашки. Мається на увазі зосередження імперського й козацького проводу на потребі виготовити єдиний взірць цієї зброї у м. Златоуст. До речі, такий взірць кинджалу теж було виготовлено для Кубанського козацького війська у 1904 р. [19, с. 89–91]. Поряд із цим, значна частина козаків і надалі продовжувала використовувати кинджали кавказького виробництва без дотримання єдиних стандартів.

Перед розглядом змісту бойового навчання козаків з володіння шашкою й кинджалом підкреслимо, що його обсяг і періодичність залежали від перебування козаків у стройових частинах І, ІІ чи ІІІ черги (у частинах І черги козаки перебували постійно; частини ІІ і ІІІ черги більшість часу були розпущені по домівках, але періодично проходили бойовий вишкіл) [9, с. 19]. Так, у кавалерійських частинах І черги на початку ХХ ст. козаки навчались мистецтву бою на шашках цілорічно впродовж 4 років, але найретельніше відповідне навчання відбувалось восени-взимку. Наприклад, у 1-му Полтавському кошового отамана Сидора Білого полку під час зимового періоду навчання 1904–1905 рр. у звичайних підрозділах за тиждень на опанування бойових прийомів шашкою відводилося 2,5 години (в середньому це становило майже 30 хвилин на день) [1, ф. 396, оп. 1, стр. 8563/2, арк. 434–435]. До речі, окремо занять з володіння кинджалом не проводили. Подібні підходи помічаємо й у навчанні козаків, що перебували в цей час в учбовій полковій команді [Там само, арк. 461].

Стосовно відповідного вишколу для козаків інших категорій (маємо на увазі як козаків підготовчого розряду (молоді козаки, які впродовж 1 року перед закликком на службу проходили поглиблений військовий вишкіл за місцем проживання), так і козаків, які через ті чи інші обставини не потрапили до частин І черги, або перебували у пільгових частин ІІ і ІІІ черги) слід наголосити, що він лише після 1909 р. остаточно набув ознак певної структурно-організаційної уніфікації, бо вся підготовка остаточно була перенесена зі станиць – до централізованих козацьких учбових таборів (тут проходили відповідні вишкільні збори) [17, с. 479].

Наголосимо, що раніше козаки пільгових частин відбували короточасне військово-прикладне навчання при станицях у вільні від сезонної роботи періоди або під час святкових днів. Так, у 2-й пільговій сотні Полтавського кавалерійського полку заняття з козаками впродовж грудня 1871 р. відбулися 4, 5, 12, 19, 25, 26, 27 та 28 числа й тривали по 3 години [1, ф. 669, оп. 1, стр. 22, арк. 12–13]. У 3-й пільговій сотні Полтавського полку заняття відбувались у жовтні та листопаді й також займали 2–3 години [Там само, арк. 2–5].

Інакше кажучи, у попередні часи козаки різних вікових груп і підрозділів навчались у різний час. При цьому, й саме навчання могло різнитися як у часі, так і за змістом. Тим не менше, основну увагу під час навчань було спрямовано саме на військово-прикладний вишкіл. Зокрема, козаки-кіннотники відпрацьовували бойові прийоми з шашкою, джигітували та відшліфовували різноманітні прийоми кавалерійського бою («лава», зімкнутий стрій тощо) [Там само, *арк. 2–14*].

Після остаточного об'єднання вишколу усіх категорій козаків в єдиних зборах-таборах відбулась чергова уніфікація навчання. До речі, час навчання, періодичність та спеціалізація визначалися розпорядженнями військової ради, які затверджував імператор Микола II [5, с. 272–273]. На згадані збори закликали в обов'язковому порядку козаків певного віку й військової спеціалізації:

- козаків підготовчого розряду у 20-річному віці вишколювали впродовж 3–4 тижнів;

- козаків-пільговиків, що не потрапили до стройових частин I черги (через певні обставини звільнялись від служби у відповідних формуваннях) впродовж перших 3 років щорічно навчали 4 тижні;

- козаків-кавалеристів пільгових частин II черги закликали двічі за 4 роки на 4 тижні;

- козаків-пластунів викликали на 3 тижні до таборових зборів двічі за кожні 3 роки перебування на пільзі;

- козаки-гармаші закликалися на 4 тижні один раз на 2 роки впродовж усього часу перебування у пільгових частинах [Там само].

Підкреслимо, що кожна категорія служилих козаків в залежності від військової спеціальності проходила досить чіткий та частково уніфікований вишкіл, зафіксований у відповідних документах. Особливо змістовною, на нашу думку, була «Настанова для ведення занять з козаками в учбових зборах 1911 р.», в якій містилась дуже детальна інформація щодо вишколу як козаків, так і козацької старшини [16]. Подібну оцінку цьому документу дає й А. А. Шахторін, хоча й не деталізує зміст військово-прикладного вишколу козаків з володіння холодною зброєю [20, с. 67–68].

Наголосимо, що головну увагу під час таборових зборів було приділено саме військово-прикладному навчанню, у тому числі й володінню холодною зброєю. Так, кубанські козаки-кіннотники в залежності від приналежності до вікової категорії впродовж 3–4 тижневого вишколу приділяли 25–30 занять (1,5–2 години щодня) опануванню бойових прийомів з шашкою (козаки інших козацьких військ, окрім Терського, значну увагу приділяли й прийомам бою на піках) [16]. Такі пріоритети пояснювались традиційним зосередженням кавалерії на здійсненні бойових дій у кінному строю із застосуванням табельної холодної зброї (шашки (шаблі) та піки), про що йшлося й у згаданій настанові [16, с. 2464]. При цьому наголошувалось на потребі в першу чергу опанувати найпростіші й найдієвіші бойові прийоми холодною зброєю. Серед таких прийомів з шашкою відзначимо наступні:

- удар згори-до долу;
- удар вбік-праворуч;
- укол вперед-ліворуч [6, с. 66–67].

Зазначені атакуючі прийоми становили узагальнений початковий рівень козацького бойового мистецтва, проте вправні козаки (особливо майстри) суттєво переважали його (могли виконувати до 8 ударів й уколів, та стільки ж різноманітних захисних прийомів) [6, с. 67]. Така практика відповідала тогочасним реаліям, що підтверджував й зміст згаданої раніше настанови.

Отже, шашка відігравала важливу роль у бойовій підготовці кубанських козаків, про що свідчила увага й кількість часу, приділеного цьому вишколу як у козацьких стройових частинах І черги, так і під час навчання козаків пільгових части (як у випадку станичних навчань, так і в централізованих учбових таборах).

Ведучи мову про вишкіл кубанських козаків щодо володіння кинджалом відразу наголосимо, що ця зброя на початку ХХ ст. вважалась не стільки допоміжною (мається на увазі застосування у реальному бойовому зіткненні), як придатною до виконання технічно-саперних робіт, або й лише такої, що сприймалася в якості важливого атрибуту уніформи кавказьких козаків [19, с. 92–93]. Власне кажучи, остання думка, висловлена Б. Фроловим, є повної слушною, особливо в наш час.

Попри зазначене, доки кинджал перебував на озброєнні козаків, доти зберігалась ймовірність його бойового застосування (під час диверсій, а подекуди й у відкритому зіткненні). До того ж, саме цією зброєю було забезпечено усіх козаків Кубанського козацького війська, незалежно від військової спеціалізації (кавалеристів, пластунів та гармашів), що передбачало опанування ними подібних бойових навичок і вмій. Все це обумовлює потребу огляду відповідної складової бойової підготовки кубанських козаків.

Доводиться визнати, що попри зазначені вище критичні міркування стосовно ймовірності бойового застосування кинджалу, його наявність обумовила присутність відповідного опису вишколу в уніфікаційних імперських настановах. Так, короткий опис прийомів з кинджалом було вміщено до «Настанови для ведення занять з козаками в учбових зборах 1911 р.» [16, с. 2476]. Тут знаходимо стислу інформацію про вишкіл кубанських і терських козаків з володіння кинджалом, згідно якої передбачалось опанування лише 2 найпростіших бойових прийомів – уколів. Підкреслимо, що згадані прийоми слід було відпрацьовувати тільки у пішому ладі (навіть для кіннотників) [6, с. 68].

За таких обставин зазначені навички для козака-кіннотника були другорядними. Щодо пластунів, то й вони у разі рукопашного зіткнення мали більш дієву холодну зброю – довгий багнет на гвинтівці Мосіна [9, с. 22]. До речі, в описі бойової підготовки у таборах дуже рідко зустрічається вказівка про заняття з володіння кинджалом, тоді як інформація щодо вишколу з володіння шашкою постійно присутня в описі занять козаків різних вікових груп [16, с. 2459–2495]. Подібні підходи зустрічаються й в матеріалах з бойового вишколу козаків у частинах І черги.

Отже, кинджал відігравав допоміжну роль у бойовій підготовці кубанських козаків, але й за таких обставин вишкіл з його володіння був важливою ознакою козацького військового навчання й бойового мистецтва.

Таким чином, шашка та кинджал у бойовій підготовці кубанських козаків займали поважне місце. При цьому, з огляду на тогочасні реалії ймовірних бойових зіткнень вишкіл з володіння кинджалом втрачав вагомість й актуальність для козацького середовища, що виявилось у досить обмеженій увазі цій складовій бойовій підготовки козацьких формувань. Натомість, вишкіл з володіння шашкою й надалі залишався достатньо змістовним, бо ця зброя все ще вважалась важливою для здійснення бойових дій козаками-кавалеристами у кінному строю. Більше того, володіння шашкою виявилось основою військово-прикладного бойового мистецтва кубанських козаків.

У представленій статті розкрито важливий аспект військової підготовки кубанських козаків у 2-й половині XIX – на початку XX ст., що не заперечує потребу подальшого опрацювання зазначеної проблематики у ширшому обсязі представниками вітчизняної й зарубіжної історіографії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Краснодарського краю.
2. Авраменко А. М., Фролов Б. Є., Чумаченко В. К. Козацьке військо на Кубані // Історія Українського козацтва. Нариси: У 2 т. - Т. 2. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. - С. 364–414.
3. Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей. - Львів-Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. - 543 с.
4. Голобуцький В. Черноморское казачество. К.: Изд-во АН УССР, 1956. 415 с.
5. Задунайський В. Козацькі учбові збори початку XX ст. – центри вишколу з козацького військового та бойового мистецтва // Український історичний збірник. - Вип. 7. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. - С. 268–279.
6. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст. - Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. - 335 с.
7. Задунайський В. Використання «лави» козацькою і польською кавалерією напередодні та під час Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. - Вип. XII. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. - С. 262–267.
8. Задунайський В. Військова організація та бойові дії донських і українських кубанських козаків під час революції 1917–1921 рр. // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П. В. Добров. - Донецьк, 2008. - № 3–4. - С.46–52.
9. Задунайський В. Володіння холодною зброєю у військових формуваннях України, Росії та Польщі (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) - Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2008. - 204 с.

10. *Задунайський В.* Рушниця у бойовій системі кубанських козаків (початок ХХ ст.) // Історичні і політологічні дослідження / Гол. ред. П. В. Добров. – Донецьк, 2009. - № 2. - С. 58–64.
11. *Задунайський В.* Кліматичні та епідеміологічні умови військової служби кубанських козаків на початку ХХ ст. // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. Вип. 5. - Краснодар-Київ: ЕДВІ, 2011. - С. 211–215.
12. *Каляндрук Т.* Таємниці бойових мистецтв України. - Львів, 2004. - 303 с.
13. *Короленко П. П.* Черноморці // Черноморские казаки. - М.: Вече 2009. - С. 189–438.
14. *Маленко Л.* Кубанське козацтво // Українське козацтво: Мала енциклопедія. - Вид. 2-е, доп. і перероб. - Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. - С. 322–327.
15. *Малукало А.* Кубанское казачье войско в 1860–1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус. - Краснодар: Кубанькино, 2003. - 216 с.
16. Наставление для ведения занятий с казаками в учебных сборах // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. - СПб., 1911. - От. 1. - С. 2455–2495.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Т. ХХІХ. 1909. - СПб., 1912.
18. *Попко И. Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту // Черноморские казаки. - М.: Вече 2009. - С. 3–188.
19. *Фролов Б. Е.* Оружие кубанских казаков. - Краснодар: Традиция, 2009. - 128 с.
20. *Шахторин А. А.* Подготовка казаков Кубанского казачьего войска во второй половине ХІХ – начале ХХ веков. - Краснодар: КВВАУЛ, 2008. - 213 с.
21. *Щербина Ф. А.* История Кубанского казачьего войска. В 2-х т. - Краснодар: Советская Кубань, 1992.

УКРАЙНЦЫ И УКРАИНА: НАРОД И ГОСУДАРСТВО УКРАЇНЦІ ТА УКРАЇНА: НАРОД І ДЕРЖАВА

© 2012 р., М. О. Кучеренко
(м. Київ, Україна).

МІЖ УКРАЇНОЮ І КАВКАЗОМ: ДУХОВНИЙ ЗАПОВІТ СЕРГІЯ ФЕДОРОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО

Є немало особистостей, які своєю діяльністю поєднували Україну і Кавказ. Одне з важливих місць у цьому ряду займає Сергій Федорович Грушевський (1830–1901). Сплеск грушевськознавчих досліджень, що прийшов з відновленням незалежності України, неминуче торкнувся і його постаті. І не лише тому, що він був батьком Михайла Грушевського й відіграв ключову роль у становленні його особистості, його патріотичного світогляду. Неабиякою особистістю був сам Сергій Федорович, який ввійшов в історію як невтомний освітянин, основоположник системи народної освіти на Північному Кавказі. Концентрованим вираженням світобачення, відповідальності за рідних людей і за долю справи, якій присвятив життя, став його духовний заповіт — тема даного дослідження. Але наразі варто було б пригадати найпомітніші аспекти життєпису Сергія Грушевського.

С. Ф. Грушевський народився 7 жовтня 1830 р. в старовинному місті Чигирині на південному сході Київщини. Його батько Федір Васильович¹ на той

¹ Грушевський Федір Васильович (близько 1791, с. Худоліївка Чигиринського пов. – 2(14).09.1851, с. Лісники Київського пов.) – батько С. Ф. Грушевського. Освіту одержав у родині. Рано (1805 р.) втратив батька, але спромігся на духовну кар'єру. Був паламарем у с. Лубенцях (1810–1817) і дяком у с. Кожарках (1817–1821) Чигиринського пов. Бл. 1819 р. одружився зі священницею сиротою Ботвиновською Марією Кирилівною, з якою мав дітей Василя, Іларіона, Єпистимію, Марину, Юхима, Сергія, Анастасію, Марію-старшу, Івана, Гната і Марію (в заміжжі Ковалевська). У 1821 р. був рукопокладений на диякона до Хрестовоздвиженського собору в Чигирині. У 1831 – став священником. Служив у селах Забуянні Київського пов. (1831), Цвітній (1831–1832) і Подорожньому (1832–1836) Чигиринського пов., а з 1836 – у с. Лісниках Київського пов. Заснував у Лісниках школу для селянських дітей (перша згадка про неї датується 1839 р.). З ініціативи Сергія Федоровича Михайло Грушевський встановив у 1894 р. на могилі о. Федора кам'яний надгробок (відновлений 2001 р. завдяки клопотанням Історико-меморіального музею М. Грушевського). Докладніше див: *Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). - К.: Кий, 2006. - С. 34–73.

час ще служив дияконом у місцевому Хрестовоздвиженському соборі, а вже наступного 1831 р. був рукопокладений на священника. Мати – Марія Кирилівна з дому Ботвиновських² – була донькою померлого священника церкви св. Іллі в Суботіві. Пошуки служби змушували о. Федора кілька разів змінювати парафію на Чигиринщині, а в 1836 р. – переїхати до с. Лісники Київського повіту³. Там, у Лісниках і пройшла більша частина Сергієвого дитинства, про яке він згодом так багато розповідатиме своєму синові Михайлові.

Втім, священничі сини, як правило, довго під батьківською стріхою не затримувались, і 1844 р. Сергій Грушевський пішов на навчання до Києво-Подільського духовного училища, а по його закінченні – до Київської духовної семінарії. У 1851 р. родину спіткало горе: помер батько, залишивши вдову з сімома дітьми віком від 28 до 9 років. Сергієві йшов 21-й рік, і він упродовж наступних років «мусів думати не тільки про себе, але і про своїх менших братів і сестер»⁴, а тому головні клопоти за них і за матір узяв на себе – обов'язок, якому він лишався вірним упродовж усього життя.

Закінчивши семінарію, він протягом 1855–1859 рр. навчався в Київській духовній академії, що принесло йому ступінь магістра богословських наук. Проте Сергія Грушевського не вабила кар'єра богослова. Він працював професором словесності в Полтавській духовній семінарії (1859–1860) і професором по класу святого письма в Київській духовній семінарії (1860–1865). Одночасно займався дослідженнями з історії релігії та етнографії, частину з яких опублікував у часопису «Руководство для сільських пастыррей». Саме їх мав на увазі Михайло Грушевський, пишучи в некролозі, що батько його «в місцевих київських виданнях містив статті по українській етнографії й історії обряду»⁵.

У 1865 р. С. Ф. Грушевський погодився, з огляду на заманливі пропозиції, їхати на викладацьку роботу до старовинного Холма, що належав до Королів-

² **Грушевська** (уроджена Ботвиновська) **Марія Кирилівна** (бл. 1799, с. Суботів Чигиринського пов. – бл. 1872, м. Ставрополь) походила з давнього духовного роду, що поколіннями утримував парафію суботівської церкви св. Іллі – усипальниці гетьмана Б. Хмельницького. Рано осиротіла. Бл. 1819 р. стала дружиною Федора Грушевського. У 1851 р. Марія Кирилівна овдовіла й надалі сама ростила менших дітей. Згодом якийсь період була прокурницею у с. Почуйках Сквирського пов. (у благочинні свого небожа Олексія Георгійовича Ботвиновського). Останнім короткочасним місцем проживання став Ставрополь, куди вона не пізніше 1872 р. переїхала до свого сина Сергія (за споминами Михайла Грушевського, «на кілька місяців тільки дожити віку»). Лишилась у ранніх спогадах Михайла Грушевського.

³ Село Лісники тепер належить до Києво-Святошинського району Київської області. Розташоване на південній околиці столиці України.

⁴ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 26–29 зв.

⁵ [Грушевський М.] Сергій Федорович Грушевський. Некрольоги // Літературно-науковий вістник. - 1901. - С. 220.

ства або Царства Польського, яке було у складі Російської імперії. Після придушення польського Січневого повстання 1863–1864 рр. царський уряд розгорнув там широку програму зросійщення, для здійснення якої залучалось, зокрема, багато освітян. Від'їзд на чужину змушував подумати про одруження, і 5 вересня 1865 р. в сестринівській церкві св. Покрови він обвінчався⁶ з дочкою священика Глафірою Захарівною Оппоковою⁷.

Як видно з послужного списку⁸, працюючи протягом 1865–1868 рр. у Королівстві Польському, Сергій Федорович призначався вчителем російської мови та словесності Холмської русько-греко-уніатської гімназії (1865), Холмського жіночого греко-уніатського шестикласного училища (1866) та Ломжинської чоловічої класичної гімназії (1868), а також – інспектором Холмських російських педагогічних курсів (1867).

17(29) вересня 1866 р. у Холмі народився первісток молодого родини – Михайло Грушевський. Пізніше подружжя мало ще шестеро дітей: Ганну (в заміжжі Шамраєва)⁹; Захара¹⁰, Федора¹¹, Олександра¹², Марію¹³ та Василя¹⁴. З

⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3583, арк. 701 зв. – 702.

⁷ **Грушевська** (дів. прізви. Оппокова) **Глафіра Захарівна** (13.04.1847, с. Сестринівка Бердичівського пов. – 30.01.1918, Київ) – дружина С. Ф. Грушевського. Походила зі священничої родини Захарія Івановича і Ганни Василівни (дів. прізви. Зарчинська) Оппокових (у минулих поколіннях звалися Опущкевичами). Закінчила пансіон у містечку Махнівці Бердичівського пов. 5 вересня 1865 р. обвінчалася в сестринівській Покровській церкві з Сергієм Федоровичем Грушевським. У зв'язку з освітянською службою чоловіка переїжджала з ним до Холма (1865 р.), Ставрополя (1870 р.) і Владикавказу (1878 р.). Подружжя мало семеро дітей, з яких виросли Михайло, Ганна та Олександр. Глафіра Захарівна прищепила дітям глибоку християнську моральність і родинний пієтизм. Овдовіла 27 січня 1901 р. У 1905 р. разом з дочкою Ганною та її дітьми Олею і Сергієм Шамраєвими переїхала до Києва. З 1908 р. до кінця життя мешкала на Паньківській, 9. Померла внаслідок заподієних 25 січня 1918 р. більшовиками обстрілу і пожежі будинку. Таємно похована на Байковому кладовищі. Могила з надгробком збереглася і взята під опіку Історико-меморіального музею Михайла Грушевського. Докладніше див: *Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). - К.: Київ, 2006. - С. 408–423.

⁸ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 14–24.

⁹ **Грушевська** (в заміжжі Шамраєва, Шамрай) **Ганна Сергіївна** (4.04.1869, с. Сестринівка Бердичівського пов. Київської губ. – 7.08.1943, м. Київ) – дочка Сергія Федоровича та Глафіри Захарівни Грушевських, сестра Михайла Грушевського. У Владикавказі закінчила жіночу гімназію (1887). Була пройнята щирим родинним пієтизмом, поділяла патріотичний світогляд старшого брата Михайла. Очевидно, під батьковим впливом 14 червня 1891 р. стала дружиною офіцера Шамраєва Віктора Ілліча (див. прим. № 72). У зв'язку зі службою Віктора Ілліча родина мешкала у Владикавказі, Тифлісі,

Душеті, Батумі, П'ятигорську. Через велику різницю світоглядів шлюб у 1905 р. розпався, і Ганна Шамраєва переїхала з дітьми та матір'ю Глафірою Захарівною до Києва, де знімала помешкання. Після придбання 1908 р. спільно з Михайлом, його дружиною Марією та Олександром Грушевськими будинку на вул. Паньківській, 9, оселилась там на третьому поверсі (кв. 4), де мешкала до кінця життя. У Києві працювала в українських часописах «Село», «Засів», «Літературно-науковий вістник» (1909–1912), була членом-співробітником Історичної секції Українського наукового товариства (1917–1921), редактором «Книгоспілки» (1920), і Державного видавництва України (з 1921). Під прізвищем Шамрай написала ряд літературознавчих та історичних розвідок і рецензій. У 1930 р. Ганна Сергіївна була звільнена з роботи, пережила смерть онуки Галі, а ще пізніше – розправу над сином Сергієм. Померла за німецької окупації, була підпохована на Байковому кладовищі до матері. Могила збереглася. У 1995 р. заходами Історико-меморіального музею Михайла Грушевського на надгробкові поруч з написом «Глафіра Грушевська» було вибито ім'я Ганни Шамрай.

З Віктором Шамраєвим Ганна Сергіївна мала дітей Ольгу і Сергія. **Шамраєва** (в заміжжі Петрицька, Василенко) **Ольга Вікторівна** (11.01.1898, Владикавказ – 1955, Київ) з митцем Петрицьким Анатолієм Галактіоновичем (1895–1964) мала доньку Галину (2.08.1920, Київ – 1930, Київ). Згодом була одружена з журналістом Василенком Василем Трохимовичем (1897–1938), а з 1944 р. – з Денисенком Василем Семеновичем (1896–1964) – етнографом, колишнім аспірантом Михайла Грушевського. Після смерті доньки Галини дітей Ольга Вікторівна більше не мала. Рід С. Ф. Грушевського зберігся лише по лінії сина Ганни Сергіївни – **Шамрая Сергія Вікторовича** (17.08.1900, Владикавказ – 4.01.1939, Хатиннах Магаданської обл.) – репресованого історика, учня Михайла Грушевського. З дружиною Валентиною Іванівною (дів. прізви. Андрійко; 1903–1983) Сергій Вікторович мав доньку **Шамрай** (в заміжжі Слупська) **Вікторію Сергіївну** (17.09.1925, Київ – 22.07.2006, Київ) – за фахом бібліограф. Тепер у Києві мешкають діти, онуки та одна правнучка Вікторії Сергіївни – прямі нащадки С. Ф. Грушевського. Докладніше див: *Кучеренко М.О., Панькова С.М., Шевчук Г.В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). - К.: Кий, 2006. - С. 207–236, 250.

¹⁰ Грушевський Захар Сергійович (бл. 1872, м. Ставрополь – 20.04.1882, м. Владикавказ) – брат Михайла Грушевського. Основи домашньої освіти здобув від батька. Помер, ймовірно, внаслідок скарлатини. Як видно зі «Споминів», з-поміж усіх померлих братів і сестер його втрату Михайло переживав особливо гірко. Похований на владикавказькому Першому міському (загальному) кладовищі.

¹¹ Грушевський Федір Сергійович (бл. 1875, м. Ставрополь – 7.05.1882, м. Владикавказ) – брат Михайла Грушевського. Помер у дитинстві. Похований на владикавказькому Першому міському (загальному) кладовищі.

них вирости лише Михайло, Ганна та Олександр. Скорбота за померлими назавжди залишилась у родині.

З ряду причин Сергій Грушевський не затримався в Королівстві Польському. У пошуках роботи він переїхав на Кавказ, де він був учителем Кутаїської класичної гімназії (1869–1870); інспектором (1870–1876) і директором (1876–1878) народних училищ Ставропольської губернії; директором народних училищ Терської області (з 1878). То був час, коли відразу по закінченні довгої і

¹² **Грушевський Олександр Сергійович** (12.08.1877, Ставрополь – 1942(?), Іртиський р-н Павлодарської обл.) – брат Михайла Грушевського. Закінчив Владикавказьку гімназію (1893) та історико-філологічний факультет київського Університету Св. Володимира (1899). На становлення світогляду мав сильний вплив старший брат Михайло. З 1907 р. – приват-доцент Новоросійського університету в Одесі, який змушений був залишити за читання лекцій українською мовою. Згодом викладав у Московському (1909–1910 рр.) і Петербурзькому (1910–1917 рр.) університетах. Повернувшись до Києва, оселився на Паньківській, 9. Викладав у Київському університеті (з 1917 р.), Київському археологічному інституті (1920–1921). Член Української Центральної Ради, Тимчасової комісії для заснування Національної бібліотеки України. З 1919 р. – співробітник ВУАН, директор постійної комісії зі складання історико-географічного словника української землі з правами академіка, дійсний член Археологічної комісії (з 1921), заступник голови Історичної секції (1921–1930), керівник секції соціально-політичної та економічної історії Науково-дослідної кафедри історії України (з 1925). Дійсний член НТШ (з 1902), УНТ (1907–1921). У 1933 р. звільнений з усіх посад, у 1938–репресований. Ще 1908 р. одружився з **Ольгою Олександрівною** (дів. прізвище **Парфененко**; 1878–1961) – бібліографом і літературознавцем. Ольга Грушевська до кінця життя залишалась на Паньківській № 9 і зберегла родинний архів, передавши його до ЦДІАК України (фонд 1235). У 2002 р. Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського встановив на могилі Ольги Олександрівни кам'яний надгробок з епітафіями їй та її репресованому чоловікові Олександрові Сергійовичу Грушевському.

¹³ **Грушевська Марія Сергіївна** (5.04.1880, м. Владикавказ – 6.04.1882, м. Владикавказ) – сестра Михайла Грушевського. Померла в ранньому віці. Про те, що скорбота від тієї втрати в родині не пройшла, свідчить лист від 26.12.1896 до Михайла Грушевського від сестри – Ганни Шамраєвої: «Как бы я хотела найти в ней [Михайлові нареченій Вояковській Марії Сильвестрівні. – М. К.] настоящую сестру для себя, взамен маленькой Маруси, которую отняла у нас смерть» (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 283, ч. 2, арк. 272–273).

¹⁴ **Грушевський Василь Сергійович** (2.01.1886, м. Владикавказ – 1886, м. Владикавказ) – брат Михайла Грушевського. Помер у ранньому віці. Через тимчасову відсутність батька похорон організував Михайло. Хоч запису про поховання Василя поки що не виявлено, відомо, що він був похований до трьох інших дітей на владикавказькому Першому міському (загальному) кладовищі.

жорстокої Кавказької війни імперія почала активну колонізацію на збезлюднених землях. Заохочені царськими пільгами, колоністи – вихідці як з російських, так і з українських губерній – освоювали нові землі, вирубували ліси. «Я приїхав на Кавказ в кілька літ після закінчення останнього акту сеї епопеї – облоги Гунібу і капітуляції Шаміля, великого «імама» Дагестану. Все навколо мене було повно споминів про сю героїчну боротьбу кавказьких гірняків. Симпатії були на стороні їх, в самім таборі переможців»¹⁵, – згадував пізніше Михайло Грушевський. Сергій Федорович зі своїм легким характером полюбив цю далеку від Батьківщини землю та її людей і «виздоровівши трохи, зістався одначе на Кавказі, занявшись ділом, в яким знайшов своє правдиве покликанне – організацією народньої школи»¹⁶.

За час роботи на Кавказі Сергій Федорович виявив великі організаторські здібності в становленні системи народної освіти й підготовці педагогічних кадрів. За спогадами Михайла Грушевського, «першим завданням батька було добитись від сільських громад, щоб вони побудували шкільні будинки, призначили учителям можливу платню – такою тоді нараховувалося 240–300 рублів, визначили суми на удержання школи, шкільні знаряди [знаряддя. – М. К.] і т. ін. [...] Батько їздив від села до села, збирав на сходи сільські громади, переконував їх в користі освіти, заводив зносини з впливовими і грошовитими громадянами – найчастіше різними торговцями, використовував їх впливи в громаді, нахилив до жертв на будову й удержання школи, заохочуючи їх медалями, котрі випрошував для них у правительства, та різними іншими почесними відзнаками. [...] Заразом також підготовляв і в школи учительський персонал. Учительських семінарій тоді ще було дуже мало, і учителів чи учительок з семінарською підготовкою не можна було дістати. Батько відбирав більш цінних з тих учителів-самоучок, які йшли на посади, давав їм педагогічні вказівки під час своїх об'їздів шкіл і від часу до часу збирав їх на з'їзди – свого роду педагогічні курси. Але головним ресурсом для нього скоро стали учениці місцевої жіночої гімназії, для котрих він на спілку з кількома іншими педагогами й непедагогами організував педагогічний клас при гімназії – з сього педагогічного класу потім багато йшло до його шкіл, і з них зложивсь найкращий осередок учительства»¹⁷. На освітянській ниві якнайповніше проявилася вдача Сергія Грушевського – «тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи – не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої. Що б він не робив, він робив з любов'ю, з смаком, основно, систематично, доводячи

¹⁵ Грушевський М. Спомини // Київ. - 1988. - № 12. - С. 128.

¹⁶ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 26–29 зв.

¹⁷ Грушевський М. Спомини // Київ. - 1988. - № 9. - С. 125–126.

Див. також: Грушевский С. Отчет о состоянии народных училищ Ставропольской губернии за 1872 год // Сборник статистических сведений о Ставропольской губернии. Вып. 5. Ставрополь, 1873. С. 5–67. Автор вдячний проф. В. Чумаченку (м. Краснодар) за надані відомості.

кожну роботу до кінця»¹⁸. За умов победоносцевської реакції він підтримував ліберальний напрям і світський характер народної освіти, через що неодноразово мав конфлікти як з духовними, так і зі світськими властями.

Про розмах освітянської діяльності свідчить і те, що Сергій Федорович був автором методичних посібників і підручників для шкіл¹⁹, зокрема, підручника «Первая учебная книга церковно-славянського язика», який, вперше вийшовши 1872 р., мав понад 30 перевидань у Києві та Москві, що й дозволило його авторові створити певний капітал.

Як лояльний і старанний державний чиновник, він пройшов шлях від титулярного радника (1872 р.) до дійсного статського радника (1884 р.). За «отлично-усердную» службу був пожалуваний орденами Св. Станіслава 2 ступеню (1871 р.), Св. Анни 2 ступеню (1874 р.), Св. Володимира 4 ступеню (1878 р.), Св. Володимира 3 ступеню (1880 р.) і Св. Станіслава 1 ступеню (1891 р.), а також дворянством.

До речі зауважимо, що й «вийшовши в люди», Сергій Федорович, не забував про рід, з якого він вийшов, бо «підтримування [...] бідних родичів було для нього догматом моралі, на потвердження його він любив цитувати апостола Павла: хто про близьких, а особливо рідних не клопочеться, той віри відрікся і гірший від невірного. Почуваючи себе вибранцем долі, котрому пощастило

¹⁸ Там само. - С. 125.

¹⁹ *Грушевский С.Ф.* Первая учебная книга церковно-славянського язика. - К., 1873. Згодом книга витримала близько 30 перевидань у Києві та Москві.

Грушевский С.Ф. Руководство к обучению церковнославянскому чтению по «Первой учебной книге церковно-славянського язика». С приложениями: 1) Словаря непонятных, употребительнейших церковно-славянских слов, встречающихся в евангелии и в современных церковно-богослужбных книгах и 2) Краткого извлечения из грамматики церковно-славянського язика нового периода. Для учащихся в начальных народных училищах. Изд. 2-е, испр. и доп. - К., 1883.

Грушевский С.Ф. Об обучении взрослых в вечерних и воскресных школах. Для учителей начальных училищ. - Ставрополь (Кавказский), 1876.

Грушевский С.Ф. О воскресных и вечерних школах для взрослых. Для учителей начальных училищ, а также для учреждений и лиц, заинтересованных делом начального народного образования. 2-е изд. - К., 1876.

Сборник законоположений и правительственных распоряжений, относящихся до низших и начальных училищ, а также до учреждений и лиц, имеющих связь с названными училищами. С приложениями правил и программ испытания на звание учителей городских, уездных и начальных народных училищ. Настольная справочная книга для директоров и инспекторов народных училищ, для училищных советов, для городских и земских управлений [и проч.]. Собрал и издал директор народных училищ Грушевский Сергей Федорович. - Ставрополь (Кавказский), 1876. Автор вдячний проф. В. Чумаченку (м. Краснодар) за надані відомості.

вийти з тої юдолі нестатків, в якій поколіннями оберталася наша рідня, він уважав своїм обов'язком «не задаватись», підтримувати з нею зносини і по змозі помагати»²⁰. Пізніше Сергій Грушевський почав залучати декого з молодого покоління до шкільної праці – «давав місця різним молодшим родичам, які підходили своєю освітою до сих посад»²¹. Його син Михайло при цьому ніколи «не помічав, щоб батько коли-небудь переступав тут міру в протегуванні сеї рідні» – «потреба в свіжих контингентах була чимала, і батько, не кривлячи душою, міг давати місця різним кандидатам з безконечного числа небожат, що, не дійшовши вищої школи, здобували права на учительство іспитом»²². Тож працювати на Північний Кавказ поїхали двоє синів Гната Федоровича – наймолодшого брата – Василь та Олександр Грушевські (останній на якийсь час оселився в селищі Ардон, але через хворобу пізніше змушений був повернутися додому). Приблизно у ті ж роки на Кавказі з'явилися діти Анастасії Федорівни – Яків Якович Моїзолевський та його сестра Наталія (в заміжжі Бурова). Децю пізніше до них долучились син Марії Федорівни – Олександр Ковалевський (згодом повернувся до Києва) та онука Марини Федорівни – Євгенія Пашківська. «З сими новоприбулими родичами він [Сергій Федорович. – М. К.] підтримував родинні відносини, вони бували у нас»²³, – згадував Михайло Грушевський. Їхні імена часто трапляються на сторінках родинного листування. Найбільше в листах згадується Василь Гнатович Грушевський, якому Сергій Федорович довіряв настільки, що вбачав у ньому можливого духівника свого заповіту. Нащадки декого з тих родичів, мабуть, і тепер мешкають на Кавказі.

А ще, не зважаючи на успішну кар'єру російського чиновника, Сергій Грушевський, за свідченням сина, «до смерті заховав прив'язанне до своєї народности й її мови, і всюди маніфестував ся яко українець, [...] він дуже інтересував ся новішим літературно-науковим українським рухом і не раз починав ся значнішими датками на потреби Наук[ового] Товариства ім. Шевченка»²⁴. З листів Михайло до Львова бачимо, що, Сергій Грушевський (можливо, вже під синовим впливом) піднявся до усвідомлення необхідності єднання розділеного двома імперіями українства. Тому в листах до сина він неодноразово досить рішуче висловлювався за те, «чтобы издания «Общества» [НТШ. – М. К.] печатались на языке близком и удобно понятном для малороссов, живущих в пределах России, чтобы они были полезные и для них, как для русского населения Галиции»²⁵. Так він писав 7 березня 1898 р., а в іншому, недатованому, листі продовжував: «Мне кажется, что ты оказал бы малорусскому населению Галичины большую услугу к сближению его с

²⁰ Грушевський М. Спомини // Київ. - 1988. - № 12. - С. 131.

²¹ Там само. - С. 130.

²² Там само. - С. 131.

²³ Там само.

²⁴ [Грушевський М.] Сергій Федорович Грушевський. Некрольоги // Літературно-науковий вістник. - 1901. - С. 220.

²⁵ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 73–74 зв.

нашей Украиной, очистив язык, к[ото]рым говорят во Львове, от чуждых ему элементов, втянув учащуюся молодежь в язык Шевченка, Котляревского и под.» (б/д)²⁶.

Захоплений улюбленою працею, Сергій Грушевський, не зважаючи на похилий вік, так і не зважився піти у відставку, щоб «вернутися в рідну Київщину»²⁷, з якою ніколи й не поривав. Останній запис у його довгому послужному спискові звучить лаконічно і страшно: «Умер на службе»²⁸. Він датований 27 січня 1901 р.

Ще задовго до того фатального дня проблеми зі здоров'ям і відповідальність за долю родини змусили Сергія Федоровича замислитися над необхідністю скласти заповіт. Перший відомий нам документ такого типу був підписаний 8 липня 1888 р.²⁹ владикавказьким нотаріусом у присутності кафедрального протоієрея Іоанна Саманова – духівника Сергія Грушевського та ще двох свідків. На жаль, цей рукописний текст на чотирьох сторінках досить складний для прочитання, особливо через численні пізніші закреслення і правки, та все ж він дозволяє отримати уявлення про останню волю заповідача на 1888 р. У ньому Сергій Грушевський давав розпорядження спадкоємцям щодо рухомого і нерухомого майна, видання книг, які, за словами автора, ще «окажуть в ходу» і розподілу виручених за книговидання прибутків та всього родинного капіталу. Особливо відчувається батьківська турбота про найменш захищених членів родини: десятирічного Олександра і дев'ятнадцятирічну незаміжню Ганну: «до совершеннолетия Саши часть ему причитающуюся класть в государственный банк или обращать в % бумаги»³⁰ і частину спільного капіталу «употреблять на образование приданного дочери моей Анне до того, пока образуется пять тыс[яч] рублей, к[ото]рые должны положиться в банк. Эти деньги дочь моя Анна вправе получить по выходе замуж или по достижении тридцати лет, если не выйдет замуж раньше или не захочет выходить»³¹.

Заповідач також не забув про близьких на той час ще живих родичів, яким передбачив виплатити по його смерті значні грошові суми: по 1000 карбованців братові Юхимові Федоровичу Грушевському³² і сестрі Марії Федорівні

²⁶ Там само, арк. 89 зв. – 90. Детальніше див.: *Кучеренко М.* До історії львівського періоду життя Михайла Грушевського (за родинним листуванням // *Архіви України.* - 2004. № 4–6. С. 157–175.

²⁷ Там само, спр. 1, арк. 26–29 зв.

²⁸ Там само, спр. 1, арк. 24.

²⁹ Там само, спр. 11, арк. 16–17 зв.

³⁰ Там само, арк. 17.

³¹ Там само, арк. 17 зв.

³² **Грушевський Юхим** (Євфимій, Єфим) **Федорович** (бл. 1827, м. Чигирин – 30.12.1895) – брат С. Ф. Грушевського. Навчався в Києво-Подільському повітовому училищі, але 1842 р. через хворобу був виключений. У 1846 р. був призначений дзвонарем до Києво-Софійського собору, 1846 – посвячений на стихарного дяка в с. Гадомці Бердичівського пов. У 1867 р. переведений до

Ковалевській (уродж. Грушевський³³, а також 500 карбованців Григорію Грушевському³⁴ – сину покійного брата Івана Федоровича³⁵ і 200 карбованців

с. Парипси Сквирського пов., а 1873 р. – до с. Бистрик Бердичівського пов., звідки в 1887 р. був «уволен заштат по старости и глухоте». Найімовірніше, віку доживав у сина Софронія в с. Керданах. Ніколи не втрачав зв'язків з братом Сергієм Федоровичем: свідченням тому є часті згадки про Юхима Федоровича в щоденниках і «Споминах» Михайла Грушевського та в листах його матері – Глафири Захарівни. У ЦДІАК України зберігається один недатований лист від Юхима Федоровича. З дружиною Ганною Петрівною мав дітей Феодосію, Павлу, Юліанію, Теклю, Івана, Марію, Софронія (з них на 1892 р. в живих залишалися троє, а на 1901 р. двоє: Феодосія і Софроній, які й отримали грошові виплати). Збереглися також листи, де його син Софроній Юхимович піклувався перед Михайлом Грушевським за Олександра та Анастасію Шостаківських – дітей своєї померлої сестри Юліанії. Надана допомога дозволила сиротам здобути освіту і стати вчителями.

³³ **Ковалевська** (дів. прізви. Грушевська) **Марія Федорівна** (11.08.1842, с. Лісники Київського пов. – 17.07.1909, Єсентуки) – найменша сестра С. Ф. Грушевського. Втрапивши в 1851 р. батька, залишалась під опікою матері та старших братів і сестер. У 1861 вийшла заміж за священника Ковалевського Івана Калениковича (бл. 1833 – 1900) й оселилась з ним у с. Велика Бугайка Київського пов. Подружжя мало дітей Євгенію, Лева, Миколу, Олену, Олександрю, Костянтина і Зінаїду. У 1898 р. сім'я переїхала до Києва, де вже раніше мала 2-поверховий будинок по вул. Тарасівській, 32 (за ін. даними – № 34). До кінця життя Ковалевські підтримували стосунки з родиною брата – Сергія Грушевського. Коли Михайло Грушевський приїхав 1886 р. на навчання до Києва, він налагодив відносини з ріднею, у т. ч. з Ковалевськими. 6 березня 1902 Марія Федорівна одержала заповідані Сергієм Грушевським 1000 крб. (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 879, арк. 46). Померла на відпочинку в Єсентуках. Похована в Києві на Байковому кладовищі.

³⁴ **Грушевський Григорій Іванович** [22.02 (5.03).1865, с. Пирогів Київського пов. (тепер у складі Голосіївського р-ну м. Києва) – бл. 1933, м-ко Златопіль Чигиринського пов. (тепер у складі м. Новомиргород Кіровоградської обл.)] – син Грушевського Івана Федоровича і Грушевської (у другому заміжжі – Богданович) Марії Олександрівни, небіж Сергія Федоровича. Виріс у с. Пирогів, у родині вітчима – Стефана Богдановича. Навчався в Київській духовній семінарії (до 1889), де зазнав впливу нелегальної української семінарської громади. У 1887 р. познайомився зі своїм двоюрідним братом Михайлом Грушевським, який на той час навчався в Університеті Св. Володимира і невдовзі за дорученням О. Кониського очолив громаду. Родинне листування Грушевських показує, що Михайлові батьки схвалювали дружбу двох юнаків: «Нам очень приятно, что ты с Григорием сошелся», – писала сину Глафира Захарівна 1 березня 1887 р. (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 27 зв.). Намагаючись якось допомогти небожу-сироті, Сергій Федорович пропонував йому освітянську роботу у Терській обл. (Грицько не зважився на переїзд, можливо, у зв'язку з одруженням), передбачив у заповіді на його користь грошову виплату (заповідані 500 крб. одержав 6 червня 1902 р.). Не закінчивши семінарію, пішов на вчительську працю. Під літературним псевдонімом Грицько Чулай він став автором поезій, оповідань, драм, які окремими збірками виходили у Львові, Києві, Москві та Златополі. Бл. 1922 р. за духов-

Теклі Грушевській³⁶ – дочці вже згаданого Юхима Федоровича. Нарешті, на поминання своєї душі та душ чотирьох померлих дітей Сергій Грушевський відказував Троїцькому братству у Владикавказі 100 карбованців, владикавказькому Преображенському собору – 50 карбованців, а цвинтарній церкві – 30 карбованців (у пізнішому заповіті соборові буде виділено 1000 карбованців, а про Троїцьке братство і цвинтарну церкву не згадуватиметься).

Поруч зі знайомими з пізнішого заповіту розпорядженнями щодо похорону привертає увагу і такий відсутній згодом момент: «Раздать [...] мою цивильную одежду бедным, но честным, официальную же одежду могут родные сохранить себе на память»³⁷.

Цікаво, що в документі 1888 р. не вдалось виявити прямої згадки про духівника заповіту, та все ж Сергій Федорович зазначив: «Хранителем же этого

не походження і належність до роду Грушевських Григорій Іванович був звільнений з гімназії і останні роки доживав у злиднях. Помер за умов голодомору 1932–1933 рр., коли засланий до Москви Михайло Грушевський вже нічим реально не міг допомогти. Згодом дослідники помилково ототожнювали Г. І. Грушевського з його трюкрідним братом – священником Грушевським Григорієм Миколайовичем. Докладніше див.: *Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). - К., 2006. - С. 195–206.

³⁵ **Грушевський Іван Федорович** (29.08.1836, с. Подорожне Чигиринського пов. – 10.12.1865, с. Пирогів Київського пов.) – брат С. Ф. Грушевського. Навчався в Києво-Софійському духовному повітовому училищі, але через слабе здоров'я був звільнений з нижчого відділення. Бл. 1851 р. став послушником Києво-Миколаївського монастиря, а 1856 – дяком у с. Креничах Київського пов. У 1860 р. за сприяння брата Сергія перемішений у сусіднє с. Пирогів (тепер у межах Голосіївського р-ну м. Києва) на місце диякона. Рано помер, залишивши дружину Марію Олександрівну з дітьми Євдокією та Григорієм (див. попередню довідку).

³⁶ **Грушевська Текля Юхимівна** (бл. 1854, с. Гадомці Бердичівського пов. – літо 1888) – дочка Юхима Федоровича і Ганни Петрівни Грушевських, небога С. Ф. Грушевського. Найімовірніше, саме її мав на увазі Михайло Грушевський: «Кілька літ жила у нас в домі [у Ставрополі(?)] одна з доньок дядька Євфима, яка також говорила українською мовою свобідніш, ніж російською; але вона якось не прижилася у нас, не вмiла знайтися відповідно, і з нами, своїми братами і сестрами в перших, не зав'язала приятних відносин» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. - 1988. - № 12. - С. 125). У такому разі стає зрозуміло, чому саме її виділяв Сергій Федорович з-поміж інших своїх племінників, передбачивши грошову виплату на її користь у заповіті 1888 р. Виплату не одержала через передчасну смерть, про що дізнаємося з щоденника Михайла Грушевського: «Дядько Єфим Федорович пише, що вмерла сестра Текла од родин» (16.08.1888) (*Його ж.* Щоденник (1888–1894 рр.). - К., 1997. - С. 12).

³⁷ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 17 зв.

капітала и распорядителем % оного согласно воли моей я сим назначаю старшего сына моего Михаила Сергеевича Грушевского, в случае же его смерти меньшего сына моего Александра, в случае же несовершеннолетия или смерти его жена моя Г. З. Грушевская, а по смерти ее старшего члена моего рода в мужском колене с фамилиею – Грушевский»³⁸.

Наступні роки принесли помітні зміни в родину Грушевських: підріс найменший син Олександр, у 1891 р. вийшла заміж дочка Ганна, змужнів і зарекомендував себе надійним продовжувачем батькових справ старший син Михайло. Відбувалось також доосмислення тексту заповіту. Свідченням цього стали численні правки у тексті 1888 р. По тому, що Ганна у правках уже згадується як заміжня, робимо висновок, що правки робились не раніше 1891 р. (рік її одруження), найімовірніше – у 1892 р., при складанні нового заповіту.

Новий заповіт виявився значно більшим за обсягом. Хоч нижче він буде повністю наведений, зауважимо, що до нього, зокрема, були включені пункти про запровадження стипендій імені Сергія Грушевського, заснування народного училища його імені, пожертва на користь кліру парафіяльної Преображенської церкви в селі Лісниках під Києвом для поминання покійних Грушевських. Був доповнений і список живих родичів, яким передбачалась грошова виплата: туди додалися племінники, які переїхали працювати на Кавказ. Зрештою, у новому документі прямо призначався духівник заповіту – Михайло Грушевський, на якого покладалось збереження та розпорядження батьковим капіталом. У разі смерті старшого сина цей обов'язок успадковував молодший син Олександр, а після нього – старший з-поміж їхніх нащадків по чоловічій лінії; за їхньої відсутності права духівника переходили в рід молодшого брата С. Ф. Грушевського – Гната Федоровича³⁹, який мав шістьох синів. За подібною схемою мало передаватись і право завідування та управління нерухомим

³⁸ Там само, арк. 17.

³⁹ **Грушевський Гнат (Ігнатій) Федорович** (19.12.1839, с. Лісники Київського пов. – 7.08.1905, м. Київ) – брат С. Ф. Грушевського. Після закінчення 1863 р. Київської духовної семінарії вчителював у Києво-Притисько-Миколаївському училищі. 9.02.1865 рукопокладений на священика до Іллінської церкви м-ка Макарова, а 28 червня 1866 був переміщений до Успенської церкви с. Капітанівки Чигиринського пов. З дружиною Марією Михайлівною мав шістьох синів: Василя, Олександра, Миколу, Михайла, Андрія та Сергія. Неодноразово згадується в щоденнику Михайла Грушевського та в листах його батьків. Саме з Гнатом підтримував особливо тісні стосунки його брат Сергій Грушевський. Згодом двоє його синів – Василь та Олександр за сприяння Сергія Федоровича, поїхали працювати на Кавказ. Гнат Федорович 28.05.1902 одержав заповідану йому братом частину спадщини – 1000 крб. (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 42). Десять наприкінці 1904 – на початку 1905 р. через хворобу звільнився від священичої служби й переїхав до Києва (ймовірно, до якогось із синів), де невдовзі й помер. Похований на Байковому кладовищі (могила не виявлено).

майном у разі смерті чи заміжжя вдови – Глафири Грушевської. Закінчувався заповіт християнськими, громадянськими, а також зворушливо ширими, суто людськими батьківськими прощальними настановами-сповіддю, яких також не містив текст 1888 р.

Заповіт 1892 р. вже не перероблявся і виявився остаточним висловленням останньої волі Сергія Грушевського. Протягом найближчих років по його смерті цей документ неодноразово використовувався і цитувався у клопотаннях з приводу виконання розпоряджень заповідача. Яскравим тому прикладом є виявлена Дмитром Рибаківим – науковим співробітником Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського – справа про духовний заповіт С. Ф. Грушевського, датована 17 січня – 16 липня 1902 р. Справа включає той фрагмент заповіту, який стосується виділення коштів зі спадщини на заснування народного училища й утворення стипендій імені Сергія Федоровича, відведення коштів для поминання Грушевських клірами владикавказького собору та лісницької церкви⁴⁰.

У фондах ЦДІАК України зберігаються два нотаріально завірені примірники заповіту С. Ф. Грушевського 1892 р. Один з них, датований 17 березня 1892 р., був написаний рукою заповідача, а наприкінці має дописки, зроблені нотаріусом через рік після смерті Сергія Федоровича⁴¹. Другий (машинописний) варіант заповіту 1892 р., судячи з усього, є копією з першого, зробленою восени 1901 р. у Владикавказькому окружному суді, який 19 жовтня 1901 р. затвердив до виконання духовний заповіт С. Ф. Грушевського. Його невіддільним продовженням став машинописний текст нотаріуса Петра Рязанова, датований 17 січня 1902 р.⁴² (його не передруковуємо). Легкий для прочитання, машинописний варіант заповіту 1892 р. у наш час набув значення еталону, саме його цитують дослідники.

Тому й ми наводимо в даній публікації повний текст нотаріально завіреного машинописного варіанту духовного заповіту С. Ф. Грушевського. Його скопіював Д. Рибаків, а автор передмови відредагував, додав примітки і коментарі. Текст заповіту передаємо мовою оригіналу, зберігаючи особливості мови Грушевського-батька.

Микола Кучеренко

ЗАПОВІТ С. Ф. ГРУШЕВСЬКОГО 1892 р.

Во имя Отца и Сына и Св[ятого] Духа Аминь. Я нижеподписавшийся, сознавая опасность болезни, в которой издавна нахожусь⁴³, пользуюсь полным

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 868 (1902), спр. 36, арк. 1–3 зв.

⁴¹ Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 879, арк. 9–18.

⁴² Там само, спр. 11, арк. 18–21 зв.

⁴³ Докладно не відомо, яку саме хворобу мав тоді на увазі Сергій Грушевський. З родинних джерел знаємо, що він взагалі не відзначався дужим здоров'ям, зокрема мав «хворобу горла», через що, зокрема, змушений був переї-

самосознанием и самоопределением, принял решение выразить в сем завещании последнюю волю мою относительно моего недвижимого и движимого имущества и проч[его], которая после смерти моей должна быть исполнена свято и ненарушимо. Эта последняя воля моя есть сия:

1) Управлением моим недвижимым имуществом, как то: а) дом[ом] с дворовыми застройками, находящимися на Московской улице под № 6⁴⁴,

хати з Холма на Кавказ. З роками долучились два серйозніші захворювання: гіпертонія та жовчокам'яна хвороба. За споминами сина, «його лічили від «полнокровія» тодішніми методами: пускали кров півякками і банками, у владикавказькій добі його життя докучали йому каміння в печинці, се була тоді ще мало звісна недуга, і владикавказькі лікарі довго не могли її відгадати. Батько переживав страшні муки, під час, коли каміння, доволі великих розмірів, проходило з жовчного пухиря. Нарешті оден молодий лікар поставив правильний діагноз, приписав лікування есентукською водою і дієтою, батько вийшов з сеї прикрої хвороби» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. - 1992. - № 2. - С. 120). Проте залишилась гіпертонія, яка з віком ставала дедалі небезпечнішою. Не зважаючи на вмовляння дружини, Сергій Федорович не зважувався покинути улюблену працю, не бажаючи, за його листом до Михайла (1895 р.), «остатись без дела, по выходе в отставку, боязновато, как бы не разлентиться, не опуститься, не потеряеть энергии и сил физич[еских], поддерживаемых регулярной жизнью, регуляр[ным] трудом» (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, спр. 278, арк. 349–349 зв.), а тому продовжував службу директора народних училищ Терської області. З послужного списку бачимо, що керівництво, враховуючи пенсійний вік Сергія Грушевського, з 1896 р. кілька разів продовжувало йому термін служби на один-два роки. Останній запис документа: «Умер на службе 27 янв[аря] 1901» (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 23 зв. – 24). Причиною смерті став «апоплексичний удар» (інсульт).

⁴⁴ Переїхавши 1878 р. зі Ставрополя до Владикавказу, Сергій Грушевський вирішив не орендувати помешкання, а придбав у 1879–1880 рр. у церковного маляря Синєглазова «низенький дерев'яний міщанський domeк з трьох покоїв в ряд, зв'язаних з подвір'ям галерейкою, з доволі великим подвір'ям чи садком» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. - 1988. - № 9. - С. 146) на вул. Московській № 6 («в соседстве с именем Майорова»). Садиба розташовувалась за два будинки від річки Терек і мала 255 кв. саж. землі. Новий господар збільшив будинок, прибудувавши до нього «другий ряд покоїв з подвір'я» (див.: там само). Одночасно був закладений новий сад, в який Сергій Федорович вклав багато праці і квітники, за якими доглядали діти. «Стежки нашого садку у Владикавказі» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. - 1988. - № 12. - С. 125) на все життя залишалися і в пам'яті Михайла Грушевського. У 1896 р. оціночна комісія Владикавказької міської управи визначила матеріальну вартість садиби в 2 тис. крб. (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 46). Невдовзі після смерті С. Ф. Грушевського, 3 лютого 1901 р., його спадкоємці – сини Михай-

б) домом с флигелем и с дворовыми застройками, находящимися на Вокзальном проспекте⁴⁵ (оба в г. Владикавказе) и садом с домом и со всеми в саду застройками, находящимися за г. Владикавказом⁴⁶, я предоставляю

ло та Олександр Грушевські, дочка Ганна (в заміжжі Шамраєва) і зять Віктор Шамраєв (у пізніших документах він більше не згадуватиметься серед спадкоємців) – записали своє спільне рішення про те, щоб «дом на Московской улице № 6 продать в возможно скором времени и выручку разделить на три части; всю движимость в нем передать в распоряжение маме [Глафирі Грушевській. – М. К.]». (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, арк. 60). Схоже, що садиба була продана близько 1905 р. (судячи з листування, можливо, родичеві – Василю Грушевському).

⁴⁵ Другу садибу, розташовану на Вокзальному проспекті «в соседстве с именем Гончарова»), Сергій Грушевський придбав близько 1887 р. (як видно з листування – у якогось Гололобова) з розрахунку на те, що поруч невдовзі мала з'явитися залізниця з вокзалом. Там, за сотню метрів від долини Терека з чудовим краєвидом Кавказьких гір, він побудував «гарний домок» і знову заклав великий сад. Вихований на багатівіковій землеробській традиції, Сергій Федорович доклав багато зусиль, щоб прокопати арик від річки і поступово перетворити цю голу кам'янисту місцевість на квітучий сад. Садибу на Вокзальному проспекті Грушевські здавали в оренду. (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 278, арк. 22–22 зв.; *Грушевський М.* Спомини // Київ. - 1992. - № 2. - С. 120–121). Невдовзі після смерті С. Ф. Грушевського, 3 лютого 1901 р., нащадки записали своє спільне рішення про те, щоб «дом по Вокзальному проспекту продать Владикавказскому обществу воспомоществования учащимся, и стоимость его [нерозб.] на просветительские цели». (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, арк. 60).

⁴⁶ Йдеться про заміський хутір, який Сергій Федорович одержав безплатно під умовою заведення саду (за іншими даними – придбав 1884 р. у статського радника Долбежова) «за межею міста, [...] за яких двадцять чи тридцять верст. по так зв. Военно-грузинській дорозі» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. - 1988. - № 9. - С. 147), біля дороги «из города Владикавказа в Михайловскую Немецкую колонию» (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 39–39 зв.). Ділянкою була «мерою две десятины тысяча восемьсот семьдесят кв. сажень и особо двести кв. сажень» (Див.: там само). Восени 1890 р. міська управа додала ще близько 2/3 дес. прилягаючої вигінної землі «безплатно в арендное содержание сроком на 25 лет» (Див.: там само). Завдяки багаторічній праці господаря «кусник камінистого ґрунту за кілька літ перемінився в чудовий сад з гарними квітниками, овочевими шпалерами, виноградними і ягідними плантаціями, гарними овочевими деревами» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. - 1988. - № 11. - С. 126). З листів відомо про збудоване там невелике житло. З усіх вищеназваних адрес Грушевські найбільше згадували в листуванні свій зелений хутір, де, вже ставши дорослими, любили збиратися всі разом. Мабуть, саме через це 3 лютого 1901 р., приймаючи спільне рішення про долю

супруге моей Глафире Захарьевне Грушевской в ее распоряжение и пользование до совершеннолетия меньшего сына моего Александра, после чего показанное выше недвижимое имущество должно быть распределено так: фруктовый загородный сад с постройками на нем должен поступить в собственность старшему сыну моему Михаилу⁴⁷; дом каменный, что возле железной дороги, с флигелем и застройками отдаю сыну моему младшему Александру, а дом, что на Московской улице, должен поступить в собственность дочери моей Анны, по мужу Шамраевой, с тем, что в доме этом имеет право жить до смерти и распоряжаться им как собственностью супруга моя Глафира Захарьевна Грушевская, которой, впрочем, предоставляется право и при жизни передать этот дом во владение дочери нашей Анне Сергеевне. Так как фруктовый сад и при нем дом с застройками может и не приносить сыну моему Михаилу дохода и даже может потребовать расходов собственно на содержание и поддержание их, то дети мои Александр и Анна должны уплачивать брату их Михаилу по 300 рублей в год, именно: Александр – по двести и Анна – по сту (sic!) рублей в год. Дома мои со службами, находящиеся в г. Владикавказе, могут быть по достижении совершеннолетия сыном моим Александром с общего всех членов семьи согласия проданы⁴⁸, когда представится выгодный покупатель, и вырученные за них деньги должны быть разделены поровну между всеми, т. е. между супругою моею и тремя детьми нашими. Но загородный мой сад с домом и застройками, моими руками насажденный, мною с любовью воспитанный, и поэтому очень дорогой для меня, должен остаться во владении старшего моего сына Михаила, а от него должен перейти к сыну его, а если у него сыновей не будет⁴⁹, то к брату его Александру и сыну его⁵⁰ и возможно далее оставаться в роде моем в мужском его колене, на память обо мне в потомстве моем.

успадкованої від С. Ф. Грушевського нерухомості, нащадки постановили «хутор оставить в общем владении возможно дольше». (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, арк. 60).

⁴⁷ М. С. Грушевський вступив у власність заміським садом згідно з нотаріально оформленим документом від 17 січня 1902 р. У зв'язку з тим, що сам він перебував у Львові, у ролі його владикавказького повіреного виступав брат – Олександр Сергійович (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 39–39 зв.).

⁴⁸ У тексті опечатка: *продать*.

⁴⁹ У Михайла Грушевського та його дружини Марії Сильвестрівни (дів. прізви. Вояковська; 1868–1948) синів не було, а була одна донька – Грушевська Катерина Михайлівна (21.06.1900, Львів – 30.03.1943(?)). Через слабе здоров'я вона освіту одержала вдома. У 1917–1918 рр. була вільною слухачкою на правничому відділі Київського державного українського університету та природничому факультеті Університету Св. Володимира. Перебуваючи з батьками на еміграції (1919–1924), у 1919–1920 – навчалася в Женевському університеті, виконувала обов'язки секретаря Українського соціологічного інституту у Відні. Повернувшись до Києва, Катерина Грушевська стала науковим співробітником Кафедри історії українського народу (1924–1930), вченим секрета-

2) Книги моего сочинения, какие после смерти моей окажутся в ходу, а также и другие, предоставляю в распоряжение старшего сына моего Михаила Сергеевича с правом издавать оные или непосредственно самому или чрез посредство книгопродавцов, типографий и других лиц по его усмотрению⁵¹. Вырученными от продажи моих книг деньгами сын мой Михаил имеет распоряжаться так: 20 % выручки от изданий моих книг брать в свою пользу за труды и в возмещение расходов по ведению издательского дела, 20 % тоже из чистой выручки выдавать супруге моей а его матери Глафире Захарьевне на усиление ее средств к безбедному и приличному существованию и на воспитание сына Александра, буде он еще не окончит такового до моей смерти; остальные затем шестьдесят % выручки от продажи книг моего сочинения употреблять на покупку государственных процентных бумаг, которые приобщать к денежным моим капиталам, о чем будет подробно сказано в следующем пункте сего завещания.

3) Душеприказчиком по хранению и распорядительству моим денежным имуществом, какое после моей смерти окажется в процентных бумагах, поименованных в особом списке, при сем приложенном мною, написанном и подписанном, я сим назначаю моего старшего сына Михаила Сергеевича,

рем Культурно-історичної комісії та Комісії історичної пісенності Науково-дослідчої кафедри історії України (1924–1931), очолювала Кабінет примітивної культури ВУАН (1925–1930). Дійсний член НТШ (з 1927). Редагувала щорічник «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (1926–1930). Готувала корпус українських народних дум, з яких вийшли тт. 1–2 (1927, 1931). У 1931–1934 рр. з батьками мешкала у Москві. По смерті М. Грушевського підготувала до друку 10-й т. батькової «Історії України-Руси» і 6-й т. «Історії української літератури». Заарештована 10.07.1938, заслання відбувала на Колимі. Після весни 1941 р. подальша доля невідома. Докладних відомостей про час і місце смерті Катерини Грушевської досі не виявлено.

⁵⁰ Олександр Сергійович Грушевський з дружиною Ольгою Олександрівною дітей не мав; на ньому рід Сергія Федоровича також обривається. Рід С. Ф. Грушевського продовжився лише по жіночій лінії – через його доньку Ганну Сергіївну (в заміжжі Шамрасва, Шамрай) (див. прим. № 9).

⁵¹ Незабаром після смерті С. Ф. Грушевського його вдова Глафіра Захарівна підписала нотаріально завірений документ (1901 р.) з дорученням Михайлові Грушевському «вести все дела касательно права на сочинения и издания Сергея Федоровича Грушевского, как то издавать и переиздавать, переуступать право издания, входит во все дела касательно авторских прав с издателями, книгоиздателями, типографиями и книгопродавцами по всем договорам, касающимся издания, печатания и продажи сочинений покойного мужа моего Сергея Федоровича Грушевского» (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 879, арк. 7–8).

которого покорнейше прошу исполнять относительно моего денежного имущества сию волю мою в точности⁵²:

А). Денежные суммы, мне принадлежащие, содержать в государственных процентных бумагах, хранить эти бумаги в конторах или отделениях Государственного банка, своевременно получать по названным бумагам проценты и последние, после производства из них расходов, о которых скажу ниже, обращать в покупку наиболее выгодных государственных процентных бумаг, которые приобщать к основному капиталу для его увеличения до указанного ниже размера; то же делать и с деньгами, полученными за вышедшими в тираж процентными бумагами.

Б). Давать матери, брату и сестре ежегодный отчет в движении основного капитала, т. е. его балансе.

В). Получить на основании моего дарственного письма от сентября 1891 года в свою пользу на основной капитал десять тысяч рублей, если этих денег не получит от меня при моей жизни.

Г). Выдать своему брату Александру такую же сумму и из того же капитала, если он не получит оной от меня тоже при жизни, о чем я оставлю сведение. Прим[ечание]: дочь моя Анна Сергеевна, по мужу Шамраева, принадлежащую ей часть, т. е. десять тысяч рублей, уже получила от меня по выходе ее замуж в 1891 году, деньги эти тогда же положены были в Киевский частный коммерческий банк на ее имя на пять лет и билет банка был выслан ей же своевременно самим банком.

Д). Получать себе за труды по хранению, распоряжению и отчетности составляемого мною основного капитала, согласно воле моей, в этом завещании изложенной, по триста шестьдесят рублей в год на % от названного капитала.

Е). Выдать из тех же процентов: а) брату моему священнику Игнатию Федоровичу Грушевскому и сестре моей Марии Федоровне, по мужу Ковалевской, жене священника, в случае их смерти детям их по тысячи рублей; б) брату моему Ефиму Федоровичу Грушевскому выдавать ежегодно на его содержание ручно (sic) по ста двадцати руб[лей] в год, а по смерти его выдать его сыну и дочери одновременно по двести руб[лей], если они будут в

⁵² Михайло Грушевський доклав багато зусиль для того, щоб повною мірою виконати батьків заповіт. Подальші добрі стосунки в родині вказують, що спадщина дійсно була розподілена за взаємною згодою відповідно до волі небіжчика. Те ж саме можна сказати щодо інших родичів Сергія Федоровича – його ще живих на 1901 р. брата Гната і сестри Марії (в заміжжі Ковалевської), небожів Григорія, Софронія та Феодосії. Збережені розписки родичів свідчать про шире бажання родини здійснити батькову волю. Була виявлена і непередбачена заповідачем допомога двоюрідним онукам-сиротам – Олександрю й Анастасії Шостаківським. Так само були виконані батькові розпорядження щодо перерахування коштів на поминання покійних Грушевських, заснування стипендій і народного училища імені Сергія Грушевського.

живих и своєю жизнею будут того заслуживать⁵³; в) племянникам моим – детям сестры моей Марины⁵⁴: Якову Моизолевскому⁵⁵ и Наталии Буровой⁵⁶,

⁵³ Юхим Федорович Грушевський помер 1895 р., то ж передбачені заповітом кошти одержали його живі на 1901 р. діти: **Грушевський Софроній Юхимович** (26.11.1872, с. Парипси Сквирського пов. – після 1913), який на той час служив псаломником у с. Олександрівка Липовецького пов. Київської губ. (1 листопада 1905 р. він одержав 200 крб.), і **Кошиць** (дів. прізви. Грушевська) **Феодосія Юхимівна** (бл. 1847, с. Гадомці Бердичівського пов. – між 1906 і 1909, Гадомці) – неписьменна вдова псаломника Якинфа Кошиця (14 січня 1906 також одержала від М. Грушевського заповідані їй 200 крб.).

⁵⁴ **Пашківська** (дів. прізви. Грушевська) **Марина Федорівна** (18.07.1823, м. Чигирин – між 1868 і 1892) – старша сестра С. Ф. Грушевського. Близько 1844 р. стала дружиною пирогівського дяка Пашківського Пахомія Івановича. Мешкала з ним у с. Пирогів (1843–1845) та с. Юрівка (1845–1846) Київського пов., с. Парипси Сквирського пов. (1846–1858), с. Велика Снітинка Васильківського пов. (1858–1868). Подальші місця перебування і доля невідомі. Очевидно, відносини родини Пашківських з С. Ф. Грушевським чомусь не склалися, тому про їхні зв'язки відомостей у родинному листуванні Грушевських не виявлено. Як видно з заповіту, на 1892 р. Марина Федорівна вже була покійною.

У заповіті Сергій Федорович чомусь помилково називає Якова Яковича Моїзолевського та його рідну сестру Наталію (в заміжжі Бурову) дітьми своєї старшої сестри Марини (в заміжжі Пашківської) у той час як вони насправді були дітьми його молодшої сестри – Анастасії.

Моїзолевська (дів. прізви. Грушевська) **Анастасія Федорівна** (17.10.1832, с. Цвітна Чигиринського пов. – бл. 1887) – сестра С. Ф. Грушевського. Виростала, головню, в с. Лісниках Київського пов. (з 1836 р.), де 1854 р. стала дружиною нового священика Моїзолевського (Монозолевського) Якова Сильвестровича (бл. 1830 – не раніше 1902). Мала з ним дітей Марію (доля невідома), Якова і Наталію. Після Лісників родина мешкала в с. Наливайківка Київського пов. і м-ку Рожів Радомисльського пов. Померла не пізніше 1887 р.

⁵⁵ **Моїзолевський Яків Якович** (бл. 1854, с. Лісники Київського пов. – не ран. 1902, Владикавказ (?)) – син Якова Сильвестровича та Анастасії Федорівни (дів. прізви. Грушевська) Моїзолевських (Монозолевських), небіж С. Ф. Грушевського. У 1870-х рр. навчався в одному з духовних повітових училищ Києва. Невдовзі по тому з сестрою Наталією переїхав до Терської обл., де Сергій Федорович надав йому роботу в якомусь із навчальних закладів. Мешкав з сім'єю у Владикавказі. У 1887 р. став статським радником. Підтримував стосунки з Сергієм Грушевським і його сім'єю. Про службову кар'єру та родину Якова Яковича маємо нечітке уявлення з коротких згадок у листах Глафири Грушевської до сина Михайла. З дружиною Лідією Іванівною (дів. прізви. невід.) мав сина Віктора. Від поч. ХХ ст. подальша доля невідома.

⁵⁶ **Бурова** (дів. прізви. Моїзолевська) **Наталія Яківна** (бл. 1862, с. Наливайківка Київського пов. – не ран. 1901, Владикавказ (?)) – донька Якова Сильвестровича та Анастасії Федорівни (уродж. Грушевської) Моїзолевських (Монозолевських), небога С. Ф. Грушевського. У 1874 р. вступила до Київсько-

выдать единовременно же по пятисот рублей. Прим[ечание]: выдачи моим родным, под пунктом «Е» указанные, произвести не в один год, а в течении пяти лет после моей смерти из процентов с основного капитала).

Ж). Остающиеся после производства указанных выше расходов остатки от процентов, которые будут получаться с основного капитала, обращать, как сказано уже выше, в процентные государственные бумаги и, приобщая оные к основному капиталу, увеличивать оные до тех пор, пока образуется сумма в сто двадцать тысяч тысяч. После того поступить так: каждому из оставшихся в живых члену моей семьи, т. е. супруге Глафире Захарьевне Грушевской, сыновьям Михаилу, Александру и дочери Анне Шамраевой получить из образовавшегося в сто двадцать тысяч⁵⁷ руб[лей] капитала по три тысячи р[ублей] каждому единовременно, при чем доля не оказавшегося в живых остается в основном капитале. Выделить суммы, потребные на учреждение стипендий моего имени при Киевской духовной семинарии и Киево-Подольском духовном уездном училище, где я получил низшее и среднее образование, по одной стипендии на содержание одного казеннокоштного воспитанника из рода нашего⁵⁸, а если можно, то и из фамили[е]ю Грушевских⁵⁹, которых должен выбирать старший в роде нашем, а по прекращении рода, от чего Бог да сохранит, право это должно перейти

го жіночого духовного училища на своєкоштне утримання. Згодом за допомогою дядька – Сергія Федоровича – переїхала до Терської обл. Мала чоловіка Бурова Петра Олександровича, про дітей відомостей нема. З коротких згадок про неї, що трапляються в листах Глафири Грушевської, видно, що Наталія Яківна та її чоловік служили в освіті під керівництвом Сергія Федоровича. Адресний календар за 1900 р. повідомляв, що Наталія Моїзолевська була начальницею моздоцького міського жіночого 2-класного училища. Після 1901 р. подальша доля невідома.

⁵⁷ У тексті заповіту всі грошові суми записані словами, але в даному випадку оригінал подає суму цифрами: 120 000.

⁵⁸ Про клопотання Михайла Грушевського щодо виконання батькового заповіту свідчить його лист (1902 р.) до Києво-Подільського духовного училища з закладним листом Полтавського земельного банку на 1000 крб. (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 38–38 зв.).

⁵⁹ Докладних відомостей про отримувачів стипендії ім. С. Ф. Грушевського у Київській духовній семінарії мало. У 1903 р. ректор повідомляв Михайлові Грушевському про Грушевського Олексія [Григоровича (1887 – не ран. 1918)] – чотириюрідного небожа Михайла Сергійовича. Не пізніше 1913 р. стипендію отримували Котляревський Іван Олександрович (бл. 1893 – після 1909) – онук Грушевського Юхима Федоровича і Грушевський Олександр Іванович (1894–1959) – син крилівського священника Грушевського Івана Аврамійовича – чотириюрідного брата Михайла Грушевського. Про отримувачів стипендії ім. С. Ф. Грушевського у Києво-Подільському духовному повітовому училищі відомостей наразі не маємо.

Правлениям названных учебных заведений. Положить в Государственный банк (в его контору или отделение) тысячу рублей на вечное время на имя Владикавказского кафедрального собора с правом причту оного пользоваться процентами с названного и с обязанностью производить поминовение во все воскресные и праздничные дни, а также во дни великих панихид (в родительские дни) года моих родителей: иерея Феодора и Марию, моих братьев: диакона Иоанна, иерея Игнатия и Евфимия, когда они представлятся, моих сестер: Марину и Анастасию и Марию⁶⁰, Епистимию⁶¹; [братьев:] Илариона⁶² и Василия⁶³; и моих детей: отрока Захария и Феодора и млад[енцев] Марию и Василия; меня, многогрешного раба Божия Сергия, и живых теперь членов моей семьи, когда они представятся. Положить тоже в Киевскую контору Государственного банка пятьсот (500) рублей на изъясненных выше основаниях и условиях на имя приходской церкви в селе Лесниках Киевского уезда⁶⁴, где служил и погребен под церковью отец мой⁶⁵ и

⁶⁰ Грушевська Марія Федорівна – старша (24.04.1835, с. Подорожне Чигиринського пов. – 25.12.1837, с. Лісники Київського пов.) – сестра С. Ф. Грушевського. Померла в ранньому віці. У 1842 р. в родині назвали Марією ще одну дитину – Марію Федорівну Грушевську (в заміжжі Ковалевську).

⁶¹ Грушевська Епистимія Федорівна (5.11.1820, с. Кожарки Чигиринського пов. – 14.10.1832, с. Цвітна Чигиринського пов.) – сестра С. Ф. Грушевського. Перша достеменно відома дитина в родині. Померла в дитинстві.

⁶² Грушевський Іларіон Федорович (рр. нар. і см. невід.) – брат С. Ф. Грушевського. Помер у ранньому дитинстві, найімовірніше, у 1820-х рр. – період, характерний недостатньою збереженістю джерел, через що в прижиттєвих документах поки що не виявлений.

⁶³ Грушевський Василь Федорович (рр. нар. і см. невід.) – брат С. Ф. Грушевського. Помер у ранньому дитинстві (найімовірніше, у 1820-х рр.) і в прижиттєвих документах поки що не виявлений.

⁶⁴ 2 березня 1902 р. Михайло Грушевський, як духівник, виконуючи батькову волю, поклав до Київської контори Держбанку 500 крб. на ім'я причту лісницької Преображенської церкви «для обращения во вклады на вечное время на имя церкви с. Лесники Киевского уезда на поминовение завещателя и его родных по квит[анции] № 1113» (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 879, с. 45) «с правом пользования процентами с означенной суммы на предмет вечного поминания завещателя и его родни» (Там само, сур. 1136, арк. 37–37 зв.). А 3 березня 1902 р. Олександр Грушевський за дорученням старшого брата звернувся до Київської єпархіальної консисторії з заявою, в якій уточнював: «В настоящее время имеет производиться поминовение следующих: иерея Феодора, Марии, Сергия, диакона Иоанна, Евфимия, Илариона, Василия, Марину, Анастасию, Епистимию, отроков Захария и Феодора, младенцев – Марию и Василия, о присоединении же остальных – для поминовения к перечисленным выше – сообщено будет по их смерти –

где я провел отрочество и отчасти проводил мою юность. Прим[ечание]: стипендии и вклады на поминование, о которых сказано выше, должны быть учреждены, конечно, в том лишь случае, когда будет произведено мною согласно давнему моему желанию, при моей жизни, о чем душеприказчику моему будет известно⁶⁶.

4) Оставшийся после производства всех поименованных выше (ст. 3 п. «Ж») расходов капитал должен по прежнему оставаться в государственных процентных бумагах и храниться в конторах или отделениях Государственного банка для приращения из процентов, одна половина которых должна приобщаться, как и прежде, к основному капиталу в виде приобретенных на них государственных[ых] процентных бумаг, а другая половина получаемых ежегодно с капитала, за выделением из ней трехсот шестидесяти (360) руб[лей] в вознаграждение душеприказчика моего, согласно ст. 3 п. «Д», процентов должна разделяться поровну между моею супругою Глафирою Захарьевною Грушевскою и между сыновьями моими: Михаилом и Александром, а после них между старшими их сыновьями, а после них между

особо – душеприказчиком или кем иным по его поручению» (Там само, ф. 127, оп. 868 (1902), спр. 36, арк. 4–4 зв.).

⁶⁵ Похований був Федір Васильович Грушевський біля Преображенської церкви, розташованої у центрі мальовничого села Лісники Київського повіту. Ту церкву можна побачити на акварельному малюнку Лісників роботи П. Де ля Фліза 1840-х рр. У 1860 р. на її місці була споруджена нова дерев'яна церква (зруйнована в ході II Світової війни). У червні 1894 р. перед від'їздом до Львова з батькової ініціативи Михайло Грушевський встановив на могилі діда Федора кам'яний надгробок. Близько 1947 р. надгробок о. Федора зі збитою епітафією був переміщений на солдатську могилу в сусіднє с. Круглик, де й був виявлений 27 жовтня 1998 р. науковцями Історико-меморіального музею Михайла Грушевського за допомогою лісницького краєзнавця А. Вересенка. У 2001 р. за клопотанням музею пам'ятник був повернутий у Лісники і встановлений на місці церкви, біля якої колись був похований Федір Грушевський (зовсім точно з'ясувати місце поховання не вдалося). Реставраційні та установчі роботи виконав Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник. Відновлений надгробок був урочисто освячений 16 вересня 2001 р. і на сьогодні є єдиною пам'яткою в Київській області, пов'язаною з родиною Грушевських (докладніше див: *Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). - К., 2006. - С. 60–73).

⁶⁶ У фрагменті заповіту за: ЦДІАК. ф. 127, оп. 868, спр. 36 – дане речення має інший зміст: «стипендии и вклады на поминование, о которых сказано выше, должны быть учреждены, конечно, в том лишь случае, когда *это не* [виділення наше. – М. К.] будет произведено мною согласно давнему моему желанию, при моей жизни, о чем душеприказчику моему будет известно».

старшими последних⁶⁷ или между внуками сыновой моих и так далее в нисходящем порядке рода моего с фамилией Грушевских⁶⁸. Так поступать до тех пор, пока основной капитал, мною оставленный, возрастет до двухсот тысяч. После этого половину капитала употребить на открытие или в г. Киеве, или в г. Владикавказе⁶⁹ одного начального мужского бесплатного училища в ведомстве Министерства народного просвещения моего имени, при чем часть определяемого мною на этот предмет капитала должна быть употребляема на постройку дома под училище или на покупку для него дома⁷⁰, а остальные (из

⁶⁷ У фрагменті заповіту за: ЦДІАК. ф. 127, оп. 868, спр. 36 замість «последних» написано «дочерьми».

⁶⁸ Як відомо, Сергій Федорович Грушевський мав трьох дорослих дітей: Михайла, Ганну та Олександра. Оскільки Михайло мав лише доньку Катерину (одруженою не була й дітей не мала) – див. прим. № 47, а в Олександра (див. прим. № 12) дітей не було взагалі, то рід Сергія Федоровича продовжився лише по лінії дочки Ганни (в заміжжі Шамрасової, Шамрай) – див. прим. № 9. Прізвище «Грушевський» при цьому було втрачено.

⁶⁹ Думається, що вибір між Владикавказом і Києвом місця для заснування училища носив чисто формальний характер. Незважаючи на тривале проживання у Владикавказі (з 1878 р.), для Грушевських владикавказьке середовище залишалось чужим. То було для них «убоге і некультурне міщанство», що складалося «переважно з різних служащих і висулужених військових» – «всіх, хто годувався коло [Кавказької] війни, з зібраними грошима, з бажанням спочити, забавитись» (*Грушевський М.* Спомини // Київ. - 1988. - № 9. - С. 143). Особливо гостро відчував це Михайло: «Певна ізольованість в новім місті стала почуватись з самого початку, і знеохочувала нас усіх до нового нашого пробутку. Для мене ж Владикавказ зіставсь якоюсь темною горою, якимсь місцем заслання, юдолею туги й скорботи навсіди» (Там само. - С. 144). Не випадково Сергій Федорович, називаючи на вибір Київ і Владикавказ, ставив на перше місце Київ. За свідченням Михайла Грушевського, «дуже люблячи рідну сторону, українське життя, він [Сергій Федорович. – М. К.] поривав ся вернути ся в рідну Київщину» (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1, арк. 26–29 зв.). Вибираючи поміж Києвом і Владикавказом місце для училища, нащадки одностайно надали перевагу Києву, який надзвичайно любили в родині Грушевських як діти, так і батьки, навіть називали в листуванні «нашим святим Києвом». Як свідчить неатрибутована газетна вирізка з архіву Михайла Грушевського, «местом для лучшего училища избран Киев потому, что с этим городом были связаны лучшие воспоминания его покойного отца» (Там само, спр. 879, арк. 299). Вибір київської околиці Куренівки також не був випадковим: саме там найкомпактніше мешкала малоїмуща корінна українська людність, позбавлена на своїй землі можливості отримати освіту. Згадаймо: ще 1859 р. та ж Куренівка привабила Тараса Шевченка, який переїхав туди з Хрещатика.

⁷⁰ У жовтні 1903 р. Михайло Грушевський повідомив Київського міського голову про намір заснувати згідно з батьківським заповітом народне училище

ста тисяч) деньги должны быть положены на вечные времена в Государственный банк с тем, что проценты с капитала должны идти на жалование законоучителя и учителя, на библиотеку и учебные пособия и на содержание дома и прочие расходы в размере штата начального Министерства народного просвещения училища, а остатки процентов должны: в размере одной половины приобщаться к капиталу для его увеличения, а другая половина их должна употребляться на снабжение беднейших учеников училища одеждою и обувью и учебными пособиями, по постановлениям совета училища. Что касается второй половины основного капитала в размере ста тысяч рублей, то предоставляю изъясненным выше моим наследникам, т. е. или моим сыновьям, если они будут живы, или старшим сыновьям моих сыновей после их смерти, или старшим сыновьям этих последних и т. д., или разделить капитал между собою поровну, или положить, или вернее оставить оный конторе или отделению Государственного банка и пользоваться процентами с него в порядке, изъясненном в начале этой 4-й статьи моего завещания. То или другое решение

саме в Києві. Згодом було погоджено й місце будівництва розміром 800 кв. саж. на Петропавлівській площі на Куренівці. Проект будівлі училища Міська Дума доручила головному архітекторові міста – Е. Брадтману, але, на вимогу Михайла Грушевського, фасад виконав у раціоналістичному варіанті українського модерну славетний архітектор Василь Кричевський. Влітку 1909 р. серед київських підрядників були проведені конкурсні торги, а 1910 р. розпочалось будівництво. Триповерхова будівля училища була розрахована на 600 учнів, включала 17 класів, бібліотеку, їдальню, кабінет лікаря, актовий зал тощо. Навчання передбачалось безплатним. На урочистому освяченні 26 грудня 1911 р. були присутні генерал-губернатор Південно-Західного краю Ф. Ф. Трепов, київський губернатор, міський голова та ін. Протягом 1911–1914 рр. та з 1915 р. до встановлення радянської влади училище носило ім'я С. Ф. Грушевського (на поч. 1914 р. російське Міністерство народної освіти постановило зняти його ім'я з вивіски училища, проте через рік змушене було відступити після погрози М. Грушевського припинити виплату на училище процентів з батьківського капіталу). У роки I Світової війни у приміщенні училища було також розташовано притулок і протезні майстерні, які в червні 1915 р. відвідала вдова імператриця Марія Федорівна. На початку березня 1917 р. на пропозицію Михайла Грушевського Міська дума запровадила в училищі навчання українською мовою. У 1929 р. тут відкрилась середня школа № 14, у 1988 р. – навчально-виробничий комп'ютерний центр Мінського району, а з вересня 2000 р. – Економічний факультет та Інститут підвищення кваліфікації Академії муніципального управління. У результаті пожеж 1912 р., громадянської та II Світової війн і ремонту 1970-х рр. пам'ятка зазнала змін, ремонт 2000 р. повернув їй історичний вигляд. Будівля занесена до Зводу пам'яток історії та культури України. У вересні 1996 р. на її фасаді відкрито меморіальну дошку, присвячену С. Ф. Грушевському. Сучасна адреса пам'ятки: вул. Фрунзе, 164.

должно последовать с общего моих правоспособных наследников решения и согласия.

5). Родному племяннику моему Григорию Ивановичу Грушевскому выдать пятьсот рублей⁷¹ из источника и порядком, изъясненным в п[ункте] «Е» сего завещания.

6). Право заведывания и управления моим недвижимым имуществом, изъясненное в первой статье сего завещания, в случае смерти супруги моей Г. З. Грушевской или выхода ее замуж (да простит мне она это предположение; все может случиться и все нужно предусмотреть) переходит к сыну моему Михаилу, а в случае его смерти до совершеннолетия сына моего Александра, должно перейти к племяннику моему священнику Василию Грушевскому⁷².

7). Права и обязанности душеприказчика моего Михаила Сергеевича Грушевского по хранению и распоряжению моими капиталами, согласно настоящего моего завещания, от сына моего Михаила в случае его смерти или болезни, или по другой какой-либо невозможности исполнить оные, должны перейти ко второму сыну моему Александру, а после него должны переходить к старшему в моем роде лицу мужского пола с фамилией Грушевского. В случае же прекращения моего рода, от меня произ[о]шедшего, до времени выполнения плана относительно моего движимого имущества права и обязанности моего душеприказчика, в сем завещании изъясненные, должны перейти к старшему в роде родного брата моего священника Игнатия Федоровича Грушевского в

⁷¹ Збереглася платіжна розписка Г. І. Грушевського від 6 червня 1902 р. про те, що він одержав заповідані йому 500 кр. (ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 41).

⁷² **Грушевський Василь Гнатович** (бл. 1865, с. Капітанівка Чигиринського пов. – після 1913) – небіж С. Ф. Грушевського. Навчався в гімназіях у Златополі, Тифлісі (1885–1887 рр.; у 1880–1886 рр. там навчався і Михайло Грушевський). Сергій Федорович всіляко (у т. ч. й матеріально) підтримував свого небожа Василя. У 1888–1890 рр. слухав лекції в Харківському ветеринарному ін-ті. Потім за сприяння С. Ф. Грушевського переїхав до Терської області, де працював помічником учителя Костянтинівського училища у Владикавказі (1890–1891 рр.). Одружився 7.07.1891 на Київщині з Оленою Феодосівною (дів. прізвище Баськевич). На 1913 р. мав дітей Георгія і Тетяну. Був рукопокладений на священника в с. Арешевку Кизлярського відділу 30.08.1891. У 1892–1903 рр. служив священником у станиці Старопавловській Терської області (через що, як видно з листів цього періоду від Глафири Захарівни до сина Михайла, в їхній родині сім'ю Василя Гнатовича називали «Старопавловськими»). Працюючи далеко від Владикавказу, залишався в тісних родинних стосунках з сім'єю Сергія Федоровича, був частим її гостем. У 1903 р. переїхав до станиці Ардон Сунженського відділу Терської обл., де в Георгіївській церкві зайняв місце свого брата Олександра. Проводив значну діяльність як на церковній, так і на освітянській і громадській нивах. Після смерті Сергія Грушевського Василь Гнатович, можливо, придбав у Глафири Захарівни один з їхніх будинків, про що можна припускати з її листів до сина Михайла. Послужний список (1912 р.) о. Василя свідчив, що він «во Владикавказе имеет дом» (ДАК, ф. 116, оп. 464, спр. 2851). Подальша доля невідома. Нащадки Василя Грушевського можуть і тепер жити на Північному Кавказі.

мужском колене с фамилией Грушевского и от него переходить к старейшему. Прим[ечание]: в случае смерти кого-либо из членов моего семейства при неимении у него детей имущество, сим завещанием ему присвоенное, должно быть разделено между прочими членами моего семейства поровну.

8). Тело мое предать земле на Владикавказском кладбище возле могил детей моих⁷³. Погребение совершить возможно проще, без помпы, нищим в течение сорока дней раздавать после моей смерти 40 рублей, во все церкви Владикавказа послать по десяти рублей с тем, чтобы в течении года молились по мне, по моим родителям и родственникам, по воскресным и праздничным дням. На литургии об упокоении душ наших священникам, которые будут участвовать в погребении меня, выдать по десяти рублей, диакону пять рублей, певчим двадцать пять рублей. На покрытие всех расходов, в этой статье указанных, употребить до семисот рублей, положенных в местное отделение Государственного банка в сберегательную его кассу на предъявителя, по которой и получить эти деньги в день моей смерти, если не будет под руками свободных денег на расходы по погребению.

9). Завещаю моим детям и внукам свято и нерушимо хранить святую веру Христову – залог счастья каждого человека временного и вечного, быть верными и достойными сынами великого нашего отечества и верными подданными государя императора всероссийского, быть трудолюбивыми, скромными, во всем воздержанными, справедливыми, милостивыми. Прошу и

⁷³ Могили чотирьох дітей Сергія і Глафири Грушевських – Захара, Федора, Марії та Василя, увінчані вишуканим кам'яним хрестом з розташованим праворуч від них високим надгробком-обеліском самого Сергія Федоровича можна побачити на збережених до нашого часу фотознімках. Сучасні владикавказькі краєзнавці впізнають у них Перше міське (загальне) кладовище, яке не збереглося до нашого часу. Більше подробиць з'ясували активісти української громади Владикавказа: «В начале 60-х годов территория кладбища была преобразована в Комсомольский парк, территория кладбища была выровнена с использованием строительной техники. Точное место захоронения С. Ф. Грушевского и четырех его детей на территории Комсомольского парка (бывшего общего кладбища) установить не представляется возможным» (3 листа Північно-Осетинської громадської організації Спілки архітекторів Росії президенту громадської організації «Українське національне товариство «Батьківщина» РПО-Аланія» Гуляєву Сергію Григоровичу. 28.05.2003. Владикавказ). Також з'ясувалось, що «на общем кладбище хоронили до 1933 года, по свидетельству старожилов г. Владикавказа, в послевоенные годы могильные плиты и памятники были вывезены, а территория кладбища выровнена бульдозерами. Рассказывают, что дети находили там царские кресты и медали. Была произведена посадка деревьев и территория бывшего кладбища получила название «Комсомольский лесопарк» (3 листа президента Громадської організації «Українське національне товариство «Батьківщина» С. Гуляєва. 9.08.03. м. Владикавказ).

молю супругу мою Глафиру Захарьевну Грушевскую, моих сыновей Михаила и Александра, мою дочь Анну и супруга ее Виктора Ильича Шамраева⁷⁴ простить меня, если я, яко человек, согрешил против них словом, делом, мыслию или чем обидел их, и молиться о прощении моих грехов ко Господу и об успокоении души моей. Исповедуюсь, что искренно любил Вас, желал Вам всем добра и счастья. Охранял Вас от всего недоброго, от образа жизни и привычек, которые могли быть, по моему убеждению, вредными для Вас, для Вашего блага временного и вечного и, водясь такими чувствами и желаниями, отказывал Вам иногда в Ваших просьбах, не позволяя Вам жить и действовать как иногда желалось. Во всяком случае, если, действуя в таком направлении, переходил должную меру и предел, простите, простите, простите меня, грешного. Чувства и намерения мои относительно Вас были, по крайнему моему разумению, честны, добры, христианские.

10). Завещание это, если Бог продлит жизнь мою, я могу изменить, дополнить особыми памятными письмами, доверенностями, которые в том случае будут храниться при завещании. Подлинным и последним во всяком случае считать то завещание, которое окажется в пакете, моею печатью запечатанном с надписью моею рукою написанною: «Вскрыть этот пакет в день моей смерти». В пакете этом, кроме духовного завещания моего, будут находиться опись ценных моих бумаг, как находящихся в отделении местного Государственного банка, так и наличных ценных бумаг и документов. Опись написана моею рукою и мною подписанная. Прим[ечание]: [...] в случае смерти брата моего Игнатия [и] сестры Марии выдать назначенные им сим завещанием деньги семействам их, именно: по тысячи рублей на семейство как брата Игнатия Федоровича, так и сестры Марии Федоровны. Так как при

⁷⁴ Шамраєв Віктор Ілліч (31.10.1862, Владикавказ (?) – 30.05.1922, Владикавказ) – чоловік (Шамраєвої, Шамрай) Ганни Сергіївни (дів. прізви. Грушевська), зять С. Ф. Грушевського. Про походження Віктора Ілліча відомостей майже нема, можна припускати, що він є нащадком зросійщеної в минулих поколіннях української родини Шамраїв. З його листа до Михайла Грушевського (бл. 1891 р.) знаємо, що він походив з дворянської родини, виховувався у Владикавказькому реальному училищі; згодом закінчив 1-е Військове Павлівське училище і в 1883 р. став поручиком, а з 1887 р. завідував учбовою командою. 14 червня 1891 р. Віктор Ілліч одружився з Ганною Грушевською (див. прим. № 11). У 1896 р. одержав чин титулярного радника. Судячи з листів як самого Віктора Шамраєва, так і його дружини, Віктор Ілліч все ж не зміг відірватися від типового для Північного Кавказу суспільного прошарку, що склався внаслідок півстолітньої Кавказької війни і, за оцінкою Михайла Грушевського, був «вислуженою, некультурною офіцернею» (*Грушевський М. Споми́ни // Київ. - 1988. - № 12. - С. 129*). Невідповідність світогляду та характерів подружжя стала причиною розпаду шлюбу в 1905 р. Згоду юридично оформити розлучення і залишити дітей у Ганни Сергіївни Віктор Ілліч дав лише після того, як одержав від Грушевських велику грошову виплату. На отримані кошти пробував розгорнути видавничу діяльність. Подальша доля невідома, хоч епізодичні зв'язки з колишньою родиною Віктор Шамраєв, очевидно, підтримував.

покупке для дочери моей Анны, по мужу Шамраевой, домов в 1892 году⁷⁵ я употребил из своих денег более трех тысяч рублей, в том числе и на ремонт ее домов, то указанных в пун[кте] 3 в подпунк[тах] «Ж» и «А» трех тысяч ей уже не давать, ибо в противном случае она получила бы вдвое более братьев.

К сему духовному завещанию моему 17 марта 1892 года собственноручно расписался действительный статский советник Сергей Федорович Грушевский.

У сего духовного завещания свидетелем был духовник его Свято-Троицкой г. Владикавказе церкви священник Петр Обновленский, живущий в г. Владикавказе на Воздвиженской улице в доме Моисеева. У сего духовного завещания свидетелем был дворянин Владислав Доминикович Шредерс, живущий в городе Владикавказе на Надтеречной улице в доме Инзинского.

В том, что завещание сие писано самим завещателем при здравом уме и твердой памяти собственноручным ручным подписом (sic) моим свидетельствую письмоводитель канцелярии дирекции училищ М. Лысин, жительство имею в г. Владикавказе на Вокзальном проспекте в доме Грушевского. [...]

В сем духовном завещании пронумерованных, подписью моею в трех местах (вверху, середине и внизу каждого листа) скрепленных и печатью именную припечатанных четыре листа.

Город Владикавказ, 4 апреля 1892 г. Действительный статский советник Сергей Федорович Грушевский.

⁷⁵ 30 травня 1892 р. Сергій Федорович придбав з публічних торгів «недвижимое имение, состоящее в второй части гор. Владикавказе на углу Смекаловской и Кизлярской улиц [...] заключающееся в [...] старом доме, выстроенном глаголем, под железною крышею, каменной кухне под черепичною крышею, каменном сарае, каменном доме на половину под железною, а на половину под черепичною крышею, разных надворных строениях и службах на участке усадебной земли, мерою четыреста десять квадратных сажень»⁷⁵ (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 25–26). Купівля була здійснена з тим, щоб садибу «без всяких условий и ограничений в пользовании, владении и распоряжении» подарувати дочці Ганні (вийшовши 1891 р. заміж, вона вже носила прізвище Шамраєва), що й було зроблено 3 листопада 1892 р. У 1896 р. оціночна комісія визначила її вартість у 3000 крб. (ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 11, арк. 49). Цікаво, що поданий документ повідомляє також про те, що сусідом Ганни Шамраєвої на Смекаловській вулиці був її батько Сергій Федорович Грушевський, про що інші джерела не згадують). Очевидно, на час проживання з родиною в інших містах Ганна Сергіївна здавала свою садибу в оренду. Про обставини продажу даної садиби після переїзду хазяйки до Києва (1905 р.) подробиці невідомі.

«ДЫК ВОН ПОБЕЖАЛ СКУДЕНТ!»: ЖИЗНЕННЫЙ МИР КИЕВСКОГО СТУДЕНТА НАЧАЛА XX В.

В современной отечественной историографии исследователями делается особый упор на констатацию различий между современностью и прошлым, различными культурами, цивилизациями, противостоящими социальными группами и т. д. Постоянно описывается некий «другой», «чужой», подчёркивается инаковость, своеобразие и неповторимость, и, конечно, всё это правильно. Однако стоит вспомнить и о том, что какой бы инаковостью не обладал этот «другой», между ним и нами много общего, так как все мы являемся представителями единой общности – человечества, которое воспроизводит себя и свои характерные черты на протяжении уже многих тысячелетий. Не будь этой всечеловеческой общности, мы вряд ли смогли бы изучать и понимать этих многочисленных «других». О сходных образах, порождаемых современными культурами человечества и культурами прежних эпох писал А. В. Михайлов, пришедший к выводу, что «сквозь наши термины мы что-то видим важное в культуре прошлого, и оно вновь рождается внутри языка нашей культуры» [3, с. 875].

Интересно выяснить, как изменялся жизненный мир человека во времени, что при этом оставалось неизменным, присутствовало всегда, составляя характерную черту. Для этого нам следует понять, что такое «жизненный мир человека» и из чего он складывается. Например, А. Ю. Рожков даёт такое определение этому понятию: «Под термином "жизненный мир" понимается весь мир повседневности... это область социальной реальности, которая воспринимается как нечто непреложное, несомненное, само собой разумеющееся, обыденное. ... Человек не только живёт, но и действует в этом мире, который сам по себе определяет рамки его мышлению и действию» [4, с. 12] и далее: «Жизненный мир есть действительность, которую люди изменяют с помощью своих поступков и которая, в свою очередь, меняет поступки людей» [4, с. 13]. То есть автор делает синонимами понятия жизненного мира и повседневности. С таким определением жизненного мира можно согласиться лишь отчасти и хотелось бы сделать некоторые уточнения.

Вспомним определение человека, которое даёт О. М. Медушевская: «Человек – живое существо, завершающее познавательное действие созданием продукта. Опосредованный информационный облик через посредство этого продукта делает человека существом социальным, формируя действующую информационную систему сообщества и потенциальную информационную сферу человеческого рода, поскольку информационный ресурс является общим и доступен каждому» [2, с. 331]. Это понимание человека как существа

творческого, социального и исторического. В качестве такового для него существует не только повседневность, но и внеповседневная реальность, которая в человеческом сознании наделяется уникальностью, вечностью и всеобщей значимостью. Элементы, образующие жизненный мир (повседневность и внеповседневная реальность) не изолированы друг от друга, а взаимодействуют и переплетаются, что становится заметным в момент их соприкосновения.

В центре внимания данного исследования – жизненный мир киевского студента в начале XX в., отображённый в мемуарах краснодарского врача Михаила Георгиевича Зорина [1]. Цель работы – характеристика жизненного мира молодого человека начала XX в., в судьбе которого переплелись Украина и Кубань.

Свои воспоминания М. Г. Зорин закончил 21 апреля 1962 г. в Краснодаре. Рукопись хранится в Государственном архиве Краснодарского края. Если мы изучаем жизненный мир человека прошлых времён, то мемуары становятся важнейшим источником.

Каких-либо сведений об авторе или его семье установить пока не удалось. Лишь в газете «Кубанские областные ведомости» от 26 августа 1903 г. было обнаружено сообщение, которое, возможно, имеет отношение к М. Г. Зорину. В газете сообщалось, что мещанину г. Екатеринодара Георгию Мокрогузову и членам его семьи в ответ на его прошение в императорскую канцелярию от 16 января 1903 г. дано разрешение именоваться впредь Зориными. В своих воспоминаниях мемуарист почти ничего не сообщал о своей семье и своём социальном статусе. Он лишь делал туманный намёк на то, что прежде положение его отца было иным и что жизненные неурядицы привели его к нынешнему положению рыночного торговца мануфактурой с лотка. О матери М. Г. Зорин сообщает только то, что она была дочерью войскового старшины, который имел собственное подворье, граничившее с екатеринодарской синагогой. На этом подворье проживало несколько лет в отдельной хатке семейство Зориных.

Воспитание и образование М. Г. Зорин, несмотря на постоянные жалобы на бедность, получил такое, какое было обычно принято в среде интеллигенции или у дворян. К нему ходили учителя музыки и рисования, он учился в реальном училище, позднее перешёл в Екатеринодарскую городскую гимназию [1, л. 26], которую и окончил весьма благополучно. Михаил был отправлен на Нижегородскую выставку за счёт гимназии в числе сорока её лучших учеников [1, л. 29].

Мать советовала сыну стать военным, но молодой человек осознанно и аргументированно выбрал профессию врача («при условии любви и чистосердечного внимания к "ближнему" – до самоотверженности» [1, л. 58]. Для получения профессии был выбран медицинский факультет университета св. Владимира в Киеве.

Михаил Зорин отправился в Киев с несколькими сверстниками и лично заработанными им 40 рублями золотом [1, л. 60]. На новом месте юноша дол-

жен был сам создать заново для себя новый жизненный мир. Приехав в Киев, он понял, что лучше сразу нанять квартиру и не тратиться на гостиницу. Снять квартиру можно было, столковавшись с самим хозяином жилья или найти таковое через услуги комиссионеров. И те, и другие во множестве толпились на привокзальной площади, в здании вокзала и на перроне [1, л. 60]. М. Г. Зорин, ценивший тёплую домашнюю атмосферу, привыкший к простоте провинциального Екатеринодара, не решился воспользоваться услугами комиссионеров, больше доверяя хозяевам. К нему подошла «...пожилая женщина, скромно, но чистенько одетая, и предложила мне за небольшую плату (6 рублей в месяц с кипятком) имевшуюся у неё комнатку» [там же]. Женщина, вероятно, вызвала у него ассоциацию с оставленной матерью: в тексте воспоминаний он описывал её в тех же выражениях, что и говорил о своей матери, наиболее часто употребляя такой эпитет, как «бедная». О матери: «бедная моя мама» [1, л. 25]. О квартирной хозяйке в Киеве: «бедная вдова» [1, л. 60]. О дочери хозяйки: «бедная учительница» [1, л. 72]. Вообще этот эпитет относится у Зорина скорее к социальному, культурному и бытовому положению женщин, чем к их экономическому состоянию, так как при чтении его мемуаров становится совершенно ясно, что всех этих женщин в экономическом отношении бедными не назовёшь. Все они жили без роскоши, но и нужды не испытывали. Мемуарист пояснял свои впечатления от нового знакомства, раскрывая свои ценностные ориентиры: «Семья приличная, трудолюбивая, по видимому, патриархальная, во всяком случае, вся семья произвела хорошее впечатление». Это окончательно повлияло на его решение «снять у них комнату» [1, л. 60]. Рядовое, но приличное жильё для студента за умеренную цену (за 6 рублей в месяц Зорин будет снимать комнаты в Киеве и позже) выглядело, по описанию автора, следующим образом: на Жилианской улице близ вокзала комната «...с окнами на восток. При входе в дом с крылечка – небольшой коридорчик, направо – дверь в квартиру хозяйки; немного дальше, слева – дверь в мою комнатку. Комнатка небольшая, уютная: у окна – небольшой стол, покрытый чистой скатертью; окно, наполовину завешенное тюлью; на подоконнике в вазоне какой-то с приятной амброй цветов; рамы – двойные с форточками; на столе большая старинная лампа с большим круглым фитилём и от двери стоял небольшой мраморный умывальник; около него висело чистое вышитое полотенце, у противоположной окну стены – кровать с матрасом и двумя подушками» [там же]. Студенту от хозяйки полагались ещё дополнительные услуги, входившие в стоимость квартиры: «По утрам и вечерам квартирохозяйка сама подавала кипящий самовар к двери в коридорчике». Когда почтенное семейство привыкло к новому постояльцу, обязанность подавать самовар была доверена дочери хозяйки Наталье (Нате), 23 лет, служившей учительницей [там же].

Обосновавшись на новом месте, Михаил Зорин, видимо, без особых хлопот поступил в университет на заветный факультет. Это событие никак не отразилось в его воспоминаниях, видимо, не представляясь автору чем-то памятным. В первое время более университета его манил сам Киев. «Вначале я

целыми днями не был дома, так как вместе с товарищами знакомился с городом – его главной улицей Крещатиком, с Владимирской горкой, с памятниками Св. Владимиру, Богдану Хмельницкому, с Царским садом, с Университетом, с Ботаническим садом, с храмом – Софийским и другим, с Владимирским собором и с другими интересными местами» [1, л. 61]. М. Г. Зорин не сообщал, был ли он в то время верующим, но, несомненно, православные храмы стали для него подлинно любимыми местами. Он бывал там постоянно, уверяя советского читателя в том, что причина столь частого посещения культовых мест была сугубо эстетической: «Софийский собор произвёл на меня большое впечатление своей старинной иконописью, а от Владимирского собора, его хорового пения я был в восторге, и не один раз потом посещал его вечерние службы – специально послушать мелодии в исполнении хора» [там же].

Набегавшись по Киеву и удовлетворив первое любопытство, новоиспечённый студент отправился знакомиться с университетом. Больше всего его привлекал «Анатомический театр» – «одноэтажное с высоким потолком здание, фасадом на Фундуклеевскую улицу» [там же]. Несмотря на то, что учебный год ещё не начался, и в самом университете, и в анатомическом театре было полно студентов старших курсов, которые уже жили своей слаженной привычной жизнью, неизменной частью которой были шутки над неопытными первокурсниками. Наш мемуарист при первом же столкновении со старшекурсниками сразу познакомился с одной из них: группа из пятнадцати студентов, увидев Зорина и удостоверившись, что он будущий медик, «...с громким хохотом втолкнули меня, – вспоминал автор, – в открытую дверь и быстро захлопнули её. Меня сразу охватила холодная дрожь и как бы оцепенение... Открыв потом глаза, вижу: по-над тремя стенами на широком... оцинкованном слегка покато помосте лежат в беспорядке разные человеческие трупы в одиночку и кучами, одни ещё не резаные, другие уже начатые; там горка рук, там – ног; там – несколько отпрепарированных человеческих черепов; на окне в раскрытом гробике лежит ребёночек; там стоят две урны, наполненные трупной жидкостью, кровью; на одной висит кусок человеческой кожи и торчит какая-то длинная кость. За дверью – тихий шёпот. Постоял я минуты четыре» [там же]. Шутники решили посмотреть на состояние неопытного и открыли дверь. Зорин вышел «с кислотоватой улыбкой» и «некоторым торжеством». Его мужество всем понравилось, шутники поздравляли его с «первым экзаменом» и рассказывали о своих прежних выходках и реакциях испытуемых: «...утром, до моего прихода, ...одному новичку-студенту эта группа устроила "экзамен", подобный моему... бедняга от страха хватил через помост прямо через окно – во двор и там распластался, так что пришлось приводить его в чувство» [там же].

Шутили студенты Киевского университета и над своими «высокими», по выражению М. Г. Зорина, преподавателями, особенно если замечали за ними какую-нибудь слабость. Особенно часто такие шутки практиковали на экзаменах, создавая удобные случаи для тех, кто не был готов отвечать. Так, профессор, преподававший неорганическую химию, любил вздремнуть во время экзамена. М. Зорин пришёл, хорошо подготовившись, и стал отвечать первым (билет

достался о свойствах йода и его применении). Заметив, что преподаватель борется со сном, он нарочно стал говорить размеренным голосом, постепенно понижая его, и усыпил преподавателя. Профессор проснулся только от удара головой о стол и, не зная, что и как рассказывал проказник, поставил ему «хорошо». Шутку подхватила вся группа. Когда Зорин вышел, сел отвечать следующий студент, плохо знавший свой билет о свойствах брома и хлористого натрия. Его знаний всё же хватило на то, чтобы снова усыпить экзаменатора, а далее он стал рассказывать о йоде то, что запомнил из ответа Зорина, и делал это, пока профессорская голова не коснулась стола. Проснувшийся услышал бойкий рассказ о йоде и, не помня, что было в билете, также поставил «хорошо». Таким образом, на хорошую оценку смогли сдать все студенты группы [1, л. 77].

Киевские студенты использовали и так называемые ныне «альтернативные» способы сдачи экзамена. Взятки в то время давались не преподавателю, а «педделю» – служителю, который обеспечивал техническое сопровождение ведущему преподавателю и присматривал за поведением студентов. В его обязанности входило раскладывать билеты перед экзаменом, чем он и пользовался, продавая студентам «места» того или иного билета. Стоимость «места» составляла от 3 до 10 рублей, то есть достаточно дорого, если учесть, что месячная стоимость квартиры составляла 6 р. Чаще всего злоупотреблял служителем, сопровождавший профессора богословия. Профессор успел поставить нескольким группам только хорошие и отличные оценки, удивляясь необыкновенным познаниям студентов, раньше не отличавшихся интересом к его предмету, прежде чем догадался о причинах такой осведомлённости в вопросах богословия [1, л. 79].

Были и постоянные, то есть возникавшие не ситуативно, как в случае с профессором неорганической химии, шутливые способы сдачи экзаменов, основанные на точно подмеченных недостатках и слабостях профессуры. У М. Г. Зорина был друг – студент-филолог Петя, который уже несколько раз сдавал экзамен по истории и не мог сдать, пока ему не сообщили «верный» способ. В киевском университете училось немало представителей знати и городских богатеев. Эти студенты звались «белоподкладочниками», так как являлись на экзамены в парадной студенческой форме – шитом золотом зелёном сюртуке на белой подкладке при шпаге и в белых перчатках. Пете сообщили, что появление перед несговорчивым профессором в таком виде моментально избавит его от последующих переэкзаменовок, так как преподаватель видит в ношении этой формы проявление патриотических чувств, верность монархии и русским традициям. Увидев такой мундир, преподаватель прощает любое незнание и назначает «для проверки» только одно задание – произнести полностью большой императорский титул (с перечнем всех регалий, который ввиду громоздкости редко употреблялся в повседневном обиходе). Петя решил во что бы то ни стало использовать такую возможность. Однако такие мундиры были редко у кого из студентов. Для парадных случаев большинство из них обходилось повседневным мундиром – синим или зелёным с голубым кантом,

который хотя и был не у каждого, но его легче было найти у товарищей. Самым ходовым вариантом одежды у киевских студентов была серая тужурка. Петя нашёл-таки заветный белоподкладочный мундир у еврея – хозяина буфаторской лавки на Подоле и взял его напрокат на два дня за 3 рубля. Появление его в таком виде заметно порадовало верноподданного профессора, но на все предложенные вопросы Петя отвечал смущённым молчанием, прикидываясь совершенно ничего не знающим. Преподаватель засуетился, начал вздыхать, извиняться, что не сможет поставить даже «тройку», но, наконец, спросил Петю о титуле государя. Шутник радостно и торжественно начал произносить титул, а «...профессор – это чудище – начал медленно и торжественно подниматься сам и поднимать за руку товарища» и «оба они (чудище и студент) всё поднимались и к окончанию титула оказались стоящими на цыпочках» к большому удовольствию Зорина и всей толпы, наблюдавшей эту сцену в щель за дверью. Петя получил «хорошо» [1, л. 80]. Правда, как вспоминал мемуарист, «мы ушли с каким-то неприятным осадком на душе [там же].»

Частью повседневной жизни киевского студента начала XX в. была постоянная забота о хлебе насущном, особенно для тех, кто не мог рассчитывать на помощь из дома. М. Г. Зорин был одним из таких студентов. Он постоянно заботился о пополнении своих доходов и делал это достаточно удачно, о чём подробно рассказал в мемуарах.

Приехав в Киев с 40 рублями золотом, Михаил быстро понял, что надолго их ему не хватит. Уже через несколько дней он стал искать работу, желая устроиться репетитором. На его объявление пришло сразу пять приглашений, что говорит об острой нехватке и востребованности репетиторов в Киеве того времени. Зорин принял все, но по-настоящему выгодным из них было приглашение от директора Музыкального училища (на Александровской улице) за 15 рублей в месяц готовить к поступлению в гимназию его сына и дочь. В семье директора к репетитору относились тепло: «Часто предлагали мне разделить с ними ужин, вечерний завтрак (так в тексте – *И. М.*) или выпить: кофе с молоком и булочками или просто выпить кипячёного молока» [1, л. 62].

После студенческих волнений 1905 г. университет был временно закрыт, и студент-второкурсник Михаил Зорин оказался не у дел. Подошло к логическому концу и его репетиторство в семье директора. Он остался и без работы, и без учёбы, но уезжать из Киева не собирался. Удача и тут не оставила его. Уезжавший на время прекращения занятий товарищ, оставил ему свою работу в семье инженера – начальника 2-й дистанции Киевского округа речных путей сообщения [1, л. 68], которая состояла в следующем: уже привычная подготовка детей в гимназию (опять мальчика и девочки) и присмотр за хозяйкой дома, матерью этих детей. Женщина была наркоманкой («кокаиристкой»). «Она была дочерью какого-то высокого сановника Пашинина, близкого к царскому Двору Николая II. Выполнение последнего предложения для меня, – вспоминал М. Г. Зорин, – было более трудным, так как жена этого инженера, ещё будучи воспитанницей какого-то "Института благородных девиц" в Петербурге, была

очень своенравной и уже в то время (по рассказу мужа) была хорошо знакома с наркотиками, долго лечилась от этого недуга, вышла замуж и родила двоих детей... Однако за последние четыре года вновь стала кокаинисткой – будто после того, как пожилой их врач (в Гомеле) неосторожно и неоднократно писал ей рецепты с кокаином» [там же]. В задачу М. Зорина входило мешать ей принимать кокаин и оказывать ей первую помощь, так как на почве наркомании она страдала кровотечениями, рвотами и обмороками. Как все наркоманки, она находила всё новые и новые способы добывать наркотик и принимать его. В короткие сроки Михаил ознакомился со всеми её приёмами по добычу и употреблению кокаина. Она доставила студенту немало хлопот, оставшихся в памяти и спустя десятки лет. «Кроме того, она вообще была особой аморальной», – делал заключение М. Зорин, так как кроме наркомании она давно пристрастилась к зоофилии, и в его обязанности входило ещё и мешать её уединяться со своим псом [там же]. Неизвестно, долго ли смог бы выдерживать общение со своей подопечной благонравный мемуарист, никогда не сталкивавшийся с чем-либо подобным в своём провинциальном Екатеринодаре, но муж вскоре отослал её в поместье к родителям. Он предложил студенту поступить «... в качестве фельдшера и помощника техника» на период речной навигации на шаланды обслуживать «карчевщиков», извлекавших из Днепра карчи – коряги, смытые рекой с берегов и угрожающие судоходству [1, л. 69].

Мемуарист уже в юности отличался умением ладить, не конфликтуя, и общаться по-свойски с самыми разными людьми. Хотя Зорин и не любил «бюрократическую» публику в доме инженера, скорее всего, именно эта работа и это знакомство позволили ему устраивать и в дальнейшем свою жизнь и обеспечивать себя «не пыльной» работой, приносящей стабильный доход. Михаил Георгиевич активно и с толком использовал наработанные светские связи. К осени он получил очень выгодное предложение – присматривать за полусумасшедшим стариком-«миллионером» Петром Александровичем Григоровичем-Барским, которого жена и дети отстранили от дел, обеспечив ему полный комфорт. Михаил выполнял при старике обязанности компаньона, безбедно живя в его доме. Этот период своей жизни он считал, видимо, достойным особого внимания и поэтому посвятил ему девять глав своих воспоминаний. Автора занимали и подробности психического состояния старика, и быт его семьи, и поведение её членов, занятия и развлечения обитателей дома № 40 по Крещатику. Всё это в значительной степени определяло повседневную жизнь М. Зорина. В его обязанности входило постоянное успокоение старика, который мог разволноваться из-за ничтожного пустяка, утешать его и отвлекать от сцен и слов, вызывавших огорчение, сопровождать его на прогулках по городу в экипаже, реквизируя запасы шоколада, которые старик пытался создать в обход врачебному запрету на его употребление. Вскоре студент Зорин приноровился и к нраву своего подопечного, и к распорядку жизни в доме. Жена Петра Александровича Софья Львовна пыталась настоять на обязательном присутствии Зорина на светские вечерах и постоянном ношении полупарадного студенческого мундира, но ему удалось отбиться от этой чести

(после пребывания в семье инженера он с предубеждением относился к завсегдатаям большого света Киева) М. Г. Зорин за свои услуги получал 100 рублей в месяц, живя в доме П. А. Григоровича-Барского на всём готовом. Ему разрешалось ходить по своим делам и покидать старика вечером, если тот засыпал рано. Михаилу Георгиевичу купили все принадлежности гардероба, чтобы он мог в приличном виде сопровождать главу семейства, в обязанности домашней прислуги входило обслуживание М. Г. Зорина наряду с другими членами семьи. В доме к нему относились уважительно и называли по имени-отчеству, в отличии от прислуги, которую звали просто по имени. Узнав поближе Петра Александровича, студент заметил, что его легче всего успокоить, напомнив ему о его заслугах и орденах, которыми тот был награждён, о его богатстве, о его блестящем положении в киевском обществе. Явная лесть очень успокоительно действовала на старика, даже если он был чем-то сильно расстроен или разгневан. Также им было замечено, что иногда Пётр Александрович не знает, чем себя занять и приходит от этого в расстройство. Михаил Георгиевич же следил за тем, чтобы «барину» не мешали в его занятиях, которые сводились к следующему. Камердинер Иван по приказу Софьи Львовны нарезал шпагат на верёвочки небольшой длины, завязывал на них узлы и разбрасывал их по дому. Старик, чувствуя себя при деле и хозяином дома, ходил и несколько дней собирал эти верёвочки, ворча про неаккуратность слуг и бесхозяйственность супруги, которая не сохраняет столь нужные вещи в должном порядке. Собрав обрезки, он ещё несколько дней развязывал на них узлы и сортировал их в своём кабинете, что явно его развлекало [1, л. 86].

Михаил Зорин предлагал скучающему миллионеру более содержательные развлечения, что было интересно и ему самому – посещение храмов и монастырей, где можно было любоваться предметами старины, иконописью, архитектурой и слушать духовные песнопения, большим поклонником которых был молодой студент. В обществе Петра Александровича юноша беспрепятственно проходил везде, где ожидал найти для себя новые впечатления и открытия. Так, он посетил Киево-Печерскую лавру и её знаменитые пещеры, оставив в мемуарах подробнейший отчёт в несколько страниц об увиденном [1, л. 87–90].

Прожив подольше в доме Григоровичей-Барских, М. Зорин столкнулся и с выполнением других, неприятных для него обязанностей, связанных с присмотром за стариком. Приходилось, например, ловить своего подопечного по ночам, когда «запасшись серебряным целковым, миллионер хотел тихо и незаметно... прокрасться чёрным ходом по лестнице на третий этаж – к спавшей после трудового дня их домовой ещё молодой прачке и купить за целковый её ласки и тело» [1, л. 91]. Впрочем, злключения компенсировались приятными моментами. Одним из них было знакомство с младшим сыном старика – Владимиром Петровичем Григоровичем-Барским, выпускником Лейпцигской консерватории. Неравнодушный к музыке и пению, Михаил Георгиевич вместе с семьёй хозяев с интересом ожидал его приезда. Его ожидания оправдались: «Насколько я тогда понимал игру на виолончели и скрипке, настолько я

относился отрицательно к игре на пианино или рояле. Только игра вот этого артиста Володи впервые раскрыла мне возможную прелесть в игре и на клавишных инструментах» [1, л. 92]. Именно повседневное общение с Володей и его домашние концерты помогли Зорину открыть новую для себя страницу музыки и дополнить свой жизненный мир новыми образами.

Неотъемлемой частью жизненного мира самостоятельного молодого человека являются его представления о любви и возможности удовлетворения потребности любить. Для мемуариста с его склонностью к патриархальным нравам любовь мыслилась только в одном варианте – непременно жениться на той, которую он сможет полюбить. Во времена своей студенческой жизни в Киеве М. Зорин полагал, что «связывать себя любовью к женщине и стать женихом и мужем я даже боялся, так как в то время в моей голове роились мысли об учёбе, о труде, о свободе, о Революции и прочее такое» [1, л. 66]. В связи с этим он избегал близкого общения с девушками, которые могли стать для него потенциальными невестами. Одной из них и была Ната, учительница, дочь его квартирной хозяйки, у которой он жил первое время по приезде в Киев. Михаил долгое время просто не замечал влюблённости Наты. Он охотно проводил время с ней как с другом: принимал от неё и её матери приглашения на чай, когда можно было провести вечер с этими женщинами «за приятной скромной беседой» [1, л. 65], изредка ходил с Натой в драматический театр имени Соловцева, ещё реже гулял с ней вечером, но, как он вспоминал потом, «я же ничего "такого" с ней не позволял и не давал никакого повода к особой интимности» [там же]. Михаил замечал, что девушка встречает его по вечерам у калитки, но не придавал этому никакого значения. Ната принесла ему три свои лучшие фотографии и предложила выбрать одну на память. Он сказал ей, что хороши все, но ему они без надобности. Мемуарист вспоминал, что тогда он «...наотрез отказался, так как не хотел быть обязанным» [там же]. Конечно, он заметил, что огорчил девушку, но остался непреклонен. Ната решила в последнее средство, чтобы привлечь его внимание. Однажды после совместной вечерней прогулки, когда они «расстались по-хорошему», влюблённая девушка пробралась к нему в комнату, когда убедилась, что несговорчивый студент лёг спать. Михаил ещё не спал, «...глядя на ласкавший меня, – писал он на склоне лет, – свет луны» и меньше всего думал о своей спутнице, когда вдруг увидел «...по полу, на лунном блике движущуюся... круглую тень» и услышал ласковые слова, обращённые к нему. Он увидел дочь хозяйки, которая «...в одной сорочке, с распущенной длинной косой густых волос, напомнившую в этот момент "фею"». Молодой человек, целомудренно набросив на себя простынку, «...нежно и ласково взял её за плечи и, несмотря на её будто умоляющие глаза и... вздохи, ...начал тихо и настойчиво умолять её оставить ... и уйти. ...Ната вышла в коридорчик» [1, л. 66]. Михаил повёл себя вполне в молодёжных традициях, распространённых в разночинских кругах того времени, где любовь считалась излишне сентиментальным и ненужным чувством и признавалась только как физиологическая потребность. На первом месте для образованного человека стояла не личная жизнь (в том числе и любовь), а обще-

ственная. У автора воспоминаний, в тот момент, видимо, любовь как чувство, обязывающее к браку, воспринималось исключительно как обуза (вопрос о физиологической стороне вследствие воспитания им просто не рассматривался). Он предпочёл отказаться от Наты.

Для девушки этот отказ закончился печально. Она раздобыла у своего старшего брата-часовщика кусочек цианистого калия, использовавшегося им в технических целях, и принесла студенту, не напоминая о своём ночном визите. Ната сказала, что не знает, что это за «камышек», и просит определить его по учебнику [1, л. 66]. Михаил, желая хоть чем-то возместить ей свой ночной отказ, забыл про подготовку к зачёту и взялся за идентификацию принесённого вещества. Он долго не мог с этим справиться, но к двум часам ночи всё же смог установить, что это цианистый калий. Ему оставалось проверить его на вкус, но, понимая, что в его руках яд, он долго не решался это сделать. Как писал мемуарист, в тот момент он «...вспомнил о самоотверженном поступке ради человечества знаменитого Коха» и поэтому пришла мысль, что он тоже «...должен быть самоотверженным и бесстрашным» [1, л. 67]. Как истинный представитель своего времени и поколения, М. Зорин был склонен подражать своим кумирам, видя в них героев, страдающих и борющихся за светлое будущее всего человечества. Подвиги, вымышленные и реальные, во имя страдающего человечества были отличительной чертой молодёжи начала XX в., сделав эту возрастную группу поистине главным поставщиком активистов всех трагических и величественных событий первой половины XX в. Михаил Зорин ещё не став прагматиком, не размышляя о смысле, последствиях, дивидендах своего «подвига», попытался попробовать злополучное вещество на вкус, но почувствовал сильный удар по руке и выронил «камышек». В этот же момент погас свет. Когда ему удалось вновь зажечь лампу, в комнате никого не было. С трудом отыскав цианистый калий, он оставил его на столе, собираясь показать профессору [1, л. 67]. На следующий день, вернувшись из университета, Михаил не нашёл его на месте. Он обратился к Нате с вопросом, но та сказала, что её брат забрал его обратно. Через два дня молодая учительница отравилась цианистым калием и скончалась на глазах автора мемуаров. Михаил пытался оказывать ей помощь до последнего, но доза была слишком велика. На следующий день состоялась судебно-медицинская экспертиза в анатомическом театре при университете. Михаил присутствовал при ней в страшном волнении. Студенты и профессора обратили внимание на его бледность и необыкновенную взволнованность, и ему пришлось рассказать о случившемся, повторяя то, что он уже сказал следователям. Весьма показательна была реакция аудитории, о которой вспоминал М. Г. Зорин: «...одни называли меня дураком за то, что я "не воспользовался случаем", большинство же говорили: "Нет! Этот коллега с большой волей и честно поступил, тем более, что он первокурсник!"» [1, л. 68]. Вскрытие показало, что несчастная действительно была самоубийцей и девственницей. Сам Зорин «ходил как пришибленный» и его «товарищи, старые и новые, даже опасались» за его здоровье [там же]. Пребывание в своей комнате стало для него пыткой («обстановка в моей ком-

нате сильно меня угнетала и даже ночами стал плохо спать»), поэтому мемуарист вскоре переменял квартиру. Эта история неразделённой любви, видимо, сильно повлияла на него. Замкнутым человеком он не был и после этого печального события всё же не избегал близкого общения с дамами. Однако это событие отразилось на его восприятии женщин и отношения к ним. Они в его мемуарах предстают либо как преданные матери и хозяйки (пожилые – всегда с эпитетом «бедные»), либо как отвратительные падшие существа («кокаи-нистка», например), либо пациентки, к которым он как мужчина относился индифферентно.

Студент начала XX в. не был бы человеком своего времени, если бы совершенно никак не высказывался бы в воспоминаниях о революционных событиях в России. Живя в большом городе и обучаясь в крупном университете, М. Зорин пытался рассказать о месте идей социализма и революционной борьбы в своей повседневной жизни. Он вспоминал, что ещё в гимназические годы «увлекался» социализмом и кое-что «почитывал», но никакого собственного понимания этих идей или о прочитанном он не писал. В его круге чтения были тогда Дарвин и Чернышевский [1, л. 58]. После приезда в Киев он получил возможность более открыто говорить о своём «увлечении», но Зорин вспоминает об этом с плохо скрываемой иронией: «Кроме того, я, проповедовавший всем встречным блага "социализма"...» [1, л. 62]. Он пытался представить себя человеком, которого уважают и принимают именно за «взгляды», по его собственному выражению. Так, Зорин уверяет, что пользовался хорошим приёмом и сочувствием в семье директора музыкального училища именно благодаря своим политическим убеждениям: «В семье директора мне симпатизировали, особенно когда узнали, из какой я семьи и каких взглядов. Часто предлагали разделить с ними ужин...» [1, л. 62]. «Взгляды» как-то напрямую соседствуют у мемуариста с повседневными, далеко не революционными ситуациями и материальными благами. Постоянно говоря о людях, имевших вес и положение в киевском обществе, живя среди них, Зорин пытается показать свою «классовую неприязнь» в отдельных фразах, хотя в целом всё повествование свидетельствует об обратном в его взаимоотношениях с людьми этого круга.

Оказавшись на студенческих сходках, которые привели к саботированию учебного процесса в университете, М. Г. Зорин активного участия в них не принимал, революционных речей не произносил, агрессивных действий против служителей и преподавателей университета не предпринимал, солдатам и жандармам, вызванным для наведения порядка, сопротивления не оказывал. Поэтому во время судебного разбирательства по поводу застигнутых в аудиториях студентов, участвовавших в университетских массовых беспорядках, Зорин был среди тех, кого полностью оправдали и позволили вернуться к занятиям через два года, на которые Киевский университет закрыли из-за тех самых беспорядков. Во время вынужденного перерыва в занятиях мемуарист, по его воспоминаниям, находился во вполне благонадёжной среде городской верхушки и занимался вполне мирными делами – обучал детей, старался от-

вратить жену хозяина от наркотиков и составлял компанию находящемуся не у дел полусумасшедшему «миллионеру». Свой досуг он посвящал творческой деятельности, о чём будет сказано ниже. Эта деятельность подозрений у полиции также не вызывала. Таким образом, если М. Г. Зорин и попадал в гущу революционных событий, то скорее как пассивный свидетель. Однако совершенно устранившись от событий, будучи юным любопытным студентом, Михаило, разумеется, не удалось – он был подлинно человек из народных масс. Революционные события для него были выходом во внеповседневную реальность.

Осенью 1905 г. в Киеве произошла массовая демонстрация, в которой принял участие и Зорин вместе с другими «универсантами и политехниками» [1, л. 93]. Долгое время он с товарищами слушал зажигательные речи в стороне от основной колонны демонстрантов около городской Думы, но потом они влились в колонну, увлечённые общим энтузиазмом. Мемуарист вспоминал: «Энтузиазм дошёл до того, что некоторые, не имея флага, просили соседей расколоть или расщепить своё древко с флагом вдоль и одолжить эту половинку её на флажок, а женщины с удовольствием отрывали от своей красной сорочки кусок для флажка» [там же]. Зорин тоже обзавёлся флажком таким способом и пробрался к «...головной части демонстрантов – как раз против здания Думы – перед её балконами» [там же]. В самый разгар митинга появилась полиция и над «...головами раздалась одна, другая пулёмётные очереди» [там же]. Полиция требовала от демонстрантов разойтись, но «людская масса, не двигаясь, бесстрашно стояла не месте, продолжая слушать...» [там же]. Вслед за полицией появились казаки с плетью. Была открыта стрельба по демонстрантам. Зорин вспоминал: «Но так как все до этого момента стояли столь густо, что трудно было попятиться назад, некоторые, прячась за впереди стоявшими, поприсели, то многие из убежавших, пятась назад, спотыкались о задних, а на них – впереди стоявшие, а на последних, потеряв равновесие, – следующие... из демонстрантов образовалось несколько валов. Мне самому пришлось в суматохе перелазить на животе через один такой живой людской вал» [1, л. 94]. Зорин вслед за толпой ринулся к ближайшей гостинице, где демонстранты старались укрыться от выстрелов и казачьих плетей. Были раненые и насмерть перепуганные женщины. Автор мемуаров, который никогда не митинговал и не вёл за собой толпу, тут оказался на своём месте – почти не имея никаких медицинских средств, он стал вместе с другими студентами-медиками оказывать помощь раненым и успокаивать дам (их было немало на демонстрации, наряду с фабричными работницами и служанками) [там же]. Ночь ему пришлось провести в гостинице вместе с другими участниками шествия, так как на улице свирепствовали черносотенцы [там же]. На рассвете, покинув гостиницу, М. Зорин стал пробираться к дому Григоровича-Барского, где тогда жил. Избиения на улицах продолжались и в предрассветные часы: «Слышу – за углом улицы, по которой мне скоро надо идти домой, раздаются стоны и крики: "За что же вы бьёте? Караул! Ох! Помогите!"» [там же]. Ему уже почти удалось подойти к дому, где он жил и служил, когда он наткнулся

на группу черносотенцев, но видя, что сворачивать некуда, врезался в их группу. Опешившие погромщики растерялись от его демонстративного поведения, и, замерев, позволили ему оторваться шагов на тридцать, и лишь тогда спохватились: «Что ж мы пропустили сицилиста? Дык вон побежал студент!!!» [там же]. Кого они имели в виду, было совершенно ясно – Зорин был в новенькой студенческой тужурке с форменными пуговицами. Погнавшиеся за ним черносотенцы швыряли в него камнями, но догнать не успели – их первоначальное замешательство позволили Михаилу добежать до дверей дома, которые успел открыть перед ним барский камердинер Иван, не спавший в ожидании его всю ночь [1, л. 95].

Участие в демонстрации на его положение в доме Григоровича-Барского никак не повлияло, несмотря на то, что он поделился со своими работодателями впечатлениями от увиденного и услышанного. В последующие годы М. Г. Зорин более не участвовал ни в каких «неблагонадёжных» мероприятиях и благополучно закончил университет, а в 1914 г. ушёл офицером-медиком на Юго-Западный фронт.

Жизненный мир образованного молодого человека начала XX в. включал в себя не только будничные заботы, но и стремление к выходу за пределы повседневности, например, через приобщение к творчеству. М. Г. Зорин был, несомненно, человеком одарённым и ему невозможно было представить свою жизнь без увлекавших его музыки и пения. Музыке он уделял не меньше внимания, чем медицине, посещал концерты, оперу, богослужения в храмах, где были прекрасные хоры. В самом начале своей студенческой жизни Зорин по конкурсу прошёл в студенческий хор, организованный из учащихся университета и Политехнического института под руководством хормейстера Злобина [1, л. 72].

Для человека не из артистического мира концертная деятельность – это выход за пределы повседневности. Публичная демонстрация своих возможностей и своего выхода из повседневности рождает ощущение собственной значимости, уникальности, востребованности. В жизненном мире студента М. Зорина его деятельность хориста занимала немаловажное место. Спустя десятки лет, вспоминая события своей творческой деятельности, М. Г. Зорин сообщает массу сведений об этой важной для него составляющей своего жизненного мира. Известно, что наиболее значимым и соответственно более запомнившимся событиям своей жизни мемуаристы уделяют больше места в своих произведениях и пишут о них с большей степенью подробности. Так, Зорин своей концертной деятельности посвящает четыре главы [1, лл. 72–77], своему участию в революционных событиях – только две [1, лл. 72, 93–95], а студенческим волнениям – одну [1, лл. 63–65]. Участие в концертной деятельности хора для М. Г. Зорина было богато жизненными наблюдениями и впечатлениями, переплетавшимися с его повседневной жизнью.

Один из первых концертов, о которых вспоминал мемуарист, хористами был дан в Кирилловской больнице для тихих душевнобольных. Студенты исполнили вокальные произведения Мендельсона и Рубинштейна. Больные

тепло встречали артистов. М. Г. Зорину больше всего запомнились не только свои впечатления, но и люди, с которыми ему пришлось познакомиться. Среди прочих была одна женщина-пианистка, которая захотела выступить вместе со студентами. Во время выступления она стала менять одно произведение за другим, пока её не прервали через восемнадцать минут [1, л. 73] и не увели под руки со сцены, подарив ей цветы и лакомства. Оказалось, что женщина – пациентка больницы, бывшая известная пианистка, «...помешавшаяся на музыкальной почве» [там же]. Михаил Зорин и впредь принимал участие в благотворительных концертах в Кирилловской больнице.

Однако основную часть представлений хор давал платно, гастролируя по городам Украины. Для Зорина, ряд лет не получавшего помощи из дома, это был ещё один из видов заработка. И в то же время это был и шанс хотя бы на время отвлечься от однообразной повседневности. Его работодатели, видимо, ценили его певческие способности и беспрепятственно отпускали его в такие поездки, тем более что концерты давались, как правило, в Благородных собраниях или в городских управах (в местах вполне «благонадёжных»). Одной из таких памятных поездок для Михаила стало его путешествие в город Нежин, где их принимало нежинское дворянство. Хотя в начале 60-х годов XX в. мемуарист писал об этом с иронией, но даже сквозь насмешку советского человека чувствуется то удовольствие, которое получил молодой человек от этой встречи, счастье признания собственного таланта и таланта товарищей в кругу доброжелательной публики. Хор из восьмидесяти человек был встречен ещё на станции, где в здании вокзала им приготовили угощение и встречу с нежинскими дамами. Для хористов среди зимы нашли цветы, что особенно поразило Михаила Георгиевича [1, л. 74]. Студенты, сидя за столом, тут же исполнили «Гаудеамус».

В город со станции их доставили на тройках и разместили в гостинице. После вечернего выступления хора для студентов в Благородном собрании устроили бал. Зорин не без удовольствия замечал, что присутствие киевских студентов-хористов заставило ретироваться местный хор из учащихся лицей, которые не выдержали состязания в исполнении песни «Зозуля» и покинули только что открывшийся бал. Во время концерта «зал был переполнен публикой до отказа, без конца аплодисменты и сплошная овация» [1, л. 75]. Михаил Зорин и его товарищи, чувствуя свой успех, на каждый гром рукоплесканий и «бис» «...вместо повторения пели всё новые, не указанные в программе, номера» [там же]. Радость от ощущения творческого подъёма и полного успеха завершилась их участием в бале, который «...длился почти до утра. Посетители и мы остались друг другом довольны» [там же]. Последовавшее за нежинским концертом выступление в Курске также было успешным и оставило счастливые воспоминания у Зорина. Он с явным удовольствием вспоминал об успешном выступлении, об участии в танцах с местными барышнями. Во время бала, по его словам, «выполнены были, кажется, все танцы того времени – недоставало только украинского гопака, да русского камаринского» [1, л. 76]. Многих хористов курские дворяне приглашали на вечера в свои дома, где

каждый демонстрировал своё искусство уже индивидуально [там же]. Через несколько счастливых дней киевский студенческий хор покинул Курск, тепло распрощавшись с принимавшим его дворянством. Экономически поездка оказалась выгодной: «сбор был очень хороший» [там же]. Хор под руководством Злобина, по свидетельству мемуариста, побывал с успешными выступлениями в Полтаве, Лубнах, Жмеринке, Бердичеве и других городах Украины [там же].

Такой творчески одарённой личности, каким был М. Г. Зорин, трудно было удовлетвориться только запланированными концертами, учёбой и работой ради хлеба насущного. Он с тремя своими товарищами из хора снимал квартиру в пятиэтажном доме на углу Крещатика и Большой Васильевской улицы. Они устраивали «домашние» концерты прямо в подъезде своего дома «...с большой отделанной под мрамор лестницей с широкими невысокими ступеньками и изящными на ней до пятого этажа перилами» [там же]. После занятий и вечернего чая квартет «тихо, плавно» запевал «Вечерний звон» [там же]. Население подъезда очень любило это пение и немедленно выбиралось на лестничные площадки: «Облокотившись на перила и подняв вверх головы, а некоторые при этом даже с открытыми ртами, по-видимому, с удовольствием начинали слушать наше пение...», – писал мемуарист. В 60-е годы, записывая свои воспоминания об этих творческих вечерах, М. Г. Зорин делает неожиданный «политический» вывод: «Подобные концерты мне вспоминаются потому, что они до некоторой степени указывали на всё возрастающие симпатии общества к нам, студентам, и вообще на растущую демократизацию его» [1, л. 77]. Правда, в начале XX в. единственным наблюдаемым результатом, судя по записям самого же мемуариста, после этих концертов были «сюрпризы» от отнюдь не демократичных жителей дома: «пирожные, конфеты, куски торта, домашние пирожки и т. д.», сопровождаемые благодарностями студентов и их уверениями, что «мы четверо пели не из-за пирожков, а вместо отдыха после занятий» [там же].

Жизненный мир киевского студента-медика М. Г. Зорина, состоявший не только из непрерывно меняющейся повседневности, обусловленной экономическим положением юноши и его социальным окружением (киевская элита), но и выходов за её пределы (постоянное участие в музыкальной жизни города и студенчества), даёт картину политических, социальных и экономических предпочтений. А. Ю. Рожков говоря о маргинальном положении юношества в обществе, отмечал, что именно оно мешало молодёжи «интегрироваться в социальную систему», что «формирует у неё определённый комплекс неполноценности» [4, с. 11]. Однако, анализируя жизненный мир М. Г. Зорина, мы обнаруживаем высокую степень стремления покончить со своим «маргинальным» состоянием и занять место в определённых общественных кругах. Своё будущее студент явно связывал с элитой Киева, в среде, в которой он находил удовлетворение своих духовных и материальных запросов, не питая в то же время враждебности к «простым» горожанам, с которыми умел ладить. Позднейшие политические убеждения, которые сформировались в советское время, заставили мемуариста «подправить» свои воспоминания о днях юности,

внося в них «революционный» элемент. Однако структурно-функциональный метод в описании жизненного мира студента М. Зорина, отображённого в тексте, позволяет сделать вывод, что это взгляд из тогдашнего советского настоящего в дореволюционное прошлое, лишённое активной революционной деятельности, когда мемуарист был лишь свидетелем и невольным участником политических событий. Анализ жизненного мира мемуариста позволяет не только понять его ценностные и социально-политические предпочтения, но и получить представления о способе конструирования исторической реальности человеком XX в. под влиянием повседневных обстоятельств времени создания мемуарного произведения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Государственный архив Краснодарского края. Ф. Р-1432. Оп. 1. Д. 2. 135 л. Рукопись воспоминаний врача М. Г. Зорина (1880–1943).
2. *Медушевская О. М.* Теория и методология когнитивной истории. – М.: Издательский центр РГГУ, 2008. – 358 с.
3. *Михайлов А. В.* «Ангел истории изумлён...» // – М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 871–875.
4. *Рожков А. Ю.* В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов. – Т. 1. – Краснодар: Перспективы образования, 2002. – 406 с.

© 2012 г., Т. Ю. Федина
(г. Краснодар, Россия).

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ «ПРОСВИТЫ» В КУБАНСКОЙ И ДОНСКОЙ ОБЛАСТЯХ

Взаимосвязь всеукраинского просветительского движения и «Просвит» на Юге Российской империи, является одной из малоисследованных тем в исторической науке.

На Кубани в период революции 1905–1907 гг. власть проявляла лояльность ко многим направлениям деятельности украинской общественности, что объяснялось этническим составом населения Кубанской области, преобладанием в нем украинцев, в том числе и в администрации. В первую очередь лояльность власти проявлялась ко всему, что было связано с именем Т. Г. Шевченко.

На фоне активного участия украинской интеллигенции в культурной жизни Кубани 3 июня 1906 г. в Екатеринодаре открылось общество «Просвита» – вслед за открытием этих обществ в малороссийских губерниях. Согласно его уставу, утвержденному начальником Кубанской области, целью общества были широкие просветительские начинания: устройство школ, лекций, кур-

сов, музеев, приглашение лекторов для поездок по области и т. д. Кроме того, задачей «Просвиты» являлась поддержка книгоиздательств, устройство собственных книжных киосков и рассылка агентов по распространению украинской литературы. Общество имело право назначать стипендии талантливым представителям из народной среды. Средства «Просвиты» формировались из членских взносов, при этом сумма взноса определялась размером жалованья, т. е. составляла определенный процент от него. Это обстоятельство позволяло привлечь к деятельности широкие слои населения.

Возглавил Кубанское просветительское общество дворянин С. И. Эрастов. В деятельности правления принимали участие: украинский актер, драматург, журналист В. А. Потапенко, поэт Я. В. Жарко, педагог И. Т. Ротарь, нотариус А. Р. Яловой и др. Правление занималось организацией культурно-просветительской деятельности. Для этого был арендован зал Екатерининской женской гимназии. В нем разместились читальня и библиотека «Просвиты».

Одной из форм культурно-просветительной деятельности кубанской «Просвиты» были музыкальные вечера с участием собственного хора. Кроме того, участники общества устраивали для населения лекции, доклады, вечера, посвященные украинской истории, культуре, памяти выдающихся деятелей этого народа. Так, 16 декабря 1907 г. в зале 1-й екатеринодарской женской гимназии украинской интеллигенцией при участии «Просвиты» был устроен вечер, посвященный памяти Марко Вовчок (1833–1907). Был прочитан реферат о жизни и творчестве украинской писательницы, рассказы и отрывки из повестей, исполнены на сцене «живые картины», иллюстрирующие её произведения [4]. «Просвита» продолжила традицию проведения Шевченковских годовщин, прочно установившуюся на Кубани.

Лекторы «Просвиты», как правило, пытались донести слушателям в завуалированной форме политические лозунги, в первую очередь – идею национальной автономии. В частности, А. Лисовский в лекции, посвященной памяти Н. В. Гоголя, сравнил малороссийский тип с великорусским и польским. В основе великорусского типа, утверждал докладчик, лежит общинное чувство. Малоросс, напротив, любит одиночество, он ленив и мечтателен от природы. Для поляка же характерно «активное чувство личности». В течение тысячелетий великороссы строили сильную государственную власть, «спаянную прочным цементом [...] Внешней красоты в ней нет, угрюмо и мрачно построена она [...] Малороссы же, наоборот, стараются уйти от власти, по пословице "Моя хата с краю", – и свободные элементы, действительно, ушли на Восток, на острова Заднепровья, образовав Запорожскую Сечь» [5]. Подчеркивая особую ментальность украинского народа, с одной стороны, и «угрюмость» монархической власти – с другой, А. Лисовский подводил слушателей к мысли об их несовместимости.

Лидеры кубанской «Просвиты» сотрудничали с местными периодическими изданиями – газетами «Кубань», «Новая заря», на страницах которых они публиковали свои заметки не только о деятельности общества, но и о событиях социальной и культурной жизни региона.

Деятельность «Просвиты», открытой в Екатеринодаре, быстро распространилась в городах и станицах Кубанской области. Благодаря тому, что С. И. Эрастов провёл в уставе общества право открывать филиалы без особых на это разрешений, им были учреждены филиалы кубанской «Просвиты» в городах Темрюке и Майкопе, в станицах Пашковской, Платнировской, Северной, Тихорецкой, Новотитаровской, Каневской, Усть-Лабинской, Пензенской, Уманской, на хуторах Романовском и Зубова Балка.

Кубанское просветительское общество, несмотря на свою самостоятельность, безусловно, тяготело к всеукраинскому просветительскому движению. В своей легальной деятельности оно осуществляло те же просветительские задачи, что и все подобные украинские общественные организации. Однако кубанская «Просвита» была крайне политизирована и поэтому закрыта местной властью уже в 1907 г. Как отмечает В. К. Чумаченко, «причиной разгрома стала подпольная деятельность кубанских "Просвіт", которые фактически являлись легальными структурами черноморского филиала Революционной украинской партии» [5, с. 42]. Тем не менее, нельзя отрицать вклад этой организации в просвещение населения, активизацию культурной жизни региона.

Кубанское общество «Просвита» было восстановлено в Екатеринодаре после Февральской революции. Первый съезд учителей-украинцев в мае 1917 г. призвал перевести преподавание в кубанских школах на украинский язык. Вернувшийся в Екатеринодар С. И. Эрастов вновь обратился к издательской деятельности, но уже от имени общества. В частности, выходила в свет газета «Кубанська зоря», дважды переиздавался «Украинский букварь», печатались сказки для детей, небольшие книжки стихов Т. Г. Шевченко и др.

В ноябре 1918 г. на всей Кубани установилась белогвардейская власть, которая запретила «Просвиту» и издания на украинском языке, гонению подверглась украинская интеллигенция. И это неудивительно. Защитники монархии видели в украинских общественных организациях реальную угрозу целостности России, которую они защищали с оружием в руках.

Украинская общественная организация «Просвита» существовала и в административном центре Донской области – Новочеркаске. О её деятельности свидетельствуют немногочисленные документы, хранящиеся в Государственном архиве Ростовской области, содержащие некоторую информацию о названной организации. Эти документы неизвестны широкому кругу исследователей, поскольку тема украинского движения на Дону всегда оставалась за рамками интересов историков.

О существовании «Просвиты» в Новочеркаске упоминает в 1907 г. журнал «Украина» [4], а также канадское издание, посвящённое истории «Просвит» [3], но никакой познавательной информации эти ссылки не содержат. Обнаруженные нами архивные документы, несомненно, восполняют имеющийся пробел, но, разумеется, не могут дать полной, исчерпывающей картины деятельности этой общественной организации. В первую очередь речь идёт о секретной переписке жандармских управлений – донского областного и харьковского губернского по Юго-Восточному региону [1, ф. 829, оп.

2, дд. 186, 220]. Большая часть писем содержится в деле 186 «Агентурные сведения ДОЖУ и донесения Харьковскому жандармскому управлению о деятельности в г. Новочеркасске организаций "Студенческая громада" и "Просвита"» фонда 829 «Донское областное жандармское управление (ДОЖУ)».

Как известно, с первых шагов своей деятельности все «Просвиты» в России находились под пристальным вниманием полиции. Не стала исключением и единственная «Просвита» на Дону. Как следует из переписки жандармских управлений с грифом «совершенно секретно», за украинской организацией пристально следили, а когда студенты организовали в рамках зарегистрированного общества свою нелегальную «Громаду», то жандармским управлением было «предложено агентуре вступить в легальное общество "Просвита" для более удобного наблюдения за "Громадой"» [1, ф. 829, оп. 2, д. 186, л. 3].

«Просвита» была зарегистрирована Донским областным по делам об обществах присутствием в 1907 году. Учредители организации и её первый председатель нам неизвестны. В вышеназванных документах 1912–1913 годов, хранящихся в ГАРО, указано, что председателем общества в то время являлся служащий Крестьянского поземельного банка Захар Яковлевич Барабаш. В Новочеркасске он проживал с мая 1910 года, в начале своего пребывания учился на бухгалтера. Отметим, что председатель кубанской «Просвиты» С. И. Эрастов также служил в банке (был товарищем, то есть заместителем, председателя правления Екатеринодарского городского общественного банка).

Одним из участников донской «Просвиты» был Дмитрий Михайлович Дьяченко, имевший сапожную мастерскую на углу улиц Барочной и Платовской. Именно в его мастерской, по агентурным данным, собирались члены студенческой «Громады», среди них – слушатели Донского политехнического института, названного в переписке Политехникумом: Цепкало Александр Иванович, 25 лет; Еверский Николай Трофимович, 21 года; Чалый Александр Иванович, 22 лет; Таранов Илья Афанасьевич, 21 года; Тарасов Николай Иванович, 23 лет; Стольниченко Григорий Яковлевич, 24 лет. Все они были приезжие и проживали в Новочеркасске с 1911 года.

Подлинность имён студентов вызвала сомнение у начальника ДОЖУ, и он просил харьковского коллегу оказать помощь в установлении личностей этих молодых людей. Агент «Киевлянин» сообщал, что, по слухам, у студентов, объединившихся в «Громаду», имелась нелегальная литература. Большая часть находилась в доме у сапожника Дьяченко, какая-то часть у самих студентов, а также в помещении «Просвиты» на Барочной улице. Видимо, обнаружив за собой наблюдение, Дьяченко перенёс все документы в свою квартиру, о чём немедленно стало известно полиции. Харьковское ГЖУ уведомило дончан о том, что в станицу Никольскую была выслана нелегальная газета «Правда» – орган украинского союза «Спилка» [Там же, л. 13].

Новочеркасские жандармы считали и легально существовавшую «Просвиту», и нелегальную студенческую «Громаду» чужеродными казачьей среде: «Члены обществ "Просвита" и "Громада" по преимуществу лица при-

езжие. Коренное казачество относится к названным обществам индифферентно» [Там же]. Во всяком случае, такой ответ дал начальник ДОЖУ своему харьковскому коллеге на его вопрос о том, есть ли признаки, свидетельствующие «о захвате известных слоев населения украинским движением». Этот вопрос возник в связи с тем, что, по сведениям Департамента полиции, в юго-западных губерниях наблюдалось «так называемое украинско-мазепинское движение», которое, «опираясь на галицко-австрийскую базу», росло, расширялось и распространялось в Малороссии, принимая «угрожающие размеры» [Там же, л. 12].

Из переписки известно, что общество «Просвита» устраивало вечера в память Т. Г. Шевченко. В частности, такой вечер состоялся 11 марта 1912 года в Зимнем театре Новочеркасска. Помимо участников общества, на вечере присутствовали «другие лица, фамилии коих неизвестны» [Там же, л. 2]. Жандармерия считала ценной информацию о том, на какие цели тратятся деньги, вырученные от проведения памятного вечера. «Киевлянин» обещал добыть эту информацию в течение трёх-четырёх дней, но только 2 апреля смог сообщить, что «вечер дал дефицит 115 рублей» [Там же, л. 5].

Интерес жандармерии к средствам, вырученным «Просвитой» от различных мероприятий, объясняется подозрением, что деньги идут на финансирование украинского национального движения. В деле 220 начальник Полтавского жандармского управления уведомлял начальника ДОЖУ о том, что существующий в Полтаве «малороссийский музыкальный гурток (кружок) ... посылает ссыльным украинцам в Сибирь денежные пособия из заработанных денег гуртка» [Там же, д. 220, л. 4].

Просвитяне, видимо напуганные слежкой, затаились, собраний не проводили. «Работы какой-либо совсем незаметно, – сообщал агент, – ибо каждый занят своим делом, и члены украинских обществ совсем не встречаются» [1, ф. 829, оп. 2, д. 186, л. 6]. К тому же «видные деятели студенческой Громады порезались на экзаменах» [там же]. Поскольку все они были приезжие, предполагалось, что отчисленные студенты покинут город. Тем не менее, студенческая «Громада» в рамках «Просвиты» продолжала существовать и в 1913 году, что следует из документов другого дела [1, ф. 829, оп. 2, д. 220].

Начальник Харьковского ГЖУ посчитал необходимым сообщить в Новочеркасск о том, что харьковская студенческая «Громада» под руководством профессора Сумцова предполагает совершить экскурсию в Киев на сельскохозяйственную выставку. Среди студентов будет делегат от харьковской «Громады» для участия в общестуденческом украинском съезде. Возможно, что студенческая «Громада» в Новочеркасске также могла направить своего представителя в Киев на съезд, но никакой информации об этом нет.

В Новочеркасске жандармерию насторожил тот факт, что «владелец книжного магазина Цынамонов выписывает для реалиста или гимназиста Лебедева "Раду" в количестве нескольких десятков экземпляров. Последний раздаёт газету своим товарищам или знакомым» [Там же, л. 2]. На полях агентурного доноса сделана пометка: «Личность Лебедева выясняется» [Там же].

В том же 1913 году ДОЖУ удалось установить, что «многие члены общества по своим убеждениям принадлежат к украинскому союзу "Спилка" РСДРП» [Там же, л. 3]. Таким образом, подтверждалось то, что общество было создано приезжими для пропаганды среди местного населения украинской идеи.

Итак, можно сделать вывод о том, что новочеркасская «Просвита» служила в качестве прикрытия нелегальной деятельности, в том числе распространения нелегальной литературы среди украиноязычного населения. Эта направленность объединяет донскую организацию с кубанской.

Известно, что большинство «Просвит» на территории России были закрыты в 1910 году. Можно предположить, что само существование новочеркасской «Просвиты» в более поздние годы как раз и объяснялась её незначительной активностью. Долгое время она не привлекала к себе внимания администрации. Интерес жандармерии к этой организации объяснялся тем, что в 1910–1912 гг. просветительское общество внезапно пополнилась приезжими украинцами, прибывшими на Дон для пропаганды украинской идеи.

Аналогичную направленность имела и украинская просветительская организация, созданная в Новочеркасске в 1918 году. В ГАРО хранится дело «О регистрации украинской "Новой громады" в Новочеркасске», датированное 24 января 1918 года [1, ф. 196, оп. 1, д. 5649]. Среди учредителей этого общества встречается имена Александра Ивановича Цепкало (по-прежнему называвшего себя студентом), мещанина Никанора Тарасовича Цынамонова (он также упоминался выше в связи с распространением нелегальных изданий) и Михаила Михайловича Дьяченко, возможно, брата сапожника Д. М. Дьяченко, активного участника «Просвиты». Его имя стоит первым среди учредителей новой общественной организации. В деле имеется устав, определяющий цели общества, средства, за счёт которых оно будет существовать.

Новое общество ставило перед собой задачу «помогать экономическому, культурному и политическому развитию украинского народа на принципах национального самоопределения и способствовать проведению в жизнь всех потребностей украинского народа Донской области» [Там же, л. 1]. Для осуществления этой цели общество могло сотрудничать с другими украинскими организациями в Донской области или вне её, проводить съезды украинских организаций, а также представителей украинского народа для обсуждения различных вопросов жизни украинцев, проводить среди украинского населения «всякие начинания культурно-просветительского, экономического и политического характера» [Там же, л. 1 а]. Источниками средств существования общества, как и в дореволюционный период, предполагались взносы, пожертвования, доходы от имущества, издательской деятельности, концертов, спектаклей.

В заключение подчеркнём, что хранящиеся в ГАРО документы о деятельности в Новочеркасске «Просвиты» и студенческой «Громады» свидетельствуют об интересе к ней тайной полиции, который был вызван, прежде всего, вливанием в число её участников приезжих лиц с этнической территории Украины. Тем более что они представляли на Дону украинское революцион-

ное движение и ставили своей целью пропаганду украинской национальной идеи, что признавалось центральной властью опасным для империи. Интернациональная направленность политики РСДРП также привела к вытеснению из её рядов приверженцев национальной идеи.

Благодаря пристальному вниманию жандармерии мы имеем возможность ознакомиться с информацией о деятельности малоизвестной в дореволюционные годы, а сегодня совсем забытой общественной организации украинцев на Дону. Но сам факт её существования в Донской области говорит о заинтересованности лидеров украинского движения в распространении своих идей среди населения приграничных по отношению к этнической территории регионов. И не только территорий, преимущественно населенных выходцами из Украины, т. е. таких, как Кубанская область, где украинские просветительские организации возникали на фоне активной культурно-просветительской деятельности украинской интеллигенции.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Ростовской области. Ф. 829. Оп. 2. Д. 186.
2. Местная хроника. Украинский вечер // Новая заря (Екатеринодар). – 1907. – № 356.
3. Нарис історії матірнього товариства Просвіти і огляд просвітних товариств у Канаді. – Winnipeg; Manitoba: The Christian Press, 1968. – С. 235–236.
4. *Просвітяни*. Товариство «Просвіта» в Одесі // Україна. – 1907. – Т. 2. – Апр. – С. 25.
5. *Эрастов С. И.* Воспоминания. В РУП / публ. и послесл. В. К. Чумаченко // Кубань: проблемы культуры и информатизации. – 2000. – № 2 (17).

© 2012 р., В. С. Пукіш
(м. Анапа, Росія).

УКРАЇНЦІ У ВОРОЖИХ ТАБОРАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сини українського народу, століттями роз'єднаного поміж різними державами, в багатьох збройних конфліктах воювали один проти одного в складі ворогуючих військ. Хто з них стояв за правду, сказати важко, бо правда у кожного була своя, а у випадку з українцями (русинами, малоросами, козаками) дуже часто воювали вони всі за чужі інтереси...

Однією з таких воєн, де українець – солдат російської армії стояв супроти свого брата-русина – вояка армії австро-угорської, була Перша світова. Намагаючись завоювати симпатії українців – підданих Російської та Австро-Угорської імперій, влада цих країн удавалась до різних засобів пропаганди,

серед яких і за допомогою друкованого слова. У книжках, що видавались під час війни для українців, звеличувалась слава, відповідно, російської чи австрійської зброї, піднімався патріотичний дух вояків.

На самому початку 2010 р. в Краснодарі побачив світ передрук «Сборника славы кубанцевъ», що вперше вийшов був у Катеринодарі у 1916 р.¹ Збірник цей містить твори різних художніх (оповідання, повісті, вірші) та публіцистичних (листи, особисті документи) жанрів тієї далекої доби. Найціннішими в ньому є саме той живий голос кубанського козака, оповідь про проводи на фронт, про те, як козаків хоронили на бойових позиціях і в рідних станицях.

Багато віршів, поміщених до збірки, написані українською мовою. Шкода лише, що сучасні редактори втрутилися в тодішню орфографію, переписавши всі ті твори російською графікою, тому ми не можемо простежити, як писали рідною мовою кубанські автори початку ХХ ст. Ось, приміром, вірш Якова Бабенка «Выход козака на войну» [збережено орфографію збірки]. В ньому козак прощається з родиною, збираючись на війну битися «за хрищених волю». На проводах отаман наказує козакам дертися «за виру, за Россию мов ти льви». Козаки йдуть воювати за Росію, однак свою малу батьківщину вони все одно називають Україною. І прощаються саме з нею:

Прощавай Кубанська область, Ридна Украина!
Будь здорова Кубань ричка,
Ми тебе покинем!

У цьому збірнику чи не вперше було надруковано вірш «Ты Кубань-ли наша родина», написаний козачим священником Костянтином Образцовим, що став офіційним гімном сучасного Краснодарського краю.

В оповіданнях, написаних російською мовою, кубанські козаки все одно «балакають», тобто розмовляють на рідному діалекті. Саме на ньому благословляє батько-козак свого сина, що йде на війну: «Не пиддайся нимцю!.. бый його, бисовойи бусурмана... колы, рубы! Бый його так, як я був турка, та черкеса!» (оповідання В. Залізняка «Мобилизация на Кубани»).

Важливим для підняття бойового духу кубанців уважав укладач збірки перебування імператора серед кубанців. Темі зустрічі козаків з царем присвячено кілька оповідань. А ось як переінакшив мотив урочистої пісні пророка Ісаї окопний поет І. Мамай, звертаючись до народів, що воюють з Росією:

С нами Бог! Разумейте, австрийцы.
Мы уж гнали вас, точно козлов.

А, промовляючи до болгар, які, незважаючи на допомогу Росії у завойованні ними незалежності, воювали проти неї (зауважимо, що під час другої світової також), він пише:

¹ *Борец И. И.* Сборник славы кубанцев: повести, рассказы, стихотворения, статьи, письма и заметки. - Краснодар: «Традиция», 2010. - 288 с.

С нами Бог! Разумейте, болгары,
Вы восстали на брата и мать.
Нам поможет Господь, и мы скоро
Разобьем вас как вредную тать.

З-поміж інших творів збірки, цікавим є лист кубанської козачки, написаний до рідної станиці з німецького полону в листопаді 1915 р. У ньому вона просить помолитися за неї та за інших полонянок, що були разом з нею, кажучи, що покірно переносить усе, за що і вважається Георгіївським кавалером.

Кілька розділів збірки присвячено пластунам («Пластуны», «На досуге»). Цікаво, що сучасна назва українських скаутів «Пласт» веде свій родовід саме від кубанських розвідників.

Про русинів, які воювали на боці Австрії, в збірці не згадується, однак є в ній галицька байка «Дід і камінь», переспівана тим же І. Мамаєм:

Ишов дид через дорогу,
Тай забыв об каминь ногу.
«И чого цей каминь тут,
Загорожує всим путь.
И каличыть ноги всим, -
Вин не нужнй тут зовсим.

Аж тут з Клымовои хаты
Выбиг пес: чернй, кудлатый,
Та до дида! А дид в крык,
Хвать за каминь, и пес втик.
Кажда речь на свити,
Хоч мала и дрибна,
А людям все здасця
И для них потрібна.

А галичани – січові стрільці таки стояли у боях супроти кубанців. Відомо, що 25 вересня 1914 р. поблизу села Сянки (зараз Турківського району Львівської області) сотня січовика О. Семенюка зіштовхнулася з кінним роз'їздом кубанських козаків. У тому бою стрільці перемогли, захопивши козацького коня та зброю. Та було ще багато інших боїв, перемог і поразок, а також жертв з обидвох боків...

Подібна збірка, видана в австрійській Галичині під час I світової війни (точна дата невідома у зв'язку з відсутністю обгортки), покликана була підняти бойовий дух українських січових стрільців, що воювали в лавах австро-угорського війська. Робить це книжка за допомогою анекдотів та «веселих оповідань» із минулих воєн, починаючи від Наполеонівських. Ось, наприклад,

анекдот «Гузар [гусар – *В.П.*] в небі» [орфографію залишено без змін]: «Одно товариство в Будапешті перестроїло свою святочну салю [зал. – *В.П.*] на шпиталь. Там лежав один тяжко ранений гузар, якого Бог знає з якої місцевості в світі покликано під хоругв. Одна з найгарнійших пань будапештеньських, яка добровільно вступила в товариство плеканя хорих, обходила его. По кількадевній несвідомости, гузар отворив очи. Бачить ясну чудову салю, красну Паню блондину у білім на голові чіпци і каже здивований весело: «Господи! Як ту в небі гарно!»

Або ж ось цікава розповідь про те, як у 1912 році, ставлячи пам'ятник героям війни 1812 року, австрійці шукали людей, які би пам'ятали події столітньої давності. І, пише автор, знайшли-таки трьох стариків, кожному з котрих було понад 118 років! А в Росії, коли відзначали 100-ліття Бородинської битви, серед гостей було 7 ветеранів, «котрі переслідували Французів в їх страшній утечі 1812-го року». Один з них, 119-літній Петро Артемієвич Лаптев, народився 1794 року!

А у «Читанці» для угро-руських школярів, виданій угорською владою у 1917 р., патріотизм виховувався ось таким текстом [подаємо транслітерацією з латинки, зберігаючи всі особливості мови]: «Окрем мадяров в Угорщині живе еще більше различных народов, як то русины, словаки, сербы, румыны, німці, горваты и проч. Головным народом єсть мадярський, для того и каждый сын сего нашего отечества должен окрем свого материнского языка научиться гворити и по-мадярски»...

Отак і стояв брат супроти брата і на тій війні, і на інших. Тож чи не починаємо ми й досі плодів того кількасотлітнього роз'єднання нашого народу?..

V Budapešti, na pľacu Gizellatér prekrasna sztatua holoszit szlavu najbolysoho magyarszkoho piszatelja.

192. Rodina.

(Okruževok iz „Sjótakal“, Narodnoho ošzva : Michaila Vörösmarty.)

Zemil tvojej — szöne — rodnoj
Bugy tó vszehlada vřen;
Ona bëla ti koloszkój,
V nej budeš pohřeben.

Na velikom szvřijij miszta
Inoho ne majes,
Szčasztiv jeszi abo biden
Tuj zsjes, tuj umres!

193. Očsizna.

Očsizna abo očseszto jeszty rodna zemlja
nasa, hde zsilil očcō i gyřidō nasi, hde rodiliszta
i zšiveme i mō szami.

Nasa očsizna — *Uhorscsina*. Mō rodiliszta
v Uhorscsinyi, ona nasa rodna zemlja, nasa
rodina.

Komu zsc ne lyuba zemlja očcov i gyřidov,
komu ne mila rodna zemlja!? Jak mati, ona
voszkormila nasz szvoim chlybom i vszpořla
nasz szvoimi vodami.

Ot szřvera i vosztoka očseszto nase
okružsajut velikij horō i predochranjajut ot szř-
vernoč sztudenōč vřivov. Szeszi horō *Karpatō*.

Ot juha Uhorscsinu ohrantessje rika *Szřava*, a
ot zapada szoszřidnyj kraj. Holovnyj riki
Uhorscsinō szuty: *Duna, Tiszta, Drřava i Szřava*.
Szuty dva ozera: *Baldaton* i *Ferrō*. Uhorscsina
po bolysoj časzi hřiszta, ibo Karpatō po bo-
kam široko rozprosztranyajuszta; tolyko v sze-
redinyi jeszty bolyasa rovnina, imenom *Ajřfid*.

Zemlja Uhorscsinō duzše *plodorodna* i *bo-
hata*. Horō doszřivajajut dřevo, szoly, metallo,
na polyach urodiszta krasna pseniča, zřito, ten-
geriča, i procs. V szadach rozvogyajsza vszřki
ovocsi, a v vinohradach hrozno, iz kotroho bō-
vaje dobroje vino. Lyudi v bolysoj časzi za-
nimajuszta *zemľegytijem* i *szkotovodsztvom*, no
jeszty mnohich, kotri chlyb szvoj zaroblyajut
remeszom i *torhovleju*.

Okrem magyarov v Uhorscsinyi zšive jescse
bolyse rozlitesnoč narodov, jak to ruzsinō, szlo-
vaki, szerbō, rumunō, nyimci, horvatō i procs.
Holovnōm narodom jeszty magyarszkij, diya
toho i kazdōj szōn szeho nasoho očseszta
dolzen okrem szvojeho materszkoho jazōka
naucziszta hovoriti i po magyarszki.

194. Čsto najmilyjše?

Najmilyjša rodna čhata,
Očsina szvjata menyj;
V kazdom vřizu szroho braia,
V dorohoj mnaji očsinyi!

*Кубанські козаки, полонені підхорунжим Т. Коваликом.
Фото з фотоальбому «Українські січові стрільці. 1914–1920»,
Монреаль, 1955*

ДОПОМОГА ДЕРЖАВНИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ СТРУКТУР УСРР, ЩОДО ПОКРАЩЕННЯ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ РО- БОТИ СЕРЕД УКРАЇНЦІВ КУБАНІ 20-х – ПОЧ. 30-х РР. ХХ СТ.

У новітній українській історіографії проблеми української діаспори посідають чільне місце. Однак, мало дослідженим залишається період 1920-х-поч. 30-х рр. Плідно у цьому напрямку працюють такі українські дослідники як: Д. Білий [2], С. Заремба [3], Ф. Заставний [4], Р. Коваль [6], С. Сергійчук [8], О. Сушко [9] та ін. У цих дослідженнях увага зосереджується на різних аспектах культурного життя українців Кубані, дотично висвітлюються процеси співпраці державних та громадських установ УСРР та РСФРР у сфері освіти у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Автор даної статті має за мету розкрити допомогу державних та громадських структур УСРР щодо забезпечення українських шкіл Кубані вчителям.

Зазначимо, що станом на 1926 рік в Російській Федерації нараховувалось з 50 млн. населення близько 7 млн. українців. Найбільшим регіоном компактного проживання українців був Північний Кавказ – близько 3,4 млн. чол., в тому числі в Кубанському окрузі – 915 402 українців, або 61,5% від кількості населення [5, с. 110]. Це створювало об'єктивні передумови для успішної реалізації політики коренізації, яку проголосила більшовицька влада у квітні 1923 року на XII з'їзді РКП(б) у сфері національного будівництва. У межах компактного проживання українців ця політика отримала назву «українізація». Вона знайшла відгук за межами України, особливо у Російській Федерації, де українці прагнули задовольнити свої національно-культурні потреби.

Одним із вагомих чинників, що впливав на поглиблення політики коренізації регіонів з українським населенням Російської Федерації, була всебічна допомога Україні. Її здійснювали різні державні структури, і найбільше – Народний Комісаріат освіти (НКО) УСРР.

Зазначимо, що на початку 20-х рр. місцевими органами управління Північного Кавказу конкретних заходів щодо задоволення культурно-освітніх потреб українців на Кубані не проводилось. Причиною цього було те, що місцева влада не розгорнула належної роботи у цьому напрямку. Таке становище пояснювалось інертністю органів народосвіти, відсутністю чітких директив з центру, належної роз'яснювальної кампанії серед українського населення, відсутністю уваги до вирішення національного питання українців.

Становище змінилось на краще лише з 1925 року після численних звернень українців РСФРР, як до уряду УСРР, так і до українського представництва в Російській Федерації. І з 1925 року державні органи УСРР та РСФРР активно

розпочали роботу щодо забезпечення національно-культурного розвитку українців, які проживали на території РСФРР. Цьому сприяла нарада, яка відбулась 29–30 квітня 1925 року у Москві щодо українського питання. Вона констатувала важкий стан української роботи в РСФРР. Серед основних причин відзначалось – те, що «на місцях не розуміли цього питання ні населення, ні органи Наросвіти, а центр проявляв пасивність щодо налагодження роботи серед українців в РСФРР, спостерігалось не уважне ставлення до національної справи» [1, ф. 166, оп. 5, стр. 16, арк. 1].

У зв'язку з неодноразовими заявами, що надходили до НКО та до редакції центральних українських часописів з різних кутків РСФРР про ігнорування та неуважне ставлення місцевих органів Наросвіти до культурних проблем українського населення, Колегія НКО УСРР вжила низку заходів в рамках постанови «Про задоволення культосвітніх потреб українського населення, що живе на території РСФРР та інших союзних республік». Для виявлення дійсного стану культосвітньої роботи серед українського населення РСФРР, на Колегії НКО УСРР заслухано інформаційну доповідь «Про стан та подальші плани культосвітньої роботи серед українців РСФРР». Для кращого задоволення культурних потреб українського населення в РСФРР, НКО УСРР передбачав конкретні заходи для допомоги НКО РСФРР в обслуговуванні українського населення. Ця робота мала проявитись в наступному:

1. При розподілі випускників Вищих навчальних закладів (ВНЗ) УСРР, переважно педагогічних, виділяти щорічно, на прохання НКО відповідних республік, певну кількість робітників для українських культосвітніх установ, що зменшить потребу у забезпеченні кадрами;

2. Забронювати певну кількість місць у ВНЗ УСРР усіх типів для українців з РСФРР, забезпечивши їх стипендіями, як за рахунок республік, що командирують, так і за рахунок стипендіального фонду УСРР;

3. Запропонувати Державному Видавництву України (ДВУ) та іншим видавництвам організувати, за погодженням з НКО відповідних республік, продаж української літератури в місцевостях скупчення компактних мас українського населення;

4. Редакціям усіх науково-літературних та педагогічних журналів залучити до участі українських кореспондентів із РСФРР;

5. Укрнауці, зокрема Всеукраїнській Академії Наук, передбачати у своїх планах науково-дослідницьку роботу в справі вивчення історії, діалектів, побуту та економіки українців, що живуть за межами УСРР;

6. Забронювати на Всеукраїнських з'їздах, що їх скликає НКО УСРР, певну кількість місць для працівників освіти – українців інших союзних республік;

7. НКО УСРР брати участь в усіх з'їздах та нарадах по справах культосвітньої роботи серед українців, що їх буде скликано НКО відповідних союзних республік;

8. Щоб ознайомити населення УСРР зі станом роботи серед українського населення інших республік, на сторінках усіх періодичних та щоденних украї-

нських видань систематично висвітлювати питання освітньої роботи серед українців, для чого відвести в пресі окремі сторінки;

9. Вжити заходів для розповсюдження української преси серед українського населення, що покращить ознайомлення його зі станом культурного процесу в Україні та завдання й перспективи в цій справі [Там само, *арк.* 292].

На підставі аналізу матеріалів з місць, НКО РСФРР запропонував всім місцевим органам освіти переглянути свої плани у цьому напрямку і внести корективи для задоволення культурно-освітніх потреб населення нацменшостей та скласти нові операційні плани. Останні мали погоджуватись в НКО РСФРР не пізніше, як 1-го січня 1928 року. В цьому ж таки об'їзникові НКО РСФРР намітив конкретні заходи у справі проведення культосвітньої роботи серед українського населення, а саме:

1. Переведення на рідну мову політустанов регіонів з українським населенням, що розмовляють рідною мовою, згідно з особливим планом;

2. Постачання всім хатам-читальням та бібліотекам регіону української літератури;

3. Видання українською мовою місцевої газети та передплата і поширення серед населення достатньої кількості журналів українською мовою;

4. Забезпечення у шкіл, що обслуговують українське населення, учителями-українцями, що добре володіють українською мовою;

5. Організація літніх педагогічних курсів для підготовки таких учителів, щоб покращити викладання рідною мовою;

6. Відкриття українських відділів при педтехнікумах, або національних технікумів та одно- і дворічних педкурсів;

7. Видання через Центральне видавництво та інші видавництва підручників та навчальних посібників для місцевих українських шкіл [Там само, *арк.* 293].

На кінець 1920-х років урядом УСРР приймаються постанови про шефство над регіонами з компактним проживанням українського населення Північного Кавказу, Далекого Сходу, Казахстану тощо. Активність у цьому напрямі проявила і Спілка робітників освіти України, що організувала цю роботу на місцях. Ставились окремі завдання у галузі мистецтва, кіно, науково-дослідної роботи, книгодрукування. Однією з форм конкретної допомоги українцям, які проживають за межами материкової України, була підготовка кадрів культурно-гуманітарного профілю – педагогів, журналістів, медичних працівників та працівників мистецтв, які надсилались в регіони компактного проживання українців [9, с. 162].

У 1930 році Народний комісар освіти УСРР М. Скрипник здійснив поїзду на Кубань. Як наслідок, колегія НКО України 16 жовтня 1930 року прийняла постанову про відправлення на Північний Кавказ з України 100 вчителів для шкіл I ступеня, 25 вчителів для шкіл II ступеня. До кандидатів, що бажали отримати посаду в українських школах регіону крім загальних вимог (освіта, кваліфікація), ставилися ще й такі: а) володіння українською і російською мовами; б) педагогічний стаж не менше двох років. Крім того кандидат мав

бути знайомий з місцевими умовами того району, де хоче отримати вчительське місце [11, с. 3].

Перша партія мобілізованих на Північний Кавказ з різних регіонів України склала 20 чоловік [1, ф. 2717, оп. 3, спр. 268, арк. 27], друга – 36 осіб. [Там само, арк. 42]. Так, вчитель Балинської семирічної школи Петро Павлович Стельмах у заяві від 7 грудня 1930 року писав: «З 2-го курсу педагогічного технікуму я одержав право на вчителювання в школах молодшого концентру – я вчителюю вже третій рік. Зараз працюю в молодшому концентрі Балинської 7-ми річної трудшколи на Поділлі. Прочитавши в газеті «Народний Учитель» про допомогу братнім республікам освітянами України, прошу ВУК спілки «Робос» мобілізувати мене до Північного-Кавказу в одну з українських шкіл молодшого концентру» [Там само, арк. 15].

В Павловський район Кубанського округу був мобілізований Іван Федорович Гаврилюк, що у заяві від 2 грудня 1930 року писав: «Працюючи на посаді вчителя Грицьківської Української школи з 1917 року аж до цього часу, я маю бажання переміняти місце роботи, вчителювання в інші райони, а саме за інформацією, що ВУК набирає вчителів українців для Північного Кавказу, а тому я добровільно бажаю перевестись на вчительську роботу до Північного Кавказу в одну з українських шкіл, про що прошу дати мені дозвіл на переїзд, можливо за рахунок ВУКу. Відомості про себе подаю такі: одна душа, рік народження 1895, член спілки з 1921. Про висновки сповістить на адресу: пошта Смотрич на Кам'янецьчині, с. Грицьків, Смотрицького району» [Там само, арк. 88].

На Північний Кавказ до 10 грудня 1930 року потрібно було мобілізувати 80 вчителів, але мобілізовано лише 56 чоловік. Умови, які мала забезпечити приймаюча сторона не виконувались. З листа одного з мобілізованих вчителів від 3 грудня 1930 року, який був командирований на Північний Кавказ, дізнаємось: «Приїхавши на місце призначення інспектор відповів, що у них українізації не проводилось і проводитись не буде, а тому пропонував місце у російській школі за прикладом двох попередніх українців. Я спочатку відмовився, але потім погодився працювати у російській школі, щоб дізнатись ставлення місцевого керівництва щодо українізації. Учителів направляли в окремі населенні пункти в російські школи. Вимоги мої про те, щоб мені дали письмовий документ, що в них українізація не проходить і немає літератури були задоволені. Написавши про все це в РНК я змушений був повернутись (не забажавши працювати на російській мові)» [Там само, арк. 88]. Таких листів надходило чимало і з різних куточків Північно-Кавказького краю.

Як результат, спілка «Робос» вимагала пояснення від районного осередку освіти в м. Ростов-на-Дону по цій справі. На що була отримана відповідь: «Вчителі, які прибули з України направляються в російські школи для роботи на українській мові. Але, школи не мають підручників і не проводиться до цих пір робота на українській мові, тому по прямій роботі їх використовувати невзможі» [Там само, арк. 89].

У 1932 році у зв'язку з кардинальною зміною національної політики СРСР українізація в Російській Федерації була згорнута, внаслідок чого ліквідували й усі її здобутки, зокрема шкільництво.

Таким чином, попри всі недоліки певні позитивні результати українізації все ж мала. На початок 1930 року в Кубанському окрузі вже працювало понад 300 українських шкіл, 53 гуртки української мови, а в самому Краснодарі – 30 гуртків. На українському відділі робітфаку навчалось близько сотні осіб, українському відділенні педтехнікуму – 70, в педтехнікумі станиці Полтавської – 300 і на українському відділенні Кубанської радпартшколи – 60. Майже в кожній станиці існував драматичний гурток, в м. Краснодарі їх налічувалось близько 10 [8, с. 152]. Активну участь в культурно-освітній роботі серед українського населення Кубані взяли і вчителі з України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

2. Білий Д.Д. Малиновий Клин: Нариси з історії українців Кубані. - К., 1994.

3. Заремба С. З національно-культурного життя українців на Кубані 20-30 рр. ХХ ст. // Київська старовина. - 1993. - №1. - С. 94–104.

4. Заставний Ф.Д. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). - Львів: Світ, 1991. - 120 с.

5. Ісакова І.А. До питання про початки національно-культурного життя українців Кубані 20-х початку 30-х років ХХ ст. // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. - Миколаїв: Вид-во ім. Петра Могили, 2010. Вип. 5. - С. 109–113.

6. Коваль Р. Нариси з історії Кубані. Київ, 2004.

7. Робота НКО в справі культурного обслуговування українського населення поза межами УСРР // Бюлетень НКО. - 1930. - №2. - С. 4.

8. Сергійчук В.І. «Українізація Росії». Політичне ошуканство українців російською більшовицькою владою в 1923–1932 роках. - К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. - 336 с.

9. Сушко О.В. Внесок державних структур Поділля в забезпечення учителями українських регіонів Російської Федерації у 20-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство. Науковий журнал. - 2006. - № 1–4. - С. 162–163.

10. Українські школи в РСФРР // Народний учитель. - 1927. - 27 червня.

11. Українці поза Україною – на Кубані // Народний учитель. - 1927. - 30 березня.

К ВОПРОСУ ОБ ИЗЪЯТИИ ЦЕРКОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ НА КУБАНИ В 1922 ГОДУ

В соответствии с постановлением ВЦИК от 25 февраля 1922 года (№ 9357) и Кубчероблисполкома от 2 марта 1922 года (№ 98) была образована Кубано-Черноморская областная комиссия по изъятию церковных ценностей в пользу голодающих. 6 марта 1922 г. комиссия приступила к работе [1, *оп. 1, д. 287, л. 1, 3*]. Однако прежде чем обратиться к фактам деятельности комиссии и функциям, возложенным на неё советскими властями, надо остановиться на ряде событий, предшествующих и сопутствующих изъятию церковных ценностей в стране и в частности на Кубани.

Кроме помощи голодающим, изъятие преследовало другие цели, ничего общего с этой помощью не имеющие. Известно, что перед лицом голода патриарх Тихон ещё осенью 1921 года обратился с воззванием к верующим Русской Православной Церкви, и, при содействии духовенства, в короткий срок была собрана значительная денежная сумма [4, с. 473]. Но правящая партия искала в недрах православной церкви не союзников, а врагов, стремясь выявить так называемое «черносотенное духовенство», с которым необходимо было покончить раз и навсегда.

В «Вестнике Русского христианского движения» (Париж, 1970. № 97) Н. А. Струве опубликовал секретное письмо В. И. Ленина от 19 марта 1922 г. об изъятии церковных ценностей. Письмо адресовалось «товарищу Молотову для членов политбюро». В нём говорилось: «...для нас именно данный момент представляет из себя не только исключительно благоприятный, но и вообще единственный момент, когда мы можем с 99-ю из 100 шансов на полный успех разбить неприятеля наголову и обеспечить за собой необходимые для нас позиции на много десятилетий. Именно теперь и только теперь, когда в голодных местах едят людей и на дорогах валяются сотни, если не тысячи, трупов, мы можем (и поэтому должны) провести изъятие церковных ценностей с самой бешеной и беспощадной энергией, не останавливаясь перед давлением какого угодно сопротивления...

Нам во что бы то ни стало необходимо провести изъятие церковных ценностей самым решительным и самым быстрым образом, чем мы можем обеспечить себе фонд в несколько сотен миллионов золотых рублей (надо вспомнить гигантские богатства некоторых монастырей и лавр). Без этого никакая государственная работа вообще, никакое хозяйственное строительство в частности и никакое отстаивание своей позиции в Генуе в особенности совершенно немислимы. Взять в свои руки этот фонд в несколько сотен миллионов золотых рублей (а может быть и несколько миллиардов) мы должны, во что

бы то ни стало. А сделать это с успехом можно только теперь. Все соображения указывают на то, что позже сделать это нам не удастся, ибо никакой иной момент, кроме отчаянного голода, не даст нам такого настроения широких крестьянских масс, который бы либо обеспечил нам сочувствие этих масс, либо, по крайней мере, обеспечил бы нам нейтрализование этих масс в том смысле, что победа в борьбе с изъятием ценностей останется, безусловно и полностью, на нашей стороне...

Поэтому я прихожу к безусловному выводу, что мы должны именно теперь дать самое решительное и беспощадное сражение *черносотенному духовенству* [курсив мой – А. Б.] и подавить его сопротивление с такой жестокостью, чтобы они не забыли этого в течение нескольких десятилетий...

...На съезде партии устроить секретное совещание всех или почти всех делегатов по этому вопросу совместно с главными работниками ГПУ, НКЮ и Ревтрибунала. На этом совещании провести секретное решение съезда о том, что изъятие ценностей, в особенности самых богатых лавр, монастырей и церквей, должно быть произведено с беспощадной решительностью, безусловно, ни перед чем не останавливаясь и в самый кратчайший срок. Чем большее число представителей реакционной буржуазии и реакционного духовенства удастся нам по этому поводу расстрелять, тем лучше» [3].

Таким образом, помимо помощи голодающим, экспроприация церковных ценностей имела и другую цель – расправу с «черносотенным духовенством». По данным священника Михаила Польского в ходе изъятия 1922 года было расстреляно и замучено духовных лиц разного звания: на Кубани – 69, в Черноморской губернии – 37 человек [6].

В течение марта 1922 года в отделах Кубано-Черноморской области создавались отдельные комиссии, состоявшие в подчинении областной комиссии. Например, 22 марта 1922 года, в соответствии с постановлением Кубано-Черноморской областной комиссии по изъятию церковных ценностей в пользу голодающих от 6 марта 1922 года (протокол № 1), была образована комиссия по изъятию церковных ценностей при Краснодарском отдельном отделе управления [2, *оп. 1, д. 27, л. 1*]. Для производства описей церковного имущества назначались: заведующий отдельским финансовым отделом, председатель бюро юстиции и председатель комитета помощи голодающим [1, *оп. 1, д. 287, л. 1*]. В Краснодарскую отдельскую комиссию вошли: представитель от исполкома Краснодарского отдела (фамилия не указана), председатель комитета помощи голодающим Оникко, от бюро юстиции Борисов, от областного финансового отдела Шелкочев, от комитета ВКП(б) Пушкив [2, *оп. 1, д. 27, л. 1*].

На заседании областной комиссии от 7 марта 1922 года (протокол № 2) принято постановление о порядке производства описей церковного имущества и изъятия его в пользу голодающих. Постановление было подготовлено заведующим отделом юстиции Базаровым [1, *оп. 1, д. 287, л. 2*]. Согласно постановлению, комиссиям предлагалось немедленно, «путем выступления на со-

браниях и митингах разъяснить населению сущность и цели предстоящего использования церковных ценностей и предложить местному духовенству со своей стороны объяснить верующим о необходимости использования церковных ценностей для обсеменения полей и спасения голодающего населения Республики» [Там же, л. 3].

Кроме этого, от комиссий требовалось:

«– в самый кратчайший срок приступить к составлению описей всего церковного имущества, принадлежавшего той или иной вероисповедной группе или организации;

– на каждый храм, молитвенный дом, монастырь, часовню, мечеть, синагогу и пр. должна быть составлена отдельная опись в трех экземплярах, из коих два представляются в областную комиссию, а 3-й хранится в местной комиссии;

– в опись должны включаться каждый предмет отдельно с указанием материала, из коего он сделан, только однородные предметы, состоящие из одного и того же материала, могут включаться в опись общим числом;

– при составлении таких описей обязательно присутствие священнослужителей данного вероисповедания и представителя данного приходского совета;

– до просмотра описей Областной комиссией никаких действий в отношении изъятия ценностей отдельные комиссии в отделах и председатели комитетов взаимопомощи в населенных пунктах производить не имеют права;

– право определения, какие церковные ценности подлежат изъятию, принадлежит только Областной комиссии» [Там же].

В марте 1922 года проводилось совещание благочинных Кубанской и Черноморской епархий под председательством владыки Иоанна, епископа Кубанского и Краснодарского. В совещании принимали участие: товарищ председателя, благочинный церковей г. Краснодара, протоиерей о. Александр Иванов и секретарь – благочинный 27 округа Кубанской епархии священник о. Тимофей Бондаренко. На совещании было решено: в связи с тем, что «голод, постигший многие места нашей родины, принял ужасающие размеры, и тысячи наших братьев ежедневно гибнут от голода в страшных муках» [там же, л. 17]:

«1. Принять самое активное участие в проведении в жизнь означенного декрета, расположив общины верующих к пожертвованию церковных ценностей, оставив в церквях только необходимые из них для церковно-богослужебных целей;

2. Минимумом, необходимым для церковно-богослужебных целей считать:

– для однопрестольного храма: один ковчег, одно большое и два малых Евангелия, два напрестольных креста, две чаши, два дискаса, две лжицы, три тарелочки и два ковшика;

– для двухпрестольного храма: два ковчега, два больших и два малых Евангелия, четыре напрестольных креста, две чаши, два дискоса, две лжицы, четыре тарелочки и два ковшика;

– для трехпрестольного храма: три ковчега, три больших и три малых Евангелия, шесть напрестольных крестов, три чаши, три дискоса, три лжицы, четыре тарелочки и два ковшика.

– сверх сего оставить на каждого священника по дароносице, кресту и кадилу для причащения больных и требоисправления.

3. Ризы с икон могут быть сняты лишь в том случае, если снятие их не исказит и не обезобразит иконы;

4. При рассмотрении областной комиссией описей имущества каждой церкви для определения предметов, подлежащих изъятию, должны присутствовать: от духовенства – представитель Кубанского епархиального управления и от мирян представитель, назначенный тем же управлением на правах его кооптированных членов;

5. В число членов комиссии при фактическом изъятии ценностей на местах должны входить, кроме всех членов причта и представители от приходов в лице приходских советов;

6. Просить областную комиссию принять меры к тому, чтобы участвующие от исполкомов представители осторожно и тактично производили изъятие церковных ценностей во избежание оскорблений религиозного чувства верующих...;

7. Изъятые вещи, как вещи освященные, к которым по канонам церкви может прикасаться только рука священнослужителя, должны сопровождаться вплоть до Всероссийского комитета Помгола священнослужителем...;

8. Причтам епархии вменить в священную обязанность разъяснить верующим, как цели изъятия церковных ценностей, так и крайнюю необходимость этой жертвы во имя спасения человеческих жизней...».

На заседании областной комиссии от 18 марта 1922 года было решено допустить в комиссию представителей Епархиального управления и мирян с правом совещательного голоса; допустить священнослужителя к самому изъятию церковных ценностей, упаковке и сопровождению в облкомиссию; признано необходимым оставить необходимое количество предметов, без коих не могут быть совершаемы религиозные обряды, а также воздержаться от таких действий, кои обесценят или обезобразят церковный предмет, а в случае его большой ценности, принять меры к замене его менее ценным предметом [там же, л. 14]; на заседании комиссии от 22 марта 1922 года постановили признать существенными для интересов культа и необходимыми для совершения религиозных обрядов следующие предметы [там же, л. 18]:

1. Для однопрестольного храма – один ковчег, одно большое и два малых Евангелия, два напрестольных креста, две чаши, один дискос, две лжицы, две тарелочки и два ковшика;

2. Для двух и более престольных храмов: два ковчега, 2 больших и 4 малых Евангелия, два напрестольных креста, две чаши, два диска, две лжицы, три тарелочки и три ковшика.

3. Сверх того, необходимыми для каждого священника являются дароносица, крест и кадило.

В соответствии с постановлениями ВЦИК и Кубано-Черноморской областной комиссии в марте 1922 года была составлена инструкция «О порядке изъятия церковных ценностей в пользу голодающих» следующего содержания [там же, л. 3б]:

1. Отдельские комиссии по изъятию церковных ценностей в отдельных городах и станицах, а председатели комитетов взаимопомощи во всех прочих населенных пунктах области, на основании описей и иных, имеющихся в распоряжении их данных, устанавливают очередной порядок работ по изъятию ценностей в зависимости от имеющихся в том или ином храме ценностей, причем в первую очередь подлежат изъятию ценности из наиболее богатых храмов, монастырей, синагог, часовен и пр.

2. Установив порядок ближайших работ, комиссии и председатели комитетов взаимопомощи назначают день и час производства работ в данном здании и вызывают к назначенному часу причт данного храма, часовни, синагоги и пр. и представителей мирян от приходского совета в количестве от трех до пяти лиц со всеми имеющимися у них документами и описями (причем, обязательно, должна быть представлена старая, до 1917 года, церковная опись или инвентарная книга, по коей производится проверка наличности церковных драгоценностей).

3. По прибытии причта и представителей мирян на место, комиссии и председатели комитетов взаимопомощи приступают к самому изъятию из церковных имуществ всех драгоценных предметов из золота, серебра и камней, изъятие коих не может существенно затронуть интересы самого культа.

4. Существенными для интересов культа и необходимыми для совершения религиозных обрядов признаются следующие предметы:

– для однопрестольного храма – один ковчег, одно большое и два малых Евангелия, два напрестольных креста, две чаши, один дискос, две лжицы, две тарелочки и два ковшика;

– для двух и более престольных храмов: два ковчега, 2 больших и 4 малых Евангелия, два напрестольных креста, две чаши, два диска, две лжицы, три тарелочки и три ковшика.

– сверх того, необходимыми для каждого священника являются Дароносица, крест и кадило.

Изъятию из церковных имуществ подлежат только предметы из золота, серебра и камней, из прочих же металлов (меди, фразе) изъятию не подлежат.

5. Означенные в пункте 4 сей инструкции церковные предметы, если они имеются только в указанном в том же 4 пункте количестве, изъятию не под-

лежат, хотя бы они были из золота, серебра и камней; лишь при наличии таких же предметов из менее ценных металлов, первые изъемяются, а вторые (менее ценные) остаются.

6. Замена драгоценных предметов такими же предметами из менее ценных металлов обязательна, лишь бы последние были в наличности.

7. Ризы с икон в случае их большой ценности и возможности отделения от икон, подлежат снятию, если снятие их не обезобразит икон и, если ее (ризу) можно заменить другим чем-либо (материей).

8. В случае возникновения каких-либо сомнений при изъятии церковных предметов или возражениям мирян, что данный предмет является существенным и необходимым для культа, необходимо запрашивать разъяснения областной комиссии, а спорный предмет временно оставить в храме, синагоге, часовне и пр.

9. Всем драгоценным предметам, изымаемым из церковных имуществ, составляется подробная опись.

10. При составлении описи изъемяемых ценных предметов, все изъемяемые предметы, состоящие из золота, серебра и драгоценных камней точно описываются и укладываются представителем культа под наблюдением комиссии и председателей комитетов взаимопомощи в особые ящики и здесь же отмечаются в имеющейся при храме описи и заносятся в особый протокол, подписываемый как членами комиссии, так и представителями мирян и причта.

Примечание: При отсутствии в наличности какого-либо предмета, значащегося по инвентарной книге, о сем составляется особый протокол и передается в областной отдел юстиции для производства расследования и привлечения виновных к ответственности.

11. Представители мирян имеют право вносить в протокол все свои замечания и возражения по поводу передачи в пользу голодающих предметов, без коих отправление богослужения является невозможным и замены их другими, менее ценными.

12. Все церковное имущество, изъятое на основании настоящей инструкции председателями комитетов взаимопомощи направляется в отдельные комиссии, а последние сдают его в отфинотделы для направления его, в соответствии с инструкцией от 21 января 1922 года, местным комиссиям по учету, изъятию и сосредоточению ценностей, в областные финотделы.

Примечание: 1. Никакой реализации ценностей на местах не производится; 2. Священнослужители, в случае изъявления желания, вместе с представителями власти, сопровождают изъятые церковные ценности из станиц в отделы и далее в область за свой счет.

13. При изъятиях никоим образом не следует давать проявляться в действиях агентов власти чувству гнева и презрения к религиозным чувствам верующих и избегать всякого неприличествующего рабочей власти отношения к священнослужителям и верующим.

14. Отдельские комиссии по изъятию церковных драгоценностей все описи церковного имущества по окончании работ по изъятию драгоценностей направляют в облкомиссию и, кроме сего, еженедельно представляют подробный перечень ценностей, изъятых из местных храмов, молелен, синагог и т.п., с указанием названия последних.

25 марта 1922 года газета «Красное знамя» опубликовала архипастырское воззвание и протокол совещания благочинных Кубанской и Черноморской епархии о поддержке действий по изъятию ценностей, что рассматривалось как акт «пожертвования». Публикация имела целью подготовить общественное мнение к предстоящим реквизициям в церквях [4, с. 474].

В связи с тем, что накануне проведения кампании изъятия церковных ценностей в храмах и монастырях участились кражи церковного имущества, в конце марта в местные комиссии были разосланы секретные циркуляры из Москвы с предписанием «установить строжайшее наблюдение за производством следствий по делам об участвовавших в последнее время кражах из монастырей и храмов» и требованиями: привлекать к уголовной и гражданской ответственности хранителей церковного имущества «даже в тех случаях, когда непосредственные похитители не обнаружены...» [Там же].

В начале апреля 1922 года началась кампания по изъятию церковных ценностей. 5 апреля 1922 года председатель Краснодарской отдельской комиссии Онипко сообщал в областную комиссию, что «учет церковного имущества Красотдела не произведен вследствие ненормального получения описей церковного имущества от населенных пунктов, которых до настоящего времени получено только от 5» [1, оп. 1, д. 287, л. 44].

18 апреля 1922 года в г. Краснодар, Предкубполитотдел из Москвы пришла шифрограмма, в которой говорилось: «желание духовенства по сопровождению ценностей Москву нужно организовать так, чтобы поехали представители лояльного духовенства, которых можно было бы использовать в Москве. Враждебные попы не нужны» [Там же, л. 59].

19 апреля 1922 года полномочный представитель архиепископа Кубанского сообщал в Кубчероблисполком об ограблении Покровской и греческой церквей г. Краснодара, а также церковью в станицах Андреевской и Афипской [Там же, л. 60].

На этом закончился подготовительный этап изъятия церковных ценностей, а 26 апреля началось изъятие. Были изъяты ценности в Екатеринодарском кафедральном соборе (в том числе из хранившегося там имущества домовых церковей бывших епархиального женского и коммерческого училища) и в синагоге. В Екатерининском соборе комиссия после этого работала ещё дважды – 28 апреля и 12 мая. 2 и 5 мая изымалось имущество Александро-Невского собора; 6 мая – Дмитриевской и Покровской церковью; 8 мая Николаевской, Троицкой, Ильинской и Скорбященской (при городской больнице); 10 мая Всесвятской (на городском кладбище); 11 мая комиссия посетила Михайло-

Архангельское подворье Красногорского монастыря (на углу улиц Гоголевской и Пластуновской (Янковского), из которого изъяли девять серебряных риз с малых икон и две лампы; а также Георгиевское подворье Балаклавского монастыря (на углу улиц Северной и Седина), где изъяли две серебряные тарелочки и «лом» (ложки, вилки и др.), взамен оставленных чаши и диска [4, с. 475].

На заседании областной комиссии от 22 мая 1922 года было решено проинформировать изъятие церковных ценностей из склепов Екатерининского и Александро-Невского соборов, а также, из Скорбященской (Во имя иконы Божией Матери Всех Скорбящих Радость) и Кладбищенской (Во имя Всех святых). Вместе с тем, областная комиссия категорически предложила отдельным комиссиям немедленно закончить изъятие ценностей, а всё изъятое срочно сдать в областной финансовый отдел. В том же постановлении от отдельных комиссий требовали объяснения о причинах неисполнения окончания изъятия ценностей в установленный срок до 20 мая [1, *оп. 1, д. 287, л. 153*].

В это же время изъятие проходило и в других населённых пунктах Краснодарского и других отделов Кубано-Черноморской области. Приведём несколько примеров изъятий из храмов Краснодарского отдела.

5 мая доставлены в областной финотдел ценности, изъятые из Михаило-Архангельской церкви ст. Кирпильской Екатеринодарского отдела, а именно: серебряный напрестольный крест (92 зол.), тарелочка (12 зол.), ложка (11 зол.), кадило (75 $\frac{3}{4}$ зол.), ковшик 17 $\frac{1}{2}$ зол.), украшения с большого Евангелия (1 фунт 91 $\frac{3}{4}$ зол.), всего 4 фунта 12 зол [2, *оп. 1, д. 44, л. 7*].

8 мая доставлены изъятые из одно-престольного храма ст. Бакинской: один серебряный дискос (26 зол. 56 долей), два креста (1 фунт 25 зол. 48 долей), две тарелочки (18 зол.), одна ложка (6 зол. 36 долей), одна чаша (58 зол. 84 доли) «и два евангелия, из коих одно большое, одно маленькое с серебряными накладками. Ввиду того, что евангелие не представляет из себя ценности, то таковые были возвращены обратно тов. Лобченко по снятии с них серебряных накладок, вес коих выразился в 1 фунт 54 зол. 24 доли, а всего принято 3 ф. 93 зол. 58 дол.» [2, *оп. 1, д. 34, л. 6*].

16 мая доставлены изъятые из Саввиновской и Успенской церквей ст. Кореновской: одна серебряная чаша (1 фунт 2 зол.), два диска (93 зол.), две звезды (42 зол.), четыре тарелочки (72 зол.), одна ложка (15 зол.), три креста (4 фунта 27 зол.), три подставки для крестов (4 фунта), всего 11 фунтов 59 золотников. «При приеме путем сличения каждой вещи с перечнем, указанным в отношении отисполкома, оказались излишне сданными один крест и две подставки для крестов. Означенные ценности приняты и зачислены в счет переходящих ценностей под ст. № 324» [2, *оп. 1, д. 51, л. 9*].

17 мая доставлены ценности, изъятые из Успенской и Вознесенской церквей ст. Ладожской: одна серебряная чаша (1 фунт 68 зол.), один ковшик (35 зол.), две тарелочки (39 зол.), одна ложка (10 зол.), два кадила ломаных

(1 фунт 35 зол.), серебряные крышки и угол с Евангелий и ризы с икон всего 6 фунтов 56 зол.

Из церквей хут. Александровского в это же время доставлены: две серебряные чаши (2 фунта 32 зол.), два диска (87 зол.), две звезды (41 зол.), две ложки (24 зол.), четыре тарелочки (44 зол.), два креста, в том числе 1 крест с эмалью (2 фунта 84 зол.), один Ковчег (2 фунта 75 зол.), одна дарохранительница (65 зол.), одно кадило (87 зол.), серебряные крышки, углы, гайки и прочий лом с Евангелий (4 фунта 64 зол.), серебряный портсигар (43 зол.), один малый серебряный крест (2 зол.), один диск (2 зол.), одна звезда (18 зол.), 1 ложка (8 зол.), чаша (1 фунт 1 зол.), крышка с Евангелия (20 зол.). Кроме вышеуказанных ценностей приняты, как добровольно пожертвованные церковным причтом хут. Болгова один серебряный наперсный без цепи крест весом 6 зол. И один серебряный портсигар, неизвестно кем пожертвованный, весом 43 зол. Всего принято серебра весом 28 фунтов 32 зол. Означенные ценности зачислены 17 мая на счет «переходящих ценностей» под ст. № 29 [2, *оп. 1, д. 39, л. 21–21 об.*].

22 мая доставлены ценности, изъятые из Рождество-Богородицкой церкви ст. Старокорсунской: одна чаша низкопробного серебра (1 фунт 47 зол.), четыре серебряных креста, в том числе один низкопробный (2 фунта 92 зол.), два серебряных диска, в том числе один низкопробный (86 зол.), одна серебряная звезда (20 зол.), две серебряных ложки, в том числе одна низкопробная (18 зол.), две серебряных тарелочки (35 зол.), одно серебряное кадило (1 фунт 18 зол.), одна серебряная крышка от евангелия, пять к ней накладок и четыре низкопробных ободка, всего 90 зол. Всего принято серебра весом 9 фунтов 22 золотника 72 доли, каковое и записано на счёт переходящих ценностей по ст. № 436 [2, *оп. 1, д. 35, л. 9*].

29 мая доставлены ценности из церквей ст. Платнировской: серебряная чаша (89 зол.), крышки от Евангелия (2 фунта 55 зол.). Всего принято 3 фунта 48 золотников и зачислено на счет переходящих ценностей под ст. № 373 [2, *оп. 1, д. 41, л. 14*].

В целом изъятие продолжалось с апреля по июль 1922 года, несмотря на то, что областная комиссия требовала завершить изъятие уже в 20-х числах мая, угрожая местным комиссиям «судом революционного трибунала» [1, *оп. 1, д. 287, л. 157, 170; д. 284, л. 54 об.*].

Из Екатерининского собора было изъято: 12 серебряных чаш, 4 дарохранительницы, 10 дисков, 9 звезд, 10 крестов, 2 копы, 7 ковшиков, 15 тарелочек, подставка для креста, 14 риз с икон, дароносица, кадило, ризы с малых икон, подставки с Евангелий и др. всего на 7 с лишним пудов.

Из Александро-Невского собора – 29 серебряных риз, 3 креста, 2 чаши, 2 диска, 12 лампад, 2 звезды, дароносица и дарохранительница, 3 кадила, 2 оклада с Евангелия, а также «лом» (ложки, рюмки и пр.) взамен оставленной серебряной ризы с иконы – более чем на 6 пудов.

В числе изъятых из собора вещей был деревянный, частично покрытый финифтью крест конца XVIII века, внесённый соборной администрацией в разряд «неприкосновенных». Ввиду громадной исторической ценности его передали 8 июня 1922 года областному правлению по делам музеев, охраны памятников искусств и старины, народного быта и природы. В музей также были переданы из Александро-Невского собора два старинных Евангелия, две чаши и икона Св. Николая Чудотворца [4, с. 477].

Подобные перечни были составлены и по всем остальным храмам, вес каждого предмета был учтён с предельной точностью. В Воскресенской церкви на Крепостной площади, под трапезной которой покоился прах основателя города Захария Чепеги, помимо чаши, креста, лампад и риз с икон, были изъяты две серебряные медали и нагрудный знак весом 9 золотников, а также два золотых ордена весом в 6 золотников [Там же].

В период изъятия церковных ценностей храмы Кубани лишились многих реликвий и сокровищ, которые собирались долгими десятилетиями. Среди них: «Монаршие дары» Екатерины Великой, состояние престарелого Мокия Гулика, который пожертвовал войсковому собору иконы Пресвятой Богородицы и Иоанна Воина, «изображенные на гранитуре и вылитые золотом», а также многочисленные жертвования от местного населения, привыкшего отдавать в храмы различные ценности [Там же].

Следует отметить, что процесс изъятия церковных ценностей проходил на Кубани довольно сложно. Верующие противились изъятию как могли. В г. Ейске дело дошло до массового выступления населения, которое среди историков получило название «ейское восстание» или «ейские беспорядки». Над участниками этих беспорядков в марте-апреле 1923 года власти организовали судебный процесс в г. Краснодаре.

События развивались следующим образом. В мае 1922 года комиссия по изъятию церковных ценностей появилась в Михаило-Архангельском соборе, где хранились церковные ценности, собранные несколькими поколениями ейчан. Епископ Ейский Евсевий приказал ударить в набат. На звон церковных колоколов сотни жителей города собрались на Соборной площади, чтобы защитить святыни. Комиссия была изгнана из храма. Положение стало настолько серьезным, что власти приняли решение вывести из казарм войска. С их помощью собравшиеся на площади были разогнаны. По слухам жертвы были с обеих сторон.

Кем же был человек, который организовал массовое выступление ейчан против действий советской власти по изъятию церковных ценностей? Это был епископ Ейский Евсевий.

Евгений Петрович Рождественский (Евсевий) родился 22 декабря 1886 года в Тамбовской губернии, в семье священника. В 1907 г. окончил Тамбовскую духовную семинарию; в 1911 году Казанскую духовную академию, получив степень кандидата богословия. В этом же году он был рукоположен в сан

иеромонаха, а в 1919 году – в сан архимандрита Московского Свято-Даниловского монастыря. 15 марта 1920 года патриархом Тихоном Евсевий был хиротонисан во епископа Яранского викария Вятской губернии. В конце 1921 года вступил на Ейскую кафедру.

По отзывам современников Евсевий был немногословным человеком, строгим в вопросах церковной дисциплины, противником небрежного отношения к богослужениям. Он стремился сохранить все святые догматы и каноны Русской Православной Церкви. Именно поэтому он был непримиримым противником так называемых «обновленцев», сторонников движения «Живая церковь», поддерживаемого ВЧК/ОГПУ, что во многом определило всю его дальнейшую судьбу.

В декабре 1922 года Евсевий и 19 наиболее активных участников восстания были арестованы и доставлены в Краснодар в тюрьму ВЧК. 27 марта 1923 года они предстали перед судом ревтрибунала по обвинению в организации саботажа против изъятия церковных ценностей и в «контрреволюционных действиях». «Показательный» процесс длился 23 дня. Заседания суда проводились в помещениях зрелищных заведений и собирали много народу, особенно в субботние вечера. Широко освещавшая процесс газета «Красное знамя» не скупилась на издевательские ярлыки по отношению к обвиняемым, а выступления в суде в качестве представителя общественного обвинения председателя местного общества «Безбожник» некоего Белоусова порой принимали скандальный характер: «воинствующий безбожник» оскорблял не только чувства верующих, но и закон. Мнения публики разделились: как сообщала газета, дамы, некоторая часть работниц, представители нэпа и священнослужители сочувствовали епископу, а «партийная масса» осуждала его действия. Председатель «воинствующих безбожников» потребовал для Евсевия смертной казни. Суд, признав всех обвиняемых виновными и руководствуясь «революционной совестью», приговорил епископа Евсевия (Рождественского) к лишению свободы «со строгой изоляцией» на семь лет. Остальные были осуждены на меньшие сроки. После освобождения Евсевий становится архиепископом Читинским и Забайкальским, а затем архиепископом Екатеринбургским. В 1937 году он был расстрелян как «нераскаявшийся враг народа» [5]. В настоящее время Русская Православная Церковь рассматривает вопрос о причислении владыки Евсевия к новомученикам российским.

22 июля 1922 года областная комиссия сообщила об окончании изъятия ценностей в Кубанской области. Только из Краснодара в областной финансовый отдел поступило: серебра – 23 пуда 16 фунтов 57 золотников 48 долей, золота – 16 золотников 27 долей [4, с. 477].

Количество ценностей в золотом и серебряном эквиваленте, изъятых из отделов Кубано-Черноморской области и поступивших в областной финотдел представлено в нижеприведенной таблице:

Поступление ценностей из отделов Кубано-Черноморской области.

Наименование отделов Кубано-Черноморской области	Наименование драгоценного металла	Количество пудов	Количество фунтов	Количество золотников	Количество долей
Краснодарский	серебра	15	06	78	48
	золота	-	-	-	-
Ейский	серебра	21	06	86	-
	золота	-	-	1	60
Славянский	серебра	2	21	39	-
	золота	-	-	9	48
Тимашевский	серебра	36	39	91	-
	золота	-	-	25	-
Темрюкский	серебра	5	29	6	-
	золота	-	3	68	84
Кавказский	серебра	-	33	75	-
	золота	-	-	-	-
Армавирский	серебра	16	29	86	-
	золота	-	-	39	20
Новороссийский	серебра	2	10	20	-
	золота	-	-	-	-
Туапсинский	серебра	1	2	43	-
	золота	-	-	-	-
Майкопский	серебра	10	4	12	-
	золота	-	-	-	-
Итого по отделам	серебра	112	24	76	48
	золота	-	4	47	28

В целом же по области (по неполным данным) в облфинотдел поступило: серебра 136 пуд. 1 фунт. 40 зол., золота 4 фунт. 63 зол. 55 долей, серебряных денег: банковских на 41 рубль, разменных на 67 руб. 83 коп., медной монеты на 20 руб. 69 коп. В тексте документа имеется приписка: «Изъятие ценностей по области закончено. Принятие ценностей в обфо продолжается. В обфо имеются непринятые ценности, вес коих неизвестен; не поступили ценности из самых отдаленных пунктов области» (в приведенных данных имеется несоответствие между сведениями по отделам и итоговыми данными, что, возможно, происходило по причине того, что ценности продолжали поступать из отделов области и после официального окончания их изъятия, вследствие чего цифры постоянно менялись) [1, оп. 1, д. 287, л. 176-177].

Советское правительство, изъяв церковные ценности для обмена их за границей на хлеб, в количестве, превышавшем нужды голодающих, в основном,

оставило их у себя. Согласно подсчетам современных исследователей «операция» по изъятию церковных ценностей дала советскому правительству в 1922 году 8 тыс. 400 тонн серебра, в то время как на нужды голодающих было использовано не более 0,6 % вырученных средств [7]. Тем не менее, полученные ценности сыграли важную роль в проведении денежной реформы 1924 года (из золота, изъятых у церкви, были отчеканены советские золотые червонцы). В целом, стабилизация экономики страны в тот период в значительной мере произошла благодаря средствам, изъятых у Русской Православной Церкви.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края. Ф. Р-102.
2. Государственный архив Краснодарского края. Ф. Р-202. Оп. 1.
3. Воронежский епархиальный вестник. Воронеж, 1992. № 8. С. 21–22.
4. Екатеринодар-Краснодар. Два века города в датах, событиях, воспоминаниях. Материалы к Летописи. Краснодар, 1993.
5. Красное знамя. 1923. № 89 (896).
6. Православный голос Кубани. 2004. № 2.
7. *Русак В.* Пир Сатаны. Джорданвилл, 1991. Цит. по: Екатеринодар-Краснодар... С. 474.

© 2011 р., Т. О. Лахач
(м. Полтава, Україна)

ПОШИРЕННЯ АНТИРЕЛІГІЙНОГО СВИТОГЛЯДУ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ 1920-Х РОКІВ, ЯК СПОСІБ НІВЕЛЮВАННЯ КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ ЕТНОСУ

Усвідомлення важливості релігійної сфери для громадянського життя та побудови демократичного суспільства, а також пошук основних векторів та визначення пріоритетів державно-церковних відносин на сучасному етапі актуалізує вивчення досвіду минулих десятиліть і, зокрема, періоду 1920-х років в Україні. Попри те, що відносини держави і церкви у сучасній Українській державі розвиваються в принципово нових суспільно-політичних умовах, вивчення досвіду періоду перших років проголошення більшовицької влади та суперечливих процесів 1920-х років залишаються актуальними. Варто враховувати і той факт, що відносини цих двох інституцій (держави і церкви) склалися доволі непросто і обтяжені тривалою історією помилок і перегинів. Як це не парадоксально, але, на нашу думку, атеїзм і сьогодні корелює становлення моделі державно-церковних взаємин.

Виходячи із викладених міркувань, маємо на меті проаналізувати поширення антирелігійного світогляду в радянській Україні 1920-х років через фо-

рмування нової свідомості дітей у школі (зокрема зосередившись на взаєминах держави і школи, школи і сім'ї).

Офіційно пропаговане радянською владою відокремлення школи від церкви в основних засадах Кодексу законів про народну освіту УСРР (п. 27) розглядалося з позицій створення в Україні умов для досягнення мати радянського виховання і освіти, а саме «розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвитку їх самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, заснованим на ясному розумінні законів розвитку природи і суспільства». Релігійний світогляд тут аж ніяк не міг уживатися з «революційними» інтересами «знищення класового суспільства і створення нового», проведення в життя «принципів комунізму й ідейно-організаційного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські прошарки трудящих мас» тощо [10, с. 154].

Більше того, Українська Соціалістична Радянська Республіка брала на себе зобов'язання забезпечити принцип соціального виховання й цілковитого знищення релігійного впливу на «покоління будівників нового комуністичного суспільства». «Виховання і освіта в УСРР повинні бути вільні від якого б то не було релігійного впливу» [5, с. 852], – говорилося в параграфі 28 основних засад Кодексу законів про народну освіту.

Він розвинувся у підготовлених для учасників наради завідуючих губернськими відділами народної освіти, що проходила 10 грудня 1922 року, тезах доповіді Д. Р. Менжинської «Чергові завдання Головоцвиху». Тут цілком конкретно й однозначно наголошувалося на необхідності «остаточного звільнення дитячих закладів від будь-якого релігійного впливу». «Розвиток шляхом читання бесід, проведення занять з природознавства матеріалістичного світогляду, вилучення ікон та інших предметів релігійного культу і містичного змісту, заборона участі в церковному хорі», як передбачалося керівництвом Головоцвиху, мали враховуватися при «постановці політичного виховання серед дітей і підлітків» [10, с. 155].

Висловлювалася впевненість у тому, що особи, які не досягли повноліття, не можуть досить критично поставитися до церковних віровчень і, врешті-решт через це мають потрапити повністю під вплив церковних догм з усіма наслідками, що випливають із цього. Тож вихід було знайдено у «розширеному тлумаченні поняття школи», про що свідчив текст параграфа 29 основних засад Кодексу законів про народну освіту УСРР. «Викладання віровчень у навчально-виховних закладах – учням і в храмах молитовних і приватних домах – особам, які не досягли 18-річного віку, – вказувалося тут, – забороняється» [5, с. 852].

Теоретики радянського кримінального права це положення відразу кваліфікували як «автентичне» (тобто запропоноване самим законодавцем) тлумачення ст. 121 Кримінального кодексу УСРР, затвердженого ВУЦВК 23 серпня 1922 року. Короткі, а значить, не зовсім точні (за іншими даними) норми параграфа 29 основних засад Кодексу про народну освіту УСРР

22 листопада 1922 року надалі сприймалися як «загальне правило», згідно з яким «групове викладання віровчень малолітнім і неповнолітнім в УСРР ... заборонялося, не тільки в навчально-виховних закладах (як державних, так і приватних), не тільки у храмах і молитовних будинках, але і в приватних приміщеннях». За підготовленою 24 березня 1924 року інструкцією Наркомату освіти і Наркомату внутрішніх справ УСРР «Про порядок занять приватних осіб з дітьми» особи, які організували групи для навчання дітей релігії, притягувалися до кримінальної відповідальності [3, с. 21].

Відаючи перевагу суспільним формам виховання, партія заперечувала традиції духовної спадщини поколінь та критикувала методи і сутність сімейного виховання. З цього приводу І. Арманд писала: «Ми повинні і ми вже почали вводити суспільне виховання дітей і знищувати владу батьків над дітьми» [8, с. 80]. «Не вузька закрита сім'я із суперечками батьків може виховувати нову людину, а лише ті виховні осередки: дитячі майданчики, ясла, будинки, де дитина буде проводити більшу частину дня і де розумні вихователі зроблять з неї відповідального комуніста ...» [9, с. 16], – зазначала А. Коллонтай. 25 січня 1919 року Тимчасовим робітничо-селянським урядом України було прийнято декрет про передачу всіх навчальних закладів, за винятком технічних навчальних закладів для дорослих і медичних шкіл, у відання Відділу освіти (перетвореного згодом у Наркомат освіти УСРР). На підставі цього документа постановою Наркомату освіти УСРР «Про духовні училища і семінарії», оголошеною 15 лютого 1919 року, навчальні заклади, що перебували раніше в духовному відомстві, перешли до Наркомату освіти та переформлювалися в загальноосвітні школи [6].

Остаточну систему народної освіти в Україні, що за словами Я. Ряппо, «перебувала довго у процесі творення» [11, с. 28], було встановлено у формі Кодексу законів про народну освіту УСРР, який діяв до початку 1930-х років, після чого був замінений окремими законами й положеннями [4, с. 852].

Офіційно пропаговане радянською владою відокремлення школи від церкви в основних засадах Кодексу законів про народну освіту УСРР 1922 року розглядалося з позицій створення в Україні умов для досягнення «розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвитку їх самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією, із матеріалістичним світоглядом, заснованим на ясному розумінні законів розвитку природи і суспільства» [5, с. 152].

Унаслідок реалізації таких більшовицьких завдань радянська держава отримувала ідеологічно-нових особистостей, які за вимогою партії відмовлялися від своїх батьків, натомість маючи «визнання і пошану» у всесоюзному масштабі. Цьому найактивнішим чином сприяла школа, де діти кожного дня дізнавалися, що традиції батьків, родичів, близьких – це погано, а нове атеїстичне суспільство – це добре, що розкуркулення будь-кого з родичів – це необхідно, а навмисне замовчування правди про куркулів – зрада партії [2, с. 32]. Методи антирелігійного виховання постійно оновлювали, поглиблювали і

розширювали. Наприклад, щоб у дні релігійних свят діти не перебували вдома з батьками і не потрапляли під їх вплив, школа продовжувала працювати у звичному режимі, що в свою чергу вимагало присутності всіх учнів.

Антирелігійна робота велася й у позаурочний час. З цією метою організували гуртки безвірників, членами яких були діти віком від 10 років. Для них випускали спеціальну літературу, на засіданнях проводили бесіди, читали газети і т. ін. Перед гуртківцями ставили першочергове завдання партії – подавати приклад своєю поведінкою: викривати й засуджувати релігійні вчинки інших дітей, виносити їх на суспільне обговорення, відмовлятися від виконання церковних обрядів удома тощо [2, с. 33].

У практику антирелігійної роботи з підростаючим поколінням у другій половині 1920-х років усе частіше входили пропагандистсько-репресивні методи боротьби з найменшими проявами потенційного опору радянській владі в її намірах знищити релігійні обряди. Використовуючи свідчення пересічного населення та вчителів-антирелігійників, партія вимагала виключення з піонерських і комсомольських організацій за виконання релігійних обрядів.

Здійснюючи оперативний облік випадків виключення за виконання релігійних обрядів у 16 округах України, де належним чином були представлені всі три характерні типи округів: промислових – 4, змішаних – 5, сільських – 7, – інформаційний відділ ЦК ЛКСМУ наприкінці 1928 року дійшов висновку про їх значне місце з-поміж інших причин виключення з комсомольських організацій. З 1 жовтня 1927 року по 1 жовтня 1928 року у вказаних округах із лав комсомолу було виключено 3550 осіб, у тому числі за виконання релігійних обрядів – 410 осіб (11,5%) [10]. Це, у свою чергу, позначалося на шлюбно-сімейних відносинах, адже на родину така подія, як виключення із комсомолу накладала штамп невизначеності і сорому, непристосованості і суспільної ганьби. Для одруження було «бажаніше» обирати собі пару з комсомольських чи партійних осередків, шлюб реєструвати тільки за правилами громадянської обрядовості; далі або потайки підтримувати релігійні традиції в сім'ї, або викорінювати їх залишки, що часто призводило до суперечок, непорозумінь і розлучень між подружжям.

У загальній кількості питома вага виключень із комсомольських організацій в округах різних типів складала: у промислових районах 8,4 %, у змішаних – 14,1 %, у сільських – 15,8 %. «У сільських і змішаних округах, де чисельність молоді в комсомольських організаціях досягла 50 %, кількість випадків виключення із цих організацій за здійснення релігійних обрядів була більшою, ніж у промислових округах. Так, в Ізюмському окрузі із 66 осіб, виключених із комсомолу за півроку, 22 особи (третина) змушені була залишити його через свою участь у релігійних обрядах, тоді як у Чернігівській окрузі із 127 осіб, виключених із комсомолу протягом року, налічувалося лише 7 таких осіб» [10, с. 142].

Отже, «динаміка виключень» із комсомольської організації «за релігійні обряди» засвідчувала, що в сільських округах кількість таких випадків у зага-

льній кількості зменшувалася, а у промислових і змішаних округах, навпаки, – збільшувалася (див.: табл. 1) [10, с. 143].

Таблиця 1

Динаміка випадків виключень із комсомолу «за релігійні обряди»
в округах різних типів в Україні за 1928 рік

Округи	Викл. з 1/X-27 по 1/V-28			Викл. з 1/IV по 1/X-28		
	Разом	З них за виконання релігійних обрядів		Разом	З них за виконання релігійних обрядів	
		у абс. ч.	у % %		у абс. ч.	у % %
У промислових	1263	81	6,4	584	75	12,8
Змішаних	436	61	14,0	478	68	14,2
Сільських	334	67	20,1	455	58	12,7
По 16 округах	2033	209	10,3	1517	201	13,2

Наприклад, у Харківському окрузі протягом 1 жовтня 1927 року – 1 квітня 1928 року з комсомолу «за релігійні обряди» було виключено 8 осіб, з 1 квітня по 1 жовтня 1928 року – вже 28, у Дніпропетровському окрузі відповідно 14 і 17 осіб. Про абсолютне зменшення числа осіб, виключених з комсомолу «за релігійні обряди», можна говорити тільки в Київському окрузі: 48 і 22 особи відповідно [10, с. 143].

Активізували роботу і з батьками. Так, у методичному листі видавничої газети «Народный учитель» за 1929 рік зазначалося: «Проблему антирелігійного виховання не можна розв'язати без проведення антирелігійної роботи з батьками – це одне із найважчих і важливих завдань. Треба додержуватися певної обережності, щоб не дратувати батьківські маси» [2, с. 33]. Батьків викликали до школи для індивідуальних бесід, бесід на позакласних зборах, на загальношкільних зборах, на зборах комітету сприяння.

Антирелігійне виховання в розгалуженій мережі освітніх закладів (дошкільних, середніх, спеціальних, вищих), а особливо у загальноосвітніх школах спричинило серйозні конфлікти між батьками та дітьми. У доповіді Полтавського губернського комітету ЛКСМУ зазначено, що в губернії деякі батьки, будучи незадоволеними діяльністю своїх дітей, намагалися силою повернути їх на «шлях істинний». Було чимало випадків спалювання комуністичних книг, побиття та вигнання дітей з дому [1, арк. 51].

У згаданій доповіді знаходимо повідомлення про активну антирелігійну пропаганду серед дітей всупереч спротиву батьків про проведення дитячих конференцій із публічним обговоренням стосунків у сім'ї, а також про єдиний вихід – «переведення дітей у дитячі будинки, створення дитклубів "Спартак" по окрузі» [1, арк. 90–91, 103].

Визволення дітей з-під «реакційних» впливів батьків не втрачало актуальності для пролетарської держави й надалі. Удаючись до радикального методу – «громадянського виховання дітей», – більшовицьке керівництво країни не обмежувалося вище переліченими засобами. Воно прагнуло, «щоб школа сама перейшла у наступ проти релігійної пропаганди в родині, і задалегідь робила б нечутливою свідомість дітей до всіх релігійних традицій» [7, с. 147, 151], котрі ще й досі зберігаються у сімейному колі. Тому владні структури спрямовували свої зусилля на організацію антирелігійної діяльності у всій мережі освітніх закладів (дошкільних, загальноосвітніх, середніх, спеціальних, вищих), як того вимагав параграф 31 Кодексу законів про освіту.

Отже, накреслений Наркоматом освіти УСРР загальний для всіх освітніх закладів, по суті, новий курс – на антирелігійне виховання молоді, який передбачав не лише відмову від викладання релігії в школі, як це було раніше, але й організацію цілеспрямованої боротьби з релігійною ідеологією, робив, за ствердженням С. Сірополка, «свою згубну справу в дитячій душі» [12, с. 691]. Крім того, поширення антирелігійного світогляду в радянській Україні 1920-х років формувало нищення духовних цінностей у суспільстві, а надалі призвів до нівелювання культурного життя всього українського етносу. Однак, при всіх зусиллях більшовицької влади знищити віру в Бога не вдалося!

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Полтавської області. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 104. - 288 арк.
2. Антирелігійна робота в школі / Науково-методичний комітет по секції соціального виховання. - Х.: Видавничая газета "Народний учитель". – Методичний лист № 4, 1929. - 36 с.
3. Бюлетень Народного комісаріату освіти. - 1924. - № 3–4. - 67 с.
4. Кодекс законів про народну освіту УССР // Енциклопедія українознавства. Словникова частина: у 9-ти томах / Наукове товариство ім. Шевченка; під ред. В. Кубійовича. - Париж-Нью-Йорк: Молоде життя, 1955. Репринтне відтворення 1955–1984 рр. - Перевидане в Україні. - Т. 3. - К.: Глобус, 1993. - 1064 с.
5. Кодекс законов о народном просвещении. Утвержденный ВУЦВК 22 ноября 1922 года // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. - Харьков, 1922. - № 49. - Отд. 1. - Приложение к Ст. 729. - С. 852.
6. Про релігію та атеїстичне виховання: [збірник документів]; [упорядники Б. О. Лобовик, Р. С. Приходько]. - К.: Політвидав України, 1979. - 98 с.
7. Бухарин Н. И., Преображенский Е. А. Азбука коммунизма. Популярное объяснение Программы Российской Коммунистической партии большевиков. - М., 1921. - 197 с.

8. *Дорохина О. В.* Партийно-государственная идеология социалистических преобразований семьи в послереволюционной России // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. - 1996. - № 2. - С. 78–87.

9. *Коллонтай А. М.* Семья и коммунистическое государство. - К.: Издание Украинского Центрального Агентства по распространению литературы, 1919. - 23 с.

10. *Лаврик Г. В.* Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у радянській Україні (1919–1929 рр.). - Полтава: АСМІ, 2006. - 367 с.

11. Ряппо Я. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні / Я. Ряппо. – Х., 1928. – 113 с.

12. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / Український Вільний університет (м. Мюнхен). - Київ: Наукова думка, 2001. – 664 с.

© 2012 р., Л. Л. Бабенко
(м. Полтава, Україна)

ЧИННИКИ КРИЗИ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1920-ті роки)

Історичні реалії останніх десятиліть актуалізували значну кількість наукових проблем, пов'язаних з вивченням історії найчисельнішої в минулому соціальної структурної ланки суспільства – селянства. Його домінуюча роль в українському соціумі закономірно породжувала безліч багатовекторних зв'язків і явищ, які справляли вплив на національний історичний контекст. Однією з найхарактерніших рис селянства був високий рівень релігійності, що стала важливою складовою селянського буття.

З утвердженням влади більшовицької партії у 1917 р. державна політика передбачала формування нового матеріалістичного світогляду. Марксистське положення про релігію як «вираз ілюзорного щастя» пригнобленої людини у класовому суспільстві було розвинуте В. Леніним. Він підкреслював, що релігія як реакційна ідеологія, що служить інтересам експлуататорів, несумісна з комуністичним суспільним ладом. Отже, з початку існування радянська держава опинилася в стані перманентного протистояння з селянством у площині світоглядних засад. До того ж сама комуністична доктрина концентрувала в собі вороже ставлення до селян – дрібних власників. В. Ленін у період громадянської війни називав останнє «дрібнобуржуазною стихією», набагато небезпечнішою для партії, ніж армії Колчака і Денікіна, «дрібними хазяйчиками, які не вірять у комунізм», а класовий принцип, сформульований вождем революції, «пограбууй куркуля, не скривдь середняка, дай бідняку» сприяв ескаляції затяжного громадянського конфлікту [1, *оп. 20, стр. 604, арк. 92*].

Однак, уже перші роки існування радянської влади продемонстрували необхідність врахування у «стратегії соціалістичного будівництва» такого чинника як релігійність селянства. Недооцінка останнього неодноразово породжувала кризовий стан у стосунках держави з аграрним суспільним сегментом. У цьому контексті, на наш погляд, потребує глибокого з'ясування процес реалізації системи заходів антирелігійної політики держави, її тактичної мімікрії з врахуванням релігійних настроїв села, причини кризи антирелігійної політики на селі, що мала специфічні прояви та викликала суттєві коливання політичної стабільності в республіці.

У вітчизняній науковій літературі ця проблема порушувалася фрагментарно, переважно у контексті аналізу взаємовідносин держави і церкви періоду становлення тоталітаризму [7; 6; 9; та ін.]. Аналогічний характер щодо її постановки мають праці, автори яких досліджують природу, причини, наслідки масових репресій в Україні [5; 10; 8; та ін.]. Істотно розширює перспективу дослідження проблеми введення в обіг архівних джерел, котрі ілюструють відповідний історичний період.

Мета даної статті – з'ясувати роль і ступінь впливу соціального фактора у визначенні стратегії і тактики більшовицької держави в антирелігійній політиці 1920-х років в Україні з домінуючою селянською верствою.

З'ясуванню мети дослідження сприятиме виділення наступних завдань: показати кон'юнктурний підхід органів партійно-державної влади на різних етапах радянських перетворень до визначення пріоритетів антирелігійної політики на селі, а також непослідовність і суперечливість останньої; виділити періоди загострення кризи у стосунках держави і сільського населення на релігійному ґрунті та причини їх виникнення; дати оцінку методів впливу держави на духовну сферу українського селянства як носія соціально-психологічних властивостей, несумісних з більшовицькою ідеологією, зокрема органів ДПУ-НКВС.

Перетворення в Україні перших років радянської влади продемонстрували повне ігнорування інтересів селянства. Продрозкладка, перша спроба колективізації, сваволя комбідів на селі викликали хвилю так званого «політичного бандитизму», про характер якого в одному з інформаційних зведень Всеукраїнської надзвичайної комісії (рос. – ВУЧК) повідомлялося, що «в цілому всі бандформування борються з продрозкладкою» [1, *оп. 20, спр. 615, арк. 7*]. Вузкість соціальної бази диктатури пролетаріату на селі, зростання антибільшовицьких настроїв у його середовищі змусило констатувати у таємному циркулярі ЦК КП(б)У: «Українське село ще довго буде являти елемент населення, на який комуністичній партії надто важко закріпити свій переважаючий вплив» [1, *оп. 20, спр. 604, арк. 30*].

У процесі більшовицького воєнно-комуністичного наступу співпали у часі боротьба з «дрібнобуржуазною стихією» і релігією та її адептами. Інформаційні зведення чекістів з місць підсилюють пропагандистську метушню навколо тези «контрреволюційності чорносотенного духовенства» та заперечення ними ідеалів соціалістичної революції. Зокрема, повідомлялося, що в Балтському

повіті на Одещині «духовенство підтримує банду Заболотного»; у Старобільському повіті «розкрита змова махновців, у якій брали участь сили духовенства», «священники діють заодно з білогвардійцями Західної Європи, які хочуть відновити царську владу, <...> повсюдно є натхненниками різних банд, які руйнують наше господарство» [1, *оп. 20, стр. 435, арк. 20*; 1, *оп. 20, стр. 642, арк. 1*; 1, *оп. 20, стр. 749, арк. 68 зв.*].

Намагання ліквідувати «релігійні пережитки» ще в ході громадянської війни, масове закриття церков і монастирів, відверте глумління над святинами настільки ускладнили становище влади, що під питанням опинилася сама більшовицька перспектива. «Сказати, що наше становище катастрофічне – значить сказати річ усім відому. Треба висловитися зрозуміліше: перед нами в найвирішальніший момент для світової революції – перспектива втратити Україну» – так оцінював становище у більш широкому контексті нарком воєнних справ радянської Росії Подвойський у 1919 році [1, *оп. 20, стр. 20, арк. 35*].

Загальні антибільшовицькі настрої селянства перших років радянської влади, у які був міцно інтегрований і релігійний фактор, засвідчили наявність першого етапу кризи антирелігійної політики правлячої партії. Її очевидні ознаки, які виявилися у масовому спротиві сільського загалу брутальному нав'язуванню атеїстичних цінностей і норм, змусили політичну верхівку до коригування методів своєї антирелігійної політики. Згідно рішень X з'їзду РКП(б) 1921 року акценти зміщуються з репресивних заходів на антирелігійну пропаганду. Таємна директива ЦК РКП(б) радянським і партійним органам від 23 липня 1921 року намагалася виправдати репресії в галузі релігійного життя «гострою боротьбою першого періоду становлення диктатури пролетаріату», в яку була втягнута «одна з основ панування буржуазних класів – державна церква та інші релігійні організації». Керівникам партії довелось визнати, що антирелігійні заходи проводилися «без достатньої обережності і підготовленості, тому не завжди досягали позитивних результатів» [1, *оп. 20, стр. 1757, арк. 85*]. Тези з антирелігійної пропаганди ЦК КП(б)У цього ж року націлюють агітаторів на озброєння науковими методами переконання, просвітницьку роботу, оскільки «для селянських мас релігія замінює майже всі форми культурної свідомості і побуту», пряме ж «руйнування релігії озлоблює маси». При цьому антирелігійна пропаганда має будуватися у двох напрямках: проти церкви і духовенства з одного боку і проти всіх форм релігійної свідомості – з іншого, з урахуванням «високого рівня релігійності і забобонів в Україні, що допомагає утвердитися думці про радянську владу як владу антихриста» [1, *оп. 20, стр. 749, арк. 99, 100*]. Водночас привертають увагу слушні зауваження партійних функціонерів, висловлені у документі, зокрема, про те, що антирелігійна агітація може бути успішною за умови, коли «економічний розвиток підвище рівень свідомості мас», а «релігійна свідомість може бути викорінена, але не заборонена».

Однак у сільській місцевості республіки ця ліберальна риторика центру не була втілена у життя. Більше того, місцева влада не лише не припиняла, а часом і заохочувала екстремістські дії атеїстів та адміністративних органів, що

займалися відокремленням церкви від держави згідно декрету 1918 року. Це підтверджується численними скаргами селян у вищі органи державної влади. Наприклад, у листі з Лубенського округу 1923 року на ім'я голови Раднаркому України Х. Раковського селяни прохають звернути увагу на «таємні і відкриті, явні утиски, гоніння і найрізноманітніші переслідування церкви, православного духовенства і віруючих громадян з боку багатьох представників і працівників радянської влади», які почувають себе «необмеженими володарями і над майном, і над особою і, навіть, життям забитого і заляканого селянства» [1, *оп. 20, спр. 1757, арк. 173–174*]. Закритий лист Донецького губкому КП(б)У зазначав, що на селі антирелігійна пропаганда виливається у «хуліганство і головоутяпство», котрі надзвичайно шкодять «змицці з селянством». Ось лише деякі приклади: у колишньому костелі влаштована більярдна; з риз, вилучених з ліквідованого монастиря, незаможники шиють собі штани; влаштування комсомольцями галасу і «котячих концертів» навколо храмів під час обряду вінчання; у Старобільському окрузі один диспут тривав вісім днів до повного виснаження священика; виконком цього ж району ухвалив «розкопати могилу померлого попа, так як на ньому був золотий хрест» [3, *ф. 1, оп. 1, спр. 1869, арк. 3 зв. – 4*].

Упродовж 1922–1924 рр. у відповідь на ескалацію антирелігійної політики в Україні відбувається спалах релігійного руху, який знайшов свій вияв у кількісному зростанні православних і протестантських релігійних громад, а також поширенні містично-есхатологічних настроїв у сільському середовищі і так званих «релігійних чудес». Ці явища, на наш погляд, слід розцінювати як другий етап кризи антирелігійної політики держави в умовах непу. Функціонери агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У в 1924 році змушені були визнати, що «по церковній лінії ми спостерігаємо найбільшу кількість випадків порушення змицки з селянством», а «посилення релігійних рухів у більшості випадків викликалося нашою необережною політикою і невмілими методами пропаганди», яка «спочатку вела наступальну боротьбу, щоб потім ще далі відступити» [1, *оп. 20, спр. 1842, арк. 2*]. Водночас відзначалася зростаюча активність духовенства та його вплив на селян, змикання з «куркульськими елементами села на класовій основі», вміле використання «продовольчих труднощів» на селі, що підсилювало антирадянські настрої.

Чи були внесені корективи в систему антирелігійних заходів? У руслі резолюцій XIII з'їзду РКП(б), який засудив практику адміністрування в галузі релігії, партійні директиви вимагали не допускати нових випадків закриття церков без згоди віруючих, підтасовок їх голосів; притягувати винних до відповідальності за «будь-які викривлення лінії партії в цьому питанні»; переглянути характер використання закритих церков та не допускати щоб «хоча б одна закрита церква чи інший молитовний заклад залишалися незадіяними»; не перешкоджати «здійсненню релігійних культів (наприклад, хресних ходів, молебнів і т. п.), якщо вони не організуються з контрреволюційною метою» тощо. Антирелігійну пропаганду настійно радилося зосередити в стінах сільських шкіл, сельбудів, хат-читалень, а зміст заходів спрямовувати на агрономічну

освіту: «Роз'яснення походження граду, дощу, грози, засухи, появи шкідників, властивостей ґрунту, дії добрив і т. п. є найкращим видом антирелігійної пропаганди». Чи не вперше визнавалося, що перемога над релігійними віруваннями «може бути досягнута тільки дуже тривалою, на роки і десятки років розрахованою, просвітницькою роботою» [2, ф. П-30, оп. 1, спр. 215, арк. 11].

Численні обіжники, циркуляри, інструкції адміністративного відділу НКВС, переважно з поміткою «таємно», містили застереження місцевим ліквідаційним комісіям щодо специфіки роботи на селі. Зокрема, циркуляр НКВС за № 44/С 1924 року наголошував на необхідності відмови від «різкого адміністративного натиску» щодо релігійного руху з боку губернських, окружних і районних ліквідаційних комісій, оскільки безпосереднім його наслідком є збільшення числа скарг у центр від релігійних громад та «розпалювання фанатизму сільської релігійної маси» [4, ф. Р-17, оп. 1, спр. 74, арк. 25]. З цих же мотивів з'являється наступний циркуляр, який вимагав «з особливою увагою і обережністю підійти до обкладання податками служителів культу в сільській місцевості, враховуючи більш точно їх прибутки, щоб уникнути переобкладання» [4, ф. Р-63, оп. 1, спр. 179, арк. 287]. Зокрема 19 вересня 1924 року Чернігівський окружний адмінвідділ інструктувався з центру: «Ліквідками, які відають релігійним рухом, <...> повинні в першу чергу звернути увагу на заходи радянського будівництва щодо наближення апарату до населення, його спрощення та належного інструктування всіх своїх робітників» [4, ф. Р-17, оп. 1, спр. 88, арк. 33].

У ході кампанії вилучення церковних цінностей тактика більшовиків також базувалася на спекулятивному використанні настроїв селянства. На їх думку, «відчайдушний голод» та наміри боротися з його наслідками забезпечували владі «співчуття цієї маси» або, принаймні, її нейтралізацію. Тому «до церков селянських бідних приходів слід ставитися з обережністю, <...> уникати дій, незрозумілих темній масі» – говорилося в директиві ЦК КП(б)У [1, оп. 20, спр. 995, арк. 2].

Разом з тим не можна не помітити, що більшість настанов і вказівок вищих партійно-державних органів, що стосувалися корегування антирелігійної політики на селі, не виконувалися, а система пропагандистських заходів продовжувала існувати у вульгаризованих формах. Так, релігійним громадам нав'язувалася передплата атеїстичних газет і журналів або грошові збори на «посилення антирелігійної пропаганди», що мало характер відвертого глумління; оголошення днів релігійних свят робочими та спроба вилучення з календаря недільного дня; «комсомольські паски» та карнавальні ходи з «ряженими», які висміювали традиційні релігійні обряди тощо. Негативна реакція щодо останнього, за повідомленням начальника секретного відділу ДПУ УСРР К. Карлсона, спостерігалася навіть серед більшості робітників промислових центрів. Наприклад у Харкові в 1929 році так званий «карнавал» був розцінений як «відкритий виступ влади проти релігії і узаконене хуліганство», «непотрібна клоунада і форма боротьби, яка не досягає своєї мети» [1, оп. 20, спр. 2006, арк. 6; спр. 2994, арк. 23–23 зв.]. Трагічний інцидент, спровокований

антипасхальним карнавалом, трапився цього ж року в селі Нова Прага Зінов'євського округу. Демобілізований червоноармієць Сазоненко звернувся до демонстрантів-атеїстів: «Ви ж говорите, що релігія вільна, а тепер прийшли втручатися. Так робити не можна, <...> так за собою масу не поведете». Однак саме його наступного дня й заарештувала міліція. У камері Сазоненко покінчив життя самогубством, залишивши, як виклик, передсмертну записку, в якій написав, що він безбожник, але з такою «боротьбою з Богом» не згоден [1, *оп. 20, стр. 2987, арк. 73*].

Сільські ради, всупереч інструкціям і розпорядженням відділу культів НКВС, продовжували вилучати «для громадських потреб» культові споруди, які не використовувалися за призначенням, навмисне не дозволяли їх ремонтувати, щоб через деякий час заборонити експлуатацію за технічним станом; незаконно виселяти священників за наявності орендного договору на житло та притягувати як відповідачів тощо. Вже вкотре НКВС нагадував функціонерам антирелігійного фронту на місцях, що «такі дії сільських рад, суперечать духу радянського законодавства, яке поважає людську особистість, провокують до того ж зворотні дії, тому що викликають до служителів культу співчуття навіть з боку невіруючого населення і створюють ґрунт для агітації про гоніння на віру з боку Радвлади» [4, *ф. Р-2895, оп. 1, стр. 17, арк. 1, 13, 15, 46, 48-49*]. Отже, держава була стурбована не стільки долею духовенства, скільки власним іміджем в очах народу.

Істотну роль у поразках владних структур на антирелігійному фронті відіграли кілька чинників. Серед них – надзвичайно низький освітньо-культурний потенціал пропагандистських кадрів, часто «безпартійних», на що вказувалося як на серйозний недолік. Їм часто бракувало не тільки необхідних знань, але й атеїстичних переконань. Наприклад, секретар райкому комсомолу Новоархангельського району антирелігійну роботу назвав «іграшкою для тих, кому нема чого робити», а член Кадіївського райкому комсомолу заявив: «Убийте мене, не підозрював, що антирелігійна робота є ділянкою класової боротьби» [1, *оп. 20, стр. 5309, арк. 9*].

Другим важливим чинником, на наш погляд, були зовнішні форми атеїзму та безбожництва сільських активістів та маргіналізованих прошарків з нестійкими моральними орієнтирами, розбещених безкарністю з боку влади, що набували брутальних проявів. Селяни ставали на бік приниженого і упослідженого духовенства, намагаючись захистити традиційні моральні цінності, ототожнюючи явища радянської дійсності 1920-х років з «владою антихриста», близьким кінцем світу та іншими есхатологічними аспектами.

ЦК КП(б)У сподівався на пожвавлення антирелігійного руху і пропаганди з утворенням Спілки безвірників та її місцевих осередків, дбаючи, передусім, про масовість руху. Початок діяльності цієї структури, недержавної і непартійної за формальним статусом, мав на меті створити в республіці цілковито атеїстичну атмосферу й довершити справу держави, яка не впоралася з швидким витісненням релігії з сільського життя.

Найбільш ефективним механізмом, задіяним на антирелігійному фронті, виявилися спецслужби. У структурі секретно-оперативного відділу Державного політичного управління УСРР було створене 6-те відділення, яке займалося розробкою спеціальних заходів і операцій проти церковно-релігійних організацій, застосовуючи шантаж, залякування, компрометацію, арешти, підкуп, а також насаджуючи всеохоплюючу інформаційно-освідомлювальну мережу на селі. Начальник Подільського губвідділу ДПУ Леплевський у 1923 році доповідав, що за «останні три місяці ми провели велику роботу по насадженню освідомлювальної мережі на селі <...>, маємо в кожному значному населеному пункті освідомлювачів <...>. Розглядаючи нашу мережу з боку працездатності, то вона, на 85% безпартійна, знаходиться у задовільному стані <...>» [2, ф. П-1, оп. 1, спр. 57, арк. 21, 22]. (Освідомлювач – людина, що вербувалася з числа осіб, які належали до соціально чужого більшовикам середовища, тоді як інформатори – це лояльні до радянської влади громадяни, що працювали в установах, організаціях, на підприємствах тощо. – Л. Б.). Донецький губком КП(б)У в 1924 році, констатуючи політичну напругу на селі, ухвалив: «...основну увагу органів ДПУ направити на село». Постанова політбюро ЦК КП(б)У по доповіді В. Балицького у липні 1926 року знову зобов'язує ДПУ «негайно вжити всіх заходів до посилення роботи апарату спостереження ДПУ на селі, забезпеченню достатньої гнучкості його щодо своєчасного інформування про всі настрої і прояви антирадянської діяльності на селі». Водночас, резолюція закритого засідання політбюро по доповіді наркома наголошувала на необхідності «триматися строго в рамках указівок про особливу обережність в репресіях до тих окремих середняків, які потрапили під вплив куркулів і попів» [1, оп. 16, спр. 6, арк. 50, 51]. Керівники Подільського губвідділу відверто зізнавалися, що «вся чорна робота по ліквідації "чудес" була пророблена органами ДПУ» [2, ф. П-30, оп. 1, спр. 492, арк. 31]. Отже, силові структури стали альтернативною силою, яка «виправляла» хиби державної антирелігійної політики.

Остання й надалі мала служити інтересам «соціалістичної перебудови» села. Незадовго до початку суцільної колективізації у доповідній записці в ЦК заступник наркома НКВС Слинко застерігав, що «прикладі неправильного керівництва релігійними питаннями надзвичайно нервують селянство та спричиняють його негативні політичні настрої, що треба враховувати особливо зараз, коли наближаються найважливіші політичні кампанії» [1, оп. 20, спр. 2384, арк. 23 зв.]. Нарком Балицький у свою чергу в 1928 році націлював відділи культів на місцях проводити гнучку тактику регулювання релігійного руху на селі, де релігійні громади «в більшості складаються з неможливого та середнього селянства», а стосунки з ним «у сучасних складних умовах набувають також і політичного значення» [1, оп. 16, спр. 34, арк. 102].

Але ці та інші застереження, повідомлення спецслужб про настрої на селі на зразок «Радянська влада хліб забирає, товарів не дає, церкви закриває» (з приводу закриття храму в Старобільському районі. – Л. Б.) [1, оп. 20, спр. 2987, арк. 74] все менше спонукали партійні та радянські органи вдаватися до соці-

альної мімікрії. У директивних документах домінують одновимірні оцінки чинників і реалій сільської дійсності у залежності від їх ставлення до процесу колективізації. У цьому контексті Спілка воєвничих безвірників у 1932 році робить висновок, що «релігія й надалі залишається значним фактором, що гальмує наш розвиток». Увага акцентувалася на безпосередній причетності церкви до загострення класової боротьби: «Розгромлена, але не доbitа глитаїня і надалі чинить опір соціалістичному будівництву, використовуючи для своїх контрреволюційних цілей церковні та сектантські організації». Останні ж ніби-то ретельно маскують антирадянську діяльність, щоб зберегти свої структури, і, навіть, «відверто агітують за колективізацію (с. Дмитрівка на Кременчуччині)». Спілкою вже були зафіксовані ряд районів і сіл, «де офіційно не значиться жодної релігійної організації, немає жодного служителя культу. Молитовні будинки стоять закриті, населення ставиться до цього байдуже» [1, оп. 20, спр. 5309, арк. 5, 6, 8].

Період 1930-х років проходить під знаком рішень XVI з'їзду, який ухвалив «закріпити і розвинути значні успіхи, досягнуті у справі звільнення мас від реакційного впливу релігії». Селянський чинник, загравання з ним перестали бути актуальними для влади у результаті повернення до воєнно-комуністичних методів державного управління та відмови від кон'юнктурних ліберальних компромісів на релігійному ґрунті. Застосування терору проти селянства породило у його свідомості страх, безсилля перед системою, яка позбавила права свободи совісті мільйони громадян. Яку ж альтернативу релігії пропонувала радянська влада? У 1932 році політбюро ЦК КП(б)У ухвалило таємне рішення: «Визнати за необхідне розширити продаж горілки на селі» [1, оп. 16, спр. 7, арк. 215]. Знекровлене репресіями духовенство, яке на початку 1930-х років налічувало в республіці 9200 осіб, вже не мало помітного впливу на загальне селянське життя.

Таким чином, радянська влада не мала наміру відмовлятися від свого ортодоксального курсу на повне знищення релігії, але змушена була адаптуватися до релігійної опозиції селянства упродовж 1920-х років. Селянський чинник змусив її неодноразово переглядати тактику в ході реалізації декрету про відокремлення церкви від держави. Проте на практиці вона виявилася непослідовною і кон'юнктурною, що не сприяло зростанню прорадянських симпатій сільського населення. Зрештою, органи влади, поряд з недосконалою вульгарною антирелігійною пропагандою, віддали перевагу силовим методам впливу на духовну сферу села. У контексті порушеної проблеми подальше її дослідження доцільно сконцентрувати на виявленні та опрацюванні нових джерел, які дозволять з'ясувати форми і методи діяльності спецслужб, які розробляли спеціальні напрями боротьби з релігією і церквою в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1.
2. Державний архів Вінницької області.

3. Державний архів Донецької області.
4. Державний архів Чернігівської області.
5. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. - К., 1999.
6. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяльність митрополита В. Липківського. - К., 1997. - 424 с.
7. Пащенко В. О. Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20–30-х рр. ХХ ст. - К., 1994. - 252 с.
8. Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. - К., 2002.
9. Силантьєв В. И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы. - Харьков, 1998. - 232 с.
10. Ченцов В. І. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки. - К., 2000.

© 2012 р., В. М. Роговий, В. І. Сергійчук
(м. Київ, Україна).

СТУДЕНТИ-КУБАНЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ ГОСПОДАРСЬКІЙ АКАДЕМІЇ В ПОДСБРАДАХ

З першого ж дня вимушеного вигнання Уряд УНР не тільки клопотався про власне українських емігрантів, але й усіх тих, хто признавався до нашого народу. Насамперед це стосувалося вихідців з Кубані, яких радо прийняли в українську емігрантську сім'ю. Особисто Голова Директорії УНР Симон Петлюра дуже уважно стежив за відносинами між двома урядами, вимагав усіляко зміцнювати зв'язки з кубанцями, підтримувати їх, оскільки вірив у майбутнє відродження Кубанської України.

Це відчували і десятки тисяч кубанців, котрі боролися за волю рідного краю. Перебуваючи після 1920 року у розсіянні по всій Європі, яка «ще не була опанована червоним туманом», кожний з нас, згадував Віктор Омельченко, намагався десь улаштуватися на працю, щоб сяк-так існувати. У кожного душа була розірвана, як рана... Бальзамом був тільки сон, в якому кожен бачив рідну Кубань з її широкими степами, багатими станицями. Такі сни були тими благодатними моментами, що скрашували сірі дні вигнання. Здавалося, що не буде кінця цим похмурим дням, без жодного промінчика надії на поліпшення ... "Та Бог не без милости, козак – не без щастя", – говорить народне прислів'я. Поширювалися чутки, що є можливість десь учитися, та ще й одержати стипендію. Стали розпитувати, де цей щасливий "Едем". Дізналися, що цим "Едемом" є новоутворена Чехо-Словацька Республіка» [2, ч. I, с. 16–18].

Бажаючих здобути знання підтримували в цьому Уряд УНР в екзилі, який у порозумінні з чехословацькими властями добився не тільки відкриття українських вищих навчальних закладів – Українського Вільного Університету,

Української Господарської Академії, Українського Високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова, але й всіляко сприяв студіям українців і в чеських вищих школах. Колишні члени Кубанської Ради, яких Денкін у 1919 році вислав за межі краю, відтепер перебували в Чехії, де заклали спочатку «Комітет Кубанських Козаків», а потім перейменували його на «Громаду Кубанців», поставивши собі мету – допомагати кубанцям козакам, а також і некозакам продовжувати науку, якої військова завірюха не дала можливості їм закінчити на Кубані.

10 вересня 1923 року голова Кубанської громади в Чехо-Словацькій Республіці професор Федір Щербина, прикладаючи список з 24 осіб, які прибули до ЧСР з Болгарії, Югославії і Німеччини, звернувся листовно до керівництва УГА з проханням прийняти їх до числа студентів з огляду на те, що «всі кандидати цілком задовольняють необхідним освітнім і національним вимогам...» [1, ф. 3795, оп. 1, спр. 136, арк. 29].

Таким чином Євген і Олександр Кокуньки (уродженці станиці Новодерев'янківської), Іван Кравченко (Старощербинівська), Григорій Чорний (Новощербинівська), Микола Штанько (Анастасівська), Олексій Барилко (Іванівська), Михайло Костенко (Старовеличківська), Олександр Деркач (Новоплатнірівська), Григорій Капустян (Новоіванівська), Сергій Лісевецький (Брюховецька), Максим Кравчина (Старощербинівська), Михайло Вовкодав (Андріївська), Микита Карпів (Іванівська), Володимир Чорний (Кужорська), Віктор Донецький (Андріївська), Сергій Ливенців (Новощербинівська), Олександр Гончарів (Курганська), Микола Федорів (Дондуківська), Орій Борчевський (Єлизаветинська), Михайло Чайка (Виселки), Іван Ряднина (Должанська), Валеріан Шелест (Натухайська), Петро Вязовець (Дядьківська) і Сергій Камишан стали студентами УГА [Там само, арк. 35–38]. Але головні труднощі починалися після зарахування до числа студентів. Скажімо, витрати студента з Кубані (станція Іванівська) в УГА у травні 1924 року в приватному секторі сягали: кімната з освітленням – 100 крон, опалення (з лютого по квітень) – 50, постільну білизну дають, кави не дають, На одяг і білизну – 100, на поправку одягу і білизни – 50, на взуття – 100, прання білизни – 20, за обід у студентській їдальні – 150, на вечерю – 60, на цукор чай каву – 20, на підручники – 30, на навчальне приладдя – 20, на тютюн – 60, обов'язкові членські внески – 25 крон [1, ф. 3920, оп. 1, спр. 50, арк. 95 зв.].

Студент з Катеринодара від чеського уряду одержував 600 крон грішми та одягом. Його витрати: кімната без освітлення – 75, на освітлення – 10, на опалення зимою щомісячно з листопада по березень – 35, на поправку одягу і білизни – 10, на взуття – 100, на поправку взуття – 25, на прання білизни – 20, обід у приватній їдальні – 3 крони в день, раз на день, без вечері, дві страви, на каву – 1 корона в день, на підручники – 50, на інші книжки – 15, на лазню і мило [Там само, арк. 127, 127 зв.].

Однак і за таких умов вигнанці з Кубані не відрекалися від боротьби за волю рідного краю. Виходець з Єйска в анкеті про використання в майбутньому здобутого фаху написав: «Служити на Кубані». Його колега з станиці

Курганської – «Боротьба за вільність рідного краю, на Кубані» [Там само, *арк. 170 зв., 172 зв.*].

Поряд з тими стипендіями, які перші чотири роки майже всім виплачував уряд ЧСР, українською еміграцією був створений Комітет допомоги студентам УГА, що організовував справу матеріального забезпечення нашої студіюючої молоді й допомогової акції в межах кошторисів, ухвалених фінансово-господарською комісією. Він же видав забезпеченням студентів одягом, справами медичної допомоги, підтримки студентських родин тощо. Мав своїм головним завданням організацію допомоги переважно студентам, що не мали засобів для існування та студій.

Кошти комітету склалися: а) з регулярних внесків професорів, студентів, урядовців Академії і інших осіб; б) асигнувань Академії; в) регулярних внесків та асигнувань від різних українських та інших установ; г) надходжень від одноразових зборів грошми і речами, від лотереї, концертів, лекцій, з прибутків від підприємств Комітету тощо [1, *ф. 3795, оп. 5, стр. 488, арк. 1*].

До 1 липня 1927 року Комітет видав позичок на суму 706 484 корон, на медичну допомогу – 94 683, на одяг – 865 242, на його нараву – 75 965 і на різні види підтримки – 200 047 [3, *с. 87*].

Цю діяльність він здійснював і в подальшому, зокрема, і щодо підтримки студентів-кубанців. Так, у січні 1930 року, коли Комітет очолював виходець з Кубані Василь Іванис, з його земляків допомогу одержали: Іван Антонєць (250 крон чеських), Павло Дмитренко (300) й Іван Додура (300) [1, *ф. 3795, оп. 1, стр. 207, арк. 322*]. А за час з 1927 по 1 червня 1932 року з Великої України й Кубані допомогу одержали 77 студентів [1, *ф. 3795, оп. 5, стр. 375, арк. 7*].

Завдяки й цій підтримці вихідці з Кубані змогли закінчити студії в УГА. З кубанців, що навчалися в УГА, диплом інженера-агронома одержали: Іван Антонєць (станція Попутна), Микола Богатирьов (Іванівська), Данило Гайтотін (Вознесенська), Олександр Гончарів (Кавказька), Павло Дмитренко (Попутна), Георгій Капустян (Новоіванівська), Петро Непокупний (Анастасіївська), Володимир Ніколаєв (Іллінська), Віктор Омельченко (Іванівська), Іван Пашенко (Безскорбна), Спиридон Слива (Старонижчестебліївська), Севастян Сьома (Пашківська), Олександр Троценко (Безскорбна), Григорій Червоний (Дундуківська), Михайло Черниш (Катеринодар), Павло Штепа (Новодмитрівська), Федір Штовхань (Поповичівська), інженера-лісівника: Феодосій Йорж (Новодерев'янківська), Василь Прохода (Павлівська), інженера-технолога: Дмитро Троян (Катеринівська), інженера-гідротехніка: Олекса Барилко (Іванівська), Феодосій Бігдай (Іванівська), Михайло Вовкодав (Андріївська), Іван Додура (Поповичівська), Михайло Кириченко (Мінгрельська), Михайло Костенко (Старовеличківська), Костянтин Майгур (Шкуринська), Павло Ткаченко (Новомишастівська), Микола Федорів (Дундуківська), Петро Єрмоленко (Полтавська), інженера-економіста: Костянтин Бережний (Катеринодар), Володимир Донецький (Андріївська), Сергій Камишан (Старотитарівська), Григорій Лошенко (Варениківська), Степан Паниця (Катеринодар), Іван Ряднина (Должанська), Сергій Федорів (Розшеватська),

Борис Фесенко (Ключева), Григорій Чорний (Должанська) і Микола Штанько (Анастасіївська) – усього 42 [2, ч. 3, с. 16, 17].

Професор Борис Лисянський згадував про лист, який надійшов на адресу першого ректора УГА Івана Шовгеніва: «Безумці, зупиніться! В сучасні тяжкі дні, що їх переживає наш український народ, по невдалій спробі створити власну Незалежну державу, в ті дні, коли наша нація несе розплату за свідомі й несвідомі помилки керманців нашої боротьби за Волю, коли серце спливає кров'ю при думці про нашу недавню поразку і нашу національну дискредитацію перед широким чужинецьким світом, ви, безвідповідальні амбітники і легковажні авантюристи, розпочинаєте аферу, що принесе нам нову дошкулючу поразку і нову національну дискредитацію, цього разу – на культурному полі. Ви б цього, напевне, не зробили, коли б виразно собі уявляли, що то є за справа, за яку ви з такою нерозважністю і самовпевненістю беретесь. Але, як видно, серед вас не знайшлося і однієї людини, яка б виразно собі уявляла, що то таке вища технічна школа та якими методами і засобами її назагал організується. Так дозвольте ж Вам, легковажні культуртрегери, ту поважну річ у кількох словах роз'яснити.

Сучасне людство не знає прикладу, щоб таку складну з організаційного і технічного боку річ, як високошкільний заклад, можна було б організувати, перебуваючи на еміграції. Навіть за сприятливих умов нормального життя у себе вдома, на власній рідній землі, логанізація високошкільного закладу вимагає величезних і довготривалих зусиль, а тому справу заснування університету чи політехніки попереджує завжди довготривалий організаційний період. А коли якийсь міністерство, що диспонує величезними засобами і має для цього спеціальний апарат своїх досвідчених службовців, потребує організації нової школи двох-трьох літ, то як це думаєте ви, еміграційні фокусники, організувати високошкільну установу за кілька місяців, не маючи при цьому ні належного апарату, ні потрібних грошових засобів? Ви про це чомусь не подумали або подумати не захотіли. Але за Вас мусить думати українське громадянство, широкий наш загал. Той загал, іменем якого ви виступаєте і який понесе весь сором вашої недалекої поразки. І ось іменем цього загалу звертаюся до Вас з закликом пересторогою і кажу ще раз вам: безумці, зупиніться! Зупиніться, поки не пізно, доки ваша легковажна авантюра не набрала форм вселюдського скандалу. Не готуйте нам нової національної поразки, бо їх і без того маємо вже досить...» [3, с. 125].

Насправді українська еміграція виграла, бо за найскладніших політичних і матеріальних умов зуміла готувати кадри власної еліти, які мали розбудовувати власну державність на етнічних землях нашого народу. У листі до відомого українського громадського діяча Микити Шаповала від 15 лютого 1926 року виходець з Кубані Кіндрат Плохий писав: «... знаю, що увесь Північний Кавказ, степовий, за винятком гірської частини, заселений, головним чином, українцями. В інтересах всього українського народу є перетворити всю цю величезну етнічно українську масу на свідомих громадян-українців. Аванпостом при поширенні української культури і українських впливів на Північний Кавказ є

місто Катеринодар, зокрема, і Кубань взагалі. Через те Кубань треба посилити українською свідомою інтелігенцією з Великої України та Галичини, бо нашої місцевої кубанської української інтелігенції ще довго не буде вистачати для праці навіть на одній Кубані. Я також казав Вам про те, яку величезну роллю буде відігравати Кубань в боротьбі України за свою незалежність. Тому треба, щоб Велика Україна та Галичина допомогли нам своїми інтелігентними українськими силами. Треба, щоб Кубань одвідували українські вчені, письменники, журналісти, політичні й громадські діячі, кооператори й муніципальні робітники, різні артисти і т. п. з Великої України та Галичини. Частина їх повинна б назавжди оселитися на Кубані, а частина, хто не може, повинна тимчасово приїздити для короткочасової праці, як, наприклад, для читання публічних лекцій, для концертів, театральних вистав і т. п. ...» [1, ф. 3563, оп. 1, спр. 254, арк. 2].

Тож коли більшовики спробували через «сменовсховство» розколоти українство в еміграції, намагаючись відділити від нього кубанців, то це викликало спротив останніх. Так, заслухавши доповідь з приводу ідеології Кубанського земляцтва при УГА, його загальні збори 24 грудня 1924 року ухвалили: «Будучи по крові й духу українцями, вступивши до Укр. Госп. Акад. як до своєї національної школи з щирим і одвертим почуттям – Кубанське З[емляцт]во буде в самий рішучий спосіб боротися з тими членами З-ва, які не припинять своєї антиукраїнської політики як на зовні, так і в З-ві; рахуючи, що ця політика шкодить як взагалі українській національній справі, так і кубанській зокрема» [1, ф. 3795, оп. 1, спр. 143, арк. 1].

Зрозуміло, що така постава Кубанської громади значною мірою залежала від тих представників старшого покоління цього краю, що відзначилися українським патріотизмом в революційних подіях 1917–1920 років, а тепер викладали в УГА. Зокрема, до таких належали:

1. Бич Лука Лаврентійович (1875–1944) – правник, міський голова Баку, 1917–1920 р. член Кубанських Рад, перший Прем'єр Кубанського Крайового Уряду, голова Законодавчої Ради і делегат на Паризьку Мирову Конференцію. Помер і похований в Празі.

2. Іванис Василь Миколайович (1888–1974) – інженер-технолог, міністр торгівлі і промисловості Кубанського Уряду, пізніше Прем'єр-Міністр того ж Уряду, та виконуючий обов'язки Кубанського Військового Отамана, доцент, пізніше професор хімічної технології в Академії.

3. Щербина Федір Андрійович (1849–1936) – статистик, історик, посол (депутат) від Кубані до Другої Державної Думи, член-кореспондент Російської Академії Наук та член Наукового Товариства імені Шевченка. Від 1922 – професор статистики в академії. Помер і похований у Празі.

4. Безкровний Кузьма Дем'янович (1876–1937) – економіст, член Революційної Української Партії, член всіх Кубанських Рад і міністр внутрішніх справ Кубанського уряду. Асистент, пізніше лектор торговельного рахівництва в академії. Помер і похований у Празі [4].

Так, вони вирішували долю Кубані в 1917–1920 роках. Тепер же вони зрозуміли, що щасливе майбутнє їхнього рідного краю може бути тільки в єднанні з Україною. З цим гаслом вони і вели кубанську еміграцію за собою, водночас готуючи національно свідому еліту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
2. Кубанський край (Торонто). - 1962.
3. Українська господарська академія в Ч. С. Р. 1922–1935. - Т. I. - Нью-Йорк, 1959.
4. *Чумаченко В. К.* Профессор Ф. А. Щербина и кубанское землячество при Украинской хозяйственной академии в Подебрдах (ЧСР) // Федор Андреевич Щербина, казачество и народы Северного Кавказа: история и современность: Сборник материалов VIII научно-практической конференции. - Краснодар, 2008. - С. 22.

© 2012 р., С. Л. Юсов
(м. Київ, Україна)

«БОРОТЬБА ЗА ВУЗ» І ЗДОБУТТЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ ВОЛОДИМИРОМ ГОЛОБУЦЬКИМ

Масштабні соціальні пертурбації з їх наслідками, що відбулися на теренах колишньої Російської імперії після 1917 р., відобразилися на долях великої кількості людей, іноді кардинально їх змінивши. Репресивна політика більшовиків, зокрема, по відношенню до «соціально-ворожих елементів», призводила до того, що останні постійно змінювали своє місце перебування з метою уникнути переслідувань з боку «органів». Зрозуміло, що на «чужині» легше було мінімізувати ризики викриття непролетарського соціального походження, а тому більше було можливостей вижити і навіть зробити кар'єру радянської людини. Серед таких, «класово-ворожих елементів» для радянської влади, було чимало людей з родин духівництва. До їхнього числа належав відомий український історик, дослідник історії козацтва Володимир Олексійович Голобуцький (1903–1993 рр.).

В цій статі коротко висвітливо «боротьбу за вуз» названого історика, а більше – період його навчання в північнокавказьких вузах. Частково, зазначені аспекти розглядалися вже нами в статті, присвяченій перебуванню майбутнього історика на Кубані (опублікованій в 2007р. російською мовою в Краснодарі) [30, с. 97–106], а також і в інших працях опублікованих в Україні [31, с. 257–262; 33, с. 42–59].

Оскільки історіографія і джерельна база теми розглядалася в цих роботах, то тут зазначимо, що порівняно з російською статтею автора даних рядків,

поточна публікація спирається ще на архівні матеріали з фондів Національного архіву Республіки Адигея (НАРА) і Державного архіву Ростовської області (ДАРО), а також використано деякі останні дослідження українських істориків з проблематики повсякденного життя в 1920-х рр.

Зауважимо, що матеріали з НАРА отримано за посередництвом краснодарського вченого-бібліографа А. Слуцького, за що йому дуже вдячні. Співробітники НАРА (м. Майкоп) розшукали кілька документів, де фігурує прізвище В. Голобуцького, або ті, що безпосереднього його стосуються (зокрема – власноручна заява). Це документи, що мають стосунок до роботи майбутнього історика в Адигеї в 1925–1926 рр. Навчання у вузах Краснодар та Ростова-на-Дону (1926–1930 рр.) відображує, зокрема, єдина особова справа студента. Вона збережена лише в ДАРО. Серед звичайних для особової справи документів (наказів, характеристик, автобіографій, анкет, довідок тощо) є документи з переліками навчальних предметів, котрі вивчав і складав історик.

Отже, над науковою та педагогічною кар'єрою В. Голобуцького тяжіло неначе «дамоклів меч» соціальне походження (батько – священик; мати – дворянка, донька гусарського офіцера). Зазначена обставина певною мірою вплинула на життєві колізії зі здобуттям вищої освіти, а також визначила його довготривалий (порівняно) шлях у науку. Якби правда про батьків виплила, то В. Голобуцький не зміг би отримати обов'язкове «відрядження» («путівку») від певної організації до вузу (як це практикувалося в 1920–1930-ті рр.), а відповідно, – не поступив до вузу, не отримав би вищої освіти, не зміг би вступити й закінчити аспірантуру і, врешті, стати науковцем і викладачем.

Цілком ймовірно, що походження з сім'ї «соціально чужих» елементів у разі розголошення могло поставити «хрест» не лише на кар'єрі, але й (за певних обставин) на житті історика. Ось тому він тривалий час приховував своє походження, чому не мало сприяли його переїзди в різноманітні населенні пункти СРСР. За нашим припущенням, саме з цими обставинами пов'язаний переїзд історика в 1925 р. на Північний Кавказ. Тут він, завдяки успішній діяльності на посаді завідувача хати читальні («ізбача») та комсомольського активіста в Адигеї, заслужив «відрядження» до вузу, поступив до Кубанського педагогічного інституту, а згодом перевівся до Північно-Кавказького університету в м. Ростов-на-Дону, що його і закінчив 1930 р.

Хоча В. Голобуцький вказує у своїх споминах (підкреслимо – написаних і опублікованих станом на 1960-ті рр.), що на Північний Кавказ він потрапив, захоплений романтикою, нам, через призму викладеного вище, видається правомірним допустити таке: юнак просто продовжив діяти згідно обраної ним вимушеної стратегії соціальної поведінки (при цьому, зовсім не відкидаємо й романтичного компоненту, настільки властивого молодим захопленим натурам).

На Кавказі В. Голобуцький знайшов роботу в цивілізаційній «глибинці» – адигейському аулі, куди, взагалі-то, ніхто особливо й «не поспішав», незважаючи на характерне для тих років безробіття – позаяк робота серед іншомовного, мусульманського – а значить і «культурно іншого» населення

вимагала надзвичайно великого ентузіазму (в іронічному і буквальному сенсі). Вбраховуючи свій попередній досвід, молодий політпросвітпрацівник¹ влаштувався на аналогічну посаду (подібно до українського села Безуглівки) завідувача хатою-читальнею в аулі Пчегатлукай Тахтумукаєвського району Адигейської автономної області, змінивши якогось Давлета Ачмізова [5, *ед. хр. 32, л. 18; 5, ед. хр. 95, л. 24*].

У опублікованих мемуарах В. Голобуцький пригадує, що більш за все його приваблювали соціальні науки, опанувати які на професійному рівні міг допомогти лише вуз. Як показують віднайдені документи з головного адигейського архівосховища, В. Голобуцький запланував вступати на факультет радянського права Московського держуніверситету (МДУ) [5, *ед. хр. 50, л. 40, 41, 73*], тобто, на противагу тому, що вчений зазначає у спогадах, він хотів стати правником. Хоча державне право (як і інші юридичні дисципліни взагалі) можна віднести до соціальних наук, проте у спогадах вчений уточнює свої пріоритети: «Я бажав вивчати історію, політичну економію і філософію» [13, *с. 120*]. Чому ж вчений не згадує у споминах, що хотів поступати в МДУ і стати юристом? Очевидно тому, що тоді йому прийшлося б пояснювати чому ж він це не зробив. А не зробив він це, як припускаємо, з такої причини: йому пояснили, чи він сам зрозумів, що поступаючи в провідний вуз держави та ще й на таку спеціальність, як радянське право, він може не пройти більш суворіших перевірок щодо соціального походження. Навіть, працюючи, в Адигеї, В. Голобуцький для того, щоб отримати «відрядження» до вузу спочатку проходив відбірну комісію, а потім ще й атестаційну [5, *ед. хр. 50, л. 40, 41*].

Маючи наміри вступити до вузу, В. Голобуцький активно проявив себе в політпросвітній і комсомольській діяльності, а тому заслужено домогся підтримки авторитетних поручителів. Він отримав «путівку в життя»² від політпросвіту Адигейського обласного відділу народної освіти (ОВНО), оскільки у відомчому підпорядкуванні цих структур знаходилися хати-читальні [4, *оп. 7, ед. хр. 1244, л. 19*] і, окрім того, «відрядження» до вузу дав йому й місцевий обком комсомолу [Там же, *л. 18*]. Зазначимо, що в інформаційній довідці атестаційної комісії Адигейського ОВНО, В. Голобуцький згадується серед «відряджених» до вузу як син селянина [5, *ед. хр. 50, л. 73*], що, саме на той момент було правдою. Утім, соціальне походження залишалось його головною проблемою.

Регулюючи «класову чистоту» студентів, більшовики вимагали командирувати до вузів політично благонадійних. Таке право і відповідні квоти як раз і мали названі радянські та комсомольські органи Адигейської

¹ Так він сам себе називає в анкеті, заповненій перед вступом до вузу [Див.: 4, *оп. 7, ед. хр. 1244, л. 19*].

² Саме так класифікує «відрядження» кубанський дослідник цього питання О. Рожков. – Див.: [24, *с. 220*].

автономної області [24, с. 219]³. У той рік (1925), коли В. Голобуцький розпочав працювати в аулі Пчегатлукай, вакансії, наприклад, для «відряджуваних» до вузів від комсомольських органів у РРФСР склали 15 % від загального числа вступників [24, с. 215]. Однак, у 1926 р., коли В. Голобуцький хотів вступити до МДУ, але, все ж таки, вступив до Кубанського держпедінституту (КубДПІ), в порядку експерименту більшість квот було відмінено і бажані стати студентами повинні були складати вступні іспити на умовах вільної конкуренції [24, с. 216]. Це призвело до того, що, скажімо, кількість абітурієнтів, вступників до вузів і робфаків Кубані виросла в 1926 р. у порівнянні з попереднім роком майже в два рази і склала три-чотири тисячі осіб, – а це в шість-вісім разів перевищувало кількість місць в навчальних закладах [24, с. 227].

При цьому тимчасова відміна більшості квот ще не відміняла платності освіти для студентів «непролетарського» походження. На середину 1920-х рр. оплата складала від 100 до 200 крб. на рік [23, с. 72–73]. Для того, щоб не сплачувати за навчання і на додаток ще й отримувати державну стипендію, яка, утім, на той час складала 10 крб. в на місяць, що було вдвічі менше необхідного мінімуму для прожиття студента [23, с. 72], все ж необхідно було мати відповідну «путівку» і, очевидно, приховувати, як у випадку з В. Голобуцьким, своє соціальне походження.

У анкеті ж, заповненій В. Голобуцьким перед вступом до КубДПІ в 1926 р. (міститься в особистій справі студента, що зберігається в ДАРО) вказано, що його сімейний стан навіть не лише «холостий», а ще й «одинокий», а це можна трактувати таким чином, що в нього немає родичів або ж він з ними не підтримував контактів. Також у анкеті вказано, що він з 15 років став жити самостійно; стосовно ж батьків, то про них в цих записках взагалі не згадується [4, *оп. 7, ед. хр. 1244, л. 19–19 об.*]. Подібні дані в ті часи сповіщали і інші молоді люди аби уникнути прямої відповіді про зв'язок з «соціально-ворожими» родичами. Наприклад писали на кшталт: «батькі – службовці, померли» або «зв'язку з батьком не маю» [26, с. 110].

Питання анкети будувалися таким чином, щоби молода людина доводила радянську ідентичність [26, с. 109]. На практиці, як вірно зауважує дослідник даної проблематики О. Рожков, нерідко ставалося так, що абітурієнт повинен був «дистанціюватися від свого справжнього походження, приховувати чи приписувати собі важливі віхи біографії для ідентичності "радянська людина"» [24, с. 222]. Відповідно поступив і В. Голобуцький. Утім, багато з його сучасників, що мали подібні проблеми, діяли більш радикально: вони просто зрікалися своїх батьків [28].

Варто наголосити, що історик ніколи *буквально* не відмовлявся від власних батьків. Навпаки, він не побоювся завдати собі проблем і врятував їх, а також і двох братів (Ігоря і Олексія) на початку 1930-х рр., коли їм загрожували репресії під час колективізації і в подальшому – упродовж всього

³ До 1936 р. всі адміністративні органи Адигеї знаходилися у Краснодарі.

життя підтримував з ними тісний зв'язок. Тому, цілком очевидно, що замовчування інформації стосовно справжнього соціального обличчя батьків було з боку В. Голобуцького вимушеним кроком, що мав на меті не створювати собі зайвих проблем при процесі отримання вищої освіти, настільки необхідної для подальшої кар'єри викладача й ученого, до чого він прагнув з молодих років. Мотивація подібних дій, повторимо, була властива і значній частині його сучасників.

Таким чином, майбутній учений зумів потрапити до вищого навчального закладу, хоча не до того і не на ту спеціальність, що він бажав. При цьому йому допомогло те, що він вдало приховував компрометуючі, звичайно – з точки зору більшовиків, дані власної біографії, а з іншого боку – отримав «відрядження» до вузу, яке йому довелося заслужити енергійною роботою на комсомольській і політпросвітній «лініях». Отже, «боротьба за вуз» на першому етапі була В. Голобуцьким виграна.

У серпні 1926 р. розпочався етап біографії В. Голобуцького, пов'язаний зі здобуттям істориком вищої освіти. Довідки і «відрядження» (так звані – «шпаргали») різних організацій дійсно стали для нього (як і для багатьох його сучасників) «путівкою в життя», оскільки відкривали йому шлях до вертикальної соціальної мобілізації, до кар'єри радянського спеціаліста, як це називає О. Рожков [24, с. 220]. В. Голобуцький став студентом природничого відділення КубДПІ в м. Краснодарі, оскільки в цьому вузі не було першого курсу соціально-економічного відділення [13, с. 120], що на нього бажав би вступити майбутній історик, аби задовольнити власне прагнення досягнути соціальні науки.

В інституті він навчався лише один рік. Проте Кубанський (згодом – Краснодарський) педінститут і місцеве крайове архівосховище стали знаковими в науковій кар'єрі історика. Тут він вперше ознайомився з документальною історією Чорноморського козачого війська, яка стала в майбутньому темою його докторської дисертації, адже упродовж навчального року за сприянням студента-старшокурсника Я. Раєнка працював у краснодарському архівосховищі [13, с. 120]. Відзначимо, що Я. Раєнко був на той час завідувачем Архівного бюро Адигеє-Черкеської автономної області й розшукував в архіві матеріали з історії місцевого революційного руху. У той же час Я. Раєнко цікавився історією заселення Адигеї і, цілком можливо, що В. Голобуцький, залучений ним до архівної роботи, ознайомився зі справами Чорноморського козачого війська. Краснодарський дослідник В. Ратушняк стверджує наступне: В. Голобуцький першим відгукнувся на заклик Я. Раєнка, звернений до студентів, працювати з ним в архіві і став активним помічником кубанського історика-ентузіаста [Див., напр.: 22]⁴. З пізнішої університетської

⁴ Зауважимо, що в трьох листах В. О. Голобуцького до В. М. Ратушняка, копії яких, люб'язно надані автору даної статті, – цих фактів та деяких інших свідчень не міститься. Можливо, у краснодарського історика є ще якісь листи українського колеги?

анкети В. Голобуцького відомо, що в КубДПІ він вів також і певну суспільну роботу серед студентства, але яку саме він не уточнює [4, *оп. 7, ед. хр. 1244, л. 27*].

Серед предметів, які він вивчав (і склав) в інституті, були педагогічні, економічні, природничі і, навіть, історичні, зокрема – політична економія, історія класової боротьби XIX–XX ст. тощо [4, *оп. 7, ед. хр. 1244, л. 3 об. –4*]. В. Голобуцький отримував державну стипендію, яка складала тоді 20 крб., тобто наближалася до прожиткового мінімуму [4, *оп. 7, ед. хр. 1244, л. 31*].

Як вірно зауважує українська дослідниця О. Рябенко, робітничо-селянське походження не завжди допомагало закінчити вуз. Під час чисток, перереєстрацій, соціально-академічних перевірок – «пролетарські» студенти легко ставали «соціально-ворожими елементами» [26, *с. 109*]. У перші місяці навчання В. Голобуцького в педінституті з боку наркомату робітничо-селянської інспекції було «спущено» завдання на крайову комісію: вивчити систему й динаміку комплектності вузів, причому особливу увагу приділялось третьому пункту – «з точки зору соціального складу» за останні три роки [3, *ед. хр. 155, л. 63*]. Таку перевірку планувалося здійснити силами соціально-культурної групи крайової робітничо-селянської інспекції та подати звітні матеріали до 15 листопада 1927 р. [Там же, *л. 64*]. Як бачимо, весь наступний навчальний рік у вузах краю, в тому числі й КубДПІ, очікувався напруженим: студентам та викладачам потрібно було пройти цикл чергових серйозних перевірок з цілком ймовірними чистками. Показовими стосовно розкриття специфіки роботи робітничо-селянської інспекції являються анкети, розроблені її співробітниками. У них чільне місце нарівні з партійністю і партійним стажем посідало соціальне походження. Скажімо, навіть такі біографічні відомості, як рік народження, національність, професія та практичний стаж, перехід на посади й навіть сімейне становище цікавили радянські органи лише після відповіді на питання пункту про соціальне походження [3, *ед. хр. 142, л. 6–7 об.*].

У зв'язку з різноманітними обставинами (В. Ратушняк стверджує, що саме знайомство зі справжніми історичними документами та з методикою їхнього опрацювання, остаточно визначило вибір В. Голобуцького на користь перевodu до того вузу, де вивчалася історія [22]) майбутній історик продовжив навчання і закінчив університет в тодішньому крайовому центрі Північного Кавказу – м. Ростові-на-Дону [13, *с. 115–122*].

Північно-Кавказький держуніверситет (ПКДУ) постав з Імператорського Варшавського університету (ІВУ), евакуйованого в 1915 р. у Ростов (з 1917 по 1925 р. він називався Донським). Разом з останнім переїхала до Ростова і частина професорсько-викладацького складу, яка продовжила на новому місці попередні наукові і педагогічні традиції. Університет мав солідну матеріально-технічну базу. Його викладачі-науковці проводили ґрунтовні наукові дослідження у різних галузях, виїздили на стажування за кордон, брали участь в наукових експедиціях тощо. Вуз мав чималу наукову бібліотеку (станом на 1928 р. – понад 450 тис. екземплярів книг), виписував зарубіжну наукову періодику тощо [Див.: 20, *с. 67*].

Отже, у вересні 1927 р. В. Голобуцький перевівся з II-го курсу КубДПІ на II-й курс соціально-економічного відділення педагогічного факультету ПКДУ [4, *оп. 7, ед. хр. 1244, л. 23–28*], яке згодом було реорганізовано в історико-економічне. Можливо, це не була чергова вимушена втеча від перевірок щодо соціального походження, оскільки В. Голобуцький заручився клопотаннями від профкому і парткомітету інституту [Там же, л. 28–30]. Як зазначає вчений у спогадах, навчання в цьому вузі стало значним етапом в його формуванні як історика [13, с. 120]; воно закріпило захопленість В. Голобуцького історією народного господарства. Тут він мав можливість отримати фундаментальну підготовку з соціально-економічної історії і з методики її викладання, що дало свої наслідки в його подальшій науковій і педагогічній діяльності, зокрема в Київському інституті народного господарства. Слід вказати, що сильну базу для підготовки студентів у галузі соціально-економічної історії заклад значний спеціаліст у цій області, професор, член-кореспондент Всесоюзної АН П. Лященко, який викладав у Донському держуніверситеті до 1926 р. Вчений, відомий багатьма працями з історії економіки, зокрема, трьохтомною «Историей народного хозяйства СССР», полишив після свого переїзду до Москви певну наукову школу серед викладачів місцевого вузу [18].

У період навчання в ПКДУ розпочалося формування соціологічного стилю наукового мислення, який став згодом «візитною картою» для історичних досліджень вченого. Сам В. Голобуцький свідчить у спогадах, що тоді він посилено займався соціологією, брав активну участь в студентському філософському гуртку [13, с. 122]. Загальновідомо, що мода на соціологію в ті роки була дуже поширена й так звані марксистські історики (М. Покровський, М. Рожков та ін.) фактично в своїх курсах підміняли власне історію соціологією.

Значний вплив на професійне і світоглядне формування В. Голобуцького справили, як він сам вказує, професори І. Козловський, М. Любович, С. Лозинський та доценти О. Чаадаєва, Б. Гофман, О. Єфімов, В. Писарев та ін. Вони викладали, як правило, не лише на педфаці, але і інших факультетах. Деякі з них викладали ще в ІВУ на історико-філологічному факультеті. Відмітимо, що професора І. Козловський і М. Любович були вихідцями з України.

Особливо вагому роль у підготовці В. Голобуцького як історика зіграв професор І. Козловський (про що свідчить сам В. Голобуцький). Випускник історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира, він у попередні роки, окрім ІВУ (професор цього вузу з 1909 р.) викладав у Харківському і Київському університетах, в Ніжинському історико-філологічному інституті тощо. І. Козловський був членом Київського історичного товариства Нестора-літописця та інших наукових товариств, брав участь у роботі трьох всеросійських археологічних з'їздів, що відбулися до революції. Вчений присвятив основні свої монографії історії просвітництва в Росії XVII ст. З 1927 р. він керував кабінетом російської історії вузу. Професор читав такі курси: Росія в добу кріпосного господарства,

історіографія і джерелознавство, історія давньоруської літератури. Втім, основною спеціалізацією вченого було джерелознавство. У рік закінчення В. Голобуцьким університету І. Козловський був звільнений із вузу в результаті «чисток» за релігійні переконання [6, с. 74].

Під час навчання в університеті В. Голобуцький під керівництвом професора І. Козловського долучився до краєзнавчої роботи. Зазначимо, що при університеті діяло крайове товариство історії, археології і етнографії (ним керував на середину 1920-х р. І. Козловський), яке найбільш інтенсивно працювало якраз в роки навчання тут В. Голобуцького [25]. Утім, молодий історик приймав діяльну участь не в ньому, а в студентському товаристві краєзнавства, де певний час очолював історико-культурну секцію [13, с. 121–122]. Акцентуємо увагу на тому, що в сферу краєзнавства входило вивчення, в даному випадку, регіонів колишніх козацьких військ.

В. Голобуцький наголошує, що під керівництвом І. Козловського він навчився комплексу необхідних для історика-фахівця практичних знань і навичок, як-то: основам палеографії, здійснювати елементарні археологічні розкопки, удосконалив свої навички архівної роботи та привчився розробляти наукові теми на основі архівних джерел. Зауважимо, що курс історіографії і джерелознавства І. Козловському студенти складали аж із 6-ї спроби, настільки були високі вимоги у професора [6]. Цікаво, що професор, ще під час роботи в ІВУ був науковим керівником магістерської дисертації Б. Грекова [27], який, в свою чергу, став згодом науковим керівником кандидатської дисертації В. Голобуцького.

З інших названих В. Голобуцьким викладачів охарактеризуємо ще трьох. Так, професор М. Любович, також випускник історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира, з 1882 р. викладав у ІВУ, де, зокрема, організував і очолив товариство історії, філології і права, яке діяло до революції. Професор досліджував історію Реформації і Контрреформації в Польщі. У ПКДУ він читав низку курсів з всесвітньої історії, згодом керував кабінетом історії Заходу, а з 1927 р. викладав такі семінарії, як доба промислового капіталізму на Заході та доба фінансового капіталізму і імперіалізму на Заході. М. Любович з 1924 р. був членом-кореспондентом Всесоюдної АН [8]. Професор С. Лозинський закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету, а згодом – Вищу школу соціальних наук у Парижі. Він працював в університетах Берліна, Брюсселя і Парижа, викладав у внз Петрограда; досліджував питання французької революції 1848 р., єврейської етнографії, історії культури. З 1927 р. С. Лозинський очолював кабінет історії культури і читав такі курси, як історія культури, історія класової боротьби тощо [7]. Доцент В. Писарев, який з 1927 р. був деканом педагогічного факультету, закінчив ІВУ перед евакуацією в 1915 р. і працював у рідному вузі на кафедрі російської історії. В роки навчання В. Голобуцького доцент керував кабінетом методики суспільних наук і читав такі курси і семінари, як: Росія в період

промислового капіталізму, методика суспільствознавства, розвиток капіталізму в Росії, методика педагогічної роботи з суспільствознавства тощо [9].

Із залікової книжки і свідоцтва про закінчення ПКДУ відомо, які дисципліни вивчав і складав В. Голобуцький. Це, зокрема, такі теоретичні курси, як: історія культури, історія Росії в період кріпосного господарства, історія Росії в добу промислового капіталізму, історія Росії в ХХ ст., доба феодалізму і торгового капіталізму на Заході, історія західної Європи і Америки в добу промислового капіталізму, економічна політика СРСР, економічна географія СРСР, основи державного і господарського права СРСР тощо. Серед практичних занять назвемо такі: практика з системи народної освіти, семінарії – з історії Росії доби промислового капіталізму, з філософії марксизму тощо. Окрім цього майбутній історик вивчав різні педагогічні і спеціальні методичні предмети [4, *оп. 7, ед. хр. 1244, л. 4 об. –5, 13–13 об.*]. З їх переліку, зважаючи на високий рівень професорсько-викладацького складу і на добросовісність щодо навчання майбутнього історика, можна зробити висновок: В. Голобуцький отримав різносторонню фахову історично-економічну вищу освіту.

Нескінченні перевірки і «чистки» продовжувалися протягом всіх років навчання В. Голобуцького також і в ПКДУ. Так, в плані науково-навчальної частини університету на 1929/30 нч. р. фігурувало таке завдання (серед основних): «Систематичне очищення студентства від сторонніх елементів, що приходили при вступі в ПКДУ своє соціальне і політичне минуле...» [4, *оп. 1, ед. хр. 368, л. 13*]. Однак, В. Голобуцькому вдалося не потрапити в «сито» перевірок. Про це свідчить, зокрема те, що він не платив за навчання [4, *оп. 7, ед. хр. 1244, л. 3*], а отже підпадав під категорію соціально-лояльного елемента і мав отримувати стипендію як неімущий [Там же, *л. 32–32 об.*]. Зазначимо, що стипендія у цьому внз тоді складала 22 крб. (станом на 1927/28 нч. р.), а в наступному році вже 30 крб. [20, *с. 64, 66*]. Прожитковий мінімум для студентів-одинаків тоді складав 35 крб. 50 коп. (дані, щоправда, стосуються УСРР) [21, *с. 91*]. Для неімущих студентів у вузі існували безплатні обіди, каса взаємодопомоги, а для членів профспілки видавали субсидії на гуртожиток і трамвайні квитки [4, *оп. 1, ед. хр. 318, л. 4, 37–37 об., 40*]. Можна погодитись з В. Прилуцьким у тому, що влада перетворила «розподіл матеріальної допомоги студентам у важливий важіль у проведенні політики пролетаризації вищої школи, підготовці у вузах слухняної, відданої йому інтелігенції» [21, *с. 118*].

Як стверджують дослідники, у студентському середовищі набула поширення тенденція якомога скоріше розпочати сімейне життя. Вільний не легалізований шлюб набув широкого розповсюдження [21, *с. 96*]. Десь в ці роки у Ростові В. Голобуцький взяв подібний шлюб з місцевою дівчиною, від якого в нього народилася донька Зоя [11]. Можливо тому, паралельно з навчальним процесом він розпочав і власну викладацьку діяльність, аби прогодувати сім'ю. Уже в грудні 1927 р. він очолив курси з підготовки до вузу при університеті, а згодом став ще викладачем робітфаку [13, *с. 122*].

Останній, до речі, відіграв значну роль у пролетаризації університету [12, с. 10]. Утім, ще в 1927 р., коли В. Голобуцький перевівся до ПКДУ, його ректор звітував: університет «став цілком радянським» [12, с. 7, 8, 11].

На зазначеній викладацькій роботі майбутній історик зміг більш системно виявити і закріпити свої нахили до лекторської і педагогічної роботи, що проявилися в нього ще під час роботи завідувачем хат-читалень у с. Безуглівка та аулі Пчегатлукай. По закінченні університету в березні 1930 р. його викладацька робота органічно продовжилася в середніх навчальних закладах м. Грозний, куди він потрапив за путівкою молодого спеціаліста. Тут історик викладав у школі підвищеного типу для дорослих, в крайовому робітфаці, в технікумі дошкільного виховання, який він навіть очолював [1; 10]. Згодом він став заступником директора з навчальної частини міжгалузевого комбінату робочої освіти. Активний і працелюбний молодий педагог був відзначений керівництвом – нагороджений грамотою ударника та двічі премійований грошика [2].

Ймовірно, що восени 1930 р., коли історик працевлаштувався в м. Грозний, він перевіз туди з с. Мутин своїх батьків і братів з метою врятувати їх від репресій під час колективізації. Сини історика помилково стверджують, що ця подія сталася в 1928 р. [15; 16, с. 9], але ж В. Голобуцький ще навчався тоді в Ростові-на-Дону, а тому не міг цього зробити. В м. Грозному батьки придбали в борг невеличкий будиночок у терської козачки й назавжди залишилися в цьому місті.

Педагогічна робота в основному проходила ввечері, тому у В. Голобуцького залишалася певна частина дня для продовження занять самоосвітою – він, насамперед, студіював історичні твори [13, с. 123]. Заглиблення в історичну науку призводило до відповідного тяжіння до наукової роботи, яке можна було повноцінно реалізувати класичним шляхом, тобто вступом до аспірантури. Тридцятирічний історик кардинально міняє своє вже усталене життя і їде в Ленінград – вступати до аспірантури.

Отже, «непролетарське» соціальне походження В. Голобуцького в умовах радянської дійсності 1920-х рр. суттєво вплинуло як на його можливості отримати вищу освіту і на вибір вузу, так і на його міграцію на Північний Кавказ, де він цю освіту врешті і здобув. Навчання ж в КубДП і ПКДУ стало значним етапом у формуванні В. Голобуцького як історика, закріпило захопленість історією народного господарства і історією козаччини. В ті роки почалося формування соціологічного стилю наукового мислення, притаманного вченому. Тут він мав можливість отримати різносторонню фундаментальну підготовку з соціально-економічної історії і з методики її викладання. На початковому професійному формуванні його як педагога і науковця справили вплив спеціалісти російських вузів, передусім, професора І. Козловський, М. Любович, С. Лозинський та ін.

Наприкінці (post scriptum), хотілося би внести деякі уточнення до однієї з публікацій Д. Грушевського [17], в якій він, на основі нових документів,

коментує фрагмент зі спогадів В. Голобуцького, присвячений зустрічі в Краснодарі (вірогідніше – в Ростові-на-Дону) з С. Грушевським – хрещеником і чотирьохрічним племінником великого українського історика М. Грушевського [19].

Отже, перші два уточнення – історіографічного характеру. Д. Грушевський зазначає, що вперше сюжет про зустріч двох істориків був опублікований в перевиданні українською мовою «Чорноморського казачества» (тобто – в 2008 р.) [17, с. 76]. Дійсно, в цьому виданні зазначений сюжет опубліковано в передмові [16, с. 13–14], але не вперше. Цей фрагмент спогадів В. Голобуцького відпочатку опубліковано в 1994 р. в перевиданні (знову ж таки) українською мовою «Запорожського казачества» [14], на яке автор передмови до цієї монографії (син історика – П. Голобуцький) і посилається. Друге історіографічне уточнення стосується першості в здогаді – де відбулася можлива зустріч істориків. Д. Грушевський доказово припускає, що вона відбулася в Ростові-на-Дону в період з серпня 1933 по серпень 1934 р. [17, с. 79]. Утім, першим цей здогад висловив автор даних рядків в публікаціях 2008 р., щоправда, продовживши хронологічний діапазон можливої зустрічі до 1935 р. [31, с. 266–267; 32].

І, останнє уточнення – стосовно того, чому саме В. Голобуцький міг перебувати в зазначений період в Ростові-на-Дону. Тут, варто навести ширшу цитату з однієї з моїх статей 2008 р. Отже: *«Очевидно, що В. Голобуцький цього наплутав або його ввели в оману. Теоретично він міг зустрічатися з С. Грушевським у період 1933–1934 рр. (можливо на початку 1935 р.), однак слід прийняти до уваги, що молодий історик до осені 1934 р. працював у м. Грозному викладачем і дослідницькою роботою тоді не займався (а отже потреби для роботи в Краснодарському архівосховищі у нього не було), а з осені 1934 р. навчався в аспірантурі ЛДПІ⁵ і, одночасно, працював на заочному секторі інституту. Вкрай малоймовірно, що він приїздив для роботи в Краснодарський архів, оскільки його тема дисертації не передбачала роботу з архівними джерелами, а, тим більше, стосувалася іншої проблематики. Скоріше можливо допустити, що В. Голобуцький зустрічався з С. Грушевським в Ростові-на-Дону, оскільки тут проживала перша дружина і маленька донька В. Голобуцького, з якими він підтримував, як вже зазначалося, добрі стосунки і навідував їх [11]. В останньому випадку історик міг приїздити в Ростов як з Ленінграду, так і з Грозного, тобто, в хронологічному діапазоні з осені (процес у справі «Союзу Кубані і України» відбувся у серпні 1933 р. [29]) 1933 р. до 1935 р. включно. Напевно, що враховуючи п'ятдесятирічний період, що пройшов з часу ймовірних подій, а також поважний вік вченого, коли він готував українськомовний варіант монографії «Запорізьке козацтво», у його спогадах відбулася зрозуміла накладка подій і обставин. (Утім, у цій історії все ж таки можливі*

⁵ ЛДПІ – Ленінградський державний педінститут.

уточнення. Корисним є те, що вона спонукає дослідників до пошуку нових джерел» [31, с. 267].

Як бачимо, Д. Грушевському таки вдалося знайти нові джерела і зробити уточнення, як я це і припустив в 2008 р. На жаль, він (власне, як і автор цих рядків), як і сам пише [17, с. 76], не має можливості оперативно отримувати наукову літературу з України (а ми з Росії!), а тому не знав про мої статті 2008 р., де підіймалася розглянута вище тема. Також і я отримав нагоду зробити уточнення вже до його коментарів аж через 2 роки після виходу його повідомлення.

Наголошу, що, як на мою думку, основна причина приїздів В. Голобуцького до Ростова-на-Дону після закінчення навчання в ПКДУ в 1930 р., це відвідування першої дружини і доньки, хоча, можливо, він і працював у місцевому архіві. Про останнє, втім, достовірною інформацією не володіємо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга (ЦГА СПб). - Ф. 7240. - Оп. 12. - Ед. хр. 2143. - Л. 10.
2. ЦГА СПб. - Ф. 4331. - Оп. 31. - Ед. хр. 436. - Л. 4.
3. Государственный архив Краснодарского края. - Ф. р-226. - Оп. 1.
4. Государственный архив Ростовской области (ГАРО). - Ф. 46.
5. Национальный архив Республики Адыгея (НАРА). - Ф. Р-21. - Оп. 1.
6. Сектор ретроспективной библиографии Зональной научной библиотеки Ростовского госуниверситета (СРБ ЗНБ РГУ). Картоoteca имен сотрудников РГУ. Ящик №59: Ко-Ле. Козловский Иван Павлович (1869–1942).
7. СРБ ЗНБ РГУ. Картоoteca имен сотрудников РГУ. Ящик №60: Ли-Мли. Лозинский Самуил Горациевич (1874 – ?).
8. СРБ ЗНБ РГУ. Картоoteca имен сотрудников РГУ. Ящик №60: Ли-Мли. Любич Николай Николаевич (1855–1935).
9. СРБ ЗНБ РГУ. Картоoteca имен сотрудников РГУ. Ящик №62: Пив-Ряд: Писарев Владимир Иванович (1890 – ?).
10. Приватний архів П. В. Голобуцького. – Документ за № 87 / уч. – Справка от дирекции Грозненского филиала Краевого рабфака при Ростовском н/Дону Авто-дорожном институте. 25 января 1934 г.
11. Приватний архів автора. – Інформація записана Н.М. Юсовою 27.10.2006 р. у м. Ростові-на-Дону від Зої Володимирівни Тішиної (Голобуцької) (1929 р.н.), доньки В.О. Голобуцького від першого браку.
12. Белозеров С.Е. Ростовский университет // Ростовский государственный университет. 1915–1965. Статьи, воспоминания, документы. - Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1965.
13. Голобуцкий В. А. Страницы из моих воспоминаний // История СССР. - 1966. - № 3.
14. Голобуцкий В.О. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. - С. 62.
15. Голобуцкий І. Шлях, освячений працею // Слово просвіти. - 2003. - Ч. 41. - С. 11.

16. *Голобуцький П. В.* Передмова: Вчений і книга. (Доля історика в лабетах тоталітарної системи) // Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво. - Дніпропетровськ: Січ, 2008.

17. *Грушевський Д. В.* Коментарий к воспоминаниям историка В. А. Голобуцкого // Культурная жизнь юга России. - Краснодар, 2010. - №4 (38). - С. 76–80.

18. *Корниевский Р. П., Лунин А. В.* История развития экономических исследований в Ростовском государственном университете // Развитие науки в Ростовском государственном университете. 1915–1965 / [Отв. ред. В. А. Тищенко]. - Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1965. - С. 213.

19. *Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). - К.: КИИ, 2006. - С. 290, 306.

20. *Летопись университетской жизни. Ч. II. Донской Северо-Кавказский университет в первые годы советской власти (1920–1930 гг.) / Сост. Пушкаренко А. А. и др.* - Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ, 2003.

21. *Прилуцький В.* Повсякденне життя студентів // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч. 2. - К.: ПУ НАНУ, 2010.

22. *Ратушняк В. Н.* В. А. Голобуцкий – советский исследователь истории черноморского казачества // Проблемы историографии и культурного наследия народов Кубани дореволюционного периода. Сб. науч. трудов. - Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 1991. - С. 103.

23. *Рожков А.* Студент как зеркало Октябрьской революции // Родина. - 1999. - № 3.

24. *Рожков А. Ю.* В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в советской России 1920-х годов: В 2-х т. - Т. 1. - Краснодар: ОИПЦ «Перспективы образования», 2002.

25. *Ростовский государственный университет (1915–1985). Очерки / Под общ. ред. чл.-кор. АН СССР Ю. А. Жданова.* - Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1985. - С. 103.

26. *Рябченко О.* Конструювання пролетарської ідентичності // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. - Ч. 2. - К.: ПУ НАНУ, 2010.

27. *Самойленко О. Г.* Инструкция для ученых занятий магистранта Б. Д. Грекова, составленная профессором И. П. Козловским // Литература та культура Полісся. Вип. 55. - Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2009. - С. 305–307.

28. *Трушков В.* Борьба за вуз // Красное студенчество. - 1929/1930. - №9. - С. 20.

29. *Чумаченко В. К., Грушевський Д. В.* Кубанский историк С. Г. Грушевский: вехи биографии // История регионального научного сообщества: проблемы изучения / [Отв. ред. д. и. н. А. Н. Еремеева]. - Краснодар: Кубанькино, 2007. - С. 125.

30. Юсов С. Л. Кубанские вехи жизненного пути В. А. Голобуцкого // История регионального научного сообщества: проблемы изучения / [Отв. ред. д. и. н. А. Н. Еремеева]. - Краснодар: Кубанькино, 2007. - С. 91–118.

31. Юсов С. Кубанський період у житті В. О. Голобуцького // Історіографічні дослідження в Україні. - К.: ПУ НАНУ, 2008. - Вип. 18. - С. 253–279.

32. Юсов С. Л. Эпизод из краснодарского периода жизни В. А. Голобуцкого // История идей и история общества: Материалы VI Всероссийской научной конференции (Нижевартовск, 17–18 апреля 2008 года). Ч. 2. Секция «Проблемы отечественной истории». Секция «Теория, методология истории, историография» / Отв. ред. В. Н. Ерохин – Нижевартовск: НГТУ, 2008. - С. 179–187.

33. Юсов С. Л. Историк Володимир Голобуцький (1903–1993): життя, наукова та педагогічна діяльність. - К.: ПУ НАНУ, 2011. - 336 с.

© 2012 г., А. М. Авраменко
(г. Краснодар, Россия)

СОВРЕМЕННЫЕ ШКОЛЬНЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ АТЛАСЫ В ПРАКТИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ КУБАНСКИХ УЧИТЕЛЕЙ

Как известно, использование исторических карт и атласов зависит от их назначения и определяется учебными, научно-популярными и исследовательскими целями. Учебные карты должны соответствовать учебным программам школ и вузов; научно-популярные карты призваны выполнять задачи агитации и пропаганды научных и политических знаний; исследовательские карты, сопровождающие исторические монографии, дополняют текст и сообщают результаты, которые не могут быть выражены в словесной форме [3, с. 67]. Так же, как искусствовед, рассказывая о картине художника, должен непременно показывать картину и комментировать её, так и преподаватель истории должен обращаться к карте, чтобы наглядно показать исторические события и процессы не только во времени, но и в пространстве. В идеале исторические карты и атласы, применяемые в учебном процессе, должны полностью отвечать требованиям программы изучаемого курса, отражать последние достижения науки и оптимально обеспечивать наглядность, выделяя главное за счёт второстепенной информации, а также обладать продуманным и привлекательным дизайном.

На практике это далеко не всегда соблюдается, а министерство, обязанное утверждать учебные пособия и материалы, пропускает без должного контроля даже откровенную халтуру. Достаточно взглянуть на карикатурное изображение контуров Ирландии в атласе «Новая история. Конец XV – конец XVIII века» М. В. Пономарёва и Е. В. Волковой, напечатанном Издательским домом «Ю-

вый учебник» [9, с. 4, 5, 7, 10, 12, 13], или нелепое изображение Сахалина в том же атласе [с. 21]. Объясняется это отсутствием квалифицированных специалистов – результат затянувшихся «реформ», по-видимому, имеющих целью постепенное снижение интеллектуального уровня и объёма знаний. Ни один вуз в России не готовит специалистов по исторической картографии. В результате историк и картограф, работающие над картой, не всегда понимают друг друга, что порождает многочисленные неточности и ошибки. А теперь, когда упор делается на подготовку бакалавров (фактически – недоучек, а не полноценных специалистов), этот уровень будет ещё более снижаться.

В условиях Краснодарского края, когда учителям предлагают множество учебных пособий, нелегко сделать правильный выбор. Остановимся на атласах по всемирной и российской истории, а также по истории Кубани.

В современной России, казалось бы, существуют сложные процедуры, затрудняющие картографическую деятельность: необходимо приобретать специальную лицензию, платить за использование картографической основы соответствующему ведомству и т. д. Это вызывает немалые расходы, но, как выясняется, вовсе не обеспечивает должного качества продукции. Если в советские годы осуществлялся жесточайший контроль над содержанием карт и атласов, то сейчас он отсутствует вовсе. Министерство, утверждая разные версии учебной литературы, очевидно исходит из предположения, что учитель выберет сам, что считает лучшим. На практике же возник хаос: учитель далеко не всё может приобрести и даже увидеть, поэтому выбирает то, что ему доступнее. По-видимому, в Краснодарском краевом институте дополнительного профессионального педагогического образования необходимо периодически проводить соответствующие обзоры и консультации.

Чаще в продаже встречаются традиционные атласы, составленные в Производственном картосоставительском объединении «Картография». Они являются сильно упрощённой версией атласов, издававшихся с конца 1940-х годов, и явно проигрывают своим предшественникам в качестве. Но с конца 90-х годов монополия ПКО «Картография» была нарушена. С 1998 года издательства «Дрофа» и «Дизайн. Информация. Картография» («ДИК») стали выпускать свою версию школьных атласов по истории. Эти атласы отличает творческий поиск, чаще всего далеко выходящий за пределы школьной программы, что, к сожалению, сопровождается и огромным количеством фактических ошибок.

Попыталось не отстать и издательство «Просвещение», десятилетиями специализировавшееся на учебной литературе для школ. В 1997 г. появился атлас Е. П. Градсковой и А. И. Самсонова по истории России, а затем – атлас О. С. Сороко-Цюпы, В. В. Артёмова и Т. И. Тюляевой по зарубежной истории. К сожалению, ценность их невелика: карты, как правило, повторяют давно известные образцы, а сопроводительные тексты в гораздо более полном вари-

анте полезнее смотреть в соответствующих учебниках. Неудивительно, что эти атласы, несмотря на большой тираж, не пользуются популярностью.

В попытке преодолеть формационный подход в изучении мировой истории группа специалистов академических институтов всеобщей истории, российской истории, археологии, востоковедения, истории естествознания и техники, Исторического факультета Московского университета имени М. В. Ломоносова, Московского университета культуры совместно с ПКО «Картография» в 1998 году создали атлас «История цивилизации», рассчитанный на среднюю школу. После ряда исправлений он был издан в 2000 году в украинском городе Винница и остался практически неизвестен массовому потребителю в России. Впрочем, больших достижений в атласе не видно, несмотря на интересные замыслы. Вторично к данной идее вернулись в 2005 году, когда издательства «Дрофа» и «ДИК» напечатали атлас «История мировых цивилизаций» для 10–11 классов. Тематическое содержание атласа разработала В. М. Хачатурян. Однако данный атлас предназначен для повторения старшеклассниками курса всемирной истории и слабо отражает специфику цивилизаций.

Включилось в борьбу за покупателя издательство «ОЛМА-ПРЕСС», но его атласы, составленные М. И. Горчаковым, А. В. Дубровским и др. в 2001 году, оказались компилятивными и даже насыщенными откровенным плагиатом. Собственных оригинальных идей у инициаторов издания не было, и «ОЛМА-ПРЕСС» вскоре прекратило опыты в данной области. Впрочем, это издательство попыталось потеснить конкурентов, опубликовав претендующую на энциклопедичность книгу «Россия. Полный энциклопедический иллюстрированный справочник», составленную П. Г. Дейниченко. (М., 2004). Здесь сообщается, что «историко-географические карты составлены, отредактированы и подготовлены к изданию "Национальной картографической корпорацией"». Составитель и редактор карт кандидат технических наук, доцент В. В. Глушков. Научную и картографическую несостоятельность В. В. Глушкова и его «корпорации» мне уже приходилось отмечать в специальной рецензии [2], поэтому читатель получил малополезную дилетантскую книгу.

Издательства «Астрель» и «АСТ» вначале стали переводить красочные иностранные атласы, оказавшиеся весьма поверхностными и даже примитивными (например, «Атлас XX столетия», переведённый с немецкого языка и опубликованный в Москве в 2000 году). Малоинтересным оказался «Иллюстрированный исторический атлас мира», составленный М. В. Пономарёвым, совместно подготовленный к печати издательствами «ДИК», «Астрель» и «АСТ» в 2001 году и отпечатанный в Италии. Но в 2003 году этим издательствам удалось найти свой путь: стала издаваться оригинальная серия атласов, весьма интересная не только для школьных учителей, но и для преподавателей вузов. В этом несомненна заслуга руководителей проекта А. П. Притворова и А. Н. Бушнева, но особенно – И. Ю. Стрикалова, разрабо-

тавшего концепцию и специальное содержание атласов. Но при всей оригинальности, эти атласы будут малополезными для школьников, так как они плохо согласуются с учебными программами. Несомненно ценными они будут для всех, кто желает пополнить эрудицию и выйти далеко за пределы программы. Впрочем, есть в этих атласах и существенные недоработки.

Попыткой создать новую концепцию картографического освещения российской и мировой истории стали также атласы, созданные С. В. Колпаковым, М. В. Пономарёвым и В. А. Рогожкиным, подготовленные к печати издательством «АСТ-ПРЕСС ШКОЛА» и отпечатанные впервые в Твери в 2002 г. Несмотря на наличие оригинальных идей, эти атласы грешат многочисленными недостатками, в том числе в оформлении карт. Но самой неудачной серией стали подготовленные Издательским домом «Новый учебник» и отпечатанные в Екатеринбурге исторические атласы Е. В. Волковой, В. А. Клокова и М. В. Пономарёва. Искажения там настолько велики, что использовать такие атласы в школе недопустимо. Интересно, что все вышеназванные атласы успешно прошли экспертизу в министерстве и рекомендованы в качестве учебных пособий!

Таким образом, несмотря на большое разнообразие исторических атласов, для школьной работы и подготовки к ЕГЭ по-прежнему наиболее пригодны традиционные атласы, составленные в ПКО «Картография». Прочие же проекты при весьма интересных инновациях могут представлять опасность не только для школьника, рискующего запутаться в тестовых заданиях, но и для учителя, не имеющего достаточного опыта работы с картами и атласами.

В условиях Краснодарского края в преподавании истории региона могут быть использованы местные учебные и справочные издания, имеющие исторические карты. Ещё в 1996 году в Минске был издан «Атлас: Краснодарский край. Республика Адыгея», подготовленный краснодарскими специалистами. К сожалению, для исторического раздела здесь была отведена лишь одна страница, поэтому удалось поместить лишь четыре карты: «Кубанские земли в конце XVIII в.», «Кубань в первой половине XIX в.», «Административное деление Кубанской области и Черноморской губернии в конце XIX в. – начале XIX в.» и «Кубанская область и Черноморская губерния в 1913 г.» (автор карт – А. М. Авраменко).

Важность карт в изучении истории не вызывает сомнения, но без квалифицированных специалистов решить проблему невозможно. Так, комплект под названием «История адыгов в картах» [5], изданный в Нальчике в 1996 и 2000 гг., всего лишь неудачно воспроизводит давно известные карты, где кубанские земли едва заметны на фоне российской истории.

В Краснодаре была предпринята одна из первых попыток создать подробный региональный атлас по истории для средней школы. Группа энтузиастов, не имеющих специальной картографической подготовки, проделала большую работу, но местное издательство «Перспективы образования», взявшееся за

незнакомое дело, не имело тогда необходимой лицензии и потому было решено печатать атлас в Москве, обратившись к издательствам «Дрофа» и «ДИК». По просьбе авторов я написал обширный комментарий к каждой карте, указывая на необходимость устранения ошибок. Безусловно, следовало командировать в Москву одного из авторов для работы с московскими специалистами, но департамент образования и науки администрации края пожалел денег на командировку, а москвичи, получив перечисленные из Краснодара деньги, не утруждали себя дополнительной работой и издали атлас, почти ничего не исправляя. В результате это издание вышло в свет в таком виде, что мне пришлось написать подробную рецензию, перечисляя для читателей многочисленные ошибки [7]. Так, бесспорно, ценное начинание окончилось конфузом: для использования атласа читателю необходимо исправлять различные нелепости, ориентируясь на рецензию.

Позже, когда губернатором А. Н. Ткачёвым была поставлена задача активизировать преподавание кубановедения в школах и вузах края, в департаменте образования было решено подготовить учебник по истории Кубани для студентов неисторических специальностей [8]. Авторский коллектив сформировал профессор В. Е. Щетнёв. К сожалению, готовило к печати книгу всё то же издательство «Перспективы образования». Будучи автором комплекта из 15 исторических карт, я так и не добился взаимопонимания с директором издательства В. Е. Земцовым, который без моего ведома вносил изменения в содержание карт, постоянно пытался их «упростить» по своему разумению. В результате мне пришлось отказаться от завершения работы, и карты были опубликованы технически недоработанными. Ещё до этого я высказал мысль, что было бы целесообразно отдельно издать атлас по истории Кубани, так как в моём комплекте оказались неизбежны хронологические пробелы и необходимы дополнительные карты. В. Е. Земцов подхватил идею и, не поставив меня в известность (чтобы не платить гонорар), издал эти же карты в виде отдельного атласа без всяких изменений [6], со всеми недостатками, что является грубым нарушением авторских прав. Конечно, опытный преподаватель вполне может использовать этот атлас, но он нуждается в коренной переработке.

Таким образом, актуальной остаётся подготовка и издание «Кубанского исторического атласа» [1], не менее полезным был бы и «Атлас кубанского краеведа», а учитывая специфику Кубани – и «Атлас истории казачества». К сожалению, Кубанское казачье войско за многие годы не проявило интереса к изданию этих атласов. Зато тратятся огромные деньги на суррогаты культуры вроде так называемой «Атамани» и т. д. Возможно, со временем появится понимание необходимости издания указанных выше атласов, тем более что они создавали бы краю привлекательный имидж, повышали бы интерес к местной истории и культуре. Великолепным образцом для подражания можно признать роскошно изданный «Историко-культурный энциклопедический

атлас Республики Башкортостан» [4], подготовка и публикация которого была профинансирована президентом республики. Если в администрации края поймут, какие возможности для презентаций и просто для познания региона даёт такой атлас, мы могли бы создать даже более роскошное и информативное издание. Необходимый опыт есть. Возможно, со временем появятся и люди, понимающие это.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. *Авраменко А. М.* Подготовка «Кубанского исторического атласа»: идея и предполагаемая структура // Освоение Кубани казачеством: Вопросы истории и культуры. Краснодар, 2002. С. 18–29.

2. *Авраменко А. М.* Неудачный опыт картографического освещения важной военно-политической проблемы. (Морозов Ю.В., Глушков В.В., Шаравин А.А. Балканы сегодня и завтра: военно-политические аспекты миротворчества. М., 2001. 376 с., ил., карты. Тираж 3500 экз.) // Голос минувшего: Кубанский исторический журнал. 2004. №1/2. С. 73–77.

3. *Галкович Б. Г.* Современные способы и приёмы отображения социально-экономических и природных явлений на исторических картах // Историко-географический сборник. Вып. 1. - Краснодар, 2007. - С. 67–73.

4. Историко-культурный энциклопедический атлас Республики Башкортостан. М.: ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография», 2007. 696 с.: ил., карт. (На титульном листе название: Башкортостан. Атлас. История. Культура. Этнография. Москва – Уфа: Изд-во «Феерия», «Дизайн. Информация. Картография», 2007).

5. История адыгов в картах с древнейших времён до середины XIX века. / Сост. – Э. Т. Кумыков. Нальчик: Эль-Фа, 1996. 20 карт на отд. листах; История адыгов в картах и иллюстрациях с древнейших времён до наших дней. 2-е изд., доп. / Сост. – Э. Т. Кумыков. Нальчик: Эль-Фа, 2000. 46 л. карт и илл. на отд. листах.

6. История Кубани. Атлас с комплектом контурных карт. / Разработка карт А. М. Авраменко. Краснодар: ОИПЦ «Перспективы образования», 2005. 28 с.: карт. 7000 экз.

7. История Кубани. Краснодарский край. Республика Адыгея. [Атлас]. М., Краснодар, 1997. 42 с. 30 000 экз. *Рецензия:* Авраменко А.М. Достижения и недостатки двух новейших уникальных изданий по истории Кубани // Голос минувшего: Кубанский исторический журнал. 1998. № 1/2. С. 66–73.

8. История Кубани с древнейших времён до конца XX века: Учебник для высших учебных заведений. / Рук. авт. коллектива проф. В. Е. Щетнёв. Краснодар: ОИПЦ «Перспективы образования», 2004. 400 с., ил., карт. 13 000 экз.

9. *Пономарёв М.В., Волкова Е.В.* Новая история. Конец XV – конец XVIII века. Атлас для 7 класса общеобразовательных учебных заведений. М.: Изд.

дом «Новый учебник», ФГУП «Уральская картографическая фабрика» Роскартографии, 2004.

© 2012 р., О. С. Арсенюк
(м. Ростов-на-Дону, Росія)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І ПІВДЕНЬ РОСІЇ: КРИЗЬ ПРИЗМУ МИНУЛОГО

Наближається 200-річниця з дня народження видатного українського поета і мислителя – Тараса Григоровича Шевченка. До цієї дати вже зараз прикута увага багатьох шанувальників творчості митця. Всі країни світу, де мешкають етнічні українці, очікують 9 березня 2014 року. Готуються вшанувати пам'ять Великого Кобзаря Україна й Російська Федерація – на державному рівні розробляється спільний План заходів, які будуть реалізовані впродовж 2013–2014 рр. Активну участь у змістовному наповненні цього документу взяла українська громада Півдня Росії.

Напередодні ювілейної дати актуальності набувають нові дослідження, пов'язані з вивченням життєвого і творчого шляху поета. Увагу на себе звертають об'єкти, що мають відношення до Т. Шевченка – пам'ятники, музеї, бібліотеки, навчальні заклади, вулиці, які носять його ім'я тощо. У фокус потрапляють нові проекти, направлені на увічнення пам'яті Великого Кобзаря.

Життя і творчий шлях Т. Шевченка тісно пов'язані з Росією. Санкт-Петербург відчинив поетові двері в широкий світ науки і мистецтв, Москва надала можливість відшукати вірних друзів, як от – Михайло Щепкін і Йосип Бодяньський. Подольськ (Московська область), Тула, Орел стали тими транзитними містами, через які Т. Шевченко подорожував в Україну, а Оренбург – місцем заслання.

Зазначені періоди доволі глибоко досліджені українськими, російськими та іншими вченими, зокрема, П. Зайцевим, В. Анісовим, Є. Середою, Д. Косариком, М. Ткаченком, Ю. Івакіним, В. Ващенком, П. Приходьком, Г. Вервесом, С. Шаховським, Є. Кирилюком, Є. Шабліовським, А. Єнсеним, К. А. Меннінгом. І цей список можна продовжувати безкінечно довго, але загадковою сторінкою життя поета продовжує залишатися його зв'язок з півднем Росії.

Як відомо, у квітні 1850 року Шевченка заарештовують і згодом запротокують в Новопетровський береговий форт на півострів Мангишлак (Казахстан). Розпочинаються тяжкі часи військової муштри, приниження та всіляких обмежень, в тому числі заборони на творчу роботу. Лише після семирічного ув'язнення Кобзар отримує довгоочікувану волю. Його шлях лежить на Санкт-Петербург.

Прямуючи до столиці, 2 серпня 1857 року о 9 годині вечора колишній не-вільник залишив Новопетровське укріплення й після триденного плавання рибальським човном через Каспійське море прибуває до одного з рукавів Волги, до Астрахані. Через відсутність пароплаву до Нижнього Новгороду Тарас Григорович на кілька тижнів тут оселяється й залишає свій слід в історії цього міста. Прихистив і нагодував мандрівника плац-ад'ютант Новопетрівського укріплення Бурцов, який в цей час мешкав в Астрахані, але через весілля останнього поету довелося орендувати і перебратися в невеличку кімнатку «за 20 копійок на добу», яка знаходилася майже на горищі одного з будинків [1, с. 76]. Сусід по будинку, доктор Морановський, повідомив про приїзд Шевченка Івана Петровича Клопатовського, який свого часу слухав лекції митця під час навчання в київському Університеті св. Володимира. Останній поспішив до Тараса Григоровича і першим з астраханської інтелігенції привітав його з поверненням з багаторічного заслання. Виявилось, що окрім Клопатовського у поета знайшлися в місті на Волзі й інші друзі: доктор Незабитковський, промисловець і мільйонер Олексій Олександрович Сапожников, Одінцов, Чельцов, Зброжек. Іван Петрович допоміг Шевченкові придбати пристойний одяг і відвідати своїх приятелів. Щойно звільнений він кожного дня бував у родині Клопатовського, де збирався невеликий гурток прихильників поета. Тут були й виставлені привезені з Новопетровського укріплення пейзажі й картини етнографічного змісту, написані під час Аральської експедиції. В гостинному домі Івана Петровича Шевченко читав вірші, написані в зошиті з папіросного паперу, записи в якому були зроблені так щільно, що лише він сам міг їх розібрати [4].

Інший друг поета, Сапожников, коли проживав у Петербурзі у молоді роки, брав у Шевченка приватні уроки живопису. Дізнавшись про перебування в місті Тараса Григоровича негайно відправив за ним свій фаєтон і гостинно зустрів, не відпускаючи поета зі свого дому, аж до самого від'їзду в Нижній Новгород. Навіть влаштував на його честь катання по Волзі на власному пароплаві, запросивши на борт кілька чоловік з місцевої інтелігенції. З огляду на відсутність на той момент у Кобзаря грошей і враховуючи високі моральні принципи, Олексій Олександрович не посмів прямо надати фінансову підтримку Шевченкові, а умовив розіграти в лотерею його картини під час річкової прогулянки. Таким чином, астраханський підприємець виручив для Тараса Григоровича 800 рублів, та більше того, знайшов спосіб і залишив картини у митця [4].

Пізніше, у своєму знаменитому «Журналі» поет зазначив, що час проведений в Астрахані після отримання довгоочікуваної свободи став для нього світлим, чудовим святом, якого ще не було в житті [2]. Окремі дослідники стверджують, що відображення своїх вражень від перебування в Астрахані автор змалював у повісті «Близнюки», яку розпочав писати в засланні на Мангишлак, а закінчив вже на волі, відтворивши живі, реальні обриси Астрахані, назви його районів. 22 серпня 1857 року пароплавом «Князь Пожарський» Шевченко відправився у Нижній Новгород [1, с. 77].

З біографії поета відомо, що в інших територіальних утвореннях нинішнього Південного і Північно-Кавказького федеральних округів сучасної Російської Федерації Кобзар не перебував. Однак, через значну кількість етнічних українців, що мешкають на Півдні Росії та водночас шанують і прославляють свого відомого земляка, в регіоні побудовано і функціонує низка об'єктів, пов'язаних з життям і творчістю Т. Шевченка.

Так, вулиці столиць суб'єктів Російської Федерації – Нальчик (Кабардино-Балкарська Республіка), Черкеськ (Карачаєво-Черкеська Республіка), Майкоп (Республіка Адігея), Еліста (Республіка Калмикія), Владикавказ (Республіка Північна Осетія – Аланія), Грозний (Чеченська Республіка), Краснодар (Краснодарський край), Ставрополь (Ставропольський край), Волгоград (Волгоградська область), Ростов-на-Дону (Ростовська область) – носять ім'я Т. Шевченка. В Астрахані іменем поета названо сквер і провулок.

У Краснодарі на перехресті вулиць Т. Шевченка і Ставропольської у 1980 році у вигляді пам'ятника встановлено бюст Кобзареві (скульптор – І. П. Шмагун, архітектор – В. Т. Головеров. Матеріал – бетон і мармурова крихта). Бюст Т. Шевченка знаходиться і в Літературному музеї Кубані, який розташований в Краснодарі, вулиця Гімназична, 67. Згаданий бюст виготовлений відомим російським скульптором Ф. Каменським у 1862 році з гіпсової маски, знятої після кончини поета. Загалом відомо, що Ф. Каменський виліпив всього 5 таких бюстів, один з яких наразі представлений в експозиції музею [3, с. 2–3].

У столиці Краснодарського краю також функціонує бібліотека імені Т. Г. Шевченка. Діє кубанська філія Наукового товариства імені Шевченка, яку очолює завідувач кафедри літератури Краснодарського державного університету культури і мистецтв, кандидат філологічних наук, професор Віктор Кирилович Чумаченко.

В Астрахані середня школа №4 (вулиця Б. Олексійова, 12) носить ім'я поета. Збудована у 1962 році, а з нагоди 150-річчя з дня народження митця названа на його честь. Нині в школі навчається близько 800 дітей. Раніше функціонував гурток з вивчення творчості Т. Шевченка, кімната-музей. За попередньою двосторонньою домовленістю між Адміністрацією Астраханської області та Рівненською обласною державною адміністрацією в школі планується встановити бюст поета. Водночас, в місті на Каспії знаходиться сквер, названий на честь Кобзаря. Сквер розташований в центральній частині міста на вулиці Комуністичній (провулок Раскольниково і вулиці Красної) у безпосередній близькості з пам'ятником дерев'яного зодчества – будинком-музеєм астраханського купця Тетюшинова. За спогадами свідків Т. Шевченко ходив на зустрічі з творчою інтелігенцією міста саме цією дорогою. Розглядається варіант встановлення у сквері пам'ятника Т. Шевченку. Інший об'єкт – пам'ятна дошка на будинку (вулиця Набережна 1 Травня, 5), в якому зупинявся Кобзар під час перебування в Астрахані. Дошка встановлена на фасадній частині будівлі.

З огляду на вищезазначене, доцільно зробити кілька підсумовуючих висновків. По-перше, на мапі сучасного Півдня Російської Федерації є місце, яке безпосередньо пов'язане з життям і творчістю Т. Шевченка – це місто Астрахань, в якому з 5 по 22 серпня 1857 року перебував поет, повертаючись із заслання з Новопетровського укріплення на півострові Мангишлак.

По-друге, на Півдні Росії наразі мешкає значна кількість етнічних українців, які шанують і пишаються своїм відомим земляком, а тому, побудовано і функціонує низка об'єктів, пов'язаних з життям і творчістю Т. Шевченка. Зокрема, в регіоні заходяться 17 об'єктів – 10 вулиць, 1 провулок, 1 сквер, 1 середня школа, 1 бібліотека. Всі вони розташовані у найбільших містах Півдня Росії. Також на честь Кобзаря встановлено 2 бюсти в Краснодарі та одна пам'ятна дошка в Астрахані.

По-третє, з нагоди святкування 200-річчя з дня народження Великого Кобзаря у 2014 році українська громада Півдня Росії разом з Українською державою та іншими регіонами Російської Федерації планує провести низку культурно-гуманітарних акцій з тією метою, щоб черговий раз згадати і вшанувати пам'ять видатного українця, неповторного поета, талановитого художника, тонкого мислителя – Тараса Григоровича Шевченка, гордості української нації, народного улюбленця та просто високообдарованої людини, яка своїм життєвим шляхом і творчим спадком підтвердила відданість моральним ідеалам, людським принципам, гуманістичним ідеям.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Життя і твори Тараса Шевченка: (звід матеріалів до його біограф.) / Михайло Чалий; пер., післям. та комент. В. Л. Смілянської. - К.: Веселка, 2011. - 263 с.
2. *Кларк В. И.* Тарас Григорьевич Шевченко в Астрахани [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/vosp57.htm>.
3. *Орел В.* Бюст Кобзаря // Вісник «Товариства українців Кубані». - 2006. - № 2 (47). С. 2–3.
4. Тарас Шевченко и Астрахань [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://damir-sh.livejournal.com/604896.html>.

Н. В. Грушкевич

©2012 г., Каменец-Подольск (Украина)

НА ПУТИ К ПЛОДОТВОРНОМУ ВЗАИМОДЕЙСТВИЮ

10-11 сентября 2011 года в пресс-центре спортивного дворца «Олимп» состоялась седьмая по счету Международная научно-практическая конференция «Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия», посвященная памяти (150-летию со дня смерти) Тараса Григорьевича Шев-

ченко. Ее основным организатором выступила Краснодарская краевая общественная организация «Содружество Кубань-Украина», успешно осуществляющая свою научно-просветительскую деятельность в рамках межрегионального и приграничного сотрудничества Краснодарского края с Украиной.

Нужно отметить, что за последние годы в этом направлении было сделано немало позитивных шагов. Крепнут и развиваются побратимские отношения между муниципальными образованиями двух смежных территорий. Особенно они активны в гуманитарной сфере. Так, например, договор о дружбе и сотрудничестве подписан между администрацией муниципального образования Славянский район и Сакской районной государственной администрацией Автономной Республики Крым. Его подписанию способствовало проведение в августе 2008 года на территории Славянского района V международного фестиваля Славянской культуры, который уже несколько лет успешно расширяет рамки сотрудничества между братскими славянскими народами. Договор предусматривает взаимовыгодное сотрудничество в экономической, социальной и культурной сферах.

Соглашение между Краснодаром и Полтавой о сотрудничестве в торгово-экономической, научно-технической и гуманитарно-культурной областях было подписано в ходе официального визита делегации муниципального образования г. Краснодар в г. Полтаву в июле 2009 года. В настоящее время находится на рассмотрении договор о побратимстве между Сочи и Одессой. Ежегодно муниципальным образованием г. Сочи разрабатываются проекты, в реализации которых участвуют все его побратимы: проекты в области науки, молодежной политики, лингвистические проекты, обмена студентами, а также семинары, тренинги, исторические исследования и др. Муниципальное образование Староминский район развивает гуманитарное и культурное сотрудничество с городом Еланец Николаевской области Украины.

Одним из основных направлений сотрудничества Краснодарского края с административно-территориальными образованиями Украины становится научно-образовательная сфера. В настоящее время на Кубани получают высшее профессиональное образование 253 студента – гражданина Украины. Наибольшее число обучается в Морской государственной академии имени адмирала Ф. Ф. Ушакова, Кубанском государственном университете, Кубанском государственном технологическом университете. Сегодня в рамках заключённых договоров о научно-техническом и образовательном сотрудничестве вузы и научные организации Краснодарского края и регионов Украины реализуют совместные научно-исследовательские проекты в области гуманитарных наук, экологии и рационального природопользования, проводят совместные научные мероприятия, осуществляют обмен публикациями.

В сентябре 2011 года украинская делегация в составе представителей Национального института Винограда и Вина «Магарач» (г. Ялта), Института виноградарства и виноделия имени В. Е. Таирова (г. Одесса), Артёмовской

опытной станции (Донецкая область) и представители «Придунайского» питомника (Одесская область) участвовали в международной научно-практической конференции «Разработки, формирующие современный облик промышленного садоводства и виноградарства» на базе Северо-Кавказского зонального научно-исследовательского института садоводства и виноградарства (г. Краснодар). Всероссийским научно-исследовательским институтом цветоводства и субтропических культур совместно с Национальным научным центром Украинской академии аграрных наук осуществляет проект по расширению ассортимента, сохранению генофонда и практическому использованию декоративно-цветочных культур, редких и исчезающих видов природной флоры.

Между Кубанью и Украиной исторически сложились традиционные культурно-просветительские связи. Сегодня они также активно развиваются. Так, Краснодарский академический театр драмы принимает участие в ежегодном Международном фестивале античного искусства «Боспорские агоны» в г. Керчь. Сотрудники библиотек Краснодарского края и сотрудники республиканских библиотек Крыма договорились ежегодно проводить встречи и конференции в г. Судак, посвященные проблемам развития библиотечного дела, внедрению новых технологий в библиотечные процессы.

Научно-просветительской деятельностью занимается упомянутая выше Краснодарская краевая общественная организация «Содружество Кубань-Украина». В этом году проводимая ею ежегодная научно-практическая конференция будет посвящена 170-летию со дня рождения кубанского поэта и драматурга В. С. Мовы (Лиманского) (1842 – 1891). С 2006 г. действует, созданный «Содружеством Кубань-Украина», Интернет-сайт «Кубань-Украина» (www.kuban-ukraine.org), на котором размещаются материалы по истории этнографии, источниковедению, фольклору, культурно-историческим связям братских народов.

Общественной деятельностью, направленной на сохранение и развитие украинской национальной культуры занимается Краснодарская краевая общественная организация «Общество украинцев Кубани»; в центре национальных культур Лазаревского района г. Сочи успешно функционирует общественная организация «Украинский культурный центр города Сочи».

При Краснодарской краевой общественной организации «Общество украинцев Кубани» действует украинский вокально-инструментальный ансамбль – постоянный участник городских и краевых фестивалей. Председатель Краснодарской краевой общественной организации «Общество украинцев Кубани» Сергиенко Н.Г. принял участие в работе всемирного форума украинцев, где в числе четырех представителей от России избран в президиум Украинской всемирной координационной Рады.

В направлении развития культурного сотрудничества примечателен опыт Государственного академического ордена Дружбы народов Кубанского каза-

чьего хора. В рамках выполнения Плана мероприятий по реализации Программы межрегионального и приграничного сотрудничества между Российской Федерацией и Украиной на 2011-2016 годы с 26 по 30 августа 2011 года в городе Симферополе (Автономная Республика Крым) состоялись гастрольные гастроли Государственного академического Кубанского казачьего хора с концертами, посвященными 200-летию хора. Уже в этом году с концертными выступлениями творческий коллектив побывал во многих областных и многих районных центрах Украины.

Многолетние традиции сотрудничества с украинскими образовательными учреждениями сложились у учащихся школы искусств Кубанского казачьего хора им. В. Г. Захарченко. Ежегодно в школе проводятся литературные конкурсы им. Т. Г. Шевченко. В Краснодарском краевом и Лазаревском районном центрах национальных искусств работают украинские коллективы художественной самодеятельности и народного творчества. Хоровые, танцевальные коллективы, ансамбль бандуристов Краевой детской экспериментальной школы народного искусства являются частыми участниками международных фестивалей и конкурсов в Ялте. В свою очередь, в краевых детских фольклорных фестивалях «Кубанский казачок», «Кубанские просторы» постоянно принимают участие детские коллективы из Украины.

Одним из самых популярных украинских фестивалей стал Региональный фестиваль украинской культуры на Кубани. В ноябре 2011 года он прошел в станице Каневской. В нем приняли участие около 200 самодеятельных артистов, представляющих украинские фольклорные коллективы края.

Подводя итоги, хотелось бы отметить, позитивные подвижки в развитии межрегионального сотрудничества в научной и культурной сфере налицо. Однако более плодотворным оно, могло бы стать при создании международного Российско-украинского научно-исследовательского центра, который бы имел свои филиалы в Краснодаре и Киеве. Эта идея была озвучена кубанскими и украинскими учеными на седьмой Международной научно-практической конференции «Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия». Сегодня кубанским ученым предложено принять участие в создании коллективной монографии «Українці Росії», издание которой будет осуществлять украинская сторона. Впереди празднование 200-летия со дня рождения великого украинского поэта Т. Г. Шевченко, творчество которого занимает важное место в культуре кубанского казачества. Совместная работа украинских и кубанских ученых в этом направлении на базе научно-исследовательского центра была бы более плодотворной.

Предстоит еще сделать многое. Среди приоритетных задач – возрождение старейшей украинской газеты России «Вісник», которая давно уже не выходит из-за отсутствия средств. А ведь она за свои несомненные успехи в налаживании культурных мостов между Кубанью и Украиной была удостоена чести быть представленной отдельной статьей в двадцатипяти томной «Эн-

циклопедии современной Украины». Отказываться от такого зарекомендовавшего себя печатного органа негоже. Газету нужно срочно возродить как единый печатный орган всех украинских организаций не только Кубани, но и, возможно, южнороссийского региона в целом.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

- ВУАН – Всеукраинская Академия наук.
ВЦИК – Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет
ВЧК – Всероссийская чрезвычайная комиссия.
ГАКК – Государственный архив Краснодарского края.
ГАРО – Государственный архив Ростовской области.
губ. – губерния.
ДАК – Державний архів міста Києва.
д.и.н. – доктор исторических наук.
ЕГЭ – единый государственный экзамен.
ЗДУ – Запорізький державний університет.
ИИФЭ НАНУ – Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии имени М. Рильского Национальной Академии наук Украины.
ИАХ – Императорская Академия художеств.
к.и.н. – кандидат исторических наук.
КГИАМЗ – Краснодарский государственный историко-археологический музей-заповедник имени Е. Д. Фелицына.
КГУКИ – Краснодарский государственный университет культуры и искусств.
м. – місто.
МГГУ – Московский государственный гуманитарный университет.
м-ко – містечко.
НАНУ – Національна академія наук України.
НТШ – Наукове товариство імені Шевченка.
пов. – повіт.
РГАДА – Российский государственный архив древних актов.
РИБ – Русская историческая библиотека.
с.н.с. – старший научный сотрудник.
ст. – станция.
ТУКК – Товариство української культури Кубані.
УНТ – Українське наукове товариство.
ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України в Києві.
ЮЗР – Юго-Западная Россия.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Авраменко Анатолий Михайлович – к.и.н., доцент, член НТШ, г. Краснодар, Россия, avramenkoam@rambler.ru

Арсенюк Александр Сергеевич, аспирант Национального института стратегических исследований (г. Киев), г. Ростов-на-Дону, Россия, ars_alex@ua.fm

Бабенко Людмила Леонидовна – к.и.н., доцент кафедры истории Украины Полтавского национального педагогического университета имени В. Г. Короленко, г. Полтава, Украина, babenko_clio@ukr.net

Бабич Александр Владимирович, главный специалист Государственного архива Краснодарского края, г. Краснодар, Россия,

Бондаренко Галина Борисовна – к.и.н., ведущий научный сотрудник Украинского этнологического центра ИИФЭ НАНУ, Президент Национальной ассоциации украинистов, г. Киев, Украина. kontekst@ukr.net

Брехуненко Виктор Анатольевич – д. и. н., зав. отделом Института украинской археологии та источниковедения имени М. С. Грушевского НАНУ, профессор кафедры истории Национального университета «Киево-Могилянская Академия», г. Киев, Украина. wbrekhunencko@ukr.net

Брылова Лилия Юрьевна – преподаватель Детской художественной школы станицы Ленинградской, соискатель кафедры теории и истории культуры КГУКИ, ст. Ленинградская (Уманская), Краснодарский край, Россия.

Вашенко Иван Иванович – зав. отделом Краснодарского художественного музея им. Ф. А. Коваленко, эксперт Министерства культуры РФ по художественным ценностям, г. Краснодар, Россия, Vachenko-Krd@yandex.ru

Вирский Дмитрий Станиславович – д. и. н., ведущий научный сотрудник Института истории Украины НАНУ, г. Киев, Украина. vyrsky@yahoo.com

Гангур Наталья Александровна – д.и.н., доцент кафедры теории и истории культуры КГУКИ, г. Краснодар, Россия, gansko@mail.ru

Грибовский Владислав Владимирович – к. и. н., докторант Института украинской археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины, г. Киев, Украина, nigradyn@ukr.net

Грушевский Дмитрий Владимирович – аспирант КГУКИ, г. Краснодар, Россия.

Грушкевич Наталья Викторовна – исследователь украинской культуры, г. Каменець-Подольск, Украина.

Дудко Виктор Иванович – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института литературы им. Т. Г. Шевченко НАНУ, г. Киев, Украина, vd132@bigmir.net

Задунайский Вадим Васильевич – д.и.н., профессор Донецкого национального университета, г. Донецк, Украина.

Исакова Инна Анатольевна, аспирант исторического факультета Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко, г. Каменец-Подольский, Украина, inna_isa@ukr.net

Кирчанов Максим Валерьевич, к.и.н., доцент кафедры международных отношений и регионоведения Воронежского государственного университета,

член Нью-Йоркской Академии Наук, профессор Российской академии естествознания, *г. Воронеж, Россия kirchanov@ir.vsu.ru*

Кучеренко Николай Александрович, с. н. с. Историко-мемориального музея Михаила Грушевского, *г. Киев, Украина, mkucherenko@ukr.net*

Лахач Тамила Александровна, к.и.н. исторических наук, преподаватель кафедры истории Украины Полтавского национального педагогического университета им. В. Г. Короленко, *г. Полтава, Украина, lakhach@rambler.ru*

Мартианова Ирина Юрьевна, к.и.н., Кубанский государственный университет, *г. Краснодар, Россия. bim_75@mail.ru*

Олифиренко Вадим Владимирович – кандидат педагогических наук, доцент Донецкого национального университета, член Национального Союза писателей Украины, *г. Донецк, Украина.*

Орёл Лариса Гавриловна – кубанский краевед, *г. Краснодар, Россия.*

Пукиш Владимир Степанович, соискатель Адыгейского государственного университета (Майкоп), *г. Анапа, Россия.*

Роговой Владислав Николаевич, д. и. н., старший преподаватель Киевского национального университета культуры и искусств, *г. Киев, Украина*

Сергийчук Владимир Иванович, д. и. н., профессор Киевского национального университета им. Т. Г. Шевченко, *г. Киев, Украина.*

Скиба Константин Викторович, к. и. н., доцент кафедры этнографии и фольклора КГУКИ, с.н.с. отдела истории и этнографии КГИАМЗ, *г. Краснодар, Россия. kv-220-85@mail.ru*

Слуцкий Аркадий Иосифович – кандидат педагогических наук, профессор КГУКИ, член НТШ, *г. Краснодар, Россия. aiskiev@yandex.ru*

Федина Татьяна Юрьевна – кандидат исторических наук, *г. Краснодар, Россия. fedinatu@rambler.ru*

Фролов Борис Ефимович – с.н.с. отдела истории и этнографии КГИАМЗ, *г. Краснодар, Россия.*

Черниенко Денис Аркадьевич – к.и.н., доцент, докторант Удмуртского государственного университета, *г. Ижевск, Россия*; профессор Уфимского филиала МГГУ им. М. А. Шолохова, *г. Уфа, Россия, denis_chernienko@mail.ru*

Чумаченко Виктор Кириллович – кандидат филологических наук, профессор, заведующий кафедрой литературы КГУКИ, председатель кубанского отделения НТШ, *г. Краснодар, Россия. vchum@rambler.ru*

Шаповал Лариса Ивановна – к.и.н., доцент кафедры истории Украины Полтавского национального педагогического университета им. В. Г. Короленко, *г. Полтава, Украина. shapovallar@ukr.net*

Юсов Святослав Леонидович – к.и.н., научный сотрудник Института истории Украины НАНУ, *г. Киев, Украина.*

Научное издание

КУБАНЬ-УКРАИНА: ВОПРОСЫ
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Выпуск 6

Редактор *Е. А. Давиденко*
Художник *Н. Н. Дорофеев*
Технический редактор *В. П. Профатилов*
Корректор *М. В. Скибицкий*
Компьютерная вёрстка *Н. Н. Дорофеев*

Подписано к печати 30.04.2012 г. Формат 60×84 1/16.

Гарнитура Таймс.

Бумага офсетная. Печать офсетная. Усл. п.л. 20,34. Уч.-изд. л. 29,92.

Тираж 500 экземпляров. Заказ № 12145.

Отпечатано с оригинал-макета в издательстве «ЭДВИ»:

350012, Краснодар, ул. Лукьяненко, 95/3

E-mail: info@edvi.ru

